

8/2135 Lelt. 96 2017/d. szám.
3092 1908 év.

BUDAPESTI SZEMLE

1594

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHARMINCZKETTEDIK KÖTET.

(370. 371. 372. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1907.

SZÉKESFŐVÁROSI
IPARRAJZISKOLA.

21217 66

TARTALOM.

CCCLXX. SZÁM.

	Lap
AZ OROSZ-JAPÁN HÁBORÚ HADEGÉSZSÉGÜGYI TAPASZ-	
TALATAIBÓL. — Farkas Lászlótól	1
BERZEVICZY GERGELY ÁLLAMIRATAI. — Marczali Henriktől	41
HALADÁS ÉS CONSERVATIVISMUS AZ ORVOSTUDOMÁNY-	
BAN. — Schächter Miksától	55
RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM. (III.) — Vetési Józseftől	74
AZ ÉBREDŐK. (IV.) — Regény. — Pierre Loti után, francziából —	
König Györgytől	90
KÖLTEMÉNYEK: <i>Hangok.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Az élet terhei.</i> —	
Swinburne Algernon után, angolból — Hegedüs Istvántól	136
ARANY JÁNOS KIADATLAN LEVELE TOMPA MIHÁLYHOZ. —	
Négyesy Lászlótól	141
ÉRTESITŐ: Jászi Oszkár: <i>Új Magyarország felé.</i> — a.-tól. — Kosztolányi Dezső: <i>Négy fal között.</i> — n.-tól. — Jodl F.: <i>Geschichte der Ethik.</i> —	
Rácz Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	149

CCCLXXI. SZÁM.

AZ EGYHÁZ FRANCZIAORSZÁGBAN. — Bernolák Nándortól	161
A VILÁGNYELV KÉRDÉSE. — Rubinyi Mózesről	194
SALOME. — H. R.-tól	224
RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM. (IV.) — Vetési Józseftől	233
AZ ÉBREDŐK. (V.) — Regény. — Pierre Loti után, francziából —	
König Györgytől	265
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Hoc erat in votis.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Utolsó vers.</i> — Stechetti után, olaszról — Kozma Andortól	317
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF EMLÉKEZETE. Berzeviczy Alberttől	313
EARL'S COURT (MAGYAROK LONDONBAN.) — Balkányi Kálmántól	320
ÉRTESITŐ: Acsay Antal: <i>A Renaissance Itáliában.</i> — n.-tól. — Fináczy Ernő: <i>Az ó-kori nevelés története.</i> — V. D.-tól. — Sztójits Iván: <i>Laoce.</i> — Á. L.-tól. — Balogh Benedek: <i>Dai Nippon</i> II. — t.-tól. —	
Curtius F.: <i>Memoirs of Prince Hohentlohe</i> — s.-tól. — <i>Új könyvek</i>	324

	Lap
A BANKKÉRDÉS. — Gróf Wickenburg Márktól	337
PETŐFI TÁJKÉPEI. — Hartmann Jánostól	345
NÉPPOLITIKA. — Joób Lajostól	356
RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM. (V.) — Vetési Józseftől	380
AZ ÉBREDŐK. (VI.) — Regény — Pierre Loti után, francziából. — König Györgytől	407
KÖLTEMÉNYEK: <i>Tavaszi emlék.</i> — Kozma Andortól. — <i>Párisi éj.</i> — Verlaine Pál után, francziából. — Thaly Loránttól	462
GYERMEKVÉDELEM ÉS BÜNTETŐJOG. — Balogh Jenőtől	466
LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ. — Concha Győzöttől	478
ÉRTESÍTŐ: Heinrich Gusztáv: <i>Egyetemes Irodalomtörténet.</i> III. — Bleyer Jakabtól — Herbert Maxwel: <i>The Creevey Papers.</i> — f. s.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	487

AZ OROSZ-JAPÁN HÁBORÚ HADÉGÉSZSÉGÜGYI TAPASZTALATAIBÓL.

Lefolyt háborunk legjobb
fegyvere nem [a Murata puska,
hanem a mikroszkop volt.

Oku tábornok.

A két év előtt lezajlott orosz-japán háborúnál alig
vívott érdekesebb és tanulságosabb háború, nemcsak azért,
mert az erőmérkőzés rengeteg arányú volt, nemcsak azért,
mert a modern hadviselési technika minden eszköze föl-
használtatott s nemcsak azért, mert vízen és szárazon a
legmeglepőbb eredménnyel végződött, hanem legfőképp azért,
mert a sajtó e két év alatt oly óriási munkát fejtett ki a
lefolyt háború anyagának részletes földolgozásában, hogy
az, a ki alig két évre a béke megkötése után bármely feje-
zetét ez epochális háborúnak csak rövid kritikai vonások-
kal is megírni óhajtja, máris özönével az irodalmi termék-
nek találkozik, úgy hogy a meglevő anyagból sokkal nehe-
zebb egy rövidebb áttekintést kivonatolni, mint egy terje-
delmesebb munkát összeállítani.

Sok adatgyűjtésem eredményét azzal a meggyőződés-
sel olvasom föl, hogy előadásom tartalma nem fog érdek-
telen lenni. Van elég önismeretem ahhoz, hogy eleve
kijelentsem, hogy e meggyőződésem választott témám
kaleidoskopikus természetéből folyó, nem pedig előadási
képességemhez való önhitt bizodalomban gyökerező.

Igérem, hogy nem fogom önöket fárasztani, csakis a
legszükségesebb statisztikai adatok felsorolásával s nem
terhelem előadásomat az alaposság érdekében szerzőkre s
irodalmi művekre való hivatkozással. Meglehetősen előttem
áll a helyzet, s a mit abból látok, s a látottak mellett

gondolok, elmondom, úgy, a hogy érzem s értem, leplezetlenül rövid vonásokban.

Engedjék meg, hogy előbb egy rövid statisztikai áttekintést nyújtsak fölvelt tárgyam könnyebb megérthetése végett.

Az orosz és japán haderő körülbelül egyforma erős volt; az oroszé tudniillik fokozatosan elérte az 1.262.829 létszámot, a japán hadsereg pedig kerek 1.200.000 nek van fölhozva. A Yalu vizén való átkelésénél a japánoknak, mely tíz napi csatározással járt, 1904 április végén és május elején, nem nagy volt a veszteség; japán részről 1021, orosz részről 2396 főnyi lett kimutatva. Aztán a folytonos előnyomulás és egy-két, egész nyolcz napos csatározás és csatákra következett a liauyangi ugyancsak 10 napos csata, augusztus 26-tól szeptember 4-ig; itt japán részről 23,615, orosz részről 16,485 katona dült ki a sorból. A 14 napig tartó, október 7—20 közt, Schaho melletti harcokban a japán hadsereg 20,300, az orosz 41,349 harcost vesztett. Végül a 23 napon át vívott, 1905 február 18-tól márczius 12-ig, óriási erőifejtésnél Mukden körül a japánok 71,014, az oroszok 85,036 embert vesztettek (elesett, sebesült s eltűntekben), a mi az oroszok részéről, tekintettel, hogy 336,400 ember vett részt a mukdeni csatában, körülbelül 26 % veszteséget jelent.

Ezek mind óriási s véres csaták voltak, s átlag 15—18 % veszteséggel végződtek. Igaz, hogy már korábban is fordultak elő ily veszteségek; így Vionville Mars La Toursnál 18 % volt a veszteség német részről, de azért ez utolsó háborúban, kivált a csaták kezdetén, valóságos golyózápor szakadt a csapatokra, s az első percekben oly emberhullás állott elő. minőről az eddigi csaták nem emlékeznek. Egyes csapattest, így a 3-ik kelet-szibériai vadász-ezred, mely a tűznek jobban ki volt téve, 55 %-át, egy japán ezred Sandepunál, 50 %-át embereinek vesztette. A tűzéség vesztesége viszonylag jelentékenyen kisebb volt, mint a gyalogságé, a lovasságé pedig meglepően kevés.

A katonai hivatalos jelentések szerint orosz részről sebesült 180,682, melyből leszámítandó 59,196, részint elesett, részint eltűnt és megbetegedett 237,473; japán részről 220,812 sebesült, melyből leszámítandó 47,387 elésett és megbetegedett 334,073 katona; azonkívül a japánok terhére csett

77,809 jórészben sebesült és beteg orosz fogolynak gondozása, úgy hogy egészben orosz részről több mint 350,000, japán részről pedig 580,000 katona részesült orvosi kezelésben.

Mind ezt az óriási segély-munkát orosz részről jóformán a vöröskereszt végezte, mert a hivatalosan rendelkezésre álló orvosi, sebesült-vívó s egyéb egészségügyi személyzet épen annyi volt, hogy szolgálata közvetlenül a csapatokra szorítkozott. A harctéren működő orosz egészségügyi személyzet és az orvosok helyzete igen panaszos volt, kivált nyugdíjaztatás tekintetében, úgy hogy a kievi orvos-társulat egyenesen a vöröskereszthez fordult oly kéréssel, hogy: 1. a vöröskereszt terjeszsze ki gondoskodását az egészségügyi személyzetre is; 2. hogy az elesett vagy eltűnt harczos családja részére kilátásba helyezett támogatásban részesítse az orvosi és egészségügyi személyzetet is; 3. hogy javukra állami életbiztosító intézet alapítását szorgolja; végül 4. hogy az orvosok és az egészségügyi személyzet részére a vöröskereszt-alapból egy részlet nyugdíjalapjukra fordíttassék.

És az orosz vöröskereszt valóban óriási tevékenységet fejtett ki; föllállított 95 tábori kórházat, 28 kórházat a hadtáp vonalon, 29 repülő egészségügyi osztagot, 2 bakteriológikus állomást, 12 fertőtlenítő oszlopot, összesen 22,400 ágyat; foglalkoztatott 5018 alkalmazottat. Mindez havonként 5 millió koronába került.

Az egészségügyi személyzetről

elesett	9 orvos s	143 egészségügyi katona		
megsebesült	21 "	297	"	"
elfogatott	28 "	47	"	"
sebben halt	0 "	14	"	"
betegségben halt	9 "	26	"	"
öngyilkos lett	3 "	0	"	"
Összesen: 70 orvos		527 egészségügyi katona		

dőlt ki a sorból.

A japánoknál 4517 orvos és 639 katona-gyógyszerész teljesített szolgálatot, s 33,597 volt az egészségügyi tisztek s a legénység létszáma, tehát egészben segítő személyze 38,753 emberből állott. A vöröskereszt még külön 5470 egyént, orvost, gyógyszerészt s egyéb segédszemélyzetet bocsátott a hadvezetőség rendelkezésére.

Elesett 19 orvos s megsebesült 104, összesen 123 tehát a katonaeorvosi személyzetnek 2·7 %-je halállal s vérrel pecsételte meg önfeláldozását. A jelentések magasztalólag emelik ki, hogy az egészségügyi tisztok s legénység az ütközet hevében siettek a sebesültek segélyére, nem egyszer a gépfegyverekből egész golyózápor vette őket körül, s daczára a nehéz viszonyoknak előkelő feladatukat sohasem hanyagolták el; közülök elesett s megsebesült 450 ember.

Orosz részről, mint említettem, a harcmezőn részint elesett, részint eltűnt 59,196, ehhez hozzáadva a sebeikben utólag elhalt 3541-et, az összes sebesülési veszteség kitesz 62,737 harczost, melylyel szemben áll a megbetegedés következtében meghaltak, tudniillik 18,830 száma, úgy hogy az oroszoknál a veszteségi arány 3·3 az 1-hez.

Japán részről az elesett 47,387-hez hozzá számítva a sebesülések következtében utólag meghalt 11,500-at, az összes sebesülési veszteség kitesz 58,887-et, melylyel szemben áll a betegség következtében meghalt 27,158, úgy hogy a japánoknál a sebesültek mortalitása szemben a betegség folytán elhaltakkal 3 : 1·38 arányszámot tünteti föl.

Miután jóformán a XIX. század közepéig vívott háborúkban a sebzés folytán elhaltak számának viszonya a betegség folytán elhaltakéhoz átlag 1 : 6 volt, azaz hatszor több katona halt meg a háborúk alatt betegség mint sebzés következtében — mely arány azonban már kivált a német-francia háborúban jelentékenyen javult — egyik kétségbenvonhatatlanul legfontosabb eredménye az orosz-japán háborúnak, hogy a betegségek után elhaltak száma sokkal kisebb volt, mint a sebesüléseik után elhaltaké, mely kedvező eredmény a jól alkalmazott hygienikus intézkedéseknek, rendszeresebb egészségügyi szervezetnek s nagyobb számban rendelkezésre álló egészségügyi személyzetnek, nem különben a tökéletesebb felszerelésnek tulajdonítható. Nézetem szerint nem csekély szerepe van a csökkent elhalalozási hányad létrehozatalában a vasuton való szállításnak is, a betegségtől megtámadott katona tudniillik elég jól tűri a szállítást s gyógyulási esélye a hátrább eső állomásokon biztosabb. Érdekes azonban a japáni kimutatásban, hogy 1894—95-ben az úgyszólván ugyanazon területen lefolyt

japán-kinai háború alatt a sebesültek s betegek elhalálózási számának viszonya még 1 volt a 12-höz, az 1900-iki észak-kinai Boxer-zavaroknál az arány már 1 : 2-re javult. Sohasem érvényesült tehát még annyira a hygieniának azon vezérelve, hogy az embertömegeket a betegségtől lehetőleg megóvni, a beteget pedig az egészségestől lehetőleg gyorsan elkülöníteni kell, mint az utóbbi háborúban. Pedig mindkét hadsereg soraiban fellépett a himlő, a vérhas s a hasi hagymáz (orosz részről 17,035 hagymáz, meghalt közülök 2077), de minden fertőző beteg külön fertőző kórházban helyzetetett el.

Nagyon óvatosak voltak kivált a japánok, s rendszeres óvintézkedéseiket röviden ismertetem. Miután legtöbbször kínai házakba kellett beszállniok, melyekben a fertőzés veszélye igen nagy volt, mindenkor előre küldetett több csapatorvos s egészségügyi katona azzal a megbízással, hogy a lakóházakat s a benne lakókat tüzetesen megvizsgálja. A fertőzött házak aztán megjelöltettek s oda nem volt szabad beszállásolni. Ha valamely helyen tovább tartózkodtak, az ottani előljárással egészségügyi bizottságot szerveztek, egészségügyi őrséggel, mely minden beteget köteles volt bejelenteni, csatornákat, latrinákat készíteni. A polgári betegek is a katonaorvos részéről gondos kezelésben részesültek.

Hogy mily sokat lehet tenni az orvosnak, kellő fegyelem megtartása s gondos felügyelet mellett, erre nézve ismét rendkívül tanulságos a japán jelentésnek tábori egészségügyre vonatkozó részlete, melyben hangsúlyoztatik, hogy a hadegészségügyet különlegesen teljes tiszteletben kell tartani. Már békeidején kioktattatnak a katonák a hadegészségügyre; elsajátítják az első kötés technikáját. Ha valahol véletlenül baleset adja elő magát, így pl. a kaszárnyában, a katonák mindenkor tanui az orvos tevékenységének, ki magyarázattal kíséri eljárását. A hadügy-miniszterium orvosi osztálya az 1900-iki háború után *Hadegészségügy a táborban* című kis füzetkét bocsátott ki, melyből minden századnak több példányt kiosztatott. E füzetke utasításai vonatkoznak a tulajdon szervezet gondozására, a ruhák tisztántartására, evésre, ivásra, a fölvonulásnál magatartásra, a menetelési betegségekre és a fertőző

bajokra stb. A népies nyelven írt könyvecske 80 szakaszból áll. Benne van pl., hogy a test melegen tartandó, hogy a bőr és ruházat tisztaságára ügyelni kell, hogy nem szabad mást csak főtt vizet inni, beszállásoláshoz vagy táborhelyen földárnyékszékek készítenők s használat után földdel vagy hamuval feltöltendők stb. E füzethez jött később egy rendelet, mely elővigyázati rendszabályokat tartalmazott kolera s pestis ellen, de szerencsére e csapásoktól megkímélve maradtak. Megemlítésre méltó, hogy 10 ctgrammos creosot-labdacsokat szedettek a katonák által minden étkezés után, s ez igen szigorúan ellenőriztetett. A bakteriologikus vizsgálatok ugyanis kiderítették, hogy a creozot a béltartalom szétesését korlátozza s ez által a kórokozó baktériumok kifejlődését megakadályozza.

A beszállásoláshoz nagy nehézségeik voltak a rettenetesen piszkos kínai házakban, melyekbe csak alapos tisztogatás után lehetett beköltözni. Télen földvermeket ástak s abban laktak, melyek kínai rendszer szerint fűthetők és miután az 1905-be átmenő tél meglehetősen száraz volt s csak keveset esett, egész február végeig ezekben tanyáztak a csapatok, melyek jó menedékkül szolgáltak az ellenség golyója ellen is. Nyáron kis hordható sátrakat ütöttek vagy vesszőből font karámok alá vonultak. Rendkívül sokat szenvedtek a legyektől. Az edényeket és élelmet faládákba vagy szekrényekbe zárták. A főzőhelyet finom hálózattal vették körül. Mézgás papír hevert mindenfelé megfogásukra, melyek elégettettek, de elégettetett a trágya és szemet is, melybe a legyek petéiket rakják.

Még egy részletét, mely az európaiktól eltérő, a japán hivatalos jelentésnek érdemes közleni, s ez vonatkozik az étellemezésre. A japán katona tápláléka rizs, hús, hal és zöldségből áll; rizs közel egy kiló naponként (6 go), húskonzervből 160 gramm, vagy nyershúsból 360 gramm csont nélkül, friss vagy szárított zöldséggel szolgáltatott ki. Változtatásról gondoskodtak. Hetenkint többször kiosztatott édesség és dohány; azonkívül hetenkint kétszer két deciliter Sake (japán bor). Nyolcz órát túlhaladó munkánál pótlékkul nyújtott egy harmad kiló rizs vagy egy adag kétszersült. Az étellemezés kitűnő volt, bőségesen lett kiszolgáltva. Csak egyszer történt meg, hogy a hegyekben, a

nehéz szállítási viszonyok miatt, az élelmezés nem volt szabályszerű, a hiány a vidéken történt bevásárlással pótoltatott. Kantin volt a csapatoknál; kész ételek vásárlása a lakosságnál, kivéve a nyers anyagokét, tilos volt.

1904 október óta beriberi jelentkezvén, a rizshez harmadrészben árpakása adatott, észrevehető jó eredménnyel.

Mindegyik katonának volt főzőedénye, vizes palaczkja aluminiumból s ha volt idő s víz hozzá, mindenki maga főzte meg rizkását, mely tíz percz alatt kész volt. Elfoglaltatásnál a főzés nagyban történt s az adagok kiosztattak. A magával vitt napi adaga a főtt rizsnek nyáron nem romlott meg. De télen a gypjába takargatott aluminium-edényét a katona köpenye alatt vitte, mert különben a főtt rizs megfagyott s élvezhetetlenné vált. 20—27 fok hideg is volt, úgy hogy a palaczkokban a víz megfagyott. Télen, egyszer-másszor kétszersültet is kaptak a katonák, de nem szívesen vitték és fogyasztották, mert sok helyet foglalt s rágásnál sok nyálát igényelt.

Nagy hidegnél a ruházat kiegészítettett gypotkelméből készült s szörmével bélelt öltözékekkel.

A tengerparthoz közel a víz sótartalma miatt nem volt iható, de beljebb már lehetett jó vizet kapni, ha nem is túlnagy, de mindig elegendő mennyiségben. Ha jó kutat találtak, nehogy vízpocsékolás, vagy a kútviz bepiszkítása előfordulhasson, azonnal őrt állítottak melléje. Vízsűrők ritkán használtattak. A nyers víz ivása meg volt tiltva s a főtt élvezetéhez már békeidején hozzászoktatták a katonákat. Még a leghevesebb ütközetek alatt s forró nyárban is csak ritkán mellőztetett a víz fölforralása. A nagy kínai üstök erre igen alkalmasak voltak, már 15 percz alatt forrt bennök a víz.

A menetelési út alkalmas pontjain tea-főző állomások állítottak föl s több helyen nyitott fürdő medenczék és a japán katona belénevelt tisztasági érzékével egyetlen alkalmat se mulasztott el, hogy megfürödjék.

A szigorú téli hónapokon a menetelési úton bizonyos távolságokban s alkalmas helyen mentőállomások szolgáltak arra, hogy éjen át az elalvás s azzal egyértelmű megfagyás ellen az arra elvonuló megóvassék.

Mindezek inkább a kirándulásnak, mint a háborúnak gondolatát keltik.

De térjünk vissza a csatatérre. A modern harczejlődés modora, végtelen hosszúságra nyúló vonalaival, melyek Mandzsuriában egész 70 kilométerig is értek, a mikor is egyes területrészek a golyózápor miatt úgyszólván megközelíthetlenné váltak, egész új feladatokat szabtak a segélynyújtás elé. Hogy mily irtózatoss, majdnem hihetetlen ágyúzás ment végbe, szabadjon a *Russki Invalid*ből idéznem e pár adatot. Datschitschaonál (1904 július 24-én) egy orosz üteg 4178 lövést tett egy nap alatt, miből egy ágyúra 522 lövés esik. Liauyangnál az 1. és 3. hadtest tüzérsége két nap alatt 108,000 lövést tett, a két hadtest 128 ágyúja közül ez egynél átlag 840 lövést képvisel, azaz egy napra 420 lövés jut. Hogy ez mit tesz, összehasonlításként álljon itt 1870—1871-ből a vionville-mars-la-toursi csatának adata, hol a németek részéről a legnagyobb lödőzés ment végbe s átlag mégis csak 100 lövés esett egy ágyúra, s az az üteg, mely legtöbbet dolgozott, sem tett ágyúként egészen kétszáz lövést egy nap alatt, tehát a felét sem annak, mit az oroszok ellődöztek.

Mint egy orosz forrás közli, idegennek lehetetlen volt a futóárokból feküdt sebesülthöz közeledni. A sebesült önmagára volt utalva. Sebkeötő csomagjával bekötötte sebéit úgy, a hogy tudta, vagy a bekötésben bajtársa segítette. A könnyű sebesült szívesen maradt fedett helyén, de sok visszavonult a tűz körletéből, de nem a kötoözó helyet kereste föl, hanem oda ment, a hol valamit enni kapott. A nehéz sebesült küszöött tovább, hempergette magát, csak-hogy biztonságba jöjjon s sebe bekötöztessék. Egyes beteg mell, haslövéssel nagy távolságig elment, a csatavonalatól egész be Mukdenig.

Ebből kitünik, hogy az oroszoknál a csapatok mögötti segélyhelyek nem feleltek meg rendeltetésüknek, sőt igen gyakran a közelség miatt pár percz alatt a csatavonalba kerültek, s még mielőtt a működésüket megkezdhetnék volna, hátrább kellett felütni sátorfájukat. Máskor óriási sebesült-torlódás állott elő s az éj beköszönte előtt gondolni se lehetett szállításra. Továbbá a hadosztály kilométerekre terjedő arczvonalánál fogva nagyon is hátra kellett tenni a segély és kötoözóhelyet, s azt messziről látható jelvényekkel sem lehetett látni, mert az az ellenségnek célzpontul

szolgálhatott. Úgy, hogy igen tekintélyes egyének, (maga az orosz fősebész v. Wreden) úgy nyilatkoztak, hogy a sebesültek elszállítása csata alatt kivihetetlen. Csak szaporodott a sebesültek s halottak száma, ha a sebesülteknek csata alatt segély nyújtatott. Mindez a múlt évi berlini sebész-congressuson élénken megvitattatott.

Az első segélynyújtásnál is rosszabbul volt szervezve az oroszoknál a szállítás a kötözőhelytől a tábori kórházakig, onnan a hátrább eső tartalékkórházakig. Örökös volt a panasz, tagadhatlan, hogy egyik-másik jelentés túlzásba is esik, a hogy mondani szokás, messziről jött embernek nem kell mindent elhinni. Nem egy tudósító s szakember is a háború nehéz viszonyai és sajátságos alakulásainál fogva személyének mellőzése vagy visszahelyezése miatt előbb epétől, majd tintától lett előntve, nem csoda, hogy aztán csak sötét szint látott. Ez a hátránya a sok külföldi orvos szereplésének idegen hadviselő félnél.

Annyi tény, hogy orosz részről egy alapos hiba követetett el, a központból tudniillik Szentpétervárról, az a rendelet adatott ki, támaszkodva az orosz-török háború tapasztalatára, hogy a tábori kórház 200 ágya osztassék föl öt, később épen nyolcz részre. Ez nagy hiba volt. Mert ezek az úgynevezett mozgókórházak igen gyakran utalva voltak helyi beszerzésekre, a mi pedig, tekintettel a mandzsuriai nyomorúságos viszonyokra, egyértelmű volt a lehetetlenséggel. Nem tekintve, hogy tartalék készletre is volt szüksége s minden kicsinyített mozgókórháznak külön konyhára is, mely Mandzsuriából beszerezve, sem mennyiségileg, sem minőségileg nem elégithette ki az igényeket. Nem ritkán erdőörök szalmából vagy vesszőből font ágait kellett felhasználniok, melyek bár fekhelynek elég jók voltak, de az egészségi követelményeknek a legtávolabbról sem feleltek meg. Ezek a kis mozgókórházak, ha elég mobilek lettek volna, szolgáltak volna első segélynyújtásra is. Később azonban a fő vonalokon alkalmaztattak, mint nyugvó állomások, így Liauyangtól Kharbinig 20 ily kis állomás létesített. Azok a szétszotott kórházak pedig, melyek málnyergekkel voltak fölszerelve s pár lóval is birtak, repülő kórházi osztagoknak hívtak s hegyi csatákra voltak szánva. Mindez szépen s tetszetősen volt kieszelve, de a

tapasztalat, mint már annyiszor, úgy itt is beigazolta, hogy az elméleti fogalmazások nem felelnek meg mindig a gyakorlati szükségleteknek.

Ezek a mozgókórházak tulajdonkép nem is voltak mozgók, mert eredetileg nem készítették elő szállításra. Igaz, hogy könnyen fölszedelőzködhettek s vasut közelében továbbíthatók is voltak, de mert vasuton való szállításuk ép oly körülményes volt, mint a nagyobbaké, rendesen várni kellett, míg 75 vagy 100 ágyas szállítmány összeverődött s csak így juthattak tovább. Hát még ha messze voltak a vasuttól; elő kellett keríteni 15—18 apró kínai járművet, hogy állomásaikból elmozdulhassanak. Bizony ezek a kis osztagok nem tették meg azt a szolgálatot, melyre szánva voltak, hogy esetleg kötőhelyül, később pedig átmeneti állomásokul fölhasználtassanak nagyobb kórházakig. Hogyan is tehették volna meg ezt, a mikor egy-egy osztagra csak hat hordágy esett és semmi egyéb jármű nem állott rendelkezésükre.

Ép azért az osztagok szerepe igazán szomorú volt, kivált mikor óriási sebesült torlódások állottak elő a csapatok gyors visszavonulásai alkalmával. A katonai hatóság nem is szívesen jött segítségükre, s nem egyszer megtörtént, hogy komoly veszélybe kerültek, több orvos elfogatott néhány megsebesült s el is esett, nem is említve, hogy menekülés közben az ellenség kezében is hagyták a teljes fölszerelést. Így Yalu vizénél az első röplő osztag visszavonulása alkalmával, melyet Zassoulitsch tábornok kissé gyorsan intézett, elvesztette egész fölszerelését, úgy hogy Liauyangban újonnan kellett berendezkednie.

Nyilvánvaló, hogy az egész rendszert átalakítani kellett, azaz hozzáadni járműveket, a mi meg is történt, de csak 1905 április havában, midőn is kimondatott, hogy a mozgókórházak és repülő osztagok járművekkel látandók el. De a három-négy jármű, melyet ily kis osztály kapott, nem volt elég, s megtörtént nem egyszer, hogy a járművek a szállítmány egy részletével tíz kilométernyire hátrább mentek s visszatérve már nem találkoztak a visszahagyott részlettel a csata fordulata miatt, úgy hogy ezentúl már csak hadtáp-állomásokhoz osztattak be.

Ismét voltak oly pontokra elhelyezett repülő osztagok

is, melyeknek alig volt dolguk, s kiszámíttatott, hogy volt olyan osztág, melynél egy sebkötés 2500—3000 rubelbe került.

Sok baj volt a nagyobb, kétszáz ágyas tábori kórházakkal is, melyek kínai házakba vagy sátrakba rendeztettek be. A műtőhelyiséget legtöbbször fából, ha azt kapni lehetett, ütötték össze. De jaj, ha jött a mandzsuriai délkeleti szél, mely a mukdeni csata alkalmával is fújt, tele a gobi sivatag sárga homokjával. Egy szemtanu így ír róla: «Az ellenség mozdulatával felkavart por oly sűrű volt, hogy az ellenséget valóságos felhőbe rejtette; elvette szemünk világát s arcunkat összeecsapkodta a homok s a sok apró éles kavics, légzésünk nehezzé, fojtóvá vált. Egy ilyen szél egyszer, pedig enyhébb volt, mint a mukdeni, szemem láttára hordott el néhány kórházat, fölszakította a kipánvázott sátrakat és az alattuk levő betegekre borította». Szintilyen csapásszerű volt az esős időszak, özönvízszerű áradat keletkezett, mely az utakat patakokká, a kis csermelyeket pedig vészesen ragadó zuhatagokká változtatta. Egy júniusi eső a sátrakat úgy elárasztotta, hogy a víz az ágyak széléig ért, de már egy kisebb eső is Mandzsuria agyagos talaját kocsimarasztó mocsárrá változtatta. Úgy hogy minden sátrat körül kellett ásatni mély levezetőárkokkal és a sátrakat egymással szilárdan összekötni.

Az orosz hadsereg déli körzete igen nagy területet foglalt el. Kezdetben jóformán egész Mandzsuriára kiterjedt, le Port-Arthurig. Csakis ezen a területen volt a sebesültek ellátása és elszállítása szerfelett megnehezítve. Mindenütt karöltve a sebkötözéssel járt az élelmezés is, így Liauyangnál a repülő kórházak 22,428 sebesültet kötöztek, de élelmeztek 68,273 katonát, míg Mukdennál 27,965 sebesültet kötöztek be, azonban 139,983 adag ételmet osztottak ki. Ezen adatot szándékosan jegyzem föl, mert belőle igen fontos következtetés vonható le. De azért ebből a rayonból is az evacuatio katonai szigorral s majdnem bűnös gyorsasággal ment végbe. Csak egy a mentsége, a kérlelhetlen szükségesség, hogy mennél gyorsabban, mentől több szabad hely biztosíttassék egy következő csata sebesültjeinek. A tábori kórházak nehezteltek, hogy a csaták után rövid idő múlva teljes tétlenségbe kerültek az erőlte-

tett evacuatio következtében, a tartalékkórházakban viszont panaszkodtak, még pedig joggal, hogy evacuáltattak azok a súlyos sebesültek is, kiket has- és fejsebeik miatt minden mozgástól óvni kellett volna. Kétségtelen, hogy a szállítás életökbe kerülhetett, de hallani kell azt, mikor a sebesült, bármily súlyos legyen a baja, rimánkodik, hogy ne hagyják el, inkább a halált választja és belekapaszkodik bajtársába, lábra áll, mely alig bírja meg és csúszik-mászik, hempereg csapatja után s eljut tíz kilométernyire is nem ritkán mint félhalott.

Kétségtelen és semmiféle ellentmondást nem tűr, hogy ezeknek a csatatéren kellene maradniok, s valamelyes nemzetközi intézkedésnek történnie, hogy ne tekintessenek foglyok gyanánt, hanem meggyógyulván, hazatérhessenek, ha már nem is vesznek többé részt a háborúban. «Nemzetközileg ez irányban minden lehetőt megtenni», írja egyik orvos, «ez lenne első s legszentebb kötelessége a kulturált államoknak, erre a gondolatra jutottunk mi orvosok, kik átértük s átértéztük, hogy mily rettenetes valami a teljesen szervezetlen evacuatio. Mert azt csak nem lehet szervezésnek tekinteni, ha egy sebesült katona elszállítása végett 5—6 egészséges lép ki a csatásorból, s sátordarab és puskából hordágyat készítvén, elviszi a kötözőhelyre, hogy esetleg egy kordén, melynek rúgója sincs, rázós úton, mit egy egészséges is alig bírna ki, továbbíttassék. Csak nem nevezhető egy evacuatio szervezettnek akkor, mikor nem áll rendelkezésre az állomáson egészségügyi vonat, hanem a helyett, ha csak vissza nem hagyatik, be kell nyomkodni egy közönséges vasuti málhakocsiba, szorosan egymás mellé, hogy az mennél több sebesültet befogadjon, avagy hajóra szállítani, a sebe mellett élelemtől s italtól megfosztva, pár egészségügyi katona gondjaira bízva és hiányával igen gyakran a világításnak is. Ó nem, ez közel sem volt egy szervezett evacuatio, ez csak embriója volt az evacuatióknak».

Az orosz katonai hatóság később tett valamit, tudniillik, a vasuti kocsik ruganyosságának hiányát egyes módszerekkel pótolni iparkodott (Linxweiler rendszer), teherhordó állatokra rakta a nehéz sebesülteket és ha kicsiben is, meghonosított egy ideális szállítási rendszert, tudniillik egy vasuti vonalat, melyen lovak vontatták a vasuti kocsi-

kat, az úgynevezett «Decauville» rendszert. Sőt összeállított egy fűthető betegszállító vonatot is. De a lyaujangi csata megmutatta, hogy nem elég elszállíttatni a sebesülteket, hanem azok jó menedékhelyre való szállítását is gyorsan kell eszközölni. A karbini vonal tele volt vonatokkal, úgy hogy több rá se férhetett pár kilométernyire, a sebesültszállító voratok megállottak s a szerencsétlenek vártak és szenvedtek napokig érintetlenül, megdermedve a hidegtől s haldokolva az éhségtől.

Elengedhetlen szükséges, hogy a fűthető vonatokon konyha is legyen, azonkívül ételmezési központok teremendők az út több pontján. Később az orosz vöröskereszt egymástól távolálló állomások között berendezett ételmezési és kötözőállomásokat. Azután a Decauville vonal fontosabb helyein fölállított gyűjtőállomásokat, hol a betegek várhattak kényelmesen, pihenhetek és bekötöttek mindaddig, míg az elszállítás sora rájuk került.

Orosz részről csakis a kétkerekű finn ambulánskocsik váltak be derekasan. Ezek közül eredetileg négy állott Dr. Zoege-Manteuffel rendelkezésére, ki a Mária Feodorowna özvegy czárné által berendezett betegszállítóoszlopot vezette. Egyik feladata volt azok működési képességét is tanulmányozni. Az első úton, mely sziklaszorosokon, több patakon és szántásokon vezetett át s a melyen ő ült a bakra, a Melan-Osberg által tervezett kocsik jóknak bizonyultak és a betegek nem győzték dicsérni a kiméletes szállítást, miért is 1904. év végével már 50 kocsi érkezett az oszlophoz. Közbe a négy kocsi folytonos szolgálatot teljesített és soha egy kerék, tengely, rúd vagy rúgó el nem törött, pedig a köves útszorosok, kimosott medrek, záporok s nem egyszer tizszeres patakon való átmenetek ugyancsak próbára tették a kocsikat. Mukdennál már 50 kocsi szerepel a naponkint 60 s még több kilométernyi utakat tettek. A kocsik szerkezete kitűnő, kerekek és rudak kemény kőrisfából készültek. A széles kocsiknak, melyben két hordágy fér el és az ülésbagnak szerkezete könnyű, de azért szilárd, úgy hogy, bár itt-ott repedés mutatkozott rajta, azért nem mondta föl a szolgálatot egy kocsi sem. A kocsi sátorfája néha eltörött, mert nem hajlított, hanem fűrészelt fából készült. A kocsi súlya fölszerelve 320 kiló, ép azért egy

oroszországi ló, vagy két egymáselé fogott mandzsuri ló esős időben és szántásokon át is elhúzta. A kocsirúgók lágyak, jó úton minden rázástól megóvnak, csak néhányszor történt meg, hogy szántóföldön vagy árokban egyik-másik kocsirúgó a hordágyat meglódította. Később közel 600 finn ambulánscsovi küldetett a Spennert czég által Oroszországba, mert a tört földön minden más kocsi fennakadt és a négykereki kocsik Mandzsuriában használhatlanoknak bizonyultak.

Az oroszoknál alkalmazásba jöttek a kutyák is a sebesültek fölkeresésére. Okosságuk meglepő, kivált értelmesek az angol kutyák. Karbinban képeztettek ki s nagy gyakorlatra tettek szert, de soha japánit nem szaglászta ki. Az utolsó csatákban a kitanult hét kutya 23 sebesültet talált meg oly helyen, hol senki sem kereste volna, tudniillik sűrű kukoriczásban, de mind orosz volt. Úgy látszik az európaiakhoz szokott kutyák nem keresik föl az ázsiait. Kiküldettek oly helyre is, hol bizton feküdtek japáni sebesültek is, de vizes üvegek érintetlenek maradtak, bizonyágául annak, hogy az ellenség nem hatoltak elő.

A japánoknál a sebesült- és betegszállítás kevesebb nehézségbe ütközött, mert az anyaországhoz közelebb volt a hadsereg rendkívül jól volt ellátva egészségügyi személyzettel, anyagkészlettel; hogy mily nagy számok szerepelnek a gyógyszerrovatban, elég legyen néhány adatot felsorolni. 1904 októberig Angliából küldetett a japán hadvezetőségnek egyebek közt 2000 kilogram antifibrin, 10,000 kilogramm bórsav, 17,000 kilogramm lysmuth, 6000 kilogramm chloroform, 1350 kilogramm chinin, 10,000 kilogramm Doverpor, 25,000 kilogramm creozot, 25,000 kilogramm salycilsavas natron, 54 kilogramm cocain, 90 kilogramm morphium, 27,500 méter ragtapasz stb. Carbol és sublimát készletek maradt még fenn a kínai háború óta. Tessék csak elképzelni, hogy rendelkezésükre volt 9 millió normál adag morphium.

A betegszállítás és evacuatio, mint a tábori egészségügyi szolgálat legfontosabb és legnehezebb része, japán részről fennakadás nélkül történt. A kötöző helyen a lehető legkevesebb műtét végeztetett, ez irányban egységes eljárási utasítás adatott ki az orvosoknak; a sebesültek több

mint egy harmadánál az illetők magok vagy a bajtársak alkalmazták az első kötést. A szállítás aztán tovább, részint hordágyon, részint könnyű sebesültszállító kocsin, részint kínai parasztkocsikon eszközöltetett a vasuti vonalakhoz, onnan aztán vasuton szállítottatott tovább a beteg. Minden folyója Mandzsuriának fölhasználtatott betegszállításra. A hadtápkórházból kerültek folytatólag a mandzsuriai és koreai tengeri hajó kikötőállomásokhoz. A nehéz sebesültek s betegek, valamint a fertőző betegek, kizárólag hajókórházakon helyeztettek el. Az átszállított sebesültek s betegek száma kitett 320,000-et.

Itt is kimondhatlan nagy tevékenységet fejtett ki a vöröskereszt, mely szervezetének tökéletességével, tagjainak óriási számával, munkabeosztásának mintaszerűségével és felette olesó sáfárkodásával az emberiség kulturtörténetében nagyon előkelő helyet biztosított eme legkeletibb néptörzsnek. Ha rövid vonásokkal is, meg kell emlékezmem viselt dolgaíról.

A japán vöröskereszt 5170 egyént alkalmazott a háborúban, azt 152 segélyhadtestbe osztva és alig adva ki többet 12 millió koronánál, hogy ezt ily kevéssal végrehajthatta, ahhoz szükséges volt már békeidején a rendszeres szervezés. Vasszigorral betartott alapszabályuk azon tétele: «Mozgosításkor a vöröskereszt személyzete egészen beolvad a tábori orvosi szolgálatot teljesítő személyzetbe.» Ennek megfelelőleg már békeidején minden ki volt oktatta s az összes készlet előkészítve, úgy hogy arra a napra, a mikor a háború lángja fölcsapott, megjelent a vöröskereszt is, s soha az a törekvés, hogy független munkát végezzen, nem nyilvánult. Pedig a japán vöröskereszt nem egy félhivatalos intézmény, hanem az egy teljesen magán egyesület 1.270,000 aláírt tagnak támogatásával.

A hadi és tengerészeti hatósághoz való szigorú alárendeltség elvének folyománya, hogy mindazoknál a segélycsapatoknál, melyek rendeltetése a fárasztó és komoly háborúi munkát végezni, ki van zárva az önkéntes szolgálat formája. Nem alkalmaztatott csak szakképzett férfi és nő, kinek szolgálata szigorúan előírt, úgyszólván szerződésileg lekötött volt. Mindenki feladatát a köteleesség szigorával és nemcsak a vonzalom és jóakarát érzésével telje-

sította. Háború idején a szolgálatra képesítettség lévén a fő, a japán vöröskereszt alkalmazottja egy hivatását értő katona és nemcsak jószívű humanista s irgalmas szamari-tánus: és ez így van jól, mert nehezen szánja rá magát az ember arra, hogy a fegyelmi rendszabályokat, melyek a hadsereg és hadi tengerészet egészségügyi szolgálatánál megköveteltetnek, alkalmazza oly egyénekkal szemben, kik puszta irgalmasságból s odadaásból teljesítenek szolgálatot. Ép ez a vezérelv, hogy a jóindulatú önfeláldozás teljesen külön választandó a köteles szolgálattól, mely megfizettetik azért, hogy a katonai szigorú fegyelemnek magát az illető alárendeli, volt oka, hogy a számtalan semleges egyén és társulat szolgálatra való ajánlkozását mély lekötözöttséggel, de őszinte sajnálkozással visszautasították. Mindössze, kilencz amerikai és egy angol ápolónő jött Japánba, inkább tanulmányozás, mint szolgálattétel végett és csak az egyetlen dr. Henlenek, mint a német vöröskereszt küldöttének, adtak Tokióban egy osztályt az ottani vöröskereszt kórház-nál, azonkívül megengedték a francia dr. Matignonnak, hogy mint az V. hadosztályhoz beosztott katonaeorvosi küldött, annak háború alatti viselt dolgaiban résztvehessen. A japán vöröskereszt kezdettől fogva minősítette tagjait, különválasztva azokat, kik harcztérre alkalmasak: ezek aztán, ha sebesülés vagy betegség folytán szolgálat közben elnyomorodnak, nyugdíjban részesülnek, ha elestek, a család-tagok tarthatnak igényt évi nyugdíjra. Az 1894-ki kínai háború s 1900-ki Boxer zavar közvetlen tapasztalataiból tudják, hogy csakis ez a rendszer a jó és igazságos.

Alapítottak segítő különítményeket, melyeket a hadveze-tőségnek átengedtek. Egy ily különítmény állott két orvos-ból, egy gyógyszerészből, két főápoló vagy főápolónőből, húsz ápoló vagy ápolónőből és egy irodai segédből. Egyben ez száz beteget láthatott el, de valósággal legtöbbször két részre váltak s mindegyik más-más helyen működött, vagy az is megtörtént, hogy az orvosoktól elvették az ápolókat s ezeket másfelé helyezte a hadsereg orvosi főnöke. Sok-szor betegeket kellett kísérni, evacuatiónál segédkezni, máskor az orvosok elküldettek valamely üdülőállomásra szolgálattétel végett.

A háború alatt 32 különítmény ment Kórea és Mand-

zsuriába, 38 állami és vöröskeresztes hajókra, 74 katonai kórházakba, 4 tengerészkórházba, így összesen 148 különítmény volt működésben. Csakis azok a különítmények küldettek tengerentúlra, melyeknél férfiapolók voltak, míg az ápolónőkkel bírók az ország belsejében osztattak szét. A hajókra vegyesen ment mindkettőből.

Némely különítménynek, nevezetesen mely az első hadsereget kísérte Yalutól Lyauyangig nehéz feladata volt. Például szolgáljon a 109-ik különítmény szereplése, mely átkelven a Yalun először szolgált a hadfelvonulási vonalon Autangban fölállított kórháznál, aztán a fele vérhast gyógyított, a másik fele sebesült és beteg foglyokat kísért a kikötőkbe, majd ismét együttesen a hadfelvonulási vonalon Kwanlienben fölállított kórházba rendeltetett, a hol az északról érkező sebesültek és betegek rohamosan fölszaporodtak és késedelem nélkül evacuáltattak 30 angol mérföldnyire hegyi úton Ai folyóig, s azon lefelé egész Autungig, a mi 75 mérföldnyi víziút. 1904 szeptemberben az egyik fele kórházban szolgált, de Schahónál, mikor az ellenség túlnyomó erővel támadott, elégtelennek bizonyulván a hadsereg orvosi kara és egészségügyi személyzete, parancsot kapott az egyesült különítmény az előnyomulásra s első segínyt nyújtott. Ekkor teljes 48 óráig egyfolytában volt tűzben. Majd visszavonulási parancsot kapott és letelepített, hogy az elfáradtaknak és rokkantaknak nyújtson üdülést. Rövid időre rá Chiaotóba érkezett és az ott levő kórházba került, hol a második lovas dandár, melyet Ramzin herczeg, a vöröskereszt akkori elnöke vezetett, viasszaszorította az ellenséges lovasságot és különös véletlen folytán e dandár sebesültjeit ép e különítménynek volt szerencséje bekötözhetni, tehát ekkor tábori szolgálatot teljesített. Liauyang eleste után a különítmény egy a fölvonulási vonalon levő kis félreeső kórházba került s csakis fertőző betegeket kezelt. Egyik orvos, három ápoló meg is betegedett s haza küldetett. 1905 januárban a különítmény áthelyeztetett a liauyangi fővonalon levő központi kórházba és egy termet kapott telve sebesültekkel. 1905 februárban egy üdülő állomást alapított a yentai szénbányáknál és az első hadsereg összes betegét, számszerint 11 ezret, gyógyította. Végül egy- és ugyanazon különítmény rész vett a

nehéz munkálatokban, mely a Yangkouban mutatkozott pestist irtotta ki, már a békekötés után. Mindezt húsz hónap alatt megcselekedte, három tagot veszítvén fertőző betegség által.

Az anyaországban a különítmények a tartalék kórházakban működtek, melyek legnagyobb része a meglevő katonai kórházakhoz toldott osztályok által kibővített. Legnagyobb volt a hiroszimai kórház, mert közel feküdt az Ujina kikötőhöz, mely főállomását képezte a tengeri szállításnak a háború alatt. Hét osztály volt az anyakórházhoz építve és ott 18 vöröskereszt különítmény dolgozott. Igen nagy volt a tokiói katonakórház is, melynek külön sec-tiója a vöröskereszt központi kórháza volt.

A tengeren két nagy kórházhajójuk szerepelt, a Hakuai Maru s a Kosai Maru, az előbbi 52, az utóbbi 54 utat téven meg 20 hó alatt, együtt 26,589 japán és orosz sebesültet és beteget vittek át, kik közülállítás közben meghalt 91. Azonkívül még 18 állami hajókórház volt, melyek fokozatosan jöttek alkalmazásba. Ezek közönséges posta-vagy szállitmányos hajókból alakítottak át, s ha nem is voltak tökéletesen berendezve, a rövid utat könnyen el lehetett rajtuk viselni. (Egy nap, Dalni-ig 32 óra.) Ezek 30—50 utat tettek s összesen 155,613 beteget szállítottak, kik közül a hajón meghalt 334.

Suzukinak, a japán haditengerészet vezérorvosának, ki Togo admirális vezénylőhajóján, a Mikasa-n, időzött, közleményéből a következőket veszem át.

A tengeri ütközetekből 3782 sebzés keletkezett; ezek jórésze, tudniillik 691 szaggatási és 570 robbanási sérülés, legtöbbje a Hatsuse és Takasaga hajók elsüllyedése alkalmából. Fej, arcz, nyak 808, mell 157, altest 58, felsővégtag 625, alsóvégtag 728-szor volt találva. A sebesültek közül meghalt 1891, de ezek legtöbbje a hajótörésnek lett áldozata, melyet tengeri aknák okoztak. Igen sokszor, 116 esetben, fordult elő dobhartyarepedés és nehéz hallással járó tömkelegrázkódás. Legtöbb vesztesége a flottának természetesen a japáni tengeren 1905 május 27 és 28-án fordult elő, tudniillik 690 tengerész lövetett meg, kik közül meghalt 88. Egészben nagyobb volt a lőtt sebek, mint a sebesültek száma, mert ugyanazon egyén két lövést, sőt több sérülést is szenvedett.

Nemcsak a hajóorvosok kaptak a flotta kivonulása előtt parancsokat, melyekben szigorúan meghagyatott, hogy a lőtt sebeket aseptikusoknak tekintvén, a legnagyobb mértékben conservatívek legyenek, hogy a hajón a csonkítás, hasmetszés végzését kerüljék s arra törekedjenek, hogy a sebesültek mentől előbb kórházi hajókra jöjjenek, melyek őket japán anyakórházaiba szállítsák, de már béke idején az értelmesebb hajószemélyzet több hetes tanfolyam alatt kioktattatott a sebesülteknek adandó segélynyújtásra, úgy, hogy körülbelül egy harmada a sebesülteknek bajtársak által köttetett be s vitetett legtöbbször a karon a kötöző helyig, mert hajószállításához alkalmas hordágy még nem létezik. Miután a hajók egy évre való nagy kötanyag készlettel voltak felszerelve, hiány sehol sem állhatott elő, még akkor sem, mikor a Chusimai-szorosban vívott döntő csatában 120 orosz foglyot is a Kasuga hajón bekötni kellett.

A hajókötözőhely tengeralatti jól világított helyiségben rendeztetett be, mely birt szellőztetéssel és a közelben felvonó készülékkel. Az előre kijelölt, úgynevezett kötőszoba csata idején nem használható, mert nagyon is ki van téve az ellenséges ágyúknak. Így a sárga-tengeri döntő csatában a vezérhajónak, Mikasának, kötőszobáját egy ágyugolyó átütötte, úgy hogy a sebesült és egészségügyi személyzet mind tönkre ment volna, ha ott működik. Tulajdonképen legjobb, ha két kötőhelyen dolgoznak.

Hogy a tengerészkatonaság lehetőleg megóvassék a sebesüléstől, arra alkalmas helyen, a hajóhid alatt iránytűtök körül helyezendők el a függőágyak s a fedélzetről minden fémtárgy eltávolítandó, megtörtént ugyanis, hogy a hajó távirót találván egy gránátlövedék, azt szétvetette és darabjai 23 egyént megöltek vagy megsebesítettek. Égések és leforrázások ellen löporrobbanásnál vagy gőzcsövek megrepedésénél igen vastagon kell öltözködni s abban a perczen arczczal lefelé a padlóra kell dobni magát. Méltó büszkeséggel emeli ki, hogy Togo admirális állandóan a compass-hidon volt, a nélkül, hogy megsebesült volna. Csata előtt mindenki tiszta alsóruhát vett föl, ennek is jó-része volt a sebek gyors gyógyulásában. Dobhártyarepedések elhárítása végett a füljárat vattával kitömetett, daczára ennek, azok mégis gyakoriak voltak. A tüzerek szemeknek

időnkénti kimosására, hogy a lőpor gázai miatt kevesebbet szenvedjenek, bórsavas oldat áll rendelkezésre.

A szárazföldi csatáknál tulajdonképeni segélyhelyek a japánok által hivatalosan nem is állítottak fel. Mindössze a csapathoz tartozó orvosok és az egészségügyi személyzet fedett helyen meglehetősen közel tartózkodott a harczvonalhoz. A sebesültek magok vonultak hátra egész odáig, hol úgy a hogy fedve voltak s itt, mintegy fészkekbe összeverődtek. Egész elől az egészségügyi szolgálat voltakép erkölcsi értékű s itt nyilvánult leginkább a lelkiismeretesen kifejlett becsületérzése a japán hadseregnek, melynek segélyszemélyzete veszélyvel szemben se tartotta vissza magát a segélynyújtástól. Jóllehet a helyzet igen nehéz volt s sok orvos megsebesült. Lehajolva vagy mászva mentek előre az orvosok és az egészségügyi katonák, nehogy a csapatnak hadállását az ellenségnek elárulják. Nem a sebesült a segélyhelyeket, de megfordítva, a segélyhelyek keresték föl a sebesülteket, tudniillik oda vonultak, hol legtöbb sebesültet találtak. Lámpás vagy zászló soha használatba nem jött, nehogy a csapat állásáról azok nyomán az ellenség tájékozást szerezzen. A súlyos jární nem tudó betegért előre kellett mászni s elszállítani a tábori kórházba. Vízre nem fektettek súlyt, mert a sebet sohase mosták. Egy orvos 7—10 sebesülttel végzett egy óra alatt. Az orvosok mindig megtartották hidegvéröket. Még Mukdennál is, hol 900 sebesült vonult keresztül egyik segélyhelyen. Az evacuatio rendszeresen hordágyon ment végbe, Mukdennál e végből rögtönzött szánkók is használatba jöttek. Műtősebészeti szoba sem jött, legtöbbször sebkötő csomaggal kötöttek.

Az ambulanceokban 1000—1200 méterrel a csatavonal mögött együtt működött az orvos az egészségügyi személyzettel. Egy óra múlva, vett parancsra, már működésre készen álltak. Házak e célra szívesen vétettek igénybe. Kocsimegállóhelyet a japán hadszervezet nem ismer. A köztőzőhelyhez vivő utakat a sebesültvivők földbe tűzött karókkal jelölték meg, melyek nyomán a sebesült maga is oda talált. Az irodai szolgálatot egy írnok végezte, ki térdén írt. Minden sebesültről kettős lap állíttatott ki, melyek egyike megőrzés végett neki átadatott. Itt sem operáltak. A sebvizsgálat tilos volt, ezek szerint az ambulance nem

volt egyéb, mint csomagoló és továbbító gyűlhely. A sebesültvivők a csapathól vétettek és tisztek parancsnoksága alatt álltak, csak oly nyugodtan és derekasan viselték magukat, mint hadakozó bajtársaik. Szaladtak, ha kellett, s aztán hasra fekvé kúsztak, ily helyzetben a hordágyat összeállították, a sebesültet földön vontatva, ráhelyezték és minden rejtekhelyet kihasználva szállították ki a veszély köréből. Sokáig elfoglalva tartott kényes állásoknál négy napig is a megsebesülés helyén hagyatott egyik-másik meglőtt, ki egy melegítőüveget és egy takarót kapott. Ezt a katonailag igazolt intézkedést a szerencsétlen belátta és türelmesen várt, míg a sor rákerülhetett.

Rendkívül tanulságos az a tapasztalat, hogy a hosszú s nagykiterjedésű csatavonalaknál a hordágyszolgálat valóban jelentéktelen. Így Liauyangnál naponként egy-egy hordágyra átlag két sebesült esett, Mukdennál másfél. Schahonál nem is egészen egy. A sebesültek közül átlag 5% el sem hagyta csapatját, 20% a maga lábán ment a kötöző helyre és 75%-ot kellett szállítani. A távolság, melyet egy hordágy megtett, 13 és 33 kilométer között ingadozott.

Meglehető közel az ambulancehoz állíttatott fel a tábori kórház. Első dolga volt nagytömegű fött víz előkészítése. Az ambulance-orvos csakhamar átszolgáltatta sebesültjeit s ugyanannyi kötszert kapott cserébe, mint a menyit elhasznált, s ennek átvételét pár sorban elismerte. Egy hadosztály mögött négy tábori kórház működött. Ezek sebesültjei is mihamarább továbbíttattak. Telefon értesítés a hadosztály orvosi főnökéhez vagy a hadtápvonal vezér-orvosához, s ezektől kiinduló megbízás útján indíttatott meg az evacuatio, mely aztán fennakadás nélkül folyt. A tábori kórház vezető orvosának semmi gondja sem volt a szállításra, sem arra, hogy mikép szereztessenek be a szállítási járművek. Ezután jött a tartalékkórház, mely háromszor oly nagy volt személyzet s ágy számban, ezzel a kórházzal is fennállott az anyagkieserélés viszonya. A tábori kórház is tartózkodott a tevékenységtől, vizsgálni itt sem volt szabad s műtétet végezni is csak a legsürgősebb esetben. Különösen szigorúan eltiltatott a hasmetszés, s ennek daczára a gyógyeredmények jók voltak. A műsebészetre

első időben a hiroszimai tartalékkórház, 1904 novembertől pedig a liauyangi jelöltetett ki.

A szállítás már 1894/5 óta foglalkoztatta a japán vöröskeresztet, de a viszonyok Mandzsuriában sajátságosak, az utak kegyetlen rosszak, úgy hogy kocsiból előre összeállított kész szállítóoszlopok alig használhatók. Azonkívül önkéntesek a terhes szállításra nem szívesen vállalkoznak oly vidéken, a hol meghálni fűdél alatt nem lehet, enni valót alig kapni, a víz pedig ihatatlan. Ily viszonyok között sebesültszállító-csapat béke idején nem is készített elő. Csak a háború megkezdésekor alakítottak egy személyzet 144 egyénből, olyanokból, kik már a nehéz katonai szolgálaton túl voltak s a gyalogságnál mint sebesültvivők működtek. A központi kórházban két hónap alatt beoktattattak s 1904 júliusban az első hadsereg fölvonulási vonalához küldettek. Mintául vétetett egy 30 betegből álló menet hordágyon, mindegyik hordágyhoz 4 sebesültvivőt számítva. De a háború másképp alakította át az eredeti szervezetet. Mindenekelőtt el kellett hagyni a japánok általi hordágyon való szállítást, csakhamar rájöttek, hogy jobb, ha a sebesültvivők csak felügyelnek a kínai napszámosok által vitt hordágyakra s hordszékekre. Az egyenetlen, homokos utakon, midőn mértföldeken át nincs faárnyék vagy üdítő víz, csak napsütötte pusztaság, hordágyon vinni valakit szerfölött kimerítő. Míg a kínai kuli mindig ezen az egyenetlen úton jár s gyorsan halad, szokva a nagy meleghez, nem lankad el, pénzért is szívesen dolgozik. Ugy hogy teljes közönyük a betegek szenvedései iránt kiegyenlítették az út gyorsabb megtételének előnye által. Addig, míg a vasutak újból járhatókká tétettek és új vonalak könnyű mozdonyok részére lerakattak, a szállítás munkájánál csakis a kulik vétettek igénybe, kik később kocsit, lovat is adtak betegszállításra. Utóbb a kulik magok is szívesen emelték kézzel a betegeket, de itt mulhatlan szükséges volt a szigorú ellenőrzés, meg kellett őket minden műveletre tanítani, azonban, ha az ellenőrzés s felügyelet meg volt, képzelni sem lehetett alkalmasabb személyzetet, mert munkáik kivitelében páratlanul ügyesek. S épen erre az ellenőrzésre volt hivatott a veres kereszt ezen 144 embertől álló oszlopa. Később csakis kínai kuli vétetett igénybe,

s egészben a háború alatt 135,302 szolgálatkész kuli volt ezen egyetlen szállító oszlopnak rendelkezésére. Azonban az ügyeletnek s ellenőrzésnek állandónak s gondosnak kellett lenni, különben az útszélen hagyták a hordágyakat, szerteszét futottak s órákba telt, míg őket összeretelni bírták. Minden menet végtelen hosszúra nyúlt, egy japán felügyelő ment az elején, egy a közepén s egy a végén.

Nagyon jó szállítás esett számárháton, vagy két számár között, de a kínai számár még makacsabb s csak gazdája által hagyja magát vezettetni, tehát azt is fel kellett fogadni. Két számaras gazda ép annyi bért kapott, mint négy kuli. 482 fölszerelt számár szerepelt a szállításnál. A kínai szekerek, számszerint 8833, s sajkák is használatba vétettek.

Azután legelső dolguk volt a hadsereg előre vonulásával kézzel hajtható vasuti lineát lerakni, először Fenvancseng és Autang közt. Minden kocsi 5 láb hosszú, négy láb széles volt s csak egy fekvő beteg fért el rá, ezeket is kulik tolták tovább s 35—50 kocsi képezett egy vonatot. Ez később könnyű gőzmozdonyszerkezettel cseréltetett fel, mely odafelé katonákat és hadianyagokat szállított, visszafelé pedig sebesült- s betegszállításra használtatott. 10—20 kocsi képezett egy vonatot, egy kocsira két fekvő vagy négy-öt ülő fért el. 2—2 kísérő volt vele, kik élelemlről gondoskodtak s útközben a vizet is felforralták.

De már 1904 szeptembertől Daschitsiautól Dalniig a rendes vonatközlekedés előállott, mely fokozatosan mind messzebb s messzebb kiterjesztetett, ettől számítva a kulik igénybevétele is csökkent.

Rendkívül érdekes, hogy a 144 egyénből álló oszlop tovaszállított hordágyon, szekéren és számaron 89,819, csolnakon 2081, tolható vagy mozdonytól vezetett vonaton 79,427, tehát összesen 170,000-nél több szolgálatra képtelenné vált katonát.

Port Arthur megadásánál 17,222 beteget találtak 34 különféle kórházban s épületben elhelyezve. Orvos és egészségügyi személy volt elég, ott rekedt s odamenekült, számszerint 2527, azonban csak 132 orvos tartozott a hadsereg kötelékébe. A betegek közt 6101 volt sebesült, 9018 scorbut, 498 fertőzött, 1605 egyéb belbeteg. Ide 12 különítmény vezényeltetett, melynek sok baja volt az első időben. Az

első nehézség származott természetesen a nyelvi különbségből, s csak kézmozdulatok által iparkodtak egymást megérteni, de a két nemzet taglejtésének eltérő értelmezése nem egy furcsa félreértéshez vezetett, azonban egy pár szót kölcsönösen hamar eltanultak s nagy segítségükre volt az a körülmény, hogy az orosz zsidók nagy része beszélt németül s e nyelvet majd minden japán orvos beszéli. A másik nehézség onnan származott, hogy az oroszok gyanakvóan nézték őket, míg aztán lassankint megértették, hogy ők nem a hadsereg tagjai, hanem, hogy őket, mint a vöröskeresztes személyzetet a humanizmus elve vezérli. És, hogy érdektelen jószívűségök mily hatalmas benyomást tett az ellenségre, bizonyítja az a példa, hogy mikor az egyik helyiséget becsukatták, a néhány még ott maradt orosz beteg külön kérelemmel fordult az orosz tengerészeti orvosszökhöz, dr. Ghacko-hoz, hogy oly kórházba szállíttassanak, melyben tovább is a japánok által gyógyíttatnak. Pedig az orosz tengerészeti kórház igen jól felszerelt elsőrangú kórház volt, holott a japánok csak magánházakba rögtönzött helyiségekben gyógyítottak, melyek a japán hadsereg szabályzatában előírt egyszerű felszereléssel bírtak. Még azzal a nehézséggel is találkozott, hogy az orosz katona nem volt eléggé fegyelmezett s kivált nem eléggé tiszta, de ismételt figyelmeztetések után s szigorúan előírt szabályzattal, majd kórteremfelügyelő alkalmazásával, végre sikerült hygienikus rendet teremteniök. Gyakran előfordult az is, hogy ugyanazon kórteremben feküdt japán katona vegyesen oroszszal, s ekkor nem ritkán karöltve sétáltak a napsütötte verandán, taglejtésekkel közölték egymással harci élményeiket és egymás sipkáját tréfásan kicserélték. Ha cigarettát tett szájába a japán katona, az orosz tüzet nyújtott neki. Ugy voltak, mintha testvérek lennének, teljesen megfelelkezve arról, hogy még csak pár nap előtt mily vad szemekkel emelték egymásra puskáikat. «A kelleme egyetértés eme légkörében, írja egyik orvos, eszünkbe jut, hogy lám a vöröskereszt két nemzet fiai közt mily megható epizódokkal kedveskedik, ugyanakkor, mikor a szárazon és vizen a legelkeseredettebben folyik a fajgyűlölettől szított harc».

A mennyire kifogás alá eshetnek az oroszok részéről közvetlen a harcsvonal mögött a sebesültek s betegek ellátása s evacuatiójára vonatkozó intézkedések, ha nem is ép hadászati, de minden bizonynnyal emberségi szempontból, annyira magasztalólag kiemelhetők azok a rendszeres előkészületek és jól szervezett intézetek, melyek a sebesültek s betegeknek kórházi elhelyezésére s kezelésére irányultak. Négy nagy körzetre terjeszkedtek ki az egészségügyi intézetek, mint hadtápállomások s kórházak, tudniillik a karbini, az északkeleti, a zabaikali és a szibériai körzetre.

A szibériai rayon esett legtávolabb, közel 6000 kilométer területet foglalt el, északról Viatka és Perm, délről Barnaoul és Orenburg kórházai övezték, e területen 71 kórház állott készen sebesültek s betegek befogadására, közte egy elmebetegek részére. Magában Irkutsban a kórházak 30,000 beteget fogadhattak be.

A zabajkái rayonban, mely a Bajkál tavától Karbinig terjed, mindössze 12 kórház, 1660 beteg részére, helyeztetett el. E kórházak, kettő kivételével, a vöröskereszt költségén tartattak fenn. Számuk a liauyangi csata után még héttel szaporodott, s berendeztetett egy külön kórház elmebetegek számára is. A mukdeni szerencsétlen kimenetelű csata után, mely az első napokban Karbint is veszélyeztette, kilátásba helyezettett, hogy átszállittatik onnan még 3000 ágy, s ekkor valamennyi iskola kiürítettett e területen, hogy azok kórházakul szolgálhassanak; majd a Karbint fenyegető veszély elmaradván, még a már ott levő kórházakra sem volt szükség, hanem azok egy része visszaszállittatott Oroszországba, a nélkül, hogy egyetlen beteget is ellátott volna. A háború egész ideje alatt a zabajkái körzetben 86,064 sebesült és beteg fordult meg, a halálozási hányad nem volt egészen 2%.

Az északkeleti rayon Khabarovkától elnyult egész Vladivostokig. Ez tulajdonkép kedvezőbb terület volt, ha a háború, a mint az oroszok számították, Mandzsuria keleti vagy északi, s nem mint tényleg lefolyt, nyugati részén vivatik. Ez a félkörzet, mely igen sok elhagyatott kaszárnnyába elhelyezett kórházzal bírt, állomásul szolgált volna oly esetek elhelyezésére, kik előreláthatólag 3—6 hét múlva csapataikhoz visszatérhetnek. De hát a végzet másképp intéz-

kedett. A tervbe vett elkülönítés csakis a harcpszünetek időszakaiban volt lehetséges, de jöttek a kétségbeejtőleg zavaros idők, a lázas izgalmak, melyek alatt, különösen a csaták után, ezekre az északkeleti állomásokra is, egész heveny esetek, melyek úgyszólván már az úton kigyógyultak, keverten jöttek a legsúlyosabb, alig gyógyítható esetekkel, melyeket mikamarabb Karbinon át kellett Oroszország felé továbbítani. A viszonylagos nyugodtság feltételei mellett sikerült több kitünően berendezett kórházat létesíteni, bakteriologikus dolgozókkal, Röntgen-helyiségekkel s fürdőszobákkal. Egészben 26 gyógyintézet állított fel, Nikolskban pedig külön kis kórház elmebetegek számára.

Mindezekben az egészségügyi intézetekben összesen 32,568 katona, 51% sebesült, 21% fertőző beteg és 28% nem fertőző belbeteg gondoztatott. 55%-a a sebesülteknek gyógyulva visszaküldetett a táborba, a többi gyorsan evacuáltatott, mert ezt az intézkedést a stratégiai tekintetek szükségessé tették. A sebesültek közül 388 volt tiszt, kik közül egy sem halt meg, a 15,832 sebesült közül meghalt 0.5%. A sebesült 87%-a löfegyvertől, 1%-a szálfegyvertől, a többi egyéb erőműves behatástól származott. A keskeny kaliberű japán löfegyver okozta sebeknél nem volt jelentékenyebb szövődmény. Tetanus volt 15 eset. A legtöbb sebesült (50%) sebesülése utáni 10-dik napon került ide, ez azt bizonyítja, hogy a súlyosabb esetek időközben vagy elhaltak vagy pedig különböző állomáson visszatartattak. Fertőző beteg volt 6740 eset, legtöbb vérhas; tifusz utáni halálozás 7.2%, vérhas utáni 2%. Valóságos epidémia formában egyik baj sem jelentkezett s egyik betegség sem volt viszonylag túlsúlyos. A betegek átlag négy hétig maradtak az északkeleti rayon kórházaiban.

A karbini rayon fejtett ki legnagyobb tevékenységet. 30 állandó kórháza és 10 hajókórháza volt, melyek közül 11 volt részint magánegyének, részint több kereskedő cég, egyetemek, kormányzóságok költségén fentartva, s egy a német vöröskereszt részéről kiküldve, mely 200 ágyával a kereskedelmi iskola egyik szárnyában fényesen rendezkedett be; a többi kórház s a karbini rayonnak távolabb eső 59 kisebb kórháza az orosz vöröskereszt által láttatott el.

A hajókérdőházak, melyek közül az elsőt Mária Feodorovna csárné készíttetett el bárkákra, egész Kabarovsk-ig, hol a Soungari vize az Amur folyamba ömlik, az utat négy nap alatt tették meg, de vissza az út üres bárkákkal két hétig tartott, ha valamely homokzátványon meg nem feneklettek, a mi gyakran megtörténvén, később felhagytak a hajón szállítással s a kényelmesen berendezett bárkakórházak állandó kórházak rovatába kerültek.

Karbinban és környékén egyes szakkórházak is létesítettek, így a fülbajok, szembajok részére, a bujakórosoknak s fertőző betegeknek. Igen gyakran mutatkozván elmekór, míg a háború elején ezek a többi betegekkel egy terembe kerültek, vagy sátorba helyeztettek el, addig 1904 április óta az első számú karbini kórházban külön szakorvos vezetése alatt részökre egy kis osztály rendeztetett be, egész czél-szerűen, jóllehet csak ideiglenesen, mert ez az osztály csak menedékhelynek tekintetett egész az evacuatioig az anyaországba. Külön végrehajtóbizottság tanulmányozta e szerencsétlenek kezelési és szállítási módozatait, s egy tervszerű eljárási mód jött 1904 őszével gyakorlatba. Deczember 15-én nyílt meg az 50 ágyas központi elmekórház Karbinban s később egy 15 ágyas Tchitában. Első időben az elmebetegek rekeszes vagonban, a tiszték második osztályu vagonokban szállítottak, és csak 1905 júliusban érkezett 8 külön vasuti kocs, megfelelő szerkezettel az elmebetegek szállítására.

Erzsébet Feodorovna nagyhercegné kezdeményezésére a moszkvai orvostársaság foglalkozott különösen azzal a kérdéssel, mint lehessen a fertőző bajok föllépését és terjedését megakadályozni. Igen terjedelmes programmal dolgozott, valójában pedig egy vagonban rendeztetett be bakteriológikus vizsgálathoz készlet és egy nagy desinfectiós terem, bőven ellátva desinfectiohoz való készülékekkel, különösen lakóházak részére. Személyzete állott 6 orvosból, 4 tanuló-ból és 24 nénéből. Később két osztályt küldött ki magából, egyet Kabarovskba s egyet egy kívülső állomásra.

Mária Feodorovna özvegy császárné 25 ágyas kórházat állíttatott fel a beteg irgalmas nővérek részére, mely 1904 szeptemberben nyílt meg, a tiszt, gyermekek iskolájában, a városligettel szemben; igen kényelmesen volt be-

rendezve, három fürdőszobával. Még egy kisebb, 6 ágyas szanatórium nyitattott üdülő s vérszegény nénikéknek.

A karbini orvosok által «Ideiglenes orvostársaság a szélső keleten» is alapítottattott, hogy kiaknázzák azt a gazdag anyagot, mit a háború nyújt; tag lehetett minden polgári, katona s vöröskeresztes orvos. A hivatalosan megerősített alapszabály kifejezi a feladatát. «Az ujon alakult társulat célja a különféle közigazgatási körben működő orvosok tevékenységét egyesíteni s az orvosi s közegészségügyi kérdéseket tudományosan feldolgozni». Az első július 16-i ülésen csak 26 tag volt jelen. 33 ülés tartatott. Midőn 1905 júliusban a társaság föloszlott, már 300 tagot számlált. Volt egy fiókja is, Tshitában. Nevezett orvostársaság két-kötetes kiadványából érdemes közleni a következő számadatokat: 52,186 beteg s sebesült vonult át e vonalon. azonkívül 1387 (274 tiszt) elmebeteg. Egészen a halálozás nem egészen 4%. 14,819 visszaküldetett a csapathoz, azaz 1000 közül 284. 5%-kal több volt a sebesült, mint a beteg. De a tisztelnél 9%-kal multa felül a beteghányad a sebesült-hányadot.

Legtöbb volt a végtaglövés, 48%, mell 11%, has 4.4%, fej 4.8%, arcz 3%, nyak 1.4%, egyéb zúzódások 4%, baleseti csonttörések 2.4%, rándulások 1%.

A fejsebek halálozása 12.14%, a hassebeké 10.77%, a mellé 5.4%, a nyaké 5.8%, arczé 1.3%, felsővégtagé 1.22%, alsó végtagé 1.5%, végül ízületeké 3.13%. Legtöbb kézfegyvertől, aztán Shrapneltől s csak 1%-nál ágyúlövedéktől vagy kézgránáttól származott; szálfegyvertől keletkező seb ritka tünetény volt. Nagy különbség volt a gyógyulást illetőleg a japán puska- és a Shrapnel-lövedék által ejtett seb közt, tekintettel a kaliberre s a golyó nagyságára, azonkívül figyelembe véve a gyorsaság s az áthatás ereje közti különbséget. A Shrapnel-lövedék gömbölyű, sokkal nagyobb átmérőjű s aczéburkolattal nem bir, kezdeti sebesége hétszerte kisebb, ép azért igen súlyos sebeket ejt, melyek zúzottak s ruhadaraboktól szennyezettek. Innen a gyakori gennyedés utána. De azért a lágyrészssebek mindkettő után átlag három hét alatt hegedtek, per primam 89%-ánál az eseteknek. Sok esetben fordult elő, 13.2%-nál, hogy egy egvén több pontján testének volt meg-

lőve. Voltak sebesültek, kik három, négy, sőt öt ponton is találtattak. Előfordult, hogy egy betegen löfegyverlővedék és Shrapnel-golyó hatolt át, vagy puskalővedék és kartács szilánkjá. Az is megtörtént, hogy egy golyó a testnek több pontján ment be és ki.

A gránátrobbanások s a japán chimozák robbanásai erős szaggatások és zúzódásokat okoztak, kisérve súlyos jelenségektől.

Semmi sem bizonyítja a szűk kaliberű lövedék, ha nem is humanus voltát, de mindenesetre kevésbé félelmetes befolyását, mint a mell-lövések jelentékenyen kedvezőbb lefolyása. Míg az orosz-török háborúban 1878-ban 33%-on fölüli volt a halálozás, jelenleg az annyira csökkent, hogy 10·7%-kal jelezhető. A has lőtt sebeinél a szállítás bir nagy jelentőséggel, kocsin a rázkódtatás, vonaton pedig sokszor az 5—6 napi várás, súlyosbitotta a helyzetet, utóvérzést s hashártyalobot támasztván. A gerinczagy zúzódásai vagy lőtt sebei 60% halálozással jártak. Az itt előfordult 66 tetanus eset közül csak egy gyógyult. Serum-ojtás után egyetlen egy gyógyulás sem fordult elő.

A fertőző betegségek föllépése tekintetében nagy a különbség a nyár és tél befolyása között. A nagy hőség felléptével már júliusban keletkeztek a gyomor és bélbajok; júliusban számuk a legnagyobb, októberben már egyetlen eset sem jelentkezett. Ez áll a vérhasra is, de ez mégis decemberig kitartott. A hasihagymáz júliusban kezdett sokasodni, tetőpontjára augusztusban hágott, novemberben száma már csekély. Az 1905-diki hasihagymáz júliusban epidemikus jelleggel birt, és szeptemberben érte el magaslatát. Influenza csak július- és augusztusban volt kevés, egyébkor mindig mutatkozott, de egyetlen haláleset sincs kimutatva. Scorbut 1904 nyarán, őszén és telén, valamint 1905 tavaszán csak elvétve észleltetett, de igen gyakori volt az év május, június és júliusában. Nem csoda, hisz már a második évébe lépett a táborozás, kifejezett volt az általános elbágyadás s igen csökkent a zöldség-bevásárlás lehetősége a vidéken, az utánszállítás pedig teljesen szünetelt. A tüdők nyálkahártya lobja ritka volt 1904 nyarán, de megszaporodott a hideg hónapokban, hogy tavasszal újra csökkenjen. Lefolyása meglehetősen súlyos volt. 16% halálozással.

Egészen legrosszabb volt a július hónap, a gyomor- és bélbajokhoz a hagymáz is szegődve, sőt a második esztendőben még a scorbut is; a legjobb időszak november és december volt, mikor az erősebb fagyok beálltak. A gyomor- és bélbajok, a vérhas és hagymáz járványos jelentkezése nyáron a vidék egészségtelensége mellett bizonyít. A talaj elmocskolódtott, az emberek és állatok viszonylag szűk területen való összehalmozódása következtében. Karbin és egész Mandzsuria agyagos földje, ha a nap azt felszárította, bőséges port szolgáltatott keverten állat- és emberhulladékokkal, melyet az erős nyári szél vastag forgatagban hordott, ellepve mindent, megtöltve szemet-szájat, így piszkolódtott el a víz is, mely aztán fertőzött. A tüdőhurutok súlyossága után következett a hagymázé, 12%, a vérhasé 6·1%, a scorbuté 3·6%, járványos gyomor-bélhuruté 0·15% halálózással. Mindent egybevetve azért a betegség utáni halálozás nem volt több 3·2%-nál, a mi igen kielégítőnek mondható. Magában Karbinban, mint az evacuatio központjában, hol a legsúlyosabb sebesültek s betegek visszatartattak, természetesen nagyobb volt a halálozás, tudniillik 4·8% a betegek és 3·44% a sebesültek sorából.

Egy egészen új betegséggel szaporította az orosz-japán háború az orvostudományt, melyet egyelőre «Mandchourka»-nak kereszteltek. Egy rövid tartalmú vérhasszerű betegség, melyet 2—3 napos láz kísér. Válóságos járványszerűleg lépett fel mindkét év nyarának vége felé, úgy, hogy a betegségi statistikában a negyedik helyet foglalta el. A japánok gyors elterjedését a legyek útjáni érintkezési fertőzésnek tulajdonítják. Jelentősége szolgálat szempontjából nem csekély volt, mert daczára jó indulatú lefolyásának, egyszerre sok embert vett le a lábáról.

És most jönne az, a mi engem a legnagyobb terjengettésre ingerelne, tudniillik a lőtt sebekben tett tapasztalatok mérlegelése, azonban megelégszem jelenleg néhány általános vonás közlésével.

Az 1866 óta megvívott minden háború jobban és jobban megérlette azt a nézetet, hogy a lőtt sebeket az első időben lehetőleg magokra kell hagyni s hogy az az úgynevezett tájékozódás végetti sebkutatás nagyon is veszedelmes művelet, mert igen gyakran nemcsak a lőtt seb sor-

sára, hanem a meglőttnek életére is hátrányos lehet. Nagybán elősegítette a megfigyelő állásponton maradást egyrészt az ugyancsak 1866 óta meghonosodott gyorslövetű fegyverek által okozott sebesülések következtében előállott kényszerhelyzet, másrészt az a körülmény, hogy a lövedék méretei mind keskenyebbre szabattak, úgy hogy ezen háborúban japán részről már szóba került, hogy nem lehetne-e a 6·5 milliméteres lövedéket 6, sőt 5·5 milliméteresekkel helyettesíteni. A kiskaliberű puska pedig már korábban humánus fegyvernek kereszteltetett el. Ez ugyan illuzórius, de nem minden alap nélküli. A burkos lövedék használata óta ugyanis a lágyszövetek sebzése föltűnően kedvező lefolyású. Egyszerű lövés gyógyulása mintegy tíz napot igényel. Csonttörések, közelről ejtve, igen komolyak ugyan, de távolról ejtve kevesebb csontszájkát mutatnak. Egyebek közt Röntgen-felvétel is van a sípcsont luklövéséről. Ritkább a golyó kijöveteli formájának szaggatott formája, többnyire bemenet- s kimenet-sebe egyforma, mely körülmény kedvező a csontgyógyulásra nézve. E miatt, daczára a nagyobb csonttronsolásnak egyszer-másszor, a beavatkozás nélküli sima gyógyulás úgyszólván szabály. Jó állás és használhatóság már négy-hat hét alatt biztosítható, négy-öt hó múlva pedig már újra harczvonalba állhat a meglőtt.

Az összes lövések 8%-ánál a burkos lövedék a szervezetben visszamaradt, ezek közül 90%-nál azért a gyógyulás elsősleges volt, körülbelül 10% elgenyedt. Így hát egészben 100 meglőtt közül egynél állt elő genyedés annál-fogva, hogy a lövedék benmaradt.

Ágyulövedék okozta sérülések számának szaporulata az 1870—71-diki háborúhoz viszonyítva nem kicsinylendő. Kötözőhelyen 14·5 százaléka a sebesülteknek ágyugolyótól származott, Liauyangnál épenséggel a sebesültek 20 százaléka került a kötözőhelyre, kiknél a seb ágyugolyótól származott.

A Shrapnel-golyók nagyobbak, alakjuk kedvezőtlenebb végsebességök, ennélfogva áttörő erejük kisebb; ezért hatásuk is más. Az összesajtolása és szétszakítása a szöveteknek kiterjedtebb, a seb szakított-zúzott, sok bőrt roncsol el, ruhadarabokat hord a sebbe, nagyobb a bemeneti s még nagyobb a kimeneti nyílás. A csonttörés igen darabos. Shrapnel golyó után 43%-nál, burkos lövedéknél

14%-nál találatotott genyedés. A Shrapnel-golyótól származott tüdőlövések legnagyobb része közvetlen halálos. A hasürből bélrészleteket tép ki.

Sebbetegségek (genyedés, kötőszövetgyulladás, sepsis, orbáncz, tetanus) nagy hányadánál a sebesülteknek fordultak elő, sok lévén az ágyúlövedék okozta sebzés és kedvezőtlenek a szállítási viszonyok, ép azért nem kis feladat hárult a kórházi alkalmazottakra. Gyakori volt a komoly műtét és a műtéti halál. Tetanus ijesztő sok volt, 1%-a a mukdeni sebesülteknek kapta meg, állítólag; legtöbbszörre halálos kimenetelű volt; antitoxin egyszer sem vált be. Sok volt a fagyás, egy tag, sőt több tagé, mert sokáig feküdtek a csatatéren s a futóárkokban s a kötözőhelyen a sebesültek; sokszor napokat töltöttek vasuti kocsikban, melyek nem voltak fűthetők. Pokolvar is gyakori volt, mi a birkabőrrel bélelt ruhák általi fertőzésből származhatott.

Előtérbe lépett az első kötés nagy jelentősége. Legnagyobb része a szövödmény nélküli sebeknek meggyógyult az alatt a kötés alatt, mely a csatatéren alkalmaztatott. A japán legénység kifogástalanul kötözött, első szabálynak tekintve, hogy a sebet érinteni vagy mosni nem szabad.

Mégis egyik szakférfi e pontra így nyilatkozik: «A tábori sebész lelkiismeretét nem igen nyugtatják meg az utolsó háború eseményei. Mert hisz kétségtelen, meggyógyult legnagyobb része a sebesülteknek a nélkül, hogy megfelelő segélyben részesült volna, de ez elsősorban a lőtt seb sajátságában rejlett, ha az első kötés döntötte volna el sorsát e háborúban a sebesülteknek, súlyos következmény lett volna az elrettentő halandóság, dehát ugy a hibákat, mint a hiányokat inkább elviseli a modern sebesülés.»

Az első vonalon a műtétek száma igen csekély volt. Így az első kelet-sibériai hadosztálynál az egész háború alatt mindössze tíz műtét történt a kötöző helyen.

A részletekből csak két pontra terjeszkedem ki, tudniillik az izületi sebekre és a haslövésekre.

Az izületi sebek a kiskaliberű lövedék után jól gyógyultak, gyakran elsőlegesen. Legtöbbször be- és kimeneti nyílás alig volt nagyobb egy borsónál, s a csonton a sérülés egyszerűen lyukasított vagy vályus. Mint lőttseb lövésnél

általában, úgy itt is a be- és kimenet nagyságához viszonylik a fertőzés lehetősége. De aztán ez a jóindulatuság ellensúlyoztatott a határozott hajlam által kiterjedt fertőzésre. Egyik karbini kórházban 86% meggyógyult conservatív kezelés mellett, 14%-nál végeztetett mélykitárás vagy csontkolás, csontkítás. Halál nem egész 5%. A térdizület átlövései burkos lövedékkel mind elsődlegesen gyógyultak, de Shrapnel után 43% elgenyedt. Az eredmények még javulhatnak, ha kiterjedtebben alkalmaztatik a rögzítés.

A haslövések halandósága 45—80% volt, de egyes kórházban 28% egész 35% gyógyult. Nem szabad feledni, hogy mentől hátrább, annál kedvezőbbek a viszonyok, mert a súlyosabbak már az előbbi állomásokon meghaltak. Hasmetzésnek, akár bélsértés gyanuja, akár tájékozódás miatt az első állomásokon nincs helye, mert gyógyulásra kilátás csak a tartalékkórházban van. A kedvezőtlen viszonyok daczára gyógyult hassebek igazolják, hogy jobb ki nem tenni a műtét veszélyének a kötőzőhelyen a sebesültet az első órák izgalmai közt vagy éppen a csata alatt. Végtelen nehézségekbe ütközik a táborban a laparotomia. De néha mégis beavatkozni kell, és pedig 1. nagy hasfali kiszakításoknál; itt a belsebek bevarrandók és a hasseb zárandó. Nagyobb hasfalhiány, a mennyire lehet varrattal szűkitendő; 2. hasüri szerv előesésénél, az előesett részt vissza kell helyezni; 3. hasvérzéseknél, jóllehet itt egy kedvező eredmény sem éretett el. Haslövéseknél legfontosabb lenne az evacuatio kerülése, kötés itt nem lényeges, hanem igenis lényeges a nagy nyugalom; az első négy-öt órától függ minden. A sebesülttől azonnal el kell venni a kulacsát, inni a sebesültvivő se adjon a meglőttnek. Négy-öt óra múlva lenne czélszerű hordágyon szállítani a hasbalőttet a legközelebbi állomásig. Vasuton, kocsin lehetőleg a beteg nem szállítandó.

Bármily szívesen foglalkoznám még az érlövések eseteivel, melyek feltűnő gyakran fordultak elő, de máris visszaéltem türelmökkel s sietek befejezni tárgyamat.

Azonban igen fontos annak megállapítása, hogy a vázolt adathalmazból mennyi az, mit a jövőben hadegészségileg értékesíteni lehet.

A szerzett tapasztalatok osztályozásánál két vezérelv

az irányadó, az egyik, hogy mik azok, melyek az egészségügyi személyzetre nézve birnak jelentőséggel s mik azok, melyek a hadvezetőségre nézve egészségügyi szempontból fontosak. Kétségtelen, hogy bizonyos tételeket felállítani lehet, melyek ugyyszólván hivatalosan előírhatók s minden szakember által egységesen alkalmazhatók, a nélkül, hogy a táborban mulasztást követne el vagy ártana azoknak a drága szenvedőknek, kik önfeláldozón vérökkel adóznak a harci dicsőség mezején. Megkísérlem a következőkben a tételes összegezést.

1. A mostani csatározási forma mellett, midőn napokig, sőt hetekig is eltart egy ütközet s óriási hosszú, harmincz-hatvan kilométeres arcvonalak állanak egymással szemközt, a kötőhelyeket szaporítani, mozgékonyabbá tenni és elhelyezésöket is annyiban módosítani kell, hogy ezek a segítőpontok a tábori főzhelyek közvetlen szomszédságában állítassanak fel, hogy a sebesültek által könnyebben feltalálhatók lehessenek.

2. Minden seb a csatatéren bekötendő, s mert ezt szakközeg csak kivételesen végezheti, minden katona kioktattassék az első kötés helyes alkalmazására, hogy akár maga, akár bajtársa segítségével sebet fedőkötéssel ellássa. Czélszerű lenne, ha minden harczos két csomagot kapna, egyik pólyával, másik ragtapasszal felszerelve, mely utóbival has, hát, czombseben a kötetést rögzíthetné.

3. Sebmosás, sebkötés, löttseb varrat, szigoruan eltiltandó. Elodázhatlan műtétek, így érlekötés vérzésnél, csonkítás tagszéttroncsolásnál, gégemetszés légesősértésnél, mégis esetleg a kötőhelyen végeztetvén, czélszerűnek mutatkozik az eddigi fölszerelési anyaghoz néhány tuczat kifőzhető szövött keztyüt hozzáadni, hogy a lehető kéztisztaság ennek védelme által is biztosíttassék. Minden más műtét, kivált hasmetszés, a kötőhelyen eltiltandó.

4. Nehéz sebesültek, különösen azok, kik haslövést szenvedtek, a legkiméletesebb elszállítás után közvetlen közel fekvő menedékhelyen visszahagyandók, hol nemzetközi védelem alatt álló, semleges államok által kiküldött vagy önkéntesen ajánlkozó szakorvosok, minden egyes hadosztályhoz beosztott két-három ugynevezett egészségügyi attachéktól kezeltetnének, mely forma kizárná azt, hogy azok

hadifoglyoknak tekintessenek, de azért a sebesültek felgyógyulásuk után köteleznék magukat arra, hogy a háborúban többé activ részt nem vesznek. Mindenesetre kívánatos lenne, hogy ezeket a nehéz sebesülteket kísérje el az az orvos, a ki őket először bekötözte, oly állomásra, hol huzamosabb ideig maradhatnak.

5. Minden kötészváltoztatás nem megfelelő környezetben a fertőzés veszélyével járhatván, csak kivételesen szabadjon szállítás közben a sebkötést felcserélni, mely czélszerűen csak a jól felszerelt tábori kórházban eszközölhető.

6. A sebesültek között kis kemény papirlapocskák osztandók ki, melyeken pár szóval feljegyeztetik a sebzésre vonatkozó legfontosabb adat, az ezen lapra esetleg rányomtatott kis emberi ábrán jelöltessék meg helye s iránya a lövésnek.

7. A kötőőanyag, mely nagyban csakis steril lehet, hogy kevesebb tért foglaljon, czélszerűen összehajtogatott és sajtolt formában lenne kiszolgáltatandó. Igen gyakorlatinak mutatkozik, hogy az első vonalon egész a tábori kórházig már előre kiszabott csomagok álljanak renkelkezésre. A magyar vöröskereszt a millennáris kiállításon kezdeményező volt azon elv keresztülvitelében, hogy minden lött seb kötözéséhez megkívántató anyag külön csomagba foglaltassék, és öt különféle nagyságu mintát állítatott ki, kezdve a kéz- és lábtő kötelékegységtől, mint legkisebbtől, föl a medenczeseb kötelékegységeig, mint legnagyobbig.

8. Az eddiginél nagyobb mennyiségű rögzítésre szolgáló anyag, gipsz, pléhsinek, vargakéreg, legyen készletben az első állomásokon, mert nemcsak a törések és izületi sebek látandók el rögzítő kötéssel, hanem azok a lágyrészsebek is, melyeknél véredénysértés gyanuja forog fenn. Gipszkötéseknél a be- és kimeneti nyílásnak megfelelőleg ablakot kell készíteni, vagy pedig föltünővé tenni a kötés azon pontjait, hol azokat utólag kinyitni kellend.

9. Legfőbb figyelem a szállításra fordítandó. Négykerekű járművek kétkerekű kocsik által helyettesítendők. Már évek előtt tüzetesen foglalkoztam e kérdéssel, s a millennáris kiállításon szerepelt egy parasztkocsi, melyet kétkerekű kocsivá lehetett átalakítani, sőt készíttettem egy három

ló által vont hatkerekű kocsimintát, mely gyorsan három kétkerekű járművé volt szétbontható, mindegyik két fekvő, esetleg hat ülő sebesült vagy beteg elhelyezésére.

10. Eleve gondoskodni kell egészségügyi vonatokról. Minden málhakocsi úgy szerkesztendő, hogy két végének középső részlete ajtóként félretolható vagy kinyitható legyen, s e helyt birjon összekötő lemezzel, hogy a kocsikon átjárni lehessen; azonkívül láttassék el kis kéménnyel kályha beállítására. Rendszeresíttessenek egyszerű vasuti konyhakocsik, mert az egészségügyi vonatokon az ételmezésnek nem szabad szünetelni. A kocsik túlterhelése s napokig a sineken heverni hagyása tilos. Miután szállítás közben műtétet végezni alig lehet, az egészségügyi vonatokon berendezett műtőtermek a csatatér közelében visszamaradhatnának, hogy rajtok elodázhatlan műtétek végeztessenek. Egy ilyen vonatot egészében czélszerűen helyettesíthet hiányzó tábori kórházak is.

11. Nagyon gyakran mutatkozó tetanus jórészben a bőrön levő piszoktól származhatván, gondoskodni kell fürdőkádokról, melyek külön e czélra berendezett málhakocsiban helyezettnek el.

12. A kisebb kaliberű lövedék előnyei kétségbevonhatlanul beigazoltak lévén, arra kell törekedni, hogy minden állam kisebbitse töltényeit, mely azért is czélszerű, mert kisebb lövedék mellett a lőszerkészlet növelhető.

13. Hogy népszerűen írt tábori egészségügyi szabályzatot tartalmazó füzetkének megírása és a csapatok közt való kiosztása mennyire fontos, a japánok példája bizonyítja.

14. Minden egészségügyi intézmény birjon vízfűző készülékkel, melynek igen egyszerűnek kell lenni, hogy tartósan használható állapotban maradjon.

15. Gözdesinfectoral, Röntgen-készülékkel csakis az állandó kórházak szerelendők fel.

16. Mint a hogy a 7. pont alatt a sebkötő csomagegység készítésére súlyt helyezettünk, ép úgy igen fontosnak tartjuk, hogy egységbe foglaltassanak egyéb kórházi felszerelések is, így teszem: ágyegység fogalma alá tartozik mindaz, mi egy kórházi ágynak felszerelését s azon kelleket foglalja magában, mikre egy betegnek szüksége van.

Alkatrészei: egy összerakható vaságy, egy összerakható vasszekrény, egy összerakható vasszék támasz nélkül, egy szalmazsák, egy ékformájú párna, egy lószőrvánkos két huzattal, egy duva pokrócz a szalmazsák fölé, két takaró pokrócz, két alsó, két takarólepedő, két vászoning, két törölköző, két zsebbevaló, egy vízhatlan ággybetét két vászon burkolattal, egy pár harisnya, egy pár papucs, összesen 18 különféle rendeltetésű kellék, mely egy durva vászonba erős zsineg segítségével úgy köttetik össze, hogy a kívül helyezett vasalkatrészek, egyfelől az ágy, másfelől a szekrény és szék, óvják meg a széthullástól.

Igy szerkeszthető egy műtőszobaegység is; mindez és sok más azonban oly részlet, melyre kiterjeszkedni se idő, se alkalom nincs.

Még pár szót. Igazán nagyszerű, de a modern időkben talán egyedül is álló, a hygienikus érzék a japánoknál. És, hogy ez nem felületes malaszt, hanem komolyan vett feladat, igazolják azok az intézkedések, melyek a Mandzsuriából az anyaországba visszatért katonaságnál rendszerezen foganatosítottak. Minden katona, s az eddigi kimutatások szerint azok száma már 800,000-en felül van, s az összes hadikészlet valóságos desinfectionnak vettetik alá. A kikötésnél a hazatérő katona vesztegzárba kerül. A szállító hajókról kirakodó bárkával egyszerre 40—50 ember szállítatik partra teljes felszereléssel. E csapat azonnal a vesztegzár állomás vizsgáló helyiségébe lép, s itt megmagyaráztatik, a fertőtlenítő szabályok szükségessége. Minden ember kap rézkarikára fűzött hat fehér fatáblácskát, egy és ugyanazon számmal (tiszték karikája nikkel és táblácskáik vörös színűek), kap egy kis zacskót értéktárgyai részére; ezek kiosztása közben minden ember elé helyeztetik egy bambuskosár s másfél méter hosszú zsineg. Értéktárgyait a katona berakja zacskójába s arra ráköti az egyik táblát, aztán sipka, egyenruha, gyapot és vászonneműek egy tekercsbe lesznek göngyölítve, a mellé jó a csizmája s minden bőranyagból készült felszerelési tárgya, s mindezek megfelelő táblácskával ellátva, betétetnek a kosárba, mely a zsineggel átköttetik. E miveletek valóságos hadgyakorlati formában sípjelre végeztetnek. Ekkor elhagyja a csapat az első helyiséget, átszolgáltatja a kosarát, mely kocsival a

desinficiáló helyiségbe vitetik, aztán jut a fürdőhelyiségbe, itt a testen lévő ruhát egy külön zsákba rakja s erre jó az utolsó fatáblácska. Ezek a zsákok különösen alaposan desinficiáltatnak. A fürdő után mindegyik katona ölt egy japáni nemzeti ruhát, a kimonót, s egy virággal diszitett szobába lép, hol teát, süteményt és cigarettát kap. E közben a ruha és felszerelési tárgyak desinfectiója elvégeztetvén, egymásután megkapja táblácskákkal ellátott csomagjait; végül ellenőrzés végett távozáskor minden katona visszaadja a karikára fűzött táblácskákat. Ez a desinfectió átlag egy óra és tíz perczet vesz igénybe. Az állomás működése éjjelnappal folyamatban van. (Matignon: *Revue de Hygiène*.)

Hogy különben is mennyire gondozta magát egészségileg a japán katona, ez kiviláglik egy orosz haditudósítónak a leveléből, melyben leírja egy elesett japán katona hátbőröndjének tartalmát. «Mikor a leszorító szíjakat lecsatoltuk, elbámultunk a rend és tisztaság fölött, mely a táska belsejéből felénk ragyogott; egyes-egyes tárgy művésziileg úgy volt elrakva, hogy azonnal szembeötöljék. Minden darab mennyire pontosan és szépen illett helyére! Mily gondosan voltak a só-koczkák külön-külön finom japán papirba sodorva, s könnyű kék harisnyái összehajtogatva, melyek hasonlítanak az európai fejes keztyűkhez, tudniillik az öreg ujjnak külön rekesze van. Azonkívül találtunk benne két üres töltényhüvelyt, finom papirosba csomagolva, egy kis dobozt kenőccsel a löfegyver bezsírozására, egy kagylót bajuszpedróvel, egy kerek amerikai pléhdobozt sült hússal, azután egy másik konzerv szelenczét, egy kicsi, de rendkívül gondosan megvarrott vászontokocskát a löfegyver tartalék részleteivel, kis gyógyszereszekrénykét, különféle porok egész halmazával, s aztán egy hosszukás pléhszelenczét, telve tán az édesanyától, vagy a szeretőtől írott levelekkel. Ezek mellett feküdt egy szolgálati jegyzőkönyv, Délmandzsuria térképével. Mindezekon kívül rejtett még a táska egy széles, lapos rézkanalat, egy fogkefét teknősbéka fogantyúval, egy fésűt, egy törülközőt s még több apró a löfegyver javítására való szerszámot. Mindennek egész új kinézése volt, mintha csak most hozták volna a boltból. Oly gondosan kezelve és oly ügyesen elrakva, a mint ez egy japánihoz illik.»

Ez a hátbőrönd, mint sok egyéb a távol keletről, az embert gondolkozóvá teszi. Hogy a japán katona jobb térképpel birt, mint az orosz, ez ismert dolog. Nem ujság az sem, hogy azt minden katona olvasni is tudta, mert a japánok a harcztérre analphabétát nem küldtek, az oroszoknál pedig nagyobb része az volt. S az a fogkefe bizony magas művelődési színvonalról tanuskodik.

Thémámat méltóbban nem fejezhetem be, mint dr. Koike japán fősebész jelentésének végszavaival: «Eddig még a tábori egészségügyi szolgálat ily fényes eredményt nem látott. Ép azért szabadjon kijelenteni, hogy míg egyrészt az orosz-japán háború nagyságához és kiterjedéséhez foghatót az újabb világtörténelem fel nem mutat, addig másrészt az öntudatosan bevezetett egészségi intézmények eredménye annyira kielégítő, mi több, meglepő, hogy ez irányban egyedüli és utólérhetlen. Teljes és legmélyebb hálával adózunk a kulturállamok azon nemzetének, mely szakadatlanul és szorgalmasan arra törekszik, hogy hadseregét harczkészen tartsa s a sebesült s beteg harczosok sorsát lehetőleg enyhítse. Adja a gondviselés, hogy annak a nemzetnek sikerüljön az orvostudomány folyton előhaladó fejlődésével és tökéletesbülő egészségügyi intézmények segítségével a háborúnak félelmeit lehetőleg enyhíteni.» Mily nemes, szép és szerény szavak. Bennök kifejezésre talál a japán nép csodás alkalmazkodó képessége, minden kezdeményezés iránti élénk fogékonysága, mit tőlük az európai népek is megirigyelhetnek, s a minek óriási haladásukat köszönhetik.

Mintha a tenger örökös mozgásával ezeket a szigetországokat élénkebb tevékenységre serkentené. És ők még igazán a kulturának gyermekkorát élik: elevenek, fogékonnyak, bátrak, vállalkozók és mint az igazán mivelt ember, szeretetreméltók is.

Azok a «makákok», a mint az oroszok őket gúnyosan elnevezték, egy a Hymaláját lakó majomfaj (*macacus erythreus*) után, már igen messze vannak attól a kortól, melyről a latinok legnagyobb gondolkozója *de rerum natura* című könyvében írja: «Arma antiqua manus, ungues dentesque fuerunt, et lapides, et item, sylvarum fragmina, ramei», (T. Lucretius Lib. V. 1282—3.) ők már ott tarta-

nak, a hol Pasteur, a múlt század legnagyobb gondolkozója, ki azt mondja: *L'avenir appartient à ceux, qui auront le plus fait pour l'humanité souffrante*».

Persze, most már azt az oroszok is, igaz nagy megpróbáltatás után tudják, hogy a kultúra erősebb mint Pisarev tana, melyet e híres mondásában fejez ki: «Többet ér az oroszoknak egy pár csizma, mint Shakespeare», vagy a még veszedelmesebb Pobiedonostzev-féle credo, mely így hangzik: «Szétrombolandó legkisebb nyoma is nyugati kultúrának, széttaposandó a democratia hydrafeje, kiirtandó gyökerestől a veszedelmes parlamentarizmus és fennen hirdetendő nagy szentháromsága az egyeduradalomnak, vakbuzgóságnak és ősi szokásoknak, ezek képezvén egyetlen egészséges alapját a russo-sláv államrendszernek.»

Ennek a credónak háborúáldozatai behantoltattak s a nép, melyet továbbra is sötétségben óhajtottak tartani, hirtelen nagy világosságra ébredt, de csodálatosan, ez nem nyugat, hanem kelet felől lövelt.

Titkosak a végzetnek utai.

FARKAS LÁSZLÓ.

BERZEVICZY GERGELY ÁLLAMIRATAI.

Berzeviczy Gergely működése többoldalú és beható méltatásban részesült. Kautz Gyula a szepesi remete közgazdasági nézeteit és műveit bőven fejtegette és bírálta a nemzetgazdaság történetéről szóló koszorúzott művében. *) Újabban Gaál Jenő nemcsak e közgazdasági munkákat adta ki fordításban, hanem jelentékeny kiadatlan anyag felhasználásával a nagy töprenkedőnek élet- és jellemrajzával is gazdagította tudományos irodalmunkat. Ez alkalommal a szorosán vett gazdasági működésén kívül ismerteti az 1802-iki országgyűlésről szóló értekezését, kivonatban közli 1813-ban írott tanulmányát a magyar alkotmányról és egyáltalában egész közjogi fölfogását új és megfelelő világításba helyezi. **)

Berzeviczy iratai a Nemzeti Muzeum levéltárába kerültek. Ott számos kiadott vagy fölhasznált kézírata mellett olyanokra is találtam, a melyeket méltóknak véltem a földolgozásra. Nemcsak írójuk egyéniségét világítják meg, hanem fényt derítenek több tekintetben hazai történetünk egyes fontos mozzanataira is.

Ezek közül most különösen kettőt tárgyalunk itt, a melyek különböző korból valók, különböző tartalmúak és irányúak, de mégis meglepő bennök egy közös vonás. E közös vonás az, hogy mindkettőben az író célja a törvényes örökös dynastia mellőzésével más uralkodóházat emelni Szent István trónjára.

Ismeretes, hogy 1788 óta egyre erősödött az a nézet,

*) A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon 1868.

**) *Berzeviczy Gergely élete és művei.* 1902.

hogy II. József erőszakos reformjai következtében, melyek az örökösödés kétoldalú szerződését megszakították, a nemzetre viasztaszállott a magával való rendelkezés joga. Újabban különösen Wertheimer Ede foglalt össze azon alkudozásokat, melyek a magyar elégületlenek és II. Fridrik Vilmos porosz király közt folytak. Valami mélyre ez a mozgalom nem hatott, a mint hogy a király és a nemzet közti egyetértés helyreálltával teljesen meg is szűnt.

Berzeviczy maga kiadatlan latin autobiographiájában igazságot akar szolgáltatni II. Józsefnek, megvallja azonban, hogy az általános hangulat hatása alatt ő is részt vett a császár elleni mozgalmakban, mit később őszintén megsajnál. Egy kiadatlan és fölhasználatlan kézírata *De dominio Austriae in Hungaria*, mely 1790. áprilisban íratott, akkor midőn tetőpontját érte, a magyar szabadság, mutatja, mikép gondolkozott a jövőről és mikép akarta hazáját biztosítani.

Ezen évtized váratlan fordulatai — így kezdi — a világ történetében korszakot alkotnak. Eljöttek látszik az a boldog kor, melyben a despotismus békóit összetörik, az emberiség jogai pedig feltámadnak.

Midőn a három nagy császárság (az osztrák, orosz és török) félmillió katonát állítva síkra, egymás ellen küzd, egyszerre összeomlik a francia királyság, annyi század műve. Halárusnók, asszonyok, gyerekek, kézművesek fegyvertelen csapatja elfoglalja Európa legerősebb kastélyát és a király belenyugszik a legdemokratikusabb alkotmányba. Belgiumban a vallásos rajongás fegyverezte föl a sokaságot és ez mégis csodálatos módon emelkedettebb ideákat követ és szabadságra tör. Ott 300,000 fegyveres urát, a császárt, megfosztják trónjától és kimondják a függetlenséget.

Nálunk, a fundamentalis alkotmány fölforgatása után, miután annyi megye fölszólalását meghallgatásra se méltatták, mikor már remélni se mert senki, egyszerre visszaállítják a törvény régi erejét, maga a fölforgató állítja helyre szabadságunkat, a régi de szintén törvénytelen helyzetbe jutunk vissza. Kitűnik ezekből, hogy a legszebb tervek is hajótörést szenvednek a szabadság szirtjén és hogy bennünk is van erő, ha egyetértünk.

Ez események az uralkodók megrémítésére hivatvák. Bizonyítják, mennyire veszélyes minden visszaélés, mennyire

állhatatlan minden természetes korlátait túllépő hatalom. József, e nagylelkű és méltán csudált fejedelem mennyi boldogtalanságot és gyalázatot vont magára, mihelyt absolut hatalomra tört. Soha nem volt nyugta. Tíz éven át éjjel-nappal fáradt, hogy mint haldokló maga megsemmisítse, mit épített.

Halála után lassan Bécs felé utazik Leopold. Az ujságok Magyarország királyának nevezik, noha idő előtt.*) Úgy is viselkedik. Országgyűlést, koronázást hirdet, mindent ígér, a mit csak kívánni lehet, magát a magyarok előtt legkedvesebb, legkegyesebb színben mutatja. «De csodálatos volna, ha azon nemzetség ivadéka, mely minket 300 éven át elnyomni igyekezett, kit Olaszországban neveltek és ki olasz elveket szítt magába, őszinte indulattal viseltetnék a magyar nemzet iránt. Ópium az, a mit kínál. A betegség nagyon elmergesedett, ez gyanút kelt szándékának őszintesége iránt. Sokszor tettek már szép ígéretekét és mégis visszatért a despotismus és az elnyomás.»

Ezután a Habsburg ház örökösödési jogát veszi kutatás, bírálás alá. Örökös a collisio, ki tagadhatja tehát jogunkat, hogy ezt az idegen, lotharingiai ágat elmozdíthassuk. Ehhez azonban a nemzet egyetértése kell, nem egyeseknek zabolálansága. A rendek országgyűlésen, a hogy elfogadták, el is törölhetik. Megengedi ezt a természet és népjog, valamint a magyar jog is, csak azt kell kutatni, ajánlja-e a politikai helyzet és a belátás.

Természetellenesnek látszik, hogy Magyarország Ausztriának legyen alávetve. Értekezésének jelmondata is az: «Regnare dignus servit, imperat servus mihi.» Hazánk mindenben különb Ausztriánál. A történet is bizonyítja, hogy ez az összeköttetés mindig kárára volt. Nincs is reménység arra, hogy e nexusban a legjobb fejedelem is másképp járhasson el. Mindig fölládoznak a külföldiek hasznának «az egész monarchiának,» melynek mi vagyunk leggazdagabb része. Ha tehát egész igazságos is az uralkodó, a mi javainkkal növeli amazokat. «Ausztria a mi erőnkkel vív ki dicsőséget, a mi katonáinkkal harczol, a mi húsunkon él, a mi gabonánkkal táplálkozik, a mi fémeinkkel gazdagszik.» Nekünk csak a

*) *Precario modo.*

gloria obsequii marad, mostohája vagyunk a monarchiának, terményeink eladását megnehezítik. Elénkbe teszik a németet és olaszt és minden söpredéket. Háromszáz éve hiába várunk javulást. Szabad alkotmányunk sosem volt biztos, akármennyit esküdtek reá, mindig iparkodtak, hogy a többi provinciák sorára juttassanak — *requirit enim ratio status*.

E célból kellett a magyar katonaságot kivinni, a németet behozni, a nemzet egységét megakadályozni, a mágnásokat Bécsbe csalogatni és házasságokkal lekötni, fényűzéssel és költséggel tönkretenni. Erőszak és csel váltakozott velünk szemben.

Nekünk viszont legszentebb szabad alkotmányunk, nemzeti boldogulásunk. Az uralkodónak is ennek előmozdítása a kötelessége és ha ezt nem teljesíti, méltatlan az uralomra. «Magyarország karai és rendei, kik az egész nemzetet képviselik, e nevezetes időpontban összehíva egyhangulag el fogják határozni, hogy e boldog kor, a közjó állandósága, az utókor, az egész nagy Európának szabad nemzetei, melyek minket befogadni készülnek és hazánk, melyet a természet a legnagyobb boldogságra rendelt, egyaránt követelik országunk fölszabadítását az osztrák uralom alól.» Most nincs király, se császár, Ausztria ereje kimerült, kincstára üres; egész Európa ellene van, mindenfelé háborúba van bonyolítva, a polgárok lelke pedig kész az elhatározásra. A magyar katonák is készek a zsarnokság elhagyására, a szabadság védelmére. Ügyünk igazságos; használjuk föl az alkalmat, mert ha elhanyagoljuk, vizsatér a régi állapot, se élet, se halál és századok folynak le, míg hasonló alkalom kínálkozik.

Ha most nem teszi ezt a diéta, örökösen rajta marad a bélyeg és nem is érdemeljük meg a szabadságot. Tehát jelentsék ki a karok és rendek, hogy a *successio* megszakadt és a szabad királyválasztás joga helyreállott. Ez az elhatározás azokhoz tartozik, melyeket a siker törvényessé tesz. Ehhez sohase lehetett nagyobb reményünk, mint most. Őseink gyorsan felhasználták volna e pillanatot; legyünk méltó utódaik. Homeros szerint az első király szerencsés rabló volt; ha nem sikerül dolga, bitóra kerül. Így minden szabad nemzet is merész egyetértéssel törte szét bilincseit. Ha vitézsége nem győz, rebellisnek, infamisnak

tekintenék. Így találkozik a legnagyobb erény a legnagyobb bűnnel. Tehát tegyük meg azt, mi az isteni gondviselés szerint a mi dolgunk, a többit bizzuk a gondviselésre.

Hát hálátlanok legyünk, elhagyjuk azt a családot, mely fölszabadított a török alól? Inkább azt kellene kérdezni, hogy viselhette el oly sokáig a szabad magyar az idegen igát. Tovább akarjátok játszani a kifacsart citrom szerepét? Igaz, hogy I. Leopold legyőzte a törököt, de azután Magyarországgal mint leigázott tartománnyal bánt.

De azt vetik ellenem, hogy Magyarország nem bírja föntartani magát. E gyászos véleménynek alapja az, hogy a szomorú sors rendelkezése szerint 500 év óta mindig idegen uralkodók alatt áll. Hogy Magyarország erejét kimutassa, összehasonlítja lakosság, jövedelem és hadierő dolgában Ausztriával, Poroszországgal és az akkor még hatalmas Svédországgal.*) Pedig ha hazánk a maga politikáját és gazdaságát üzi: még erősebb lesz, mert hisz sokkal több lakost tarthat el és gazdagabb lehet, mert épen a szükséges terményekben bővelkedik. Mekkora virágzásra emelkedhetik atyai, őszinte kormány alatt!

De hisz' Leopold mindent ígér. Toscanában bölcsen uralkodott. Személye ellen semmi kifogásunk, de a nemzet csak biztosságát és megmaradását nézheti.

Ne féljünk a háborútól; mit tehet Magyarország nélkül Ausztria? Nem hiszem, hogy egy magyar katona is hazája ellen fordulna, ők a nemzettel tartanak. Van itt sereg, vár, raktár, pénz. Az a jövedelem, mit eddig kivittek, a rendek rendelkezésére áll. Lesz segítségünk is, ha kell. A magyar megvédi szabadságát és mit tehet egy a nemzet ellen?

Nem kívánatos, hogy a rendek valami főembert válasszanak királynak. Jobb, ha külföldi fejedelemhez fordulnak oly föltétellel, hogy más országa ne legyen és ne is fogadjasson el mást a rendek beleegyezése nélkül. Köteles letenni

*) Abból indul ki, hogy Magyarország, Erdélylyel, Galicziával a monarchia $\frac{1}{3}$ a. A monarchia lakossága 27 millió, évi jövedelme 100 millió frt. serege 300,000-ből áll.

Tehát Magyarországra jut: 9 millió lakó, 30 millió jövedelem, 100,000 katona. Poroszország: $5\frac{1}{2}$ millió lakó, 32 millió frt. jövedelem, 200,000 katona. Svédország: 3 millió lakó, 6 millió jövedelem, 50,000 katona.

a koronázási esküt, a jogok és szabadságok megőrzésére. A hitlevélbe beveendő, hogy a rendek le is tehetik. E föltétel alatt az örökösség is kimondható.

Ez alkalommal több hasznos intézkedés behozható, pl. először a katonaság az országnak tegyen esküt, másodszor az ország maga kezeli jövedelmeit.

Ki legyen az a külföldi fejedelem? «A poroszt nem akarom említeni, mert despotikus elvekkel van eltelve, se a kisebb olasz és német fejedelmeket, noha ezek közt jelesek is akadnak. Csak Anglia és Franciaország marad tehát hátra. De én a szabad, uralkodó, boldog Angliát elébe tenném a nagy forradalommal küzködő és ezért tehetetlen Franciaországnak. A mi szabad alkotmányunk is teljes biztonságban lesz, ha a magát hasonló elvek szerint kormányzó angol nemzetre támaszkodunk. Jellemünk is hasonló az angolhoz és így a király könnyen hozzánk szokik. Kereskedelmünk nagy lendületet nyer, művészetekben, mesterségekben, gyárakban előre haladunk. Királyunk köztünk lankék, nem bántának más tartományai gondjai, megbecsülné a magyart, nem nyomná el idegen segítséggel. Természetes ellenségünkkel, egyrészt az osztrákkal, másrészt a törökkel könnyen bírnánk angol segítséggel. Különben is a porosz, a török és muszka egyaránt ellensége az osztráknak és inkább még a mi részünkre áll.»

Csak egy komoly akadály van; Szent István törvénye megköveteli, hogy királyunk katolikus legyen. Legyen tehát azzá, ha a rendek úgy kívánják, de jobb, ha a mihez jogunk van, kimondjuk, hogy maradjon meg reformátusnak csak uralkodjék törvényesen. «Mert most nem a vallás, hanem a szabadság a fődolog.»

Angol jelöltségről e korban tudtunkkal csak egy emlék szól: az a névtelen föladás, mely II. Józsefnek tudtára adja, hogy a magyar urak egy része őt meg akarja öletni és angol herceget kiáltani ki királynak. Berzeviczyt ez angol jelölésre a tárgyi okok mellett személyes szempontok is vezethették. Kiadott levelei és kiadatlan önéletírásai egyaránt bizonyítják rajongását Anglia iránt. Ebben is mind-egy az előfutója Széchenyinek. Német önéletírásában arra is hivatkozik, hogy mint göttingai diák megismerkedett az angol királynak ott tartózkodó fiaival, kik azután Lon-

donban nagy kegygyel fogadták. Melyiknek szánta a magyar trónt: a yorki, a suffolki vagy a kenti herczegnek? már nem tudhatjuk.

Hiába, a politika még a tudós, sőt a lelkiismeretes ember ítéletét is megrontja. Berzeviczy kétségtelenül igen kevésbe veszi az 1722/3-iki törvények kötelező erejét. Maga is érzi, mily gyöngye lábon áll okoskodása, és azzal támogatja, hogy az 1687-iki törvény férfiág kihalásánál nem a leányágnak, hanem a Habsburgok spanyol ágának biztosítja az öröklést. Pedig ugyancsak tudhatta volna, hogy az a spanyol ág már 1700-ban kihalt. A nemzet azon jogát pedig, hogy királyát letegye, nem birja más törvényes alappal bizonyítani, mint Szt. István intelmével fiához: ha haragos, gőgös, irigy békétlen léssz és az urak fölé emeled nyakadat, vitézeid ereje gyöngesége leszen királyi méltóságodnak és másnak adják át birodalmadat.)*

A későbbi fejleményeket tekintve meglepő az értekezésnek szélső, több mint kurucz hangja. Ez az akkori közvéleményt tükrözteti vissza és époly kevéssé egyéni, mint a nagy francia forradalom elveinek oly erősen megnyilatkozó imádása. Egyéni ellenben a gazdasági viszonyoknak oly határozottan előtérbe állítása.

A szabadság ezen cultusából, mely Berzeviczynél egyaránt fakadt érzelemből és meggyőződésből, szükségkép következett a porosz combinatio elvetése. Hisz az csak egy erősebb despotismust állított volna egy gyöngébb helyébe.

Csakhamar meghazudtolták az események a 27 éves ifjú optimismusát. Magyarország nem szakadt el Ausztriától és bár az 1790-iki törvény elismerte függetlenségét, csakhamar visszagörnyedt a régi igába. Állapota még türelmetlenebbé vált azáltal, hogy a kormány a forradalmi mozgalmaktól féltében elnyomta a szellemi szabadságot is, útját állta minden haladásnak. Berzeviczynek látnia kellett, hazafias, culturális, személyes ábrándjai szétfoslását egyaránt. 1795-ben elhagyta hivatalát, haza ment Szepesbe. Érdeklődését a tudomány, a közügy iránt ott is megtartották, de nyilvános tevékenysége, ág. ev. kerületi felügyelői tisztsége betöltésére szorítkozott. A szabadság rövid álma se Euró-

*) *De morum institutione.* 4. fej.

pának, se hazájának nem hozta meg az aranykort. A régi rombadőlt tekintélyek helyébe új és nagyobb támad: Napoleon fegyvere meghódította az országokat, lángesze az elméket.

Hozzá fordul Berzeviczy, tőle várja, a mindenhatótól, hazája türhetetlen sorsának javítását. Franczia nyelven ismer-teti a magyar alkotmányt és röviden összefoglalja, minő változásokra van szükség, hogy ez az ország eljusson a boldogság azon polczára, melyre hivatva van.

Kézirata az értekezésnek oly gondosan írott, hogy alig lehet föltenni mást, mint azt, hogy egyenesen a császár részére volt szánva. E tekintetben, noha egészen a szerző kézirata — ki is írhatta vagy másolhatta volna más — nagyon elüt Berzeviczy egyéb műveitől. Előszavában mint egy ősrégi magyar nemesi család sarja mutatja be magát, ki igen jól érzi, mennyit köszönhet nemesi kiváltságainak. «De hazaszeretete nem az önzés álarca: ő szívesen föl-áldozza kiváltságait a haza javának. Megvan elégedve közepes vagyonával, nem bántja őt a gazdagságnak, méltóságnak, hatalomnak sóvársága. Ha valaha részesülne ezekben, csak hazája boldogságára fordítaná azokat.

«Európa államainak újjáalkotása, a nagy Napoleon műve, most Magyarországot is megrendíti. Ez veszedelmes jótét. Vajha óhajaink és reményeink teljesedésbe mennének! Vajha Magyarország szerencsésen átvergődne a válságon, vajha fölhasználná a pillanatot, mely nem egyhamar tér vissza. A mostani nemzedék szenvedéseit a jobb jövő reménye enyhítse. Magasztos érzelem, lemondással szenvedni a haza javáért.»

Az a kötelessége, hogy ehhez hozzájáruljon, a mennyire tehetsége engedi, bírja arra, hogy ezt a kis művét az elé terjeszsze, ki erős kezében tartja a világ egyensúlyát, ki ép oly nagy békében, mint háborúban és ki hivatva van édes hazája sorsa fölött dönteni.

«Édes hazám! Ölellek, szívemhez szorítalak. Vajha közelgő politikai halálotat dicső föltámadásod és fölemelkedésed követné!»

Az értekezés megírásának időpontját megállapíthatjuk abból, hogy épen megkezdettnek mondja az osztrákok háborúját Napoleon ellen. Ez 1809. április elején történt. Az isteni gondviselés művét látja abban, hogy a gyűlöletétől

elvakított osztrák ház maga idézte elő ezt a háborút a győzhetetlen Napoleon ellen. «Az osztrák házat legyőzik és valószínűleg megfosztják trónjától, nálunk bűn ezt hinni, de én előre látom. Ez a catastropha igen üdvös lehet Magyarországra nézve és reménylem, az is lesz.»

Bocsánatot kér, ha francziasága nem elsőrendű, hisz' húsz éve alig beszélt a nyelven és tanácsot senkitől sem kérhet. Különben is munkáját elsietett rhapsodiának nevezi, de azt reményli, ha jó a tartalma, elnézik a külső hiányokat.

Az alkotmány fejtegetése 14 fejezetben igen szellemes kiserlet megvilágítani közjogi fejlődésünket és akkori állásunkat a fölvilágosítás eszméinek szempontjából. Sok helyeset is talál alkotmányunkban különösen az önkormányzat elvének érvényesülését. A hiányokat a dynastiának, a főpapságnak és a főnemességnek rójja föl bűnül. Legerősebben, legszenvedélyesebben az igazságügy fölött ítél, midőn azt mondja, hogy az csak a nápolyihoz hasonlítható a franczia occupatio előtt. Ezzel mindent mondott. Végül a 15. fejezetben reform tervezetét mutatja be.

Minden emberi intézmény, úgy kezdi, ki van téve a megromlásnak és a reform, az újjászületés csakúgy törvénye a politikának, mint a természetnek. Magyarországnak ugyancsak szüksége van a regeneratióra, ezt törvényei is elismerik

1. Az alkotmányt meg kell állapítani és rendszerbe önteni. El kell választani a törvényektől, ezeket peei meg kell különböztetni a rendeletektől. Látjuk II. József és az 1790-iki országgyűlés rendszerező gondolkodásmódjának hatását. A corpus juris zürzavara lehetővé tette, hogy mint Berzeviczy írja, mindenki azt találja meg alkotmányunkban, a mit akart. Mint azon kor férfait szinte különbség nélkül, őt is az a gondolat vezette, hogy az alkotmány megállapításával átváltozik és megállapodik az egész társadalom is.

Ennek a rendszerezett alkotmánynak tartósságát úgy akarta biztosítani, hogy csak 25 év múlva tehesse rajta az országgyűlés azon módosításokat, melyeket a kor haladása megkövetel.

2. Mindenki köteles hazáját fegyverrel megvédeni, vagy hozzájárulni védelméhez. Szolgál a nemes, polgár, pór, kivétel nélkül. Az insurrectio megszűnik. A kit a törvény ki

nem vett, öt évig szolgál, mint katona. Ebben már nem is a francia példa dönt, hanem az épen akkor Poroszországban Scharnhorst által megkezdett általános védelmi kötelezettség elve, melynek jelentőségét nálunk kétségtelenül Berzeviczy fogta föl először. A történeti alakulásokhoz csak annyiban ragaszkodik, a mennyiben a határőrség intézményét nemcsak föntartani, hanem fejleszteni kívánná.

3. A nemesség föntartandó, de mindez kiváltsága, mely a jogegyenlőségbe és az állami hatalomba ütközik, megszűnik. Nemcsak a katonakötelezettség, hanem a közteherviselés is része az új alkotmánynak. A földmérés lehetővé teszi, hogy az adó felosztása igazságos legyen. Ezek szerint a nemesség csak társadalmi osztálynak marad meg, politikai rendet többé nem alkot.

A papsággal szemben még radikálisabban jár el. Kimondja hogy a katonai, politikai és bírósági ügyek nem illetik a klerust; tehát nem kell épen, hogy tagjai részt vegyenek a közigazgatásban, de egyes esetekben megengedhető. Az egyház javait *sæcularisálják* és a papságról tiszteségesen gondoskodnak évi fizetés által. Ebben már e francia forradalom példája volt az irányadó. Nem hagyható tekinteten kívül az írónak erős protestáns érzülete se.

4. A szabad királyi városok számát szaporítani kell, a mennyire lehet. Minden megyében legalább egy szabad királyi város legyen. A városok képviselőket küldenek a diétára. A polgárok minden hivatalra alkalmazhatók.

5. Már ez is gyökeres változást jelöl a történeti magyar alkotmánynyal szemben. De legtovább a parasztok jogának kiterjesztésében megy. Már 1790-ben lelkesedett a jobbágy-ság fölszabadításáért. Ebben az értekezésben is hivatkozik a «*de rusticis*» szóló munkájára. Így természetes, hogy a parasztoknak ugyanazt a tulajdonjogot akarja biztosítani mint a nemeseknek és polgároknak. Az úrbéri föld a paraszt tulajdonává válik. A kilenczed és tized megszűnik és pedig váltság nélkül. Épúgy megszűnik a földesúri bíraskodás. Személyesen szabad a paraszt, minden tisztségre alkalmazható, ország rendje. A történeti függésnek egyetlen emléke az, hogy az úrbéri szolgálatok (robot) nem szűnnek meg, csak hogy a paraszt ezeket megválthatja a földesura beleegyezésével.

6. Igen röviden intézi el a királyi hatalom kérdését. A király teljes mértékben gyakorolja a végrehajtó hatalmat, a törvényhozó hatalmat pedig megosztja a rendekkel. A királyi méltóság örökös. A trónörökös nevelésére az országgyűlés ajánl oly férfiakat, kikben megbízik.

7. Minden öt évben összegyűl a törvényhozó és minden 25 évben az alkotmányozó gyűlés. Látjuk, a szót is, a fogalmat is a francia forradalom első szakából kölcsönzi.

Az országgyűlés rendjeinek óhaja és a király szentesítése hozza létre a törvényt. A diéta állapítja meg öt évre az adót. Enélkül senki sem köteles azt fizetni. Felelősségre vonja a király ministereit a jövedelem hováfordítása felől, elítélheti őket és megszüntetheti a visszaéléseket. Érdekes és sajátságos a diéta szervezete. Tagjai: 1. mindazok, kiknek évi 100,000 forint tiszta jövedelmük van, saját költségükön, 2. a nemesség követei, megyénként kettő, megbízóik költségén, 3. a katolikus és görög főpapok, saját költségükön, 4. a főtörvényszék két tagja, kiket a király nevez ki és fizet, 5. nyolcz ispán, minden kerületből kettő, kiket a király nevez ki és fizet, 6. szintűgy a király nevez ki és fizet négy tábornokot. Ezekből áll a felsőházi. Különös benne a timokratia és a történeti alakulások bizonyos tisztelete mellett a megyék erős képvisellete, melyet csak az 1790-iki reminiscenciák magyarázhatnak meg.

Az alsóház tagjai: 1. a szabad kir. városok követei, 2. a parasztság követei, minden járásból egy. Ezeket megbízóik fizetik, 3. két^{*)}superintendens, kit a király nevez ki és fizet, 4. két-két katolikus, görög és protestans tanár, 5. a kereskedők négy képviselője, 6. minden kerületi táblának 1—1 képviselője.*)

Világos, hogy teljes a nyilvánosság és a szólásszabadság. A határozatokat titkos szavazással hozzák.

Ezeket a változtatásokat maga annyira életbevágóknak tartja, hogy szerintem lehetetlen azok megvalósítása magának az országnak ereje által. Hogy' is lehetne gyökeres

*) Ép oly gyökeres változtatásokat követel, a belső igazgatást kivéve, hol a megyéket meghagyja, minden más téren is. E nagy változások szükségesek, mert a magyar alkotmány feudális alapon áll és már túlélte magát.

javítás ott, a hol annyi és oly ellentétes az osztályérdek, a hol oly éles, oly kizárólagosan uralkodó a felekezeti és a pártszellem.

Nem is gondolható el regeneratio másképp, mint a király dictaturája útján.*) Ebben a töle annyira magasztalt Mátyás király szolgálhat mintaképül.

Nem tudjuk, kezébe jutott-e valaha Napoleonnak ez az értekezés, ez a reformjavaslat. Történeti következése épen nem volt. Minket annyiban érdekel, a mennyiben bizonyos alapot szolgáltat arra nézve, mikép vélekedtek nálunk a művelt, gondolkodó férfiak, kiket a reactio félretolt. Napoleon személye és hazájuk jövője felől. Tudjuk, mily nagy és általános volt nálunk is a bámulat a császár iránt, tudjuk azt is, hogy 1809-ben Magyarország hű maradt királyához, akkor is, mikor Bécs az ellenség kezén volt. De ez nem zárta ki, azt, hogy a jövőn ne töprenkedjenek, a trónváltás lehetőségéről, a lehető új királyról ne beszéljenek. Hogy milyen irányban indult meg a combinatio, arra nézve tán felvilágosítást nyújt gr. Dessewffy Józsefnek egy 1819. márczius 26-án kelt levele Berzeviczy Gergelyhez: «az oroszok ma még félig barbárok, de ha olyan okos kormányzatok lesz, mint volt eddig, akkor nem sokáig lesznek azok és meg fogják hódítani Dél-Európát. Magyarország, ha az uralkodóház velünk szemben más eljárást követne, ebben a küzdelemben döntő szerepet játszhatna javára is, emellett igazi kifejlődésére akkor juthatna. Nevethetsz ezen jóslatomon a mennyit akarsz, de tedd el ezen levelemet és ha nem adsz fel engemet, gondold el majdan, hogy milyen fordulata következett volna be az eseményeknek, ha Napoleon a maga Bonaparte Lucián testvérét magyar királylyá tette volna Budán».**)

Napoleon testvérei közt Lucián volt az egyedüli, ki

*) Il est hors de doute et toute l'histoire et toutes les circonstances l'indiquent, que la Hongrie ne peut pas élever à ce degré de bonheur, que la nature bienveillante lui a destiné, que per la puissance royale, qui seule est en état de vaincre toutes les oppositions et de concentrer les partis et les forces divergeantes. Cela na plaira pas et fera tort aux oligarches mais la grande majorité, la posterité la patrie entière bénira cette réforme.

**) Gaál Jenő i. m. 194. l.

még bátyjával szemben is fentartotta a republikánus hagyományokat. Az egyedüli, ki szembe mert szállani a császárral, az egyedüli az egész atyafiságból, ki még nem lépett trónra. Mindez ajánlhatta őt az elégedetlen magyaroknak.

Van még egy francia fogalmazványa Berzeviczynek, valószínűleg 1810-ből, melyben a legföllengzőbb magasztalások közt az elnyomott magyar protestantismust ajánlja a császár pártfogásába.

Fölösleges mondanom, hogy ezek a munkák, melyeket rövid kivonatban voltam bátor előterjeszteni, semminő politikai eredményhez nem vezettek. Sőt a szó szoros értelmében politikaiaknak sem mondhatók. Számbavehető párt alig állott mögöttük; csupán egy ember gondolkodását tükröztetik vissza.

Épen ezért jelentőségük főképen abban keresendő, hogy e jelentékeny férfiú belső életét világítják meg. Mutatják, hogy politikai, társadalmi ideáljaival szinte egyedül állott e hazában. Mutatják, hogy se ereje, se reménye ahhoz, hogy eszményeit honfitársai által valósíthassa meg. Oly nagy a távolság a való és ábrándjai közt, hogy azt csak idegen hatalommal, deus ex machinával hidalhatja át.

Jellemző ránézve, hogy mindkét esetben a momentum fölhasználására helyezi a súlyt, a kedvező alkalomra, mely többé tán vissza nem tér. Jellemző ez azon férfiúra nézve, ki egy még kiadatlan kéziratában talán a világirodalomban először állítja föl azt az elvet: az evolutio a világ törvénye. Épen ő, ki mindenkinél jobban tudhatta, hogy ugrás époly kevéssé van a társadalomban, mint a természetben, vélte lehetőknek a legnagyobb változtatások végrehajtását nemzete újjászületését egy csapással, munka, fáradság, küzdelem nélkül.

Ime a politikus óhaja minő gyorsan ellenkezésbe jut a tudós mély meggyőződésével. Csak abban mutat igazán historiai belátást, hogy fölismeri, mennyire összefügg a Habsburg dynastia uralma a történetileg létrejött alakulásokkal. Gyökeres fölforgatást, társadalmi revolutiót, minőt ő remélt és óhajtott, maga is csak trónfosztás útján vélte megkezdhetni.

E nagy belső ellenmondást csakis eszményei világítják és magyarázhatják meg. Mint embernek az volt az ideája,

hogy tőle telhetőleg munkálkodjék az emberiség tökéletesedésén. Ebben látta igazi életcélját, ezért rajongott; ezen meggyőződésért tartotta önmagát jó, kiválóan erényes embernek. Mint hazafinak és a nemzetgazdaság avatott művelőjének pedig az volt ideálja, hogy az ország elhanyagolt természeti erőit jobban fölhasználják lakói boldogítására. Mindkét törekvésében szemben látta magát az uralkodó, az előkelő osztályokra is támaszkodó rendszerrel, mely hazáját szerinte anyagilag kizsarolta, erkölcsileg megrontotta s szellemileg elnyomta.

Ehhez járult, mert az egyéni csak ritkán választható el az általános törekvésektől, személyes helyzete. 1790. január 16-án mikor felesküszik segédfogalmazónak, panaszodik anyjának, milyen nehéz a helyzete. Baj is annak, így szól, ki elárulja, hogy többet tud, mint társai, mint előljárói. A rendi társadalom erős szerkezete csak ritkán nyitott utat egy-egy kiváló talentumnak. A reactio, a szabadgondolkodók üldözése, protestánsok mellözése végkép elvágta előmenetele útját. Mindig erősebb volt benne az elmélkedő a cselekvőnél; így energiájának teljesen össze kellett zsugorodnia. Értéke tudatában magához méltó hatáskört nem talált. A mit Széchenyi Berzsényi Dánielre mondott, hogy ez a nagy tehetség hatáskör, elismerés híján elsenyvedt, elsavanyodott, az áll Berzeviczy Gergelyre nézve is. Jaj annak a tehetségnek, melyet véka alá rejtenek, de jaj annak a nemzetnek is, melyben külső körülmények megakadályozzák azt, hogy mindenki belső értéke szerint szolgálhassa hazáját.

Sokszor hasonlították Berzeviczyt Széchenyi Istvánhoz. Azt hiszem, a felsoroltak után megtaláljuk köztük a leglényegesebb különbséget. A tudós nemzetgazda, ki annyit foglalkozik történetünkkel, mihelyt a politika terére csap át, utópiát akar, boldogságot, függetlenséget a történeti mult semmibevételével. Nagyobb követője, bár annyszor oly kicsinylőn szól történetünkről megbecsüli azt az erkölcsi tőkét, mely benne rejlik, munkál és munkásokat toboroz és a nemzetiség erkölcsi és anyagi kifejtésében találja föl a boldogabb, szabadabb jövő igazi biztosítását.

MARCZALI HENRIK.

HALADÁS ÉS CONSERVATIVISMUS AZ ORVOS- TUDOMÁNYBAN.*)

Nyár derekán volt. Tíz éve ép most múlt, hogy egy testi és szellemi erőre egyaránt nagy férfiú és orvos betegágyának dülve szenvedte végig a kínokat, melyeknek 38 évi orvosi pályáján oly gyakran volt szemlélője és segítője. Csakhogy az ő kínjai még nagyobbak voltak. Nem enyhíthette azokat a remény. Ismerte bajának természetét és művészetének természetszabta határait. «A végnek kezdete», így értette azt ő, így mondta nyugodt megadással tanítványának, kinek kezébe csak azért adta a kést, hogy legalább pillanatnyi enyhülést szerezzen. «Sem gyógyulásról, sem javulásról nem lehet szó — mondá — csak a fájdalom csökkentéséről. Tehát csak gyorsan, egy, mély metszéssel.» Így intézkedett. És midőn néhány nap mulva ismételni kellett a metszést, mélyíteni kellett a sebet, ugyanolyan nyugodtan de határozottan kívánta az altatást, mely pedig az ő állapotát tekintve, kétszeresen veszélyes volt. «A műtétől nem életmentést, de némi fájdalomcsillapítást várok — oktalan volna e csillapodást még nagyobb fájdalmak árán szerezni. A narcosis veszélyét ismerem, engem nem riaszt.» Ily tiszta látással, határozott logikával szemben banális lett volna minden vigasztalás. Némán engedelmeskedtünk, mint a hogy megszoktuk, midőn köztünk élve és velünk dolgozva, mint erős mesterünk rövid, okos parancsával irányította gondolatainkat és kezeinket.

Pedig nekünk magunknak is fáj a seb, melyet tanárunkon ejtettünk. Az orvos tragikuma, ki reménytelenül és

*) A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXXIV. vándorgyűlésén, Pozsonyban tartott Kovács József-előadás.

tehetetlenül áll azok betegágyánál, kiknek életét leginkább szeretné megmenteni. És ilyenkor legmélyebben vésődik kedélyünkbe annak a beismerésnek fulánkja: mily csekély a mi tudásunk a természet nagy törvényeivel szemben, melyek a betegségeket és az enyészetet is szabályozzák. Nem volt és nem lehetett az másképp ez esetben sem és valóban igaza volt öreg mesterünknek: a végnek kezdetét nemsokára követte a teljes befejezés. Ő, a kit még csak rövid idő előtt sok oldalról támadott, harczban álló férfiúnak ismertek, majdnem hirtelen elcsendesedett és békére tért. Sőt úgy látszott, hogy az örök álom, mely most már a még csak nemrég oly éber és oly éles látású szemekre borult, még emléket is elborítja és szervezetének enyésző maradványaival, ingeniumának, tudásának, tetteinek emlékezetét is elföldelik. Hisz őt magát is életének tapasztalatai, különösen annak végén, az ókori nagy pessimista írónak, az Ecclesiastikusnak hívójévé avatták, ki már több mint kétezer év előtt hirdette, hogy «a bölcsnek és a balgának emléke egyaránt nem tart örökké, az idő mindent feledésbe merit, haj! a bölcs és a balga egyaránt meghalnak».

És mégis az a tudomány, melynek ő szolgálatában állott és mely nemcsak az anyagnak, hanem az erőnek is maradandóságát hirdeti, megczáfolta e pessimismust. A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése, mely majdnem háromnegyed század óta ápolja és terjeszti e hazában a természetnek ismeretét és melynek az elhunyt nagy orvos munkájának egy részét szánta, ez a társulat, melynek létéért és fentartásáért ő sokáig és sikerrel küzdött, nem engedte, hogy beteljesedjék a szomorú jóslat és ennek a nagy észnek emléke is a balgákéval együvé keveredjék a szürke semmisségben. Még nem vert ki a gyep Kovács József sírhalmán, midőn a magyar orvosok és természetvizsgálók trencsényi vándorgyűlése elhatározta, hogy élő, mindig friss virágot ültet reá, mely kedvesebben és tanulságosabban mint a kő vagy ércz, hirdesse a jövő nemzedéknek egy a tudományban és az életben egyaránt az igazért küzdő és úgyszólván e küzdelemben elvérzett férfiú emlékét. E derék czélt szolgálták azok a «Kovács József előadások», melyeket tíz év óta e vándorgyűléseken az orvosi és természettudo-

mányok terén kiváló férfiak tartottak és ennek a feladatnak teljesítését bízták a vándorgyűlések vezető férfiai ma reám. Nyilván nem annyira a mérlegelő megfontolást, mint inkább a kedély momentumát juttatták érvényre, midőn nem tudományunk valamely nagyhírű és nagytehetségű képviselőjét, hanem csak engem állítottak sorba, kinek legfőbb érdeme az, hogy hiven kitartó tanítványa volt a mesternek és kit ép ezért a tiz éves forduló emléke, és mindaz, mi ez alkalomhoz és ez emlékhöz fűződik, mélyebben hatnak és ihletnek meg.

* * *

Valóban ma, midőn egy decennium eseményei és tapasztalatai választanak el tanítóm oktatásától és tetteinek közvetlen megfigyelésétől, úgy áll előttem alakja, mint élő paradigmája, húsban, vérben megtestesült példája hivatásunk, tudományunk belső küzdelmének: a haladás és a conservatismus szünetlen harcának. Őt, a kire fiatal sebész korában kórházi osztályt azért haboztak bizni, mert attól tartottak, hogy — mint tréfásan emlegetni szokta — meg fogja operálni az egész szenvedő emberiséget, haladott korában egészen nyíltan azzal vádolták, hogy nem használja eléggé az istenadta kést a szenvedő emberiség érdekében. Igaz, ha más térről vesszük az analógiát, meg is nyugodhatnánk e változásban. Az eget ostromló ifjakkól, a forradalmár haladókból idővel a higgadt, habozó, sőt maradi statusférjak lesznek; a temperamentumot lohasztja, mérsékli, tompítja a korral járó tapasztalat és a szervezetnek hanyatló ereje és természetes involúciója. De úgy képzelnek, hogy az orvosi tudományban és az orvosi gyakorlatban ily involúciónak helye nincs, hogy itt nem lehet és nem szabad fékezni a haladást, hogy itt csak előre kell törtetni és semmi jogosultsága a habozó, akadályozó, kerékkötő conservatismusnak.

Sajnos e téren is sok bajnak és félreértésnek forrásai: a jelszavak. A haladás alatt mindig a jó cél felé közeledést kellene értenünk, pedig általában nem a *jobb*, hanem többnyire csak az *újabb* megy haladásszámba. És ezzel a fogalom-összetévesztéssel szemben valóságos szerencse, hogy a conservatismus az orvosi tudományban és ennek gyakorlatában nem a maradiságot, hanem a szervezet épségének

conserválására irányuló törekvést jelenti. Igaz, hogy a minden újat nyomban felkaroló, minden új elméletért és orvosságért rajongó orvost ő maga és hívei haladónak szeretnek nevezni; de «conservatív» orvosnak a szó igaz értelmében azt tekintik, ki minden körülmények között minél többet óhajt betegének épségéből megóvni. Az orvosi tudományban és az orvosi hivatás terén a haladás nem ellentéte a conservativismusnak, hanem igen gyakran leghatalmasabb eszköze. Ellentét csak ott vetődik föl, a hol a haladás a radicalismusba csap át.

Ha tudományunk új módszereket talál arra, hogy a gümös csontokat és ízületeket a végtagrészek megcsonkítása nélkül, véres beavatkozások mellőzésével gyógyíthassuk meg, úgy ez a haladás a conservatív orvoslás szolgálatában áll. Ha azonban a haladás nevében valami bajnak megszüntetésére drasztikus beavatkozást ajánlanak, ha például a várákózó és belső kezeléssel is gyógyítható bélbaj ellen a gyors hasmetszést ajánljuk és végezzük, úgy ezzel a radicalismussal szemben áll, mint küzdő elv áll szemben a conservatív irány. Ha a csecsemők emésztési zavarai ellen, melyek az egy éven aluli gyermekek óriási halálozásának és így úgyszólván az emberiség állandó megtizedelésének főokai, ha ezen baj ellen a haladó tudomány észszerűbb táplálást, a csecsemők tisztaságának fokozottabb gondozását ajánlja, úgy ez a haladás a legconservativebb orvosi irányt szolgálja. De ha a gyermek sírásának engedő szülőt vagy dajkát az által akarja a sűrűbb és így kártékony etetéstől elszoktatni, hogy a csecsemőt chlorallal elbódítja és így nyomja el a sírását, — ha mint azt Kovács tanár az ő egyenes és igaz dialektusában mondaná: a szülők ostobaságát a csecsemő megmérgezésével akarjuk kúrálni, — úgy ezzel a haladásnak mondott iránynyal harcra kél a conservativismus.

Nincs máskép, mint a jelszavak legnagyobb csataterén: a politikában. Mint ahogy a liberalismus jelszava alatt nem ritkán már a legfanatikusabb türelmetlenség és a conservativismus jelszava alatt a legféktelenebb anarchia terpeszkedtek, úgy az orvosi tudományban is a haladás gyakran csak a régihez való visszatérés, mint a hogy egy francia orvos találóan fejezte ki: souvent il n'y a de nouveau que ce qui a vieilli, — hogy gyakran nincs egyéb új, mint

a mi már régi lett, és viszont a conservatismus az, mely az állandó változást, a folytonos ingadozást és hátrafelé haladást is megakadályozza, mely útját akarja állni annak, hogy, mint egy kiváló párisi belgyógyász, Germain-Sée nemrég mondá: «Le medecin est un homme qui change souvent d'idées fixés» hogy az orvos olyan embernek mutatkozzék, ki gyakran változtatja tudományos meggyőződésnek mondott rögeszméit.

És fontos a jelszavak zürzavarában való eligazodás, az orvosnak és az orvosi tudományra szoruló beteg embernek szempontjából egyaránt. Ha ezelőtt 25 évvel azt hirdettük, hogy a sebre alkalmazott carbol a leghatásosabb mentőszert a fertőzés ellen és ha ma azt hirdetjük, hogy a sebekre nagy buzgósággal reáarakott még oly gyenge carbolborogatások is veszedelmesek, mert üszkösödést okozhatnak, úgy ez a változása az orvosi tudomány tételének nem csupán az orvosok dolga, hanem azé a nagy közönségé is, melynek szemében, hitében mi a carbott 25 éven át népszerűsítettük és a melynek hitéből azt további huszonöt év alatt is alig leszünk képesek kiirtani.

Ha ma a tudományos és a kevésbé tudományos irodalom útján felbiztatjuk embertársainkat valamely új tuberculosis elleni gyógymethodusra és holnap meg ennek a methodusnak veszélyeire nem győzzük eléggé hangosan figyelmeztetni; ha ma bizonyos bacillusok veszedelmességét hirdetjük és holnap már a megijesztett embereket ezen bacillusok ártalmatlanságáról iparkodunk meggyőzni — úgy ez nem csupán az orvosi nézetek ingadozása, de az orvosok és nem orvosok állandó nyugtalanítása és majdnem igazságot szolgáltat a klasszikus satyra-írónak, Juvenalnak, ki már kétezer év előtt maró gúnynyal hirdette: «Innumerales morbos miraris? Medicos numera» — ha a betegségek szertelen nagy számát csodálad, csak számláld meg az orvosokat.

Mert hiába indokoljuk a tudomány haladásával azt, hogy tegnap még a gyuladást hideggel és jéggel azért orvosoltuk, mert a gyuladt területről a vért akartuk minél inkább távoltartani, ma meg azért orvosoljuk meleggel, köpüvel, érleszorítással, mert a vért a gyuladt területre akarjuk minél inkább odaterelni: orvos és nem orvos előtt

egyaránt gyanússá válik e haladás és nem zárkozhatik el azon régi igazság elől, hogy az új ellensége nemcsak a réginek, de talán a jónak is.

És tény, hogy az orvosi tudományos tételek ú. n. haladásában mutatkozó állandó ingadozás befolyásolja a nem orvosi körök gondolkodását is. Ez év tavaszán az amerikai orvosok nagy vándorgyűlésén elhangzott előadás kapcsán bejárta a hír az egész újságtermelő világot, hogy egy kiváló orvos a reménytelen tüdővészések gyors elpusztítását nagy morphium-dosisokkal ajánlotta és hogy az egybegyűlt orvosok ezen ajánlatot nagy tetszéssel fogadták. Egy angol orvosi lap dicsérendő buzgósággal gyorsan nyomára járt a dolognak és kiderült, hogy ebből az emberölési ajánlásból és az egybegyűlt orvosok ujjongó hozzájárulásából egy betű sem igaz. Az angol orvosi lap ezt megállapítva még azt jegyzi meg, hogy «úgy látszik, nincs oly képtelen dolog, mit az újságíró és olvasóközönség el ne hinne, ha orvosokról állítják». E tanulság igaz — de nem tartalmazza az egész igazságot. Mert nem tagadható az sem, hogy az orvosi tudomány ily hitelében része van azoknak is, kik e tudomány haladásának nevében oly sokat beszélnek és írnak, és kiknek majdnem beteges, az elmét megbetegítő suggestiója eredményezi azt, hogy az a közönség, mely képesnek tart az orvosi tudomány részéről oly haladást, hogy az szándékosan morphiummal rövidítse meg az emberek életét, másfelől mintegy biztatja az orvosi tudományt mindenféle lehetetlen vállalkozásra és a legképtelenebbet is igazoltnak tartja, ha nem is az élet megmentését, hanem csak órákig való meghosszabbítását igéri.

Igaz, hogy az orvosi tudományban végleg elintézett ügy és kérdés nincs, ú. n. res judicata nem is lehet. De azért nem szabad, hogy a haladás módja beigazolja Cabanès sententiáját, «le progrès n'est qu'un serpent qui se mord la queue» — hogy ez a haladás olyan kígyó, mely mindig a saját testébe harap, és hogy az orvosi tudomány haladása az orvosok előtt is csak olyannak mutatkozzék, hogy a *ma* okvetlenül meg kell hogy hazudtolja a tegnapot, és a holnap megjelenő orvosi tudományos munkát holnapután már az antiquarius se merje elhelyezni kirakatába.

És a haladás ily külsőségekben mutatkozó túlzása

mellett mégis az a különös kapcsolódás, majdnem azt mondhatnók, hogy kaczerkodás a multtal!

* * *

Minden alkalommal azt halljuk és azt olvassuk, azt tanítják és azt tanuljuk, hogy az igazi orvosi tudomány szelleme, ennek a tudománynak igazi, egyedül helyes alkalmazása az, melyet Hippocrates, a nagy görög iskola mestere már Krisztus előtt négyszáz évvel tanított. Voltak azóta is nagy orvosok, de nagyok épen azért voltak, mert a nagy görög szelleme hatotta át munkásságukat. Pedig Hippocratesnek tanításai között foglaltatik ez a tétel is: A ki új utat keres, vagy azt hiszi, hogy újat talált, az vagy csaló vagy megcsalt. Tehát ezt a tanácsát is kövessük-e? Hisz ez minden haladásnak örök akadályá volna; pedig a legmodernebb, leghaladottabb orvosi tudomány azt követeli, hogy hippocratesi alapon álljunk.

De nem ez a tiltakozás új út keresése ellen az alap, hanem a hippocratesi iskola azon tanítása, hogy tudásunkat a természet ismeretére alapítsuk, hogy ne parancsolni akarjunk, hanem engedelmeskedni tanuljunk a természetnek, az a mit Verulami Bacon így foglalt össze, «natura non nisi parendo vincitur», hogy csak törvényeinek engedelmeskedve válunk a természet uraivá. Minden igaz haladásnak ez volt az iránya Hippocrates óta.

És még egy nagy tanítását nem tudtuk és nem mertük félredobni, azt, a melyet könyveinek élére írt Hippocrates: *πρῶτον μὴ βλάπτειν* — az első feladata az orvosnak, hogy ne ártson. Lehettek az azóta lefolyt évszázadokon és évezredekken át orvosok, nagyhirű és úgynevezett nagysikerű orvosok, kik félretették a *μὴ βλάπτειν* törvényét és mégis nagy orvosoknak tartattak, de ezek hivatásuknak csak nagy sarlatánjai voltak; hirüket, emléküket úgy elnyelte az idő, hogy nyomuk sem maradt tudományunk fejlődésének történetében.

Nem ártani: kétezerháromszáz év előtt hangzott el az igazi orvosi conservativismus e jelszava, és a mi azóta haladás, az idők viharában el nem pusztult, hanem folytonos haladás az orvosi tudomány terén, az ép a «nem ártani» jelszó, a conservativ orvosi feladat nevében és érdekében történt.

Egyik kairói kórháznak, a Kasrel Aini intézetnek falára van egyebek között följegyezve annak az arabs orvosnak neve, ki könyvet írt e czímen: *A jó orvosok ritkaságáról és a rossz orvosok szaporaságáról*. Maga a könyv nem maradt reánk és így azt, hogy a derék arabs orvos mikép vélekedett a jó orvosok ritkaságának és a rossz orvosok szaporaságának okairól, nem tudjuk. De ez talán fölösleges is. Hippocrates már régebben mondotta, hogy «czímre sok az orvos, de valósággal kevés».

Nem egyszer tette elmélkedése tárgyává Kovács, egészen komolyan mondvá, hogy nagy hasznára válnék az orvosi hivatásnak és a szenvedő emberiségnek, ha két harmaddal megapadna orvosainak száma, azokkal, kiknek tudásában nem érvényesül a természet ismerete, hivatásuk gyakorlatában nem uralkodik a *μη βλαπτειν* — a nem szabad ártani — elévülhetlen törvénye. Annyira rettegett szigorlatainál is előtte mindig az a cél lebegett, hogy az orvosi gyakorlatra lehetőleg csak azokat bocsássa, kikben a jó orvos imént jelzett nélkülözhetlen sajátságait éles szemeivel meglátta és arra törekedett, hogy a már az arabs orvos által is megállapított fölös számát a hivatásra alkalmatlanoknak a maga részéről ne szaporítsa. «Ha valamit nem tudunk, szokta volt ő ily alkalmakkor mondani, ne a tudományt okoljuk ezért, hanem saját elégtelen tudásunkat» — és bár nem tudta, hogy azt egy jeles angol sebész szokta mondani, majdnem szó szerint idézte: «Adná Isten, hogy Önök elébb használják a szemüket és csak aztán a kezüket». Nem az új és legújabb találmányok, könyvek és szerzők ismeretét követelte az orvosjelölttől, hanem a már megállapított tények megértését. Nem a sok operálásra, hanem a kellően megokolt, szükséges operatiókra kívánta ő oktatni tanítványait, mert a legnagyobb veszedelmet, a beteg emberre és az orvosi hivatás hitelére egyaránt, az oktalan és vakmerő vállalkozásokban, a haladás czímére hivatkozó egyéni hiúságban látta.

* * *

Tényleg a sebészet az, melynek haladására ma leginkább irányítvák a nyilvánosság szemei és a melynek területén leginkább észlelhető a túlcsapongó radicalismus és

a conservativismus küzdelme. Míg régebben a sebész-mesterség nem tartozott a tisztességes foglalkozások közé és sebész gyermekeit a czéhek nem fogadták be még a kézmívesek társaságába sem, addig ma a sebészet ugyszólván élén halad az orvosi gyakorlatnak és az angol király még csak imént azzal tüntette ki *Treves* angol jeles sebészt, hogy a királyi czimer egy részének viselésére jogosította föl. És e magas csucsot, melyről ma ugyszólván az egész orvosi tudományt áttekinteni lehet, a sebészet úgy érte el, hogy fölfelé haladásában a természet utjelzését követte és legkiválóbb képviselőiben nem tévesztette szem elől conservativ célját.

Maga a most említett *Treves*, ki nagy hírét a hassebészet terén elért sikereinek köszöni, és kit a Transzvalban folyó harcz terére azért küldtek, hogy ott nagyban gyakorolhassa művészetét, ott nem a sok operálásban, hanem a műtétek lehető megszorításában, elkerülésében kereste ambícióját. És ily értelemben conservatívek voltak azok mind, kik körülbelül 200 év óta a sebészet nagyrafejlesztésében közreműködtek. Az, a ki megindította a nagy haladást, a borbélylegényből a francia hadsereg vezető orvosává előlépett *Parè Ambrus*, a vérzéscsillapítás új módjával, az átvágott erek nyílásának bekötésével a sebészetet conservativ, igazán életmentő tudománynya avatta, és midőn őt ellenségei a párisi orvosi fakultáson hóhérnak is mondták, ő ezzel szemben csak úgy védekezett, hogy hivatkozott a régiekre, kik a vérző erek bekötését már szinte gyakorolhatták. Nem többet operálni, hanem a szükséges operatiók sikerét biztosítani kívánta *Parè* és a sebesült emberek kínjait enyhíteni, kiknek sebét addig forró olajjal és tüzes vassal pörkölték. És a sebészet e nagy reformatorának jelszava mégis az volt: «Un remède expérimenté vaut mieux que un nouveau inventé» — a kipróbált orvosság többet ér az újnál.

És hogy a legmodernebb, minden ujítást a legnagyobb lelkesedéssel hirdető sebészek egyikét, a chirurgia terén is művész számba menő *Bilroth*ot említsük, összes szép és szellemes sentenciái közül talán egy sem éli őt annyira tul, mint az, hogy «*Wegschneiden ist nicht heilen*», — a szervezet megcsonkításával járó gyógyítás nem lehet eszménye a

sebészetnek, melynek, úgy mint minden orvosi szakmának, igazi rendeltetése a conserválás.

A conservatív chirurgiára fordította legelőször is új találmányának áldását az a nagy angol orvos, kit még csak imént részesített az egész művelt világ a megérdemelt hódolatban. Lister, kinek nevéhez egy új műtét sem fűződik a chirurgia történetében, a sebek új kezelésének előnyeit mindenekelőtt a nyílt csonttörések és izületi sebzések gyógyításában óhajtotta érvényre juttatni. Míg azelőtt minden ily sebzésnél a végtagcsonkítás volt az egyedüli életmentő eszköz, Lister sebkezelésével ugyszólván kicsavarta a sebész kezéből a csonkító kést. A leggyakoribb és legnépszerűbb műtétek, az amputatiók váltak ugyszólván elavultakká az új sebkezelés kapcsán és a kéz meg láb nélkül béna, csonka nyomorékok, koldusok ezretől menekült meg a társadalom, a Lister találmányából hasznót húzó, conservatív chirurgia révén.

És azok között, kik a nagy angol orvos tanítását megértették és ha nem is esküdtek a tanító minden betűjére, de szellemét legtisztábban fogták föl és leghelyesebben valósították meg, Kovács József az elsők egyike volt.

Ha a nagy elmét minden téren, a statuspolitika, a művészet és a tudomány terén, az jellemzi, hogy az igazság lényegét már akkor látja, midőn az a közönséges halandó előtt még rejtve van, úgy e kriteriumát a nagy elmének ép azon a téren üti meg Kovács József, a melynek tudományunk és hivatásunk haladása a legujabb és legnagyobb vívmányait köszönheti.

Még épen hódító útját kezdte meg Lister antiseptikus sebkezelése, mint a szenvedő emberiségnek és a tudománynak is egy újabb megváltása, már csatlakoztak a tudományos forradalomhoz nagy elméjű gondolkodók és gondolkodni nem tudó fanatikusok, az imént még hitetleneket valóságos psychikus infectio ragadta magával és a carbolnak, thymolnak, salicylnak, sublimatnak akószámra áldozásával, még a levegőnek is carbolpárakkal való telítésével vélték megalkotni azt a büvkört, melyen belül a fertőzés daemonjának nem juthat hely. És Kovács már ekkor mindebben csak a sallangot látta és meglátta a mások előtt még rejtett igazságot: a sebkezelés lényegének ismerve föl a fer-

tőtlenítő szerek nélkül is elérhető és sikerrel alkalmazható tisztaságot.

Ha ma már azok, kik még tizenöt évvel ezelőtt esküdtek az antiseptikumokra, azokat ünnepélyesen excommunicálják, ha ma már nem carbollal mossák kezüket, hanem tiszta keztyűben operálnak, ha ma a szigorú Lister-iskolának már csak a történelemben maradt híre és a legmodernebb sebész az *antisepsis* helyett az *asepsist* vallja credójának, úgy rögzítenünk kell azt a nagyfontosságú historikus igazságot, hogy Kovács József mindezt már akkor világosan felismerte, kijelentette, a midőn ezért a ma banális igazságért a tudomány hazai esküdtszéke előtt elítélték és kevés hja, hogy nem justificáltak.

A lehető legnagyobb tisztaság a seb körül, a sebbel érintkező tárgyakon és kezeken, a sebbe magába pedig nem valamely ártalmas antisepticum, hanem közönséges gyenge sós-oldat, mely legkevésbbé támadja a vérsejtet és nyilván a seb szöveteit is. Nem vagyunk képesek a bacteriumokat teljesen elpusztítani. Legalább a sebnek, az élő szövetsejteknek épségét óvjuk, ezeknek ellenálló képességét ne rontsuk azáltal, hogy az antiseptikus szerekekkel életképességüket támadjuk. Ilyen egészen egyszerűen és világosan fejtegette ezt már több mint egy negyedszázad előtt Kovács.

De ép mert egyszerű volt, nem hitték. Egy nagy orvosnak, *Boerhavenak* sírfeliratául a leydeni székesegyházban, ugyan azt választották, hogy «simplex est sigillum veri», — az egyszerű az a mi igaz; de úgy látszik, hogy ez csak sírfeliratnak jó, az életben ritkán fogadjuk el. És Kovács egyszerű igazsága is így járt — «Wisdom cries out in the street, and no man regards-it» — az okosság az utcán kiabál és senki sem hallgat reá: Fallstaff szájába ugyan adja a nagy angol költő Bölcs Salamon e mondását, de azért nem kevésbé igaz. A tisztaságot, a sósvizet kigúnyolták, senki a benne rejlő okosságra nem hallgatott — míg az idő nem változott. Mert ma a tisztaságot a sebkezelésben már annyira becsülik, hogy szinte metaphysikai fogalommá avatják és a sósviznek, Kovács sósvizének bámulatos a *carrièreje*. Ezt a gyenge sós oldatot ma úgy hívjuk, hogy «physiologikus, élettani oldat», úgy is, hogy «mesterséges vérsavó», melylyel nemcsak a friss

és nem fertőzött sebeket öntözzük, hanem halálra vált fertőzött betegeknek bőre alá és ereibe fecskendezve, ezeket életre ébresztjük.

Ha pedig azt hinnők, hogy az úgynevezett historikus igazság ezek után már most elismeri Kovács érdemeit az egyszerű igazság fölismerése és hangoztatása körül, úgy száraz czáfolatként kell utalnom a mi Tudományos Akadémiánk által csak három évvel ezelőtt, tehát hét évvel Kovács halála után, díjazott munkára, mely «az antiseptikus és aseptikus orvoslásmódok történetéről» szólva, a történelmi igazság nevében Kovács Józsefnek még a nevét is elhallgatja. Mintha mégis igaza volna annak a szellemes német írónak, *Blumenthalnak*, ki egy jeles német litteratusnak még halála után is agyonhallgatott dicsőségéről szólva, azt mondja: Der ist nur noch nicht todt genug, denn es ist mit der Aussaat des Ruhms, wie mit so mancher anderen Aussaat: sie muss unter der Erde reifen — ez a férfiú még nem halt meg eléggé, mert a dicsőség vetőmagjával úgy vagyunk, mint sok egyéb veteménynel: a föld alatt kell megélnie.

De még ha el is ismerjük, hogy nem az valamely eszme úttörője, ki először hirdeti, hanem az, a ki oly hangosan és oly kitartóan hirdeti, hogy mindenkit annak meghallgatására kényszerít (Sidney Smith) és ha concedáljuk azt is, hogy az a magyar orvos, ki először ismerte föl az epochalis újításnak igaz és egyszerű lényegét, nem eléggé hangosan és nem eléggé türelmetlenül ostromolta a közfigyelmet — ez nem menti az igazság elhallgatását, a supressio veri vétségét azok részről, kik őt mégis meghallhatták — mert hisz eléggé közelében voltak.

Ma bámulattal regisztrálják a tényt, hogy a japán sebészek a háborúban mily egyszerű eszközökkel értek el csodálatos eredményeket és hogy nem használva semmi antisepticumot a sebek orvoslásánál, egyik kis tábori kórházukban 680 súlyos sebesült közül csak 32 halt meg és egy sem sebfertőzési bajban. Talán ha a japán sebészek tudnák, hogy egy magyar orvos már negyed század előtt hirdette az ő igéjüket: az egyszerű, rationalis tisztaságot a sebek kezelése körül, a milyen emberségtudók ezek a kicsiny, okos sárga emberek, munkáikban tisztelettel emlékeznének meg Kovács Józsefről.

Igaz, hogy ezeknek az okos kis sárga embereknek európai tanulmányútjaikban föltűnhetett az is, hogy a nagy haladás a modern sebészet terén külső megnyilatkozásában nagyon hasonlít az ő, talán már több ezer esztendő, nagyon népszerű gyógyításmódjukhoz, mely abban áll, hogy a templomokban fölállított Binzum-isten szobrához minden beteg azt a testrészt dörgöli oda, mely neki fáj. Valósággal a Binsum-fetishhez hasonlóvá vált a modern sebkezelés által a sebészet és ma már minden fájó tagját a sebészethez dörgöli a cultur-emberiség.

«A modern skepticismusról a gyógyszerek hatása iránt» tartva nemrég előadást Brampton, természetesnek találja, hogy a beteg emberek ma inkább a sebészhez fordulnak, ki activ assistentiát nyújt, mint a belső orvosságokkal kezelő orvoshoz. ki csak úgynevezett passiv resistentiára biztatja. Azt orvos és nem-orvos is egvaránt tudják már, hogy a természetnek van ugyan hajlandósága a betegségek gyógyítására, de hogy a természet elég gyakran mutat hajlandóságot a beteg megölésére is. Ilyen körülmények között észszerű, ha a betegnek is nyújtanak némi chanceot, nemcsak a természetnek. Ezért a nagy bizalom a sebészethez. És mert az újabb idők haladása a chirurgia felé terelte a bizalmat, kifejlődött az, mit a németek helyesen neveztek el «chirurgischer Grossbetrieb»-nek — sebészi nagyiparnak.

* * *

Nem fér ez előadásnak szükségkép szűkre szabott keretébe, hogy ez igazán nagyon érdekes nagyiparnak egyes ágait tárgyaljam. Csak arra kell szorítkoznom, hogy kitűzött kérdésem: a haladás és conservativismus szempontjából tekintsem. Az évente százával szaporodó új műtéti methodusok és az évente százezrével szaporodó operált esetek, tényleg bámulatos képét nyújtják nemcsak az orvosi tudás, hanem az orvosi bírás nagy haladásának. És ha mindig még nagyobb és még többet akarunk, ez nem baj.

A türelmetlenség a gyógyítani tudás terén ugyan melegebb volt az orvosi szektakepződésnek, de még az annyira támadott homoeopatha-szekta is — nem is szólva arról, hogy tudományunk legújabb haladása, például a serum-gyógyítás, a homoeopathia némely tételét igazolni látszik — az

experimentalis irány előtérbe tolásával nagy hasznára vált az orvoslás tudományának. Az elégedetlenség a haladásnak egyik rúgója, még ha túloz is, jobb mint az önmagával megelégedett megnyugvás. Nincs még okunk megnyugodni abban, a mit tudunk és ha csak nem az vezérli újításunkat, a mit a különben jeles francia sebész Dupuitren vallott elvének: «faire autrement», hogy csak másképp kell csinálni, mint mások, ha nem ily indító ok van a háttérben, az újítás, a javítás, a bővítés még akár a sebészi nagyipar révén is jogosult. Ha vetőt mondanánk az újításoknak, ma nemcsak az orvosi, de a nem orvosi közönség is ütközőkönek tekintené a tudomány útjában — és úgy magyarázná, hogy nem haladunk a korrall és elmaradunk a tudománytól.

Igaz, ma módunkban van még próbaképen is megnyitni mély testüregeket, a nélkül, hogy a beteg életét mindig közvetlenül veszélyeztetnők. Mert a nagy sebek is szépen gyógyulnak. Igaz, hogy a legkiválóbb mesterei a szakmának elismerik, hogy minden diagnostikus eszközünk és tudásunk mellett is biztosat arról, mi baj van a hasban, csak akkor tudunk, ha megnyitjuk. Tehát nyissuk meg. És mégis ezzel az irányzattal szemben már eléggé hangosan jelentkezik a józan conservatismus, mely *Mansell Moulin*-nal nemrég azt mondatta, hogy «a sebésznek nincsen cserkészési joga minden beteg ember hasában».

Nem a tudomány és nem a szenvedő emberiség szolgáltatában hirdetik a főhercegeken végzett sikerült hasműtéteket és fejlesztik ekképen a sebészi nagyipart. A *St. James Gazette*-ben egy előkelő állású hölgynek megmentéséről adtak hírt és arról, hogy ezt a sok híres orvos által már «feladott» beteget a párisi ezermester sebész, *Doyen* mentette meg bűvész késével. Néhány nap múlva pedig ugyanannak a hölgynek halálát adja hírül a *Times*. Egy komoly angol orvosi lap, a *British Medical Journal*, nem mulasztja el ez alkalomból megjegyezni, hogy a szegény lady bizonyára úgy járt, mint a hogy a híres angol író, *Pope* jelezte: «kedvező symptomák között halt meg».

És nemcsak az újsághírek által nagyra fűjt vakbeloperációkkal, hanem az ugyancsak a napi sajtó szárnyaira vett rákműtétekkel szemben is nagyon idején való a conservatív álláspont. Azon úgyszólván concentrikus törekvés, mely

művelt világszerte e betegség lényegének kikutatására és gyógyítására irányul és mely nagy szellemi munkaerővel és bő anyagi eszközökkel is rendelkezik, reményt nyújt arra, hogy itt is közelebb jutunk a célhoz. De ma még távol vagyunk tőle. Ha haladni akarunk, nem szabad e tekintetben se magunkat, se másokat ámitani. Ma azért tartjuk a rák megoperálását célhoz vezető orvoslásnak, mert más mód még egyáltalában nincs. De azért nem bizonyos, hogy nem lesz. Sőt Owen, ki nemrég tartott e kérdéstről nagy előadást, azt mondja: «Biztosra veszem, hogy a rák fölött való végleges győzelem nem egyedül a kés hatalmában áll» és ugyancsak ő azt hiszi, hogy már megérett az idő arra, hogy a rák gyógyításának is megérkezze a maga Jennerje. És ha az, a mire Owen célloz: a rák infectiosus eredete tényleg bebizonyul, mit kezdünk azzal a sok biztatással, melyet jóhiszeműleg ugyan, de tévesen a késhez, a véres, a minél véresebb beavatkozáshoz, az úgynevezett radicalis rákműtétekhez fűztünk? Igaz, hogy a tényleg beteg, vagy csak megijesztett emberiség nem kéri majd számon tévedésünket, ha csak más és több reményt nyújtó módot ajánlunk, de azért nekünk magunknak kell fékezni és nem a kés alá rohanásra rajta-rajtával buzdítani, de inkább megnyugtítani, csendesíteni.

Rigby néhány hó előtt «a sebész hatalmáról élet és halál fölött» írt nagy föltűnést keltő közleményt az *Independent Review*ben, melyben kissé drasztikusan festi a mai helyzetet és ostromozva az operatív túlbuzgóságot, azt állítja, hogy gyakran igen fiatal és tapasztalatlan orvosok végzik a kórházakban az életbevágó műtéteket. Ez általában véve nem igaz, de ha a cikkét ért támadások ellen védekezve, Rigby hivatkozik egy ép a *Lancet*ben közölt esetre, melyben a gyógyíthatatlan gégerákban szenvedő emberen a sürgős gégemetszést zsebkésével végezte a fiatal orvos és mivel időközben a szív működése is elállt, a hason ugyancsak a zsebkéssel készített seben át, mint azt újabban ajánlják, a szívet masszálta, mire a szívverés és a légzés tényleg megindult, de a beteg eszméletét vissza nem nyerve, két óra múlva meghalt — ha azt kérdi Rigby, hogy ez a műtét kinek és minek volt jó? úgy nem tagadható a kérdés jogosultsága.

A becsületes kételkedés, még ha némi keserőséget okoz is, nem kicsinylést és gyűlöletet, hanem a józan conservativismus szolgálatában méltánylást érdemel és ha féket vett haladásunk között megszívleljük, talán megóv oly szemrehányásoktól, mint a minő annak az imént elhalt párisi különecnek, *Solles*nek egy milliós hagyatékában rejlik, ki ezt a nagy összeget arra a célra hagyta, hogy kamataiból díjazzanak egy nem orvos-tudósokból álló bizottságot, mely állandóan ellenőrizze a párisi kórházakban működő orvosok és sebészek munkáját.

Ezen és ilyen ellenőrzés ellen joggal tiltakoznak az orvosok. Mert még ha egyesek túlkapásai ártanak is az orvosi hivatás hitelének és ha némelyek ethikai felfogásukban túlradiálisak is, az orvosi hivatás embereinek java és zöme ebben is conservatív. Azon az alapon állunk ma is, melyen Hippocrates idejében állottak orvoselődeink és ma is a harmadfélezer év előtti orvosi eskümintát tartjuk az orvosi ethika fundamentumának. Akármikép haladt tudományunk, hivatásunk erkölcsstana nem változott és mi sem jellemzőbb, mint az, hogy midőn ma a mohamedán világ egyik centrumában, Kairóban egy új orvosi iskolából kerülnek ki orvosok, annak növendékei Allahra és Mohamedre esküdve majdnem szó szerint azt az esküt ismétlik, melylyel ezer évek előtt a görög orvosok fogadkoztak szép és nehéz hivatásukra.

Idők mulásán, népek, országok elmulásán, társadalmi alakulások, tudományos nézetek változásán keresztül az orvosi hivatás abban nem változhatott, hogy az igaz erkölcsöt tekinti alapjának; mint a hogy a párisi sebésztársulat pecsétjére vésette «*Réalité dans la science, moralité dans l'art*» — a tudományban az igazságot, a hivatásban az erkölcsöt tartják nagyra igazi nagyjaink. Tronchin, a XVIII. század egyik legkiválóbb orvosa azt hirdette: «Az orvos első, nélkülözhetlen sajátsága a becsületesség; azután jön a tudomány» és midőn Nothnagel bécsi tanár néhány év előtt Quintilianusnak a szónokokra vonatkozó azon sententiáját, hogy «*orator non nisi vir probus esse potest*», hogy igazi szónok csak becsületes ember lehet, úgy variálta, hogy «*Ein guter Arzt kann nur ein guter Mensch sein*» — e kijelentését az egész orvosi világ tetszéssel fogadta.

Ma is, minden lehető alkalommal ismétlik kiváló orvos-íróink Hippocratesnek azt a híres mondását is: Az orvosi tudomány iránti szeretet, az istenek iránti tiszteletre és az emberek iránti szeretetre vezet. És mi sem jellemzőbb, mint az orvostudományon át való ily összekapcsolása a tiszta deismusnak és a humanismusnak — még napjainkban is. Az angol orvosok swanseai vándorgyűlésén ezelőtt négy évvel Mayo Robson, a sebészet tanára előadást tartva, a «hassebészet haladásáról, egy harmadszázadra terjedő tapasztalat és 2000 saját operált esete alapján» előadása végén ezeket mondja:*) «A tudományban haladva hiba volna azt gondolni, hogy az orvosi hivatás elvesztette érintkezését a magasabb hittel. Lord Kelvin, nagy physikusunk, nemrég azt mondotta: A tudomány határozottan megerősíti a teremtő erőt. Mi Istent csak teremtményeiben ismerjük, de a tudomány absolute arra kényszerít, hogy egy igazgató hatalmat ismerjünk el, más hatalmat, mint a minő a physikai, dinamikai vagy elektromos erő». Nincs akadály a szabad gondolkodásnak, de ha fegyelmezetten gondolkodunk, a tudomány maga kényszerít a magasabb erőben való hitre, a mely minden vallásnak alapja». — És midőn néhány héttel ezelőtt a nyolczvan éves *Lord Lister*nek átnyújtották a Guildhallban London díszpolgári oklevelét, a nagy angol Orvostársulat közlönye, a világ legnagyobb orvosi lapja a *British Medic. Journal* ez ünnepélyről referálva, legnagyobb bámulattal a nagy férfiú szerénységéről szól, ki csak azt mondotta köszönő szavaiban, hogy «Isten áldásával sikerült neki oly sok». És az angol lap hozzáteszi, hogy Lister bizonyára ép oly őszintén hivatkozik Istenre, mint nagy elődje Paré Ambrus, kinek állandó

*) Szó szerint az angol így hangzik: In becoming more scientific it is a mistake to suppose, that the medical profession has lost touch with higher beliefs. As Lord Kelvin has so happily stated it lately «Science positively affirms creative power. We only know God in his works, but we are absolutely forced by science to believe with perfect confidence in a directive power, in an influence other than physical, on dynamical on electrical force». There is no harm in free thinking, for if one think strongly enough we are forced by science to the belief in a higher power -- wich is the foundation of all religion.

szavajárása volt «én megoperáltam a beteget és meg fogja gyógyítani az Isten». Ha pedig azt hinnők, hogy ez a fel-fogás csak a híres angol pietismusnak felel meg, úgy ott van Pasteur, kiről Glower ez év elején tartott egy elő-adásában emlékeztet meg és arról a jelentős esemény-ről szólva, hogy Franciaországban rendezett plebiscitum őt tartja a nemzet legnagyobb fiának, ki egymaga több ember életét mentette meg, mint a hányat a Napoleonidák megöltek, ez alkalommal azt is mondja, hogy «Pasteur vallásos katolikus volt és semmi tudományos sikere sem humanismusát, sem hitét megzavarni nem volt képes». A példák egy sora, melyek minden argumentálásnál jobban bizonyítják, hogy vallás és tudomány, melyek az idők folyamán oly gyakran kerülnek egymással szembe és oly hevesen ütköznek meg, a legharmonikusabban kapcsolódhatnak az orvosi tudománynak haladó és mégis conserváló szellemében.

* * *

Befejeztem előadásomat. A miket mondtam — majd-nem mind annak a tanításnak szelleméből merítettem, a melyben Kovács tanárom sokadmagammal engem is részesített. Negyvenkét év előtt a pozsonyi vándorgyűlésen volt, hogy ő először szólalt föl egy orvostudományi vitában, erősen bírálva egy véleménye szerint eredményében túlbeesült és fölösleges operatiót. Már ekkor látszott, hogy ő belőle minden inkább lesz, csak az opportunismusnak művésze nem. Úgy is lett; — kiváló sajátosságai közül hiányzott az, mit egy vele úgy látszik rokon szellemű, nemrég elhalt párisi sebész, Tillaux úgy analysált, hogy «complimenteur» ebből származik: complet-menteur. A hamisságot tökélyre vivő udvariassághoz nem értett. Volt valami benne abból a nagy angol orvostól, Hunterből, ki száz év előtt halt meg és kit ma nem győznek honfiai magasztalni és emlékét minden évben tartott nagy előadásokban dicsőíteni, de kit midőn meghalt és még azután is sokáig senki kiváló orvosnak nem tartott, kit tanítványai is elhagytak és ki tanártársaival is többnyire feszült viszonyban élt, mert érdes modora és szabad nyelve több ellenséget szerzett nek, mint nagy elméje és alapjában jó szíve barátokat. De mindez változott idővel és a kar- és kortársak félre-

ismerésén át is utat tört idővel az érdem. Mint a hogy az okos Portia mondja a *Velencei kalmárban*:

Hány dolgot érlel a kellő idő
Való tökélyre és igaz becsére.

És ezért bízva-bizom én abban, hogy azok, kik az idők folyamán, évek és évtizedek múlva fognak megemlékezni e gyűléseinken Kovács Józsefről, mind jobban, tisztábban, határozottabban fogják látni e nagy férfiúnak és orvosnak igazán hatalmas arányait.

Mert egyike ő azoknak, kiknek sorsából meritették már ezer év előtt élt keleti bölcsek azt a szép, nagy és vigasztaló tanulságot: «Nőnek, folyton nőnek, az élők között nőnek — a halottak».

SCHÄCHTER MIKSA.

RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM.

Harmadik közlemény.*)

IV.

A drámai jelenet előtt Steno grófnő közvetlenül Castagna herceget fogadja, a kit rendesen simpaticone-nek nevez, s nyomban előhossa neki Fannyval való házasságát, bár a grófnő tudja, hogy Hafner báró mért vásároltatta össze Ancona Noéval a herceg összes váltóit, ezenfölül a báró arról is bir tudomással, hogy a nagyjövendelmű Castagna-jószágok nagyon könnyen fognak szabadulni a jelzálogterhektől; tehát hurkot kötött a herceg nyakára. Már Velenzében mondotta neki, hogy római herceget fog magának vőül szerezni. Castagnának is érdekében áll ez a házasság, mert megszűnik a sajtóban és a közvélemény által szellőztetett botrány, hogy a VII. Orbán pápa családi palotáját elárverezik. Fanny katolikus lesz, kap öt millió hozományt, s Hafner mindent rendezni fog.

Castagna azonban vonakodik; maga sem tudja, hogy miért, sőt közel áll ahhoz a ponthoz, hogy Steno grófnőnek vall szerelmet. Ezt ugyan kegyesen fogadja, de csak negyedórai határidőt enged a hercegnek, hogy végleg határozzon. Hafner egyébként már két ivadék óta keresztény, s nem igaz, hogy Olaszországban változtatott volna vallást; a bécsi törvényszék is fölmentette. Erről az oldalról tehát semmi akadályja nincs a házasságnak. Castagna ingadozik, de végre megállapodik abban, hogy délután ugyan megbánja, ha beleegyezik; de azt is megbánja, ha az ajánlatot

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 368. és 369. számában.

visszautasítja. Fanny és ő máris kölcsönös vonzalmat tudnak egymás iránt érezni.

Stenoné elmegy Gorka Boleszláv grófot fogadni. A grófnő azonnal észreveszi, hogy mindent tud. «Ha egy férfi úgy volt egy asszonynak a szeretője, mint ez a férfi az övé, folyton megújuló gyönyörük lüktető közösségével: abban a nőben iránta megmarad egy neme a physiologiai, s csaknem állati ösztönnek.» Bourget a szenvedélyek összeütközésénél, a mit olyan szívesen rajzol, kevés olyan drámai jelenetet írt meg, a milyen a grófnő és Gorka között folyik le. Az utóbbin egyformán vesz erőt a phrenesia, hogy brutális legyen vele, vagy hogy szenvedélyesen karjai közé zárja. A grófnő egy-kettő-háromra, hamar akar végezni. Cynikus szerelmi felfogása ez: ha egymás szeretői voltunk, van okunk egymást megvetni, ha megszűntünk azok lenni; szerinte a szerelemben csak a hazugság bűn, s följárlja Gorkának a barátságát, a ki mindenbe belenyugodnék, ha Stenoné elismerné, hogy Maitlandot nem szereti. A grófnak végre a maga feleségét és a saját leányát említi föl, a kiket bántana a szakítás. Erre Gorka már nem bír magával, a grófnő pedig szabadulni akar tőle. Becsengeti inasát, s Albát hivatja, a kivel tizenegy órára a festőhöz készül, s Gorka azzal a fenyegetéssel távozik, hogy az ügy még nincs befejezve.

Alba a névtelen levél alapján már gyanakodott, most szobájába térve könyezik, s a levelet elégeti; immár bizonyos a két, egymást nyomon követő bűnös viszonyról.

Gorka elrohan, s első gondolata, hogy Stenoékat Maitland atelierjában keresi föl. Kocsin siet utánuk. Belátja azonban, hogy ezzel nevetséges lesz, s a lakására készül térni. «Nagyon közel volt már ehhez, a Traján-forum másik oldalára került; tele van ez basilikák romjaival, uralkodván fölöttük Traján híres oszlopának tetején Szent-Péter szobra. Reliefekben vonulnak föl a legiók az alázatos galileai halász diadalára, a ki a Tiberisen kötött ki, vagy ezernyolczszáz esztendeje, ismeretlenül, üldözötten, talán koldulva, mintha azt mondaná: hová menjek, Uram? Csak nálad vannak az örökélet igéi! De Gorka sem Montfanon, sem Dorsenne nem volt, hogy szívében és lelkében hasonló utasításoknak hangját meghallja.» S valóban sok volna, Gorkától az ő

lelki állapotában ilyfajta elmélkedéseket várni, annál az oszlopnál, a mely mellett különben számtalanszor fordult meg.

Bár már hazafelé tért, újra erőt vett rajta a szenvedélyes féltékenység. Párbaft kell vívnia Maitlanddal, s Steno grófnő és leánya jelenlétében akarja kihívni. Újból elrohan a festőnek mór stílű palotájába. Az inas nem ereszti be, s a tűlzigatott Gorka erre Maitland sógorával, Chapronnal szólalkozik össze, a ki épen távozni akar hazulról, természetesen nagyon úri módon, s előkelő stílű gorombaságok között, mert a festőhöz be akar tolazkodni. A minek párbaft lesz a vége, a felek azonban megegyeznek, hogy a valódi okát összetűzésüknek elhallgatják.

Chapront különösen az bősztette föl, hogy Gorka az ő néger, illetőleg mulatt eredetére utalt, s a következő fejezetben ennek folytán újabb részleteket kapunk az előbbi családjának történetéből. A főgondja egyelőre az, hogy sógora ne tudja meg azt, hogy Stenoné volt szeretőjével fog párbafozni. Öregapja, mint említettük, mulatt nőt vett el, de az unokákon csak a yankee szeme venné észre a néger vér maradványát. Apja már fehér leányt, egy angol tanítónőt vett el s így a néger vér mindinkább tűnedezik Chapron és Maitlandnéből, de «mégis mutatkozik rajtuk a rabszolgaság atavizmusa, a melynek kétféle hatása egymásnak nem mond ellen: egyfelől hihetetlen önfeláldozásra, másfelől hihetetlen perfidiára képesít.» Chapron a beaumonti jezsuitáknál nevelkedett Angliában, Lydia a Sacré-Coeuröknél Rochamptonben. Lincoln Maitlandot szülei ugyanazon intézetbe küldötték, becsületesen lett barátja a négerivadéknak, úgy hogy ez hálából valóságos rabszolgájának érezte magát, pedig a yankee a négervér legsubtilisebb maradványát is észreveszi.

Újból megérkeztünk tehát Gobineau fajelméleténél, s ezért Maitland eredetét is illik ismernünk. Gazdag apja elesett a secessió-háborúban, anya szegény presbyteriánus rector leánya volt, s özvegysége idején mindenáron Európába kíváncsozott. Katholikussá lett, hogy elvegye egy szegény irországi peer második fia, a ki kártyás, brutális, kegyetlen és részeges, az asszony és fia vagyonát elpazarolja és meghal. A fiatal Maitland annyira bizik jövőjében,

hogy világhírű festő lesz, hogy tizenötezer frank évi jövedelméből, a mely a vagyon romjaiból megmaradt, tizenkét-ezer ötszázat átenged anyjának, de elveszi Chapron nővérét négyszázezer dollárnyi hozománnyal. «Sohasem tudná megbocsátani, ha a művészet tenne engedményt. Gonosztévőknek tekintette azokat a festőket, a kik a sikerért koldulnak, egyéniségüket áldozatul hozva. S mégis természetesenek találta, hogy elfogadja Chapron Lydia két millió frankját, a kit tulajdonképen nem szeretett, s a kivel szemben már csaknem faji előítéletet érzett.»

Chapron maga mindent megtett festő sógoraért. Modellt, lakást keresett neki, pakkolásokat végzett, egy szóval: bámulta őt, a ki Bonnat tanítványa volt, s tovább tökéletesítette magát Páris, Rómában és Velenczében; a nővérét azonban nem becsülte nagyra, mert úgy látta, hogy férjének művészetét nem képes megérteni. Mikor a Stenonéval való viszonya kezdődött, csak attól tartott, hogy ártani fog művészetének, s nem kevés örömmel látta, hogy tehetsége tulajdonképen megifjodott. Tanuság erre Alba kisasszony arczképe, a mely méltó párja első remekművének, sőt megbocsáthatatlan hibának tartotta, hogy Gorka nem szívesen engedte át szeretőjét a festőnek. A művész atelierjában vagyunk. «Nagy darab ég és hatalmas ablak világítja meg Rómának egy igazi szögletét, azét a mai Rómáét, a mely megakadt abbeli megszabott törekvésében, hogy új várost teremtsen a régi mellé (de megteremtette Bourget és a clerikális prophetiák ellenére). A régi keretet lehetett látni, a mint egy új épület csonkítja meg, antik épületnek egy maradványát, rajta túl egy harangtornyot. A romoknak, azur és zöld szín alapján, szélesebb és távolabbi látóhatáron kellett a fiatal leány profiljának előtűnnie. Meg volt rajzolva Piero della Francesca annyira száraz s annyira pontos modorában; ő iránta lelkesedett Maitland hat hónapja egészen a mániáig.

A festő amerikai volt, tehát mint művész is self made man. Hiszen friss és új lény, hasonlíthatatlanul tevékeny, hagyományokkal nem telítve. Majd a többi prærafaelita hódította meg, később Velasquez, «ez az olyan különleges képzeletű festőművész, a kinek a Pradóbeli képei után azt a benyomást nyeri az ember, hogy csak az ő művei érde-

mesek a festmény névre. A nagy spanyol láza, ujdonsága, úgy hogy csaknem teljesen ignorálni látszik a multat, elvont czélzatoknak teljes hiánya elragadta az amerikai festőt.» Azután Itália «újból magának követelte, s a firenzeiek, a kik legnagyobb ellentétei Velasqueznek, a festők, a kik szobrászok és majdnem ötvösök, mint a Pollajuolok, Andrea del Castagno, Paolo Uccello, s ennek az utódjaként Pier della Francesca.»

A műteremben Chapron az özvegy Stenonét leányával cigarettázva találja. A grófnő olyan metszeteket ajánl neki, a melyeket Castagnának sikerült a csödtömegből eltávolítani. Maitland nevetve hallja ezt, végre eszébe jutnak amerikai honfitársai, a kik még tíz év múlva is fognak hunyorgatni, hogy a Castagna-palota műremekeiből vásároltak egyet-mást, a melyeket elsikkasztottak az árverés előtt, pedig legalább hét-nyolcz műkereskedő van Rómában, a ki ilyen utánzatokkal kereskedik, s első sorban az angolokat és amerikaiakat csapja be, akik szenvedélyesen utaznak régi római apróságokra. Három ilyen metszet most is látható egy Babuino-utczai régiségkereskedőnél.

Chapron ezután Dorsennehez megy el, hogy segédjének kérje föl. Megállapodnak föltétlen discretióban, már csak Gorkáné és Albára gondolván is; második segédnek Montfanon marquist ajánlja. Az ügyet békésen akarják elintézni, s hivatkoznak az ismert mondásra: párbajban nem kardok és pisztolyok ölnek, hanem a segédek. A fődolog lesz a marquist megnyerni, a ki egyébként rokonszenvével tünteti ki Chapront, mert Szent-Lajos római nemzeti templomában valami régi siremléket restauráltatott.

«Montfanon Róma egyik legtiszteltelemeltőbb részében lakott, magán a Capitoliumon, a Consolazione-utca fölötti sarkon, olyan remek kilátással, a honnan az antik forum csodálatos képét nézhette. Fél év alatt hányszor ment oda Dorsenne Julián, hogy folytonosan a multnak mélységes érzületébe temesse melancholiáját, végigtekintve ennek a történeti látóhatárnak tragikai és fényes panorámáján! Az öreg magányos ember szavára az eltört oszlopok fölegyenesedtek, a rombadőlt templomok fölépültek, a via triumphalis megtisztult a fűtől. Beszélt, s a római történet félelmetes epopeája kelt életre, magyarázta egy buzgó ke-

resztény abban a mysticus és gondviselésszerű értelemben, a mire minden mutat ezen a téren, a hol a Mamertinus börtön elbeszéli Szent-Péter pörét, a hol Faustina templomának előcsarnoka homlokzata a San Lorenzo in Miranda-egyháznak, a hol a Santa Maria Liberatrice egyháza Vesta templomának helyén épült. Sancta Maria, libera nos a poenis inferni, tette hozzá mindig Montfanon, mikor beszélt róla. Megmutatta Titus diadalívét, a mely elmondja Krisztus Urunk jövődöléseinek beteljesedését Jeruzsálem ellen, valamint a Constantinus basilikája hirdeti a kereszt diadalát, míg átellenben a Palatin fái között látni egy női kolostor körvonalait, az üldöző Cäsarok lakásának romjai fölött. S távolabb a Colosseum rajzolódik le, emlékeztetve a kilenczven-ezer nézőre, a kik elmentek oda, hogy lássák a vértanúk kinszenvedését. Ilyenek voltak a látomások, a melyek között öregedett a régi pápai zuáv.»

Dorsennek az a célja, hogy a marquist a párbajban való segédkezésre rábirja, azaz el akarja intézni a becsületbeli ügyet verekedés nélkül, tekintettel a sok pletykára, s az egész cosmopolita társaság érdekeltségére. A marquis azonban San Callisto katakombáiban van, a hol a trappistákkal dejeuner-zik. Ide siet Dorsenne, «a hol a katakombában és egy szegényes birtok, a pápai uralom utolsó maradványa, a melyet szegény szerzetesek őriznek.» Montfanon reggel megáldozott, s talán hallani sem akar a párbajról. Bourget regényének megjelenése, azaz 1892 óta a Róma menti trappista uradalmak, a szerzetesek fáradhatatlan munkásságának révén, óriási tejgazdaságot, csokoládégyártást folytatnak a régi, kevésbé jelentékeny likőr-, szappan- és illatszer-gyártás mellett. S így X. Pius pápa tilalma, hogy a szerzetesrendek ipart ne üzzenek, illuzórius maradt az ő közvetetlen szomszédságában.

«Nos, megérkeztem a Domine-quo-vadis nevű kis templomhoz, s magamnak is azt mondhatnám: Juliane, quo vadis? De valamivel jobb cselekedetre készülök, mint a milyeneket elkövetni szoktam. Könnyelmű lelke, a mely a legkisebb érintésre lüktetett, meg volt hatva a megszámlálhatatlan kegyes legendák egyikétől, a melyeket tizenkilenc század katholicismusa aggatott föl Róma és vidékének minden sarkára, mint megannyi elhervadhatatlan rózsakoszorút.

Emlékezett Szent-Péter megható történetére, a ki az üldözés eiül menekülve Krisztussal találkozott. Uram, hová mész — kérdezte az apostol. Megyek Rómába, hogy másodszor feszíttessem magamat keresztre — felelte neki az Üdvözítő. s Péter gyávaságát szégyenelve, visszament a vértanúi halálra.»

A katakombák körül nem találja a marquist, a San Nereo e Achille templomba utasítják. «A már kiégett fűvön gyalog ment a bejárat elé, a honnan eljutni ebbe a földalatti metropolisba, a mely két szentnek van ajánlva.»

«A mártírok csöndes temetőjét csaknem phantastikus gyöngédséggel töltötte meg a tömjén illata. A reggeli nagy mise az egész napra hagyott ebből az illatból a csontvázak körül, a melyek régente élő testek voltak, s ugyanazon szent illatban térdepeltek. Ezen a helyen, a hol minden csak az örökkévalóságról beszélt, ilyen erős volt az ellentét közte és az emberi szenvedély drámája között, a melynek ő is részese volt, úgy hogy az író egész valójában megrázta. Abban a romladozó kápolnában, a mely régisége miatt talán a legtiszteletreméltóbb mindazok között, a melyek Rómát szentélyeknek megszentelt övével vették körül.»

«A marquis bonus miles Christi volt. Áhitata meg-nemesítette, s szinte átszellemítette. A mártírok sírja laicus örének lehetett őt tartani, a ki bármely pillanatban a vérontásig vallaná meg hitét. Itt lehet hallani az éneket: Hi sunt, quos fatue mundus abhorruit. Olaszosan u-nak mon-dotta az ü-t, mert liturgiai nevelése egészen Rómában fejeződött be. A turisták már elutaztak, csak olyan emberek vannak a katakombákban, a kik imádkoznak vagy éreznek. A ki pedig érez, az félig imádkozik. A másik fele a hit. Csak a hitben van a békesség.»

Megtudjuk ezúttal azt is, hogy Dorsenne és Montfanon eredetileg a «meggyászolt» Gobineau grófnál, «a fajelmélet apostolának» lakásán találkoztak. «Nagyon meg vagyok elégedve — mondja San Nereo e Achilleben a marquis, — hogy öntől, a modern világ apologetájától kérdezhetem itten: Nem érzi, hogy inkább kortársa ezeknek a holtaknak, a kik ezen falak között nyugszanak, mint valami radikális választónak vagy szabadkőműves képviselőnek? Nem

az a benyomása, hogy ha azok a vértanúk nem imádkoztak volna tizenhét száz év előtt ezen boltozatok alatt, a lelkének legjobb része nem léteznék? Hol van gyöngédebb költészet, mint a mit ezen symbolumok és fölírásokból olvashatni ki? San Calistóban láttam ilyent a múlt évben; könyvezek, ha rá gondolok: Pete pro Phoebe et pro virginio ejus, imádkozzál Phœbeért és... De hogyan kellene lefordítani ezt a szót: virginus, férjnek, a ki csak egy nőt ismert, férfiszűznek, a kinek szűz felesége volt? Dorsenne, az ifjúsága el fog mulni! Mikor érezni fogja azt, a mit én érzek, hogy régi bűneim miatt nem vagyok boldog, s meg fogja érteni, hogy boldogság csak a keresztyén házasságban van, a melynek teljes magasztossága nyilatkozik ebben az imádságban: pro virginio ejus. Önt is fogják érni bánat és lelkiismereti furdalások. Ismeri ön az oltári szentség hymnuszát: Adoro te devote? Nem, s mégis érdemes arra, hogy érezze azt, a mi versszakaiiban van. Már a kifejezésük is meg hatja önben a művészt. Azt a fogalmat akarja kifejezni, hogy a kereszten csak az embert, s nem az Istent látjuk, s hogy az oltárban már az embert sem látjuk, s mégis hiszünk a valóságos jelenlétében. S az utolsó verssorban ezt olvasni: Peto, quod petivit latro poenitens! Milyen sóhaj! Milyen szép, mennyire szép ez! Haldokolva milyen szavakat mondhatunk, s ismételte a verssort. S mit kért Dixmas, az a szegény lator, a kit az egyház csak ezért a könyörgésért tett szentté: Emlékezzél Uram, reám országodban! Ön ismeri a Montfanonok jelmondatát: Excelsior et firmior!»

Dorsenne-Bourget láthatólag a megtérés útján van, s ilyen hangulatban fognak a párbajügy megbeszéléséhez. Verre nem kerül a dolog, s ezért a marquis keresztyéni kötelességet vél teljesíteni avval, hogy a segédkezést elfogadja. Ez azonban némi küzdelem nélkül még sem megy, különösen, mert Dorsenne megtudja, hogy Gorka segédjei Hafner és Castagna lesznek, tehát a jövődöbéli após és vő. Mit fog ehhez mondani a royalista és ultrakatholikus Montfanon? «Ez a XV. századbéli ember egy Montluc, egy Alba herczeg, egy II. Fülöp. Nem tudni, hogy a szabadkőműveseket, szabadgondolkozókat, protestánsokat, zsidókat vagy németeket gyűlöli-e jobban? Hafner bárót e mellett még a hármass szövetség titkos ügynökének is tartja.»

Olvassák el a párbajsegédek a következő tárgyalást, a mely a marquis. Chapron és Dorsenne között folyik; nagyon sokat tanulhatnak belőle. A marquis hivatkozik Chateauvillars francia párbajcodexére, s így nagyon kell tartani, hogy a Hafner iránti gyűlöletből fegyveres elégtételt követel. Castagnát pedig az vitte rá a zsidó báróval való együttes segédkezésre, hogy leányát már odaigérte Steno grófnő útján, a kinek természetesen semmit nem szabad tudnia a párbajról. Ha pedig fegyveres elégtételt követelnének Chapron segédjei, a báró és veje visszavonulnának az ügytől, a mely *combinazione* teljesen méltó volt ahhoz a zsidó-keresztén házassághoz. A *combinazione* egyébként olaszul mindig valami hunczutságot jelent.

A római herczeggel való házasságot száz számra szétküldött táviratok adják tudtul a világnak. Fannyt Guérillot bibornok fogja megkeresztelni. A báró nem birt az örömmel, a különös ember szerette leányát, némileg olyan módon, mint a versenystállótulajdonos kedvencz lovát, a mely megnyeri a Grand-Prix.

A marquist rendkívül kínosan érinti az a házasság. Ennek a fiatal leánynak *katholicismusa* csak komédia. Megmondta ezt Guérillot bibornoknak. «Tökéletes képmutatásának évek óta ez volt a célja. A Castagna-palota. S ide be akar vonulni. Az összerabolt arany becselenségét viszi oda, a melyhez még vér is tapad. Hát a többi római herczeg, a kinek nincs folt a czímerén, mint az Orsiniak, a Colonnák, az Odescalchik, a Rospigliosik, a Borghesék nem akadályozzák meg ezt a szörnyűséget? Szerencsére a nemeség olyan, mint a szerelem; a kik megvásárolják azokat a szent dolgokat, a fizetéssel megbecstelenítik, s csak piszok az, a mit kapnak. Ardeai herczegnő! ez a teremtés! Micsoda gyalázat! S Castagnának az ősnagybátyja lehetett volna egy V. Sixtus, egy V. Pius, egy Hildebrand, s mégis mindent eladott volna. Örülök, hogy ötvenkét éves vagyok, s meg fogok halni a nélkül, hogy látnám minden aristocráciának és minden királyságnak haldoklását. De a monarchia, a nemesség. és az egyház mégis örök. A népek, a melyek félreismerik őket, el fognak pusztulni. S ez a kalandor a praetendens házában, a Stuartok házában lakik!»

Bizony azóta, hogy Bourget ezt a regényét megírta,

tehát másfél évtized óta megbuktak csaknem teljesen Rómában az Orsiniak, a Colonnák, a Borghesek, (az utóbbiakat azután kétszeres házasság állította talpra: a Torlonia római hercegi és bankári család utolsó leányivadékával, és a De Ferrari genovai családnak dúsgazdag leányával) a legrégibb római pápai családok. Egy Colonna római polgármester lett, s ebből a hivatalából is éppen a klerikálisok buktatták ki. Az Orsiniak kénytelenek voltak még az ősi Savelli kastélyukat is eladni, a mely Marcellus színházán belül volt. Ezek a Savellik kihaltak, s a két elsővel Róma legrégebbi családjai közé tartoztak. Megbukott végleg egy másik Colonna-ág is: a Sciarra-Colonna-Barberinik, a kik V. Márton és VIII. Orbán pápa rokonai voltak, s egyik ősük Anagniban insultálta a francia küldöttekkel együtt VIII. Bonifác pápát, a kivel megtörik a középkori pápaság hatalma. Kár sajnálni az utolsó Stuartot is; ennek öcsese volt a yorki herceg, a ki több mint fél századig volt bibornok; míg az utolsó praetendens, az albanyi herceg Róma legrészegesebb emberei közé tartozott, úgy hogy neje: egy Stolberg hercegnő megszökött tőle, s Vittorio Alfierivel, az ismert költővel adta össze magát. A római Odescalchik, XI. Incze pápa (1683-ban Budavár felszabadításában volt érdeme), a Rospigliorik, a jelentéktelen VII. Sándor pápa rokonai még valahogyan tartják magukat s az előbbi pápai családokhoz viszonylag, fényesen.

Chapron két segédje tehát elmegy az ex-zsidó báró lakására, hogy a párbajügyet megbeszéljék. «Még a két Moronikép sincsen a helyén — mondja Montfanon. Semmi sincsen a helyén! Ősöknek két nagyszerű arczképe, s annak az úrnak nincsenek ősei! Fegyverek vannak ebben az üvegszekrényben, s soha kardhoz nem nyúlt! Van továbbá egy gobelin, a mely a kenyerek megsokasításának csodáját ábrázolja. Ez már arczátlanság! Én itt valósággal physikailag szenvedek!»

Hafner és a herceg megjelenése kihozza sodrából a marquist. A legfinomabb tűszúrásokkal illeti. Elmondja, hogy hétszer párbajozott, s legalább hétszer annyiszor volt segéd. «Ez abban a korban volt, a mikor, herceg, az ön atyja volt a család feje; ha jól emlékszem: Orbán herceg, a kivel ő szentségénél találkoztam, mikor zuáv vol-

tam. Megtestesült római nemes volt, a ki büszkén hordta nevét.»

Hivatkozik azután Montfanon, a kinek, mint buzgó katolikusként párbajt vívnia vagy segédkeznie nem volna szabad, nemcsak Chateauvillars párbajcodexére, hanem a Duverger, Angelini és Gelliére is, hogy elsőrangú olasz szakértők szintén legyenek köztük. S végül annyit akadékoskodik, hogy Gorka segédei úgy veszik észre, mintha Montfanon minden áron fegyveres elégtételt akarna követelni: annyira bosszantja a báró és hercegi vejének segédkezése. S így a párbajt egyelőre nem intézhetik el, sőt a lengyel grófnak segédjei egyáltalán vissza is vonulnak.

Helyettük Gorka fölkeri Cibo római marcheset (VIII. Incze pápa rokona volna, de a család már vagy másfél évszázad előtt kihalt) és Pietrapertosa nápolyi herceget a vadász-klubból, a kik örökké Párisban élnek, a másik cosmopolisban, csak a szegénységük akadályozza meg. A Grand-Prix idejére azonban a párisi hat hét költségét össze tudják spórolni, s akkor mondhatatlanul boldogok. Rómában csak párisi boulevard-lapokat olvasnak, a melyek híven beszámolnak snobokról, demimondeokról, viveurökről. A párbaj végre meglesz Cécilia Metella síremlékének közelében, a hol a marchesének egy kis birtoka van. Szerény viszonyaik különben abból is érthetők, hogy atyjuk és a nagyatyjuk, a két örökhagyó hamarosan nem akar meghalni.

Chapron elkészíti végrendeletét, mindenét sógorára, a festőre hagyja s mikor hazulról eltávozik, nővére: Maitland felesége, Lydia sompolyog szobájába, s egész magatartása elárulja, hogy gyalázatosan szokott kémkedni: ez a gyöngéd, jelentéktelen teremtes. Ő volt az, a ki névtelen levélben megírta Gorkának, hogy férje, Maitland viszonyt kezdett Stenonéval. Most látja, hogy milyen rettenetes dolgot cselekedett, mert bátyja, a kit mindenekfölött szeretett, van veszélyeztetve a párbajban. Ösztönszerű, oktalan, csaknem beteges féltékenysége azonban mindent megmagyaráz. «Nagyon csinos volt, s háromfajta vér különös keveréke olyan eredeti és csábító bájat kölcsönzött neki, hogy valódi jellemét csak lángeszű nevelőnő ismerhette volna föl. Az ilyenek azonban ritkák, s legkevésbé akadnak a klastromokban.» Ezt a katolikus Bourget mondja.

«Valódi amerikai yankee-társnői a Sacré-Coeur-intézetben hamarosan észrevették rajta a mulatt-vért, s ezért ellenszenvvel voltak iránta; de annál jobban pártjára keltek az angol leányok. Tehát legbensőbb demoralisatiójának, minden között a legrosszabbnak oka a születése és családja fölött való gyáva szégyenkezése volt, a mi sokkal gyakoribb a gyermekeknél, mintsem optimismusunk gyanítaná. Gyűlölet és irigység nőtt a lelkében, s igazán csak a bátyját tudta szeretni; Lydia még a saját férjét, a művészt a festőben is irigyelte.» A fajelmélet tehát ezúttal is szóhoz kerül Bourget-nél, s magyaráz lelki állapotokat, szenvedélyeket. Maitlandhoz is csak azért ment férjhez, mert hizelgett büszkeségének, hogy egy valóságos amerikait, egy tiszta fehér vérű embert tudott meghódítani. Mikor már bosszút akart állani, nem volt szükség külön forradalomra a lelkületében.

V.

Mesteri analysissal fölépített drámai jelenetek egész sora következik erre. A perfid Lydia végre alkalmasnak találja az időt, hogy elmondja Gorkánének férjének házasságtörő viszonyát Steno grófnővel. Nem kevésbé mesteri a Gorka és Gorkané között lefolyó jelenet, s a nemeslelkű nő végre is megbocsát kis fiuk kedvéért férjének, a kit tulajdonképen mélyen szeret: az angol nő a szláv, azaz lengyel férfit, az ismert fajelmélet szerint. Rómát, s a bűnös, végzetetlenül romlott cosmopolita társaságot, a melyből csak Steno Alba, Hafner Fanny, Dorsenne és Montfanon marquis alakjai válnak ki általánosan emberi korrektségükkel is, végleg elhagyják. Megelőzi ezt a visszavonulást Gorka és Chapron párbaja, a melyben az utóbbi sebesül meg jelentéktelenül, de a szenvedélyes lengyel gróf nyomban, valóban lovagiatlan pimaszsággal még a párbaj színhelyén hívja ki Dorsennet, az örökké megfigyelő, analysáló, sceptikus író, a kire gyanakszik, hogy valami része van a Steno grófnővel való viszonyának fölbomlásában. Csaknem állati kegyetlenséggel rontanak egymásra, s a lengyel csekély hja, hogy nem sebesül halálra.

A párbajok valódi okát rendkívül gondosan kell titkolni,

mert Róma, akár klerikális, akár nem, «csak egy nagy falu», a mely pletykás mivoltában túltesz a legkisebb falun, s e részben a világvárosi jellege már az antik idők óta nagyon is kétséges. Majd újabb és újabb drámái jelenetekben az angyalai lelkű Steno Alba is tudomására fog jutni anyja bűnös viszonyainak, a kiben épúgy megvan «a kék lánglelkűsége», mint Chapron Lydiában «a gyűlölet lánglelkűsége». Dorsenne pedig úgy viselkedik, mintha Albát akarná meghódítani.

Bourget *Cosmopolis*ában éppen az a legizgatóbb probléma, a melyet ő vet föl először, hogy római, azaz pápai családból való herczeg vett el volt zsidó leányt: Hafner Fannyt Castagna Peppino, ardeai herczeg, VII. Orbán pápa unokaöccse. Még érdekesebb, hogy Fanny a legőszintebben lesz buzgó katolikus nő, a kit bánt vőlegényének (a mellett, hogy az italt szereti) egoismusa s a római főrangú világnak az az ősi szokása, hogy a pápát tiszteli ugyan, de rovására sűrűn követ el többé-kevésbé sikerült élceket és anekdotákat. Így mondja el Peppino, hogy a Vatikán telefonját egy nemes testőr szerelmi üzenetekre használja föl; továbbá, hogy XIII. Leó pápa annyira theatrális, hogy áldásaiból a Capella Sistinában egy énekessel (senki még nincsen jelen) főpróbát tart; vagy mikor az öreg pápa egy aranyakkal telt dobozt nyit föl (egy híve hagyta rá), megszámlálásukhoz fog, a doboz véletlenül leesik, s az agg XIII. Leó a mellette lévő bibornokkal együtt négykézláb fog a szétguruló aranyak összeszedéséhez. Ezeken a frivol pletykákon Fanny a neophytának hyperbuzgóságával botráncozik meg, s mindinkább elhidegül vőlegénye iránt, míg zsidó eredetű apja meglátva a római Bonaparte-palotát, így kiált föl: Ezek is a rokonaink lesznek; tudniillik a nagy császárnak egy unokaöccse elvette Castagnának unokahugát. Szentül hiszi, hogy Napoleon rokona lesz, de nem nagyon büszke rá; azt hajtogatja, hogy ha nemességről van szó, a Bonapartek apró legénykéek VII. Orbán pápa utódjai mellett.

A drámát ezután segíti megoldani az a körülmény, hogy Fanny Guérillot bibornok számára (a ki megkeresztelte) ajándékuul akarja megvenni a híres Montluc-féle imakönyvet. Ribalta, a vén anarchista antiquárius ekkor meg-

mutatja neki az apja börzeüzelveiről szóló s sok keserves igazságot tartalmazó röpiratot. Erről tudomást nyer az örökké pityókos ifjú herczeg is, s nagyobb hozomány kiszárolására használja föl, a mi végleg kiábrándítja az ideális lelkű leányt (állítólag klastromba fog visszavonulni) s a római herczeggel való házasság, a hivatalos eljegyzés dacára abba marad; Hafner pedig, minden elkeseredése mellett is, a birtokában lévő Castagna-palotát szállodai célokra egy részvénytársaságnak adja el. Ez megtörtént nem egyszer a terza Romában, s gyakrabban Firenzében vagy Nápoly, Siena s egyéb nagyobb jelentőségű olasz városokban.

Majd újabb mesteri jelenetben Alba Maitland festő műtermének ajtaja előtt a lelketlen Lydia gondoskodására szemtanúja lesz anyja bűnös ölelkezésének. Az üvegajtón egy nyílásra figyelmezteti őt Lydia, mintha leselkedő szolgál munkája lett volna ez, de a szerencsétlen leány ösztönszerűleg észreveszi, hogy anyja veszedelemben forog, s azzal akarja ettől megmenteni, hogy szándékosan betöri az ablakot. A tiszta és véghetetlenül gyöngéd lelkű Alba ennyire csalódva anyjában, minden reménységét Dorsenne iránt való szerelmébe veti. Egyenesen ő vall szerelmet neki, s az íróban van ugyan némi vonzalom iránta, de az írói dicsőségtől kezdve a csökönyös coelibátusig az argumentumok egész tárházát hozza föl, hogy attól, a bár fényes ajánlattól megszabaduljon. Alba erre öngyilkosságra szánja el magát, de senkinek nem szabad ezt megtudni; anyja még azt sem sejti soha, hogy leányának tudomása volt az ő könnyelmű, tüzes velencei vér hajtotta kalandjairól. A nagy világnak, e római cosmopolisnak sem szabad halavány sejtelemmel birnia az ő öngyilkosságáról. Mintha tehát a római Campagnába tenne sétakocsizást, kihajtat az Ostia melletti Torlonia-villába. Veszedelmes, mocsárlázás vidék. A villa taván csónakázik, maga evez, túlerölteti magát, fölhevül, így teljesen biztos mocsárlázt visz haza s belehal.

Az utolsó jelenet a Vatikán kertjében foly le. Montfanon marquis és Dorsenne sétálnak benne. «Csak a fák lombozatát mozgatja a szellő, csak egy közeli fontána egyhangú csobogása zavarja a csendet ezen a helyen, a melyet egyfelől az antik Róma fala, másfelől a Szent-Péter-templom mozdulatlan kupolája vesznek körül. A pápai kert egyetlen

vendégei a sétálókon kívül a márványistenek, a pogány művészet maradványai, a melyeket a nagy bazilika árnyékába helyezett a renaissance pápáinak szeszélye, talán épen X. Leo, a ki ebben a kertben tartotta híres összejöveteleit költőkkel és művészekkel. A juniusi délutánnak már engesztelhetetlen és égető kék ege alatt a fehér szobroknak az a népeisége ünnepélyessé tette ezt a magányt, a mely szinte levált egy dicsőséges és rombadőlt multról. Ezek az istenképek régente nem voltak szemtanúi az Olympus és vallása bukásának, hogy manapság néma tanúként legyenek jelen, a mint Annak a helytartóját fosztják ki, a ki őket lökte le trónjukról? A sétányok sarkain óriási, elegánsan karcsú urnák állanak; fű nő belőlük. A gyöngye növények remegni és szenvedni látszanak ezen a zárt helyen, a mely valósággal fogház; szándékos, de annál szigorúbb és végleges fogság; a földnek és természetnek végső szegélye, a melyet meghagytak a Vatikán legyőzött souverainjének. Soha Montfanon inkább nem érezte ennek, a világon egyetlen kertnek a költészetét, de azt a magával ragadó szomorú hangulatot is, a melyet ösvényei, szűk útjai, fontánái és terraszaik lehelnek, a honnan csak a falakat látni s megszámlálhatatlan gyárkémenyt, a melyek a győzelmes modern munkának brutális jelképei.»

A két sétálónak van oka a bánatra. A marquisnak jó katolikus létére röstellenie kell, hogy a párbajnál segédkezett. Dorsenne pedig nem tud szabadulni a gondolatától, hogy Alba tulajdonképen öngyilkosságot követett el, s ennek ő is az oka. Montfanon még azért is bánkodik, hogy a katolikussá lett Hafner Fannyt igazságtalanul ítélte meg, «pedig ő — úgymond — szent leány, a kiben csalódtam. De zsidó vér van az ereiben, ugyanaz, a mely Isten választott népének vére. A szép középkori legendára kellett volna visszaemlékeznem, a mely így szól: A zsidó nők üdvözülni fognak, mert titokban megsiratták a Megváltót.» Azután a marquis kikel a mai skeptikus cosmopoliták ellen, majd találkoznak a sétáló és kocsizó XIII. Leóval, a minek lelkes leírása következik, Dorsenne szinte megtér, s a Cosmopolis Balzacnak ezzel a gondolatával végződik: Az ész, a mely minden jónak és rosznak kezdete, csak a vallás tudja vezetni, nevelni és megfékezni. A Cosmopolis nemzetközi

társaságának botrányaiból ez a valláserkölcsi tanulság meglehetősen naiv, s nagyon is kétértelmű. Chateaubriand-izű apologiája ez a vallásnak, holott a kulturtörténet joggal állítja, hogy a vallás az észet nemcsak fékezte, hanem munkájában lehetőleg akadályozta is. S ez éppen úgy áll a muhammedanizmusra, mint a katholicizmusra.

Bourgetnél a keresztyén Róma iránt való lelkesedése teljesen Chateaubriand fölfogásának következménye; egészen az ő nevelése. Minden oldalán meglátszik, hogy sajnálja a pápai Róma végleges eltűnését, bár saját szemével sohasem látta; a történet pedig igazolja, hogy a XVIII. és XIX. századbeli pápai Róma elodázhatatlan bukás elé tekint, mert még a vallás szempontjából is csak ártalmas a létezése. Abban még rosszabb historikusnak bizonyult, hogy a vatikáni fogságot véglegesnek, majdnem örökkévalónak tartotta. A világtörténeti események folyamában semmiféle végleges állapotról beszélni nem lehet. IX. Pius már 1875-ben mondotta, hogy ha visszaadnák neki az egyházi államot, nem tudná, hogy mit cselekedjék vele, de tiltakoznia az Olaszországba való bekebelezése ellen: kötelesség. XIII. Leo folyton és joggal hangoztatta, hogy a Szentszéknek feladatai teljesítésében szüksége van szabadságra és függetlenségre; de ennek a hangoztatásában az volt a kétértelműség, hogy világi uralmat sohasem említett, bár a hívek abban az értelemben vették a pápai hivatalos nyilatkozatokat. X. Pius, a mostani pápa pedig még akadémikusabban s a lehető legritkábban nyilatkozik erről a római kérdésről, a mely ő alatta hihetetlenül gyorsan került le a napirendről. Nehéz tehát előrelátni, hogy mikor és miként lesz vége a vatikáni fogságnak; csak annyi bizonyos, hogy erre a fikcióra mindenkoron nem lesz szükség.

VETÉSI JÓZSEF.

AZ ÉBREDŐK.

Regény a jelenkori török háremekből.

Negyedik közlemény.*)

XIII.

Jean Renaud, ki inkább rossz véget jósolt a kalandnak, hiába kérte az engedelmet, hogy követhesse. André beírta azzal, hogy a törbe-csalás órája előtt együtt fognak elszini egy utolsó nargilét egy téren, melyet hajdan nagyon szeretett s mely csak negyedóránnyira volt a végzetes helytől.

Sztambulban volt természetesen ez a kiválasztott hely, a mohammedán városrész belsejébe, Mehmed-Fatih **) nagy mecsete előtt, mely egyike a legszentebbeknek. A hidak után hosszú út és mászás következik még, míg az ember ide ér, e régi török városrész kellő közepébe. Itt már nincs európai, nincs kalap, nincs modern épület; a mint az ember e kis bazárokon át, melyek olyanok maradtak, mint Bagdadban, vagy a gyönyörű kutakkal, halotti kioszkokkal, sírokat rejtő rácsokkal szegélyezett utakon közeledett, mintha az idő létráján haladt volna lefelé, vissza az elmúlt századokba.

Még jó egy óra volt hátra, midőn az árnyékos utcákból kiérve szemben állottak az óriási fehér mecsettel, melynek félholdas minaretjei elvesztek az ég végtelen kékségében. Az a hely, a hova leültek a bemenet magas csúcsíve előtt, olyan volt, mint egy külső előcsarnok, melyet különösen

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 367., 368. és 369. számában.

**) Mehmed-Fatih vagy Szultán-Fatih (Hódító, II. Mohammed).

az ősök ruhájához és turbánjához ragaszkodó jámbor személyiségek látogattak. Százestendős kávéházak nyílnak itt köröskörül, melyeket szótalan álmodozók lepnek el. Fák is vannak s árnyékukban szerény divánok állanak azok számára, a kik kívül akarnak dohányozni. Az ágakra akasztott kalitkákban pedig pintyökek, rigók és kendericzék zenélnek e naiv és kedves helyen.

Elhelyezkedtek tehát egy padon, melyen az imamok udvariasan visszahúzózkodtak, hogy helyet adjanak nekik. Melléjük pedig időnként kis koldusok, czirógatást váró, barátságos macskák jöttek, egy zöldturbánú öreg, ki «jéghideg» kókusztejet kínált, kis, igen szép czigánylányok, a kik rózsavizet árultak és tánczoltak, — mind mosolyogva, diszkrétén és tolakodás nélkül. Később azután nem törődtek velük, hagyták őket füstölni s hallgatni a madarak énekét. Fekete dominós, meg vörös vagy zöld selyemből való, nagy aranymintás damaszkusi fátyolba burkolt nők jöttek arra: «tüdő»-t áruló kereskedők, kiktől néhány jó török, még szép ruhájú és daliás alakú törökök is, vásároltak macskájuk számára s elvitték vállukon, esernyőjük hegyére tűzve; hedzsazi, a Khalifa városát meglátogató arabok mentek arra, avagy hosszúhajú, Mekkából hazatérő kolduló dervisek. Egy legalább száz esztendős öreg krajczárért kétszer körülvitte a kis gyermekeket a téren gyönyörűen kipingált kerekcses ládjában, mely sokat zökkent a régi rossz kövezeten. Ezen ezernyi kicsinyke apróság mellett, mely e népnek fiatal, egyszerű és jóságos voltát mutatta, ott szemben, a vonalában és fehérségében fenséges, nagy, büszke és csendes mecset emelkedett, két hegyesen, a május elsejei tiszta kék égbe nyúló tornyával.

Mily kedves és becsületes tekintet a turbánok alatt, bizalmukban és békéjükben mily szép, szőke és fekete szakállal borított alakok! Mily különbség a saccóban járó levanteiekkel szemben, a kik ugyanezen órában Pera utcáin járnak-kelnek, — vagy a mi nyugoti városaink vágytól és gonosztságtól fénylő szemű s alkohollal megmérgezett tömegeivel szemben! S mennyire boldog, még szinte aranykorát élő nép között érezte magát az ember itt, ezen emberek közt, kik tudták mérsékelni vágyaikat, féltek a változástól s megőrizték hitüket! A kicsinyke, pár krajczárba kerülő

kávájával vagy az altató nargilével megelégedő, itt a fák alatt pihenő emberek legtöbbje iparos volt, de a ki a maga szakállára dolgozik, — mindegyik a maga régi szakmájában, — saját házacskájában vagy a szabad levegőn. Mennyire megszánnák ezek a mi országaink (a «haladás» országai) szegény munkásainak nyáját, kik a borzalmas műhelyben görnyednek, hogy a gazdát gazdagítsák! Mily meglepőek és szájalomra méltók volnának az ő szemükben a mi munkaközvetítő hivatalaink horízú. szóváltásai vagy bárgyú politikai fecsegéseink abszinkközben valamelyik mulatóhelyen!

Az óra közeledett; André elhagyta barátját s elindult magában a távolabb eső Szultan-Szelim városrész felé, folyvást tiszta török, de elhagyatottabb utcákon keresztül, melyekben érezni lehetett a hanyatlást és romlást. Kertek öreg falai; régi, csukott, valamikor épen olyan sötét okkerre vagy vöröses barnára festett faházak, mint mindenütt, melyek az egész Sztambulnak azt a sötét színt adják s jobban kitüntetik minaretjeinek fehérségét.

Annyi és annyi mecset közt Szultan-Szelimé egyike a nagyobbaknak, kupolái és tornyai ellátszanak messze a tengeren, de ez egyszersmind egyike a legelhanyagottabbaknak is. A körülötte levő térségen sem kis kávéházak, sem dohányzók nincsenek, ma senki sem látható ezen a tájon, a csúcsíves bejárat előtt szomorú pusztaság. Jobb felől André megpillantá azt a sikatort, melyet Melek megjelölt «egy dervis klastrom s egy kis temető között». Szomorú kis utca, a fű is felburjánzik kövezete között. Elérkezvén Tosszun-Aga szerény mecsetének terére, felismerte ama nagy, bizonyára lakott házat, melyet meg kell kerülnie. Ember itt sem volt a téren, de a fecskék énekeltek a szép május tiszteletére. Egy glycina bölcsőt alkotott itt, oly glycina, a melyet csak Keleten látni, akkora ágakkal, mint egy hajókötél és ezernyi fürtje kezdett már világos ibolyaszínt mutatni. Végül pedig a sikátor, mely gyászosabb volt minden egyébnél, itt is fű nőtt a kövezet között, — s egészen félhomályban volt az áthatolhatatlan, rostélyokkal borított régi erkélyek alatt. Senki, még fecskék sem és tökéletes csend. «A hely kissé rablóbarlangnak látszik» írta Melek az utóiratban: ez ugyan igaz volt!

Ha valaki nem igaz török, titkos útja van s majdnem

rosszban sántikál, kellemetlen ily erkélyek alatt lépkedni, hol az embert annyi láthatatlan szem figyelheti meg. André, olvasóját morzsolva, lassan ment előre, mindent megnézett, de úgy, hogy ne lehessen ezt észre venni s számolta a csukott kapukat. «A harmadik, kétfelé nyíló kapu, ólomzárral.» Ez az!... Különben, valaki épen kinyitotta kissé s a nyíláson keztyűs kis kéz nyúlt ki s dobolni kezdett rajta, egy több gombos kis keztyű, mely nem igen látszott otthonosnak e barátságatlan városrészben. Nem volt szabad habozni, hiszen odaláthatott valaki, André tehát biztonsággal benyitott a kapun.

A mögötte elrejtőzött fekete szellem, a kinek alakja Melekének látszott, hamar bezárta kulcsccsal a kaput, ráhúzta a tolózárat s vigan kérdé:

— Nos, megtalált?... Menjen csak fel, nővéreim már várják odafönn.

Felment a szőnyeg nélküli, sötét, romlófélben lévő lépcsőn. Fönn, az egészen egyszerű, pusztá falú kis háremben, melyet a vasrostélyok és farácszatok szomorú félhomályba borítottak, találta a másik két szellemet, a kik kezet nyújtottak neki... Először életében volt *háremben*, — a mi, a hogy Keletet ismerte, mindig maga a lehetetlenség volt szemében; *mögötte* volt a női lakosztályok rácsozatainak, ezeknek az annyira féltékeny rácsozatoknak, melyeket a férfiak, *az urat kivéve, csupán kívülről láthatnak*. Odalenn a kapu el volt zárva s mindez Ó-Sztambul kellő közepén s mily titokzatos lakásban!... «Miért is vagyok én itten?» kérdé magától, kis ijedtséggel, mely azonban nagyon mulattatta. Lényének gyermekes oldala, mely mindig vágyott önmagán kívül helyezkedni, szerelmes volt az utazásba és változásba, óhajításán túl is kielégítést talált.

S mégis, három tragédiai kísértethez hasonlítottak háremének hölgyei, a kik épen úgy el voltak fátyolozva, mint Ejubban, sőt még kifürkészhetetlenebbek voltak, mint valaha, mert itt a nap sem sütött. A mi a háremet illeti, ez kelcti fényűzés helyett csak tisztos szegénységet mutatott.

Leültették egy fakó, csikos dívánra s ő körülsetáltatá szemeit a szobában. Ha szegények voltak is e ház úrnői, jó izlésű nők lehettek, mert teljes egyszerűségében is har-

monikus és keleti volt itt minden; semmi azokból a német apróságokból, melyek, sajnos, elárasztják lassacskán már a török lakásokat is.

— Önöknél vagyok? — kérdé André.

— Ó nem! — felelék oly hangon, mely kis mosolyt árult el a fátyol alatt.

— Bocsássanak meg, kérdésem ostoba volt, sok mindenféle okból, mindenekelőtt azért, mert nekem mindegy volna; önökkel vagyok s egyébbel nem törődöm.

Megfigyelte őket. Ugyanaz a fekete selyem, kissé kopott csarsaf volt rajtuk, mint a multkor. E mellett czipőjük olyan volt, mint egy kis királynőé. Majd, midőn keztyűjüket levették, szép kövek csillogtak ujjaikon. Mik voltak ezek a nők s mi volt ez a ház?

Dzsenan, egy kis megsebzett szirén hangján, a ki halálát várja, kérdé:

— Mennyi időt szánhat nekünk?

— A mennyit csak önök szánnak nekem.

— Mi körülbelül két óráig vagyunk félig-meddig biztonságban, de ön ezt az időt talán hosszúnak fogja találni?

Melek behozott egy kis asztalkát, a melyet Konstantinápolyban a vendégeknek kínált ételek elhelyezésére használnak, melyen kávé, bonbonok és rózsa-befőtt vannak. Az abrosz arannyal himzett fehér satinból volt, természetes, rászórt parmai ibolyákkal; a készlet meg filigrán arany-munka s ez betetőzte mindennek a valószínűtlenségét.

— Itt vannak az ejubi fotografiák, mondá. — kiszolgálván őt, mint egy kis rabszolga, — de nem sikerültek. Még ma csinálunk újakat, minthogy nem fogjuk már egymást viszontlátni; a világosság csekely ugyan, de hosszabb pose-sal...

Ezt mondván, két kis homályos és szürke képet vett elő, melyeken Dzsenan silhouette-je alig volt látható; André ügyet sem vetve rájuk, elfogadta őket, de nem is sejté, hogy milyen értékeseknek fogja találni őket később...

— Igaz, hogy el fognak menni?

— Nagyon igaz.

— De visszajönnek... s viszontlátjuk még egymást?

Mire Dzsenan e határozatlan és fatalista szavakkal felelt, melyeket a keletiek minden jövőbeli dologra alkal-

maznak: «Ins'Allah!...» El fognak-e menni valóban, vagy csak azért mondják, hogy véget vessenek a vakmerő kalandnak, félve a belefáradástól talán, vagy az óriási veszélytől? André, ki tulajdonképen mitsem tudott róluk, már is úgy látta, mintha tovaszállnának, mintha nem tudná visszatartani és megtalálni őket, mihelyest kedvük úgy akarja, hogy többé ne lássák viszont.

— És nem sok idő múlva utaznak? — koczkáztatá még meg.

— Körülbelül tíz nap múlva, valószínűleg.

— Akkor még lesz idejük egyszer jelt adni nekem.

Erre aztán halkán, hiányos, arabs szavakkal vegyített török nyelven tanácskoztak, a mit André nem tudott megérteni:

— Jól van, jövő szombaton, — mondák, — meg fogjuk próbálni még egyszer... S köszönet, hogy kérte. De ha tudná, mennyi ravaszságot kell kifejtenünk, mennyi embert kell megvesztegetnünk, hogy önt fogad hassuk!

A photographálás sürgős volt, mert egy napsugár, melyet a szemben lévő szomorú ház küldött ide s mely fényét a kis rácsos szobába bocsátá, már a tetők felé emelkedett, futásra készen. Két vagy három felvételt csináltak, valamennyin André mellett állott Dzsenan, a kin elégiaszerű fekete fátyolai voltak.

— Elképzelik-e, mondá, hogy mily új, különös, szinte nyugtalanító rám nézve ennyire láthatatlan lényekkel társalogni? Még hangjukat is szinte elfátyolozza ez a háromszoros lepel. Egyes percekben valami félelmet érzek maguk előtt.

— Megállapodásaink közt volt az, hogy csupán lelkek leszünk maga előtt.

— Igen, de a lélek leginkább a szem kifejezésével árulja el magát a többi lélek előtt... A maguk szemeit pedig még el sem tudom képzelni. Akarom hinni, hogy őszinték és tiszták, de még ha oly borzasztóak volnának is, mint a mesebeli szörnyeké, nem tudhatnám. Nem, higgyék el, ez bánt, megfélemlít és eltávolít maguktól. Legalább egy dolgot tegyenek meg: adják ide arczképüket fátyol nélkül... Becsületemre mondom, visszaadom azonnal, vagy ha valami dráma szétválaszt egymástól, elégetem őket.

Kezdetben csendben maradtak. Hosszú időre felnyúló mohammedán hagyományaikkal az arcz felfedése illetlen dolognak tünt fel előttük, Andréhoz való viszonyuk mindjárt sokkal vétkesebbé lett volna ez által... Ekkor végül Melek volt az, a ki határozottsággal fellépett nővérei nevében is, de kissé gúnyos hangon, mely gondolkodásra adott okot:

— Csarsaf és jasmak nélküli fényképünket akarja hát? Jól van; de idő kell, a míg elkészülnek, jövő héten azonban megkapja... Most pedig ülünk le mindannyian; Dzsenant illeti a szó, neki nagy kérése van önhöz; gyűjtsen rá egy cigarettára, hogy kevésbbé unatkozzék.

— A mi kérelmünk ez, mondá Dzsenan, s valamennyi török nőé... Lhéry úr, védjen meg bennünket; írjon könyvet a szegény, XX. századbeli mohammedán nő érdekében!... Mondja meg a világnak, minthogy most már maga is tudja, hogy ma már van lelkünk, hogy most már nem lehetséges szétzúzni bennünket, mint tárgyakat... Ha megteszi, ezrek leszünk, a kik áldani fogjuk... Akarja?

André hallgatott, mint a hogy ők hallgattak az előbb, midőn arczképüket kérte; nem látta sehogy sem ezt a könyvet; s különben is feltette magában, hogy keleti emberként fog élni Konstantinápolyban, sétálni fog, nem pedig írni...

— Nagyon nehéz dolog ez, a mit tőlem vártak!... Oly könyvet írni, melynek valamit be kell bizonyítania, azt találják önök, a kik olvastak és ismernek engem, hogy ez nekem való feladat?... És hát ismerem én a XX. századbeli mohammedán nőt?

— Mi szolgálni fogunk adatokkal...

— El fognak utazni...

— Írni fogunk...

— Ó, a levelek, írott dolgok... Csak azt tudom én elmondani úgy a hogy, a mit láttam és átéltem...

— Vissza fogunk jönni!...

— Akkor meg kompromittálni fogják magukat... Keresni fogja a világ, hogy ki adta az adatokat. S végül bizonyára rá is jönnének...

— Készek vagyunk feláldozni magunkat e czél érdekében!... Mily jobb hasznát is vehetnők szegény nyomorúlt

és céltalan kis életünknek? Fel akartuk áldozni magunkat mind a hárman, hogy enyhítsük a nyomort, jótékony alapítványokat tegyünk, mint az európai nők... Nem, még ezt is megtagadták tőlünk: tétlenül és elrejtve kell élnünk, a rácsozat mögött. Nos hát: e könyv sugalmazói akarunk lenni, ez lesz a mi jó cselekedetünk és nem bánjuk, ha szabadságunkba és életünkbe kerül is.

André még próbált védekezni:

— De gondolják meg azt is, hogy én nem vagyok független ember Konstantinápolyban; a nagykövetségen vagyok állásban... S aztán még valami: a törökök oly bizalmas vendégszeretettel fogadnak!... Azok közt, kiket maguk elnyomóiknak neveznek, nekem barátaim vannak, kik nagyon kedvesek előttem...

— No lám, még ez is! Választania kell. Vagy ők, vagy mink, az egyiket el kell veszítenie. Válasszon.

— Ennyire volnánk? ... Akkor hát magukat választom, természetesen. És engedelmeskedem.

— Végre!

S kis kezét odanyujtá neki, melyet ő tisztelettel megcsókolt.

Majdnem két óra hosszat beszélgettek oly biztonságban, a milyenben még sohasem volt részük.

— Nem kivételek maguk? — kérdé — látván, hogy kétségbeesésük és lázadásuk ily fokra hágott.

— A mi esetünk a rendes. Vegyen találomra hús török nőt (úri nőt természetesen), nem fog találni köztük egyet sem, a ki nem így beszél! ... Mint valóságos csodagyermeket, tudós nőnek, zene-babának, az apa vagy az úr hiuságát kielégítő fényűzési cikknek nevelnek, azután meg úgy bánnak velünk, mint odaliszkokkal és rabszolgákkal, a hogy nagyanyáinkkal bántak száz évvel ezelőtt! ... Nem, nem bírjuk tovább! nem bírjuk tovább!

— Vagyázzanak, hátha megfordítva találnám megvédeni az ügyüket! Én, a ki a múlt embere vagyok... Képes volnék rá, higgyék el! Le a nevelőnőkkel, le a transcendens tanárokkal s mindazon könyvekkel, melyek az emberi gondok mezejét kiszélesítik. Visszatérés a nagyanyák boldog békességéhez!

— Ez a védelem aztán elég is volna nekünk ... annál

is inkább, mert ez a visszatérés lehetetlenség: nem lehet az idők folyásán visszafelé haladni. Hogy a világ meginduljon rajtunk és megszánjon bennünket, ahhoz első sorban arra van szükség, hogy átérezze, hogy mi, kik az átmenetet alkotjuk a tegnapi és holnapi nő között, áldozatok vagyunk. Ennek megírása kell hogy sikerüljön s akkor ön mindannyiunk barátja lesz! . . .

André még valami kedvező véletlenben bizakodott, mely felmenti az alól, hogy megírja az ő könyvüket. De élvezettel figyelte szép méltatlankodásuk és a férfiak zsarnoksága elleni gyűlölettől rezgő hangjuk báját.

Hozzászokott lassacskán ahhoz, hogy nincs arcuk. Ott forgolódtak körülötte, elegánsan, könnyedén, célukért lelkesedve, majd hogy gyufával szolgáljanak cigarettáihoz, majd pedig hogy elhozzák ama piczike kis csészéket, a mikből a törökök kávéjukat isszák, de mindig mint fekete szellemek, s a midőn lehajoltak, az arczukon lévő fátyol úgy hullott alá, mint egy kapuczinus barát hosszú szakállá, mely oly furcsán illet e bájos és ifjú lényekhez.

Különösen a biztonság érzete volt meglepő ebben a házban és ebben a zsákutczában, mely valami meglepetés esetén, teljességgel egérfogót alkotott volna. A midőn lépéseket hallottak kívül, a szomorú, fűszálak közé foglalt kövezeten, aggódva néztek ki a védelmet nyújtó farácsozaton: de csak valami öreg turbános ember ment haza, vagy pedig a tájék vízárúsa járt arra, tömlőjével a derekán.

Megállapodásuk szerint egyszerűen nevükön kellett volna szólítaniok egymást. De egyikük sem merte elkezdeni s így nem is szólították egymást sehogy.

Egyszer csak nagyon megijedtek: a külső kapu ólomzavárja megreccsent egy türelmetlen kéz alatt, szörnyű zajt okozva e meghalt házak csendessége közepette; mind a rácsos ablakokhoz rohantak: egy fekete selyem csarsafos hölgy jött botra támaszkodva s az évektől meghajlott testtel.

— Semmi baj, — mondák — ez előre volt látható. Csakhogy be is kell jönnie.

— S én elbújjak? . . .

— Nem is szükséges. Eredj, Melek, nyisd ki az ajtót s monddad azt, a miben megállapodtunk. Csak át fog sé-

tálni egyszer s azután nem jön már vissza . . . Ön előtt elmenve talán kérdezni fogja törökül, hogy hogy van a kis beteg, erre azt kell felelnie, szintén törökül természetesen, hogy sokkal jobban ma reggel óta.

Egy percczel később az öreg asszony már bejött, fátýolban, mankója végével érintvén a szerény szőnyeget. S Andrétól csakugyan megkérde:

— Nos, hát jobban van a kedves kis fiú?

— Sokkal jobban, felelé, különösen reggel óta.

— Hál' Isten! . . .

Majd eltűnt a hárem végében lévő kis ajtó mögött.

André nem is kívánt semmiféle magyarázatot. Teljes-séggel egy keleti mese valószínűtlenségében érezte magát s ha azt mondták volna: «Boszorkány fog kibújni a diván alól, megérinti varázspálcájával a falat s a ház átalakul palotává» ezt is elhitte volna minden bővebb magyarázat nélkül.

A mankós asszony távozása után néhány percük maradt még a beszélgetésre. De a midőn eljött a búcsúzás ideje, megígérték neki, hogy egyszer még találkozhatnak, bármely kockázatok árán is:

— Menjen, barátunk; lépkedjen lassan és álmodozva e kis utca végéig és játszszék olvasójával; mi a rácson keresztül majd ügvelni fogunk, hogy elég méltóságos lesz-e a távozása.

XIV.

Egy sunyi és néma eunuch a következő csütörtökön elhozta Andrénak a holnaputánra, ugyanott, ugyanarra az órára kitűzött találkára szóló meghívást és néhány nagy kartont is, melyek gondosan lepecsételt papirosba voltak zárva.

«Ezek az ígért fényképek!» gondolá magában.

S türelmetlenül látni vágyván egyszer már a szemüket, feltépte a borítékot.

Három csarsaf és jasmak nélküli fénykép volt csakugyan és szépen, illendően aláírva francziául és törökül, az egyik Dzsenan, a másik Zejneb, a harmadik Melek nevével. Zejneb és Melek azonban éppen háttal voltak látha-

tók a képen s kis fülecskéjüknek csupán széle és hátsó része látszott; Dzsenan pedig, az egyetlen, a ki szemben állott, arcza előtt egy tollas legyezőt tartott, mely mindent eltakart, még a haját is.

Szombaton, abban a rejtélyes házban, mely másodszor szolgált most már találkozó helyül nekik, nem történt semmi tragikus dolog s nem jelent meg semmiféle bosszorkány.

— Jó dajkámnál vagyunk itten, — magyarázá Dzsenan — a ki sohasem tudott megtagadni tőlem semmit; a beteg gyermek az ő fia; az öreg asszony az anyja volt s Melek úgy jelentette be önt neki, mint egy új orvost. Érti a cselt? . . . Lelkiismereti furdalásaim vannak mégis, hogy ily veszedelmes játékba vittem bele . . . De, minthogy ez az utolsó napunk együtt . . .

Két óra hosszat beszélgettek, nem is hozva szóba ezúttal a könyvet; bizonyára attól tartottak, hogy megúnja, ha mindig visszatérnek erre a tárgyra. Különbön hiszen megigérté, ez már nyert pont volt.

S annyi mindent el akartak még mondani egymásnak, egész tömegét a dolgoknak, mert csakugyan, az ő társaságában, az ő könyveivel éltek már régóta. Egyike volt ez ama ritka eseteknek, (általában ugyanis épen mostanság gyakran bosszantá, hogy kiszolgáltatta magát mindenféle népek ezreinek) midőn legbizalmasabb vallomásai közül sem bánt meg egyet sem. Végre is, mily könnyen figyelmen kívül hagyhatja az ember mindazok vállvonogatását, akik nem értik meg, azon szenvedélyes érzelmek mellett, melyeket itt vagy ott, a világ ellenkező pontjaiban ébreszt ismeretlen asszonyok lelkében, — a mi talán egyedüli érdemes oka az írásnak.

Ma felhőtlen bizalom, egyetértés és barátság uralkodott André és háremének három kis szelleme között. Ők sok mindent tudtak róla olvasmányaik révén; André azonban semmit sem tudott róluk, s így többet hallgatott, mint a mennyit beszélt. Zejneb és Melek elmondák neki kiábrándító házasságuk történetét s a jövő reménytelen fogságát. Dzsenan ellenben nem bocsátkozott még semmiféle részletbe magára nézve.

A bizalmas rokonszenven kívül, mely oly hamar közel

hozta őket egymáshoz, egy meglepetéssel is szolgáltak egymásnak kölcsönösen, azzal t. i., hogy vígak voltak. André elbájoló ezen velük született és fiatalos jó kedv, mely megmaradt bennük mindennek daczára s melyet jobban kimutattak most, hogy már nem féltek tőle. André pedig, kit komolynak képzeltek s kiről azt mondták nekik, hogy gögös és hideg, ime azonnal leveté előttük ezt az álarczot s igen közvetlennek mutatkozott, szívesen nevetett bármin, mert alapjában véve sokkal fiatalabb volt, mint kora után ítélve hinni lehetett volna, sőt kis gyermekes bohóság is volt még benne. Most beszélt először nagyvilági török nőkkel. Ők pedig soha életükben nem beszéltek még semmiféle férfival. E kicsiny, régi és homályos, Ó-Sztambul kellő közepén elrejtett lakásban, melyet romok és sirhantok vettek körül, tulajdonképen a lehetetlent valósíták meg pusztán az által, hogy gondolataik közlésére egymással találkoztak. Csodálkoztak azon, hogy ámbár annyira újak voltak egymás előtt, még sem különböznek egymástól nagyon; sőt ellenkezőleg, gondolataik és benyomásaik tökéletesen megegyeznek, mint oly barátoké, kik egymást már igen régóta ismerik. Ők mindent, a mit az életről általánosságban, az európai dolgokról s a műveltség ottani fejlődéséről tudtak, magukban tanulták meg, könyveikből. S midőn ma, jóformán csoda következtében nyugati emberrel, még pedig ismert nevű nyugati emberrel beszélgettek, nem érezték magukat elmaradottaknak s André úgy bánt velök, mint egyenrangú intelligenciákkal, mint lelkekkel, a mi a szellem eddig nem ismert önérzetét idézte elő náluk.

Ma Zejneb szolgált fel enni valóval, zöld és ezüstszerű satinból való abroszon, mely természetes piros rózsákkal volt telehintve. Dzsenan, mindinkább mozdulatlaná válva, félreeső helyen ült s meg sem mozdítá elégiászerű fátyolait, talán többet beszélt azonban, mint a másik kettő s főképen mélyebb kérdéseket intézett hozzá; de nem mozdult meg s úgy látszott, hogy a legérinthetlenebb akar maradni hármuk közt, máskép szólva: a legvalótlanabb. Egyszer mégis, midőn karja felemelte a csarsafot, láthatóvá vált ruhájának igen nagy s az e tavaszi divat szerint bő újja, czitromsárga selyem-gazeből, halaványzöld rajzzal, — két szín, mely Andrének másnap még bizonyítékul szolgált.

Minden szomorúbb volt körülöttük, mint a múlt héten, mert a hideg visszatért május kellő közepén, hallani lehetett a fekete-tengeri szél süvítését az ajtóknál, mint akár télen; egész Sztambul remegett a hidegben s az égen mindenütt sötét felhők voltak láthatók, s a szerény kis rácsos háremben mintha esthomály uralkodott volna.

Hirtelen a külső kapu ólomzavárjának ijesztő hangja ismét felhíaszta őket.

— Ők azok, — mondá Melek s azonnal kihajolt, hogy kitekintsen az ablak rácsozatán keresztül. Ők! sikerült elszökniök, hogy örülök neki!

Leszaladt ajtót nyitni s csakhamar visszatért két másik átláthatatlan fátyolú fekete dominó társaságában, kik szintén fiataloknak és előkelőknek látszottak.

— Lhéry úr, — mutatá be Dzsenan. — Két barátom, nevük, úgy hiszem, mindegy lehet önnek.

— Két női szellem, egyszerűen, — toldák meg az érkezők, szándékosan hangsúlyozva ezt a szót, melylyel André talán visszaélt egyik utolsó könyvében.

S odanyújták neki kis fehér keztyűs kezüket. Franciaúl beszélt különben, igen édes hangon s teljes könnyedséggel, ez a két új árnyék is.

— Barátnőink hírül hozták, — mondá az egyik, — hogy ön könyvet készül írni a XX. századbeli mohamedán nő érdekében s mi meg akartuk köszönni ezt önnek.

— Mi lesz a címe? — kérdé a másik — bájos kimerültséggel ülve le a szerény fakó divánra.

— Istenem, nem is gondoltam még rá. A terv annyira új s kissé kényszerítettek is rá, meg kell vallanom . . . A címet majd együtt fogjuk megállapítani, ha akarják . . . Lássuk csak, én ezt ajánlanám: «Az ébredők.»

— «Az ébredők» — ismétlé Dzsenan lassan. — Az ember csak akkor ébredhet fel, ha élt; de hiszen mi megelégednénk a puszta étellel! . . . Nem ébredők vagyunk mi, hanem semmivé tették, elzártak, megfojtottak . . .*)

*) A francia cím: *Les Désenchantées*, kettőt jelent: kiábrándultakat vagy valami varázslat alól ébredőket. Minthogy a magyar nyelv e két fogalmat egy szóban kifejezni nem képes, az eredeti szöveg ezen helye nem fordítható le híven.

— Nos, ime, megtaláltam a címet, kiáltá a kis Melek, a ki csöppet sem volt komoly ezen a napon. Mit szólna ehhez: «A megfojtottak»? Ez olyan jól jellemezné lelkiállapotunkat e sűrű fátyolok alatt, melyekben önt fogadjuk, Lhéry úr! Mert nem is képzei, mily nehéz ezek alatt lélekzetet venni! . . .

— Épen kérdeni akartam, hogy minek is teszik fel őket. Barátjuk jelenlétében nem szabad beérniök annyival, mint mindazok, kikkel Sztambulban találkozik az ember, fátyolt azért viselhetnének, de átlátszóbbat, melyen át valamit legalább ki lehetne találni: a profilt, a szemöldök ívét, néha a szemet is. De maguknál még a semminél is kevesebbet . . .

— Azután meg nem is látszik ez a nagy beburkolódzás tisztességesnek . . . Rendesen, ha háromszoros fátyolú titokzatos nővel találkozik az ember, bátran mondhatja: ez olyan helyre megy, a hová nem volna szabad mennie. (Itt van mindjárt a példa: mi.) S ez annyira köztudomású, hogy a többi asszonyok, ha találkoznak ilyennel, mosolyognak és figyelmeztetik egymást.

— Ejnye, Melek, — veté közbe gyengéden Dzszenan — ne fecsegj már annyit, mint egy perai asszony . . . «Az ébredők», igen, szépen hangzik, de az értelem kissé hiányzik belőle. . .

— Én így értettem. Emlékezzenek csak vissza a régi időkből való mondákra, a föld alatti várában alvó valkürre, az elvarázsolt királykisasszonyra, ki ott aludt kastélyában az erdő közepén. De megtörték a varázslatot s ők felébredtek. Nos, maguk, a mohammedán nők is évszázadok óta már csendes álomba voltak merülve, a hagyományok és dogmák őrizete alatt! . . . A gonosz varázsló azonban, s ez Nyugat fuvallata, hirtelen megjelent maguk előtt, megtörte a varázslatot s maguk valamennyien egyszerre fölébrednek, fölébrednek az élet szenvedéseire, a tudás kinjaira . . .

Dzszenan azonban nem adta meg magát teljesen. Neki nyilván egy más címe volt, de nem akarta még megmondani.

Az új jövevények is lázadók voltak, elkeseredett lázadók. Sokat beszéltek Konstantinápolyban ezen a tavaszon

egy előkelő fiatal asszonyról, a ki Párisba szökött; ez az esemény sok fejet elcsavart a háremekben s e két kis nőszellem is veszedelmesen ábrándozott a szökésről.

— Maguk, — mondá nekik Dzsenan — talán megtalálnák a boldogságot ottan, mert nyugati vér is folyik az ereikben. (Nagyanyjuk tudniillik, Lhéry ur, franczia nő volt, ide jött Konstantinápolyba, török emberhez ment feleségül s felvette a mohammedanismust.) De én, meg Zejneb és Melek, hogy is hagyhatnók el Törökországunkat! Nem, hármunkra nézve ez a megoldás nem jöhet szóba. Nagyobb megaláztatások még, rosszabb rabszolgaság, ha kell. De itt akarunk meghalni s Ejubban pihenni! . . .

— És mennyire igaza van! — fejezé be André.

Mindig mondogatták, hogy elmennek, el fognak utazni egy időre. Igaz volt-e ez vajjon? André, midőn elhagyta őket ez alkalommal, biztosan érzé, hogy viszont fogja még látni őket: fogva tartá őket most e könyv által, s talán még valamivel, egy most még meg nem határozható, de már is erős és kedves kötelékkel, mely főkép őt és Dzsenant lánczolta össze.

Melek, a ki a meglepetések e házának bájos kis portása volt, kísérté le a lépcsőn. Rövid együttlétük alatt a sötét és kopott folyosón elesen a szemére hányta André az arc nélküli fényképekkel elkövetett becsapást. Melek nem felelt semmit, elkísérté a régi sötét lépcső közepéig, hogy lássa, vajjon ki tudja-e nyitni a külső ajtó zárját.

Midőn visszafordult a küszöbön, hogy búcsút intsen neki, meglátta odafönn mosolygó szép fehér fogait, rossz-ság nélküli gúnyolódó fitos kis orrát, szép szürke nagy szemeit s egész, gyönyörű, húsz esztendő arczoekáját, melyek mind rámosolyogtak. Két kezével felemelte fátyolát egészen arany színű fürtjéig, melyek homlokát övezték. S mosolya ezt mondá: «Nos hát, igen, én vagyok ez, Melek, kis barátónője Melek, a kit bemutatok! Különben, hogy én megmutatom az arczom, az nem olyan, mintha a többiek mutatnák meg, Dzsenan például; ennek nincsen semmi fontossága. Isten vele Lhéry úr, Isten vele!»

Mindez másodpercz műve volt s a fekete fátyol visszabullott. André halkan kiáltá: köszönöm — törökül, mert már majdnem kint volt s elindult a szomorú kis utcán.

Odakinn fázott mindenki a sűrű felhők alatt s az oroszországi szélben. A napnyugta oly szomorú volt, mint decemberben. Ily időben Sztambul még megrázóbban emlékezteté ifjúságára, mert ejubi tartózkodása rövid [boldogságának is a tél volt a kerete. Midőn átment a Szultán-Szelim mecset előtti elhagyatott nagy téren, hirtelen kegyetlen pontossággal visszaemlékezett arra, hogy ugyanily órában, ugyanily magányban, ugyanily északi szélben átment rajta egy szürke estén huszonöt évvel ezelőtt is. S ekkor a kedves kis halott képe hirtelen teljesen elsöpré a Dzsenanét.

XV.

Másnap véletlenül ott sétált Pera főutczáján nagykövetségi kedves ismerősei, Saint-Enogaték társaságában, a kik szintén ide tévedtek s a kikkel mostanában nagyon összebarátkozott. Egy fekete hintó jött szembe, melyben futólag egy csarsafos török nőt vett észre; Saint-Enogatné diszkrétén köszönt a fátyolos hölgynek, a ki kissé idegesen azonnal becsukta a koci redőnyét. André e hirtelen mozdulat alatt egy zöld mintájú czitromsárga selyem újjat vett észre a csarsaf alatt, s biztosan tudta, hogy tegnap látta valahol.

— Ön török nőt köszönt az utcán? — kérdé.

— Helytelen csakugyan, a mit tettem, különösen mint-hogy önnel és férjemmel vagyok.

— S ki az? . . .

— Dzsenan Tevfik Pasa, egyike az ifjú Törökország legelőkelőbb virágainak.

— Ah! . . . Szép?

— Több, mint szép. Gyönyörű.

— S gazdag lehet, a fogat után ítélve.

— Azt mondják, hogy ázsiai birtoka tartományt ér. Egyike épen az ön bámulóinak, kedves mester. (Gúnyosan hangsúlyozta ezt a szót: «kedves mester», mert tudta, hogy mennyire utálja e megszólítást.) Az elmúlt héten, a ***-i követségen szabadságolták egy délutánra az összes férficselédet, ha még emlékszik, hogy férfiak nélküli teát adjanak, melyre török nők is eljöhetnek . . . Ő is ott volt . . . S egy asszony szidta magát, de úgy szidta . . .

— Maga?

— Istenem! dehogy: ezt csak akkor szeretem tenni, mikor maga is jelen van... A... grófné volt... Nos, Tevfik pasa leánya védelmébe vette, de oly hévvel... Különben azt találom, hogy nagyon érdekli magát?

— Engem? Dehogy! Török nő, hisz tudja jól, a mi számunkra nincs is! Nem, de feltűnt nekem ez a hintó mely nagyon szép s gyakran szoktam találkozni vele...

— Gyakran? Maga ugyan szerencsés: sohasem szokott kijárni.

— De bizony! S rendesen két másik, fiatalnak látszó nő van vele.

— Meglehet, hogy unokanővérei, a kis Mehmed bej-ék, a volt miniszter lányai.

— S hogy hívják a kis Mehmed bej-éket?

— Az idősebb Zejneb... A másik... Melek, azt hiszem.

Saint Enogatné bizonyára megérzett valamit, de sokkal kedvesebb és sokkal megbízhatóbb volt, mintsem hogy veszélyessé válhatott volna.

XVI.

Csakugyan elhagyták Konstantinápolyt, mert André néhány nappal később ezt a szaloniki-i pecsétet viselő levelet kapta Dzsenantól.

1904., május 18.

Miért is nincs velünk, barátunk, Maga, a ki annyira szereti a rózsákat! Maga, a ki át tudja érezni Keletet s jobban szereti, mint bármelyik más nyugoti ember, miért is nem hatolhat be e régi időből származó palotába, melyben néhány hétre megtelepedtünk, e sötét virágokkal díszített magas falak mögött.

Egyik nagyanyámnál vagyunk itten, igen messze a várostól, a falusi táj kellő közepén. Körülöttünk öreg minden: az élő lények épen úgy, mint a tárgyak. Csak mi vagyunk fiatalok a tavasz virágaival s három kis czirkassziai rabszolgánkkal egyetemben, kik áldják sorsukat s nem értik a mi panaszkodásainkat.

Öt éve, hogy nem voltunk itt, s elfelejtettük már az itteni életet, a mely mellett még sztambuli életünk is könnyedek és szabadnak látszhatik. Hirtelen e környezetbe vetve, melytől

egész emberöltő választ el, úgy érezzük magunkat mint az idegenek. Szeretnek bennünket, de gyűlölik egyszersmind új lelkünket. Tiszteletből, békeszeretetből iparkodunk alávetni magunkat a formáknak s alkalmazkodni megjelenésünkben az egykori divathoz és szokásokhoz. De ez nem elég, megérzik mégis alatta ezt a csak minap született lelket, mely kibujik és szárnyait bontogatja s nem hocsátják meg neki, hogy felszabadúlt, sőt még azt sem, hogy él.

És mennyi erőfeszítéssel, mennyi áldozattal és szenvedéssel fizettünk meg ezen felszabadulásért! De maga, a nyugoti ember, nem ismerhette e szenvedéseket; a maga lelke bizonyára mindenkor a maga kedve szerint fejlődhetett, a neki megfelelő levegőben. Maga nem érthet meg...

Ó, barátunk, mily következetleneknek s mégis mily harmonikusoknak találna bennünket itten! Ha láthatna bennünket, e régi kert végében, a honnan írok, ezen áttört fatetőzetű és fayence-os kioszkban, hol víz csobog egy márvány-medenczében; köröskörül régi divatú, rózsaszínű selyemmel bevont, fakó dívánok állanak, melyen fel-felcsillog még egy-egy ezüst szál. Oadakin meg: tömege, őrülete a nagy csomókban virágzó halavány rózsáknak, melyeket maguknál menyasszonyi bokrétáknak neveznek. Barátnői nem járnak már európai ruhában, sem modern csarsafokban; ismét felöltötték nagyanyjuk viseletét. Mert, André, kutattunk a régi ládákban, hogy kiássunk belőlük olyan ruhákat, melyek Abd-ul-Medzsib idejében ékesíték a császári hárem szép napjait. (Az a palotahölgy, a ki viselte, dédanyánk volt.) Ismeri e ruhákat? Hosszú uszályuk van s a szoknyát is fel kell emelni és össze kell fogni, hogy az ember jár hasson benne. A mieink rózsaszínűek, zöldék és sárgák voltak: most már megfakúlt színek, mint azon virágoké, melyeket a könyvek lapjai közt őriz meg az ember, oly színek, melyek most már csak a teljes megszűnés határán lévő viszfénynek tetszenek.

Ezen emlékekkel telített ruhákban s e vízparti kioszkban olvastuk el utolsó könyvét: «Kabul országá»-t, a mienket, azt a példányt, melyet Ön maga adott nekünk. Maga művész s ezért nem is álmodhatott volna alkalmasabb keretet e könyv olvasására, mint ezt. A mindenünnen aláhulló számtalan sok rózsza sűrű függönyt alkot ablakunk előtt s e déli tartomány tavaszának langyossága valósággal megrészegített... Mostan tehát láttuk Kabult.

De mindazáltal, barátunk, én kevésbbé szeretem ezt a könyvét, mint elődeit: nincs benne elég Magából. Nem sírtam ennek olvasása közben annyit, mint egyéb könyveinél, melyek nem szomorúak ugyan mindig, de engem mindig megindítanak és izgalomba ejtenek. Ó, ne írjon többé csupán az elméjével! Talán nem akarja többé maga magát előtérbe tolni... De ugyan mit határoz az, a mit az emberek mondhatnak? O, írjon újra a szívével; hát oly fáradt és érzéketlen az, hogy dobogása nem érezhető már a könyveiben, úgy mint az előtt?...

Ime, jön az est s ez az óra oly szép e nagy csendű kertekben, hol most még a virágok is mintha gondolkodnának és visszaemlékeznének. Az ember itt maradna vég nélkül, hallgatva a kis vizsugár csobogását a márványmedenczében, még ha dala nem épen változatos is és csak a napok egyhangúságára figyelmezteti az embert. Mily könnyen paradicsom lehetne e hely! Az ember érzi, hogy benne épen úgy, mint körülötte minden olyan szép lehetne! Hogy az élet és boldogság ugyanaz a dolog lehetne, ha a szabadság is hozzájárulna!

Visszatérünk a palotába; el kell búcsúznunk Öntől, barátunk. Ime, jön is egy nagy néger, a ki keres, mert késő van már... s a rabszolgák belefogtak az énekbe és lantjátékba, hogy mulattassák az öreg hölgyeket. Nemsokára talán kénytelenek leszünk tánczolni s meg fogják tiltani nekünk, hogy francziául beszéljünk, a mi nem fog megakadályozni egyikünket sem abban, hogy valamelyik könyvével a vánkosunk alatt ne aludjunk el.

Isten vele, barátunk; gondol-e néha három kis arcz nélküli árnyékára?

Dzsenan.

XVII.

Odalenn a temetőben, Sztambul falai előtt, a szerény sír-helyreállítása végbement már, hála török barátok közreműködésének. S André, a ki nem mert mutatkozni e tájon, a míg a márvány-munkások dolgoztak, elment oda a szép május hó 30-án, hogy meglátogassa a kis halottat új sírkövei alatt.

A halotti ligetbe érkezve, messziről észrevette már a titokban helyreállított sírt, melynek új volta feltűnt ebben az ódon szürkéségű környezetben. A két kis márvány-oszlop,

melyet a fejhez és a lábakhoz állítottak, ugyancsak egyenesen és fehéren állott itt a szomszédos zuzmó-borította oszlopok mellett, melyek elhajlottak vagy teljesen eldőlték már. Fölfrissítették a kék festéket is az arany színben csillogó felirat domború betűi között, melyek a halotról szóló rövid vers után ezt mondták: *Imádkozzatok Nedzsibé, Ali-Dzsingir Effendi lányáért, meghalt az 1297. esztendő Moharrem havának 18. napján.* Már nem igen lehetett észrevenni, hogy munkások dolgoztak itt nem rég, mert az alapul szolgáló nagy kőlap körül menta, kakukfű s a köves talajok egész illatos kis növényzete sietett felburjánzani a májusi napfényben. A nagy cyprusok, melyek kalifák és egész századok uralmát látták lehanyatlani, épen olyanok voltak most is, a milyeneknek André mindig ismeré őket s a milyenek voltak kétségkívül száz évvel ezelőtt is, ugyanoly alakúak, ugyanazon kővé vált mozdulattal, száraz, csontszínű ágakkal, melyeket az ég felé nyújtottak s a melyek halott ember karjaihoz hasonlók. A Sztambul ódon falán lévő bástyák és törött oromzatok pedig sorakoztak, a meddig csak a szem ellátott e mindig egyforma magányban, mely most talán elhagyatottabb volt, mint valaha.

Fényes, szép nap volt. A föld és a cyprusok illatoztak; a végnélküli temetők resignatioja ma vonzó, édes és meggyőző volt; az embernek kedve támadt ott időzni, szeretett volna részt venni mindezen alvók békéjében a kakukfű és menta alatti nagy nyugalomban.

André derűlten, sőt majdnem boldogan távozott, végre sikerülvén neki teljesíteni e jámbor, de annyira nehéz kötelességet, mely már régóta foglalkoztatta éjszakákon keresztül. Évek óta, utazásai és bolygó élete izgalmai közt, még a világ végén is, álmatlanságában annyszor gondolt erre, a mi szinte a rossz álmok megvalósíthatatlan feladataihoz hasonlított már: újból felállítani a sztambuli szent temető közepén a pusztuló kis márványköveket... Ma tehát ez befejezett dolog volt. És annyira az övének tetszett most ez a kedves kis sír, az által, hogy az ő akaratából állíttatott így helyre s hogy ő volt az, a ki maradandóbbá tette.

Minthogy lelkében egészen töröknek érezte magát e szép, langyos, tiszta estén, melyet nemsokára a kéken ra-

gyógó téli hold fog megvilágítani a Márvány-tenger fölött, az éj elérkeztével visszatért Sztambulba s felment a mohamedán városrészek kellő közepébe, hogy leüljön a szabadban, a Szultan-Fatih mecsetje előtt levő sétatéren, a hová most ismét gyakran járogatott. Itt akart ábrándozni a tiszta hűs estén, e bájos keleti békességben, nargiléja mellett csodálva ezt a haldokló nagyszerűséget, nagy pusztulást és vallási csöndet maga körül.

Midőn a térre érkezett, az összes közeli kávéházak meggyújták már szerény lámpásaikat; fákra akasztott régi olajlámpások is terjesztettek némi kis fényt. A székeken és padokon turbános álmodozók dohányoztak; hallani lehetett a száz számra ott lévő nargilék különös kis zaját: a hosszú és mély szippantásra bugyborékoló vizet. Elhozták neki is a magáét, izzó parázsszal a perzsa dohányleveleken, s nemsokára ő is, mint mind a kik körülvették, igen kellemes, ártalmatlan félálomba merült, mely kedvezett a gondolatoknak. E fák alatt, melyeken az alig világító lámpások függtek, éppen szemben ült a mecsettel, melytől a széles sétatér választá el. Üres és igen homályos volt e hely, kopott kőlapok váltakoztak földdel és gödrökkel, s az egész háttérrel elfoglaló mecset fala magas, nagy, impozáns és szigorú képet mutatott, mint egy bástya, egyetlen egy nyílással: a legalább harmincz láb magas boltívvel, mely a szent udvarba vezetett. Azon túl, jobbról is, balról is, a távolban a sötét éjszaka látszott, feketeség, — fák talán, vagy a halottak tájékát jelző cyprusok — valami különösebb sötétség, mint máshol, az Iszlám békéje és titokzatos-sága. A hold, mely egy vagy két órával előbb kelt fel Ázsia hegyei mögött, kicsillámlott már Szultan-Fatih homlokzata fölött; lassan bontakozott ki, kerekké vált kékes ezüstszínében s oly szabad, oly légi volt e tömör földi épület fölött, jól kifejezván végtelen távolságát és elszigetelt voltát a térben! . . . A kék fény nőttön-nőtt mindenütt; elborítá lassacskán a bölcs és jámbor dohányzókat is, míg az elhagyatott térség a magas szent falak árnyékában maradt még. Fénye megvilágítá az est friss ködét is, melyet a Márvány-tenger lehelt ki s a melyet eddig nem lehetett észrevenni átlátszósága miatt. Most ez a mindent beborító tiszta kékség szinte gőzzé változtatta át a mecset falát,

mely csak az imént még oly tömörnek látszott. A két minaret meg mintha áttetsző lett volna az égben, a hold sugarai mintha áthatoltak volna rajta s szinte elszédíték a nézőt a kék fény e ködében, annyira megnagyobbodtak, átszellemültek és könnyűvé váltak.

Ugyanezen órában az Aranyzarv másik partján, — valóságban nem is nagyon messze innen, de oly távolságban mégis, mely mérhetetlennek látszott — egy európainak nevezett város, melyet Perának neveznek kezdte éjjeli életét. Ott, mindenféle fajbeli levantei (s néhány fiatal török is, sajnos) kik párisi (vagy majdnem párisi) öltözékük miatt azt hiszik magukról, hogy a civilizáció valami irigylésre méltó fokára emelkedtek, gyülekezett a korcsmákban és szánalmas mulatóhelyeken, vagy a poker-asztalok körül a perai magas elegancia társas-köreiben . . . Mily nyomorult kis lények vannak is a világon! . . .

Szegény, nyugtalan, egyensúlyt veszített, üres és nyomorult emberek ezek, kiknek nincs már egy álmuk vagy reményük se! Mily szegény lények ők az e parti böles és egyszerű emberek mellett, kik várják, hogy a műezsim elkezdje énekét odafönn a levegőben, hogy azután bizalommal telten térdepeljenek le a megismerhetetlen Allah előtt s később, nyugodt lélekkel, meghaljanak úgy, mint a hogy valami szép utazásra indul el az ember.

Ime, el is kezdik már a hívó éneket a várt hangok. Az ég fénylő gőzében elvesző tornyok tetején lakozó személyek, a levegő lakói, kik bizonyára valahol a hold közelében vannak e perczen, elkezdik éneküket egyszerre, mint a madarak, szinte reszketve az extasistól, mely úrrá lesz rajtuk. Ritka torkú emberek kellene ide, hogy meg lehessen hallani hangjukat az óriási minaretek tetejéről. Az ember nem veszít el egy hangot sem, minden, a mit énekelnek, leszáll hozzánk pontosan, tisztán és könnyen . . .

Az álmodozók fölkelnek, egyik a másik után, belépnek az árnyék területére, melybe a sétatér még most is el van merülve, áthaladnak rajta s lassan a szent kapu felé indulnak. Előbb hármasával, négyesével, ötösével, kis csoportokban mennek imádkozni fehér turbánjukban és hosszú ruhájukban. Majd mások is jönnek, minden oldalról, kilépve a sötét környékből, a fekete fák közül, a fekete utcákból

s az elzárt házakból. Csendes papucsban érkeznek, lassan lépkednek, áhítattal és méltósággal. E magas, a nagy komor falba fűrt kapu vonzza őket mind, melyet egy régi időkből való s a falra akasztott lámpás világít meg; kis lángja egészen sárgának és kialudtnak látszik a szép holdvilág alatt, mely az eget ellepi. S míg a fenti hangok folyton énekelnek, egész szakadatlan fölvonulása keletkezik e fehér mousseline-ba burkolt fejeknek, s az óriás kapu elnyeli valamennyit.

Midőn a téren levő padok megürültek, André is a mecset felé indult, utolsónak, ő, a ki a legnyomorultabbnak érzi magát valamennyi közt s a ki nem fog imádkozni. Belép és állva marad az ajtó mellett. Két vagy három ezer turbán sorakozik ott több egyenlő sorba, magától, szemközt a mihrabbal. Egy hang lebeg e csendbe merültek fölött, egy panaszkodó, végtelenül mélabús hang, mely igen magasan énekel, mint a műezzimek, meghalni látszik a kimerültségtől, új életre kap, megrezeg újból a mély kupolák alatt, soká húzódik, húzódik, míg csak csendes agóniában végre meg nem szűnik s meg nem hal, hogy azután új életre kapjon. E hang az, mely e figyelmes emberek kétezer imáját irányítja; felszólítására mindenk előtt térdre hullanak, majd még nagyobb alázattal leborulnak s végül, valamennyien egy időben, homlokukat a földhöz szorítják, szabályos és együttes mozdulattal, akárcsak lekaszált volna fejüket e fölöttük elhaladó szomorú és mégis oly édes ének, mely némelykor annyira meggyöngül, hogy szinte csak mormogássá válik, de mégis betölti az óriási hajót.

Alig van világosság e tág szentélyben, csupán a csengő bolthajtásokból itt-ott aláereszkedő szálakra akasztott mécsek terjesztenek némi fényt; ha az összes falak nem volnának oly tiszta fehérek, alig láthatna az ember. Néha néha szárnycsattogást hallani: a tető alatt fészkelő galambok ébredtek fel a kis lámpások fényétől és a ruhák suhogásától, felreppennek és ijedtség nélkül röpködnek az összegyűlt turbánok ezrei fölött. S az áhitat oly nagy, a hit oly mély, midőn a homlokok lehajolnak a magas és rezgő kis hang énekére, hogy az ember úgy érzi, mintha csendes és számtalan imájuk úgy emelkednék felfelé, mint a tömjén füstje . . .

Bár védelmezné meg és szigetelné el Allah és a Kalifa ezt a vallásos és álmodozó, becsületes és jó török népet, mely egyike a legnemesebbeknek a földön s képes óriási erő kifejtésre, magasztos hőstettekre is a csatamezőn, ha a szülőföld forog koczkán, vagy az Iszlám és a hit.

Az ima végeztével André is kiment a többi hívekkel s leült odakinn dohányozni a folyton emelkedő hold szép fényénél. Csendes megelégedéssel a helyreállított sírra gondolt, mely ez órában bizonyára oly fehéren, egyenesen és szépen emelkedik a tiszta sugarakkal telített éjbe. E kötelességet teljesítvén, most már elhagyhatta volna az országot, mint a hogy régebben gondolta. De nem, Kelet bája lassacskán teljesen hatalmába keríté, azután meg hallani is akarta újból e három kis titokzatos nő hangját, kik bizonyára vissza fognak jönni a török nyár beálltával. Eleinte lelkiismereti furdalást keltett benne e kaland, azon megbízó vendégszeretet miatt, melyben török barátai részesítették; ma este azonban nem érezte ezt többé: «Végre is, nem bántom egyikük becsületet sem; köztem és Dzsenan közt, ki elég fiatal ahhoz, hogy a lányom lehetne, kit nem is láttam s nyilván nem is fogok látni soha, mi is lehetne egyéb, egyik részen épen úgy, mint a másikon, kedves és kissé sajátos barátságnál?»

Különben e napon levelet kapott tőle, mely egymáshoz való viszonyuk határait pontosan megjelölte.

Egy szeszélyes napon, — írta elvarázsolt királykisasszonyi palotája mélyéből, mely azonban nem gátlá meg abban, hogy nagyon is ébren ne legyen. — egy szeszélyes napon, a legnagyobb erkölcsi egyedüllétben, fellázadva ezen áttörhetetlen korlát ellen, melybe minduntalan beleütközünk s mely megöl bennünket, elindultunk bátran annak a felfedezésére, hogy milyen ember lehet Maga? Dacz, kíváncsiság, ebből állott első vágyunk a találkozássra.

Egészen más André Lhéryt találtunk azonban, mint a mi lyent képzeltünk. És most azt az *igazi Magát*, a kivel megismertetni bennünket szíves volt, soha többé nem fogjuk elfelejteni. De meg is kell magyarázni ezt a mondatot, mely nőtől férfihoz intézve, szinte izléstelen udvarlásnak tetszik. Nem fogjuk elfeledni többé, mert Magának köszönjük, hogy megismertük azt, a mi kétségtelenül a nyugoti asszonyok életének legnagyobb öröme

lehet: a művészszel való értelmi érintkezést. Nem fogjuk elfeledni soha, mert gyengéd rokonszenvet tanúsított irántunk, a nélkül, hogy tudta volna, szépek vagyunk-e vagy vén maszkok; jobbik részünk, lelkünk iránt érdeklődött, melyet uraink mind-
eddig figyelembe vételre méltónak nem találtak; maga mutatta meg nekünk, mily értékes lehet egy férfi tiszta barátsága.

Úgy volt tehát csakugyan, a hogyan gondolta: lelkek kedves flirtelése és semmi egyéb; lelkek flirtelése, sok veszélylyel köröskörül, de csak tárgyi, nem pedig erkölcsi veszélylyel. S mindez fehér fog maradni, mint a hó, fehér, mint a mecsetek kupolája a hold fényében.

Nála volt Dzsenan e levele, melyet csak az imént kapott Perában s újból elővette, hogy még egyszer elolvassa nyugodtan a közeli ágakra akasztott méceses világánál:

S most, mondá, hogy nincs többé velünk, mily szomorú dolog visszaesni a tétlen életbe! Ön talán, annyira színes, annyira mozgékony életmódja mellett nem is képes elképzelni a miénket, mely oly halavány, egymást követő, emléket vissza nem hagyó esztendőök sorozatából áll. Előre tudjuk már mindig, hogy mit hoz a holnap, — semmit, — s hogy minden holnap, egészen halálunkig ugyanazon unalmas édességben, ugyanazon olvadt hangnemben fog tovasiklani. Gyöngyszínű napokat élünk, puha pehely-ágyon, mely a kavicsok és tüskék után való vágyódást ébreszti fel bennünk.

Ama regényekben, melyeket Európából kapunk, mindig olyan embereket látunk, a kik életük alkonyán sírnak a miatt, hogy elvesztették illúzióikat. Ezeknek legalább voltak illúzióik! Érezték egyszer azt az ittasságot, hogy valami szép délibáb után indulnak! Minekünk azonban, André, sohasem lehetett illúzióink, s ha majd eljönnek utolsó napjaink, nem lesz meg még az a szomorú időtöltésünk sem, hogy megsirathassuk őket... Ó, mennyivel élénkebben érezzük ezt a Maga ismeretsége óta!

Mily szép órák voltak azok, a Maga társaságában, a szultanszelimi városrész régi házában!... Oly álom vált ott valóvá, melyet remélni sem mertünk volna soha azelőtt; André Lhéry a mienk volt egyedül, úgy bánt velünk, mint gondolkodó lényekkel, s nem mint játékszerekkel, sőt kissé talán mint barátnőivel is, a mennyiben lelkének rejtett oldalait is felfedte előttünk! Oly kevésbé ismerjük az európai életet s a Maga világának szo-

kásait, hogy nagyon is meg tudtuk becsülni bizalmának az értékét, melylyel indiszkrécióinkra felelt. Nagyon is indiszkrétek voltunk, ezt jól tudtuk s ha nem lett volna a fátyol rajtunk, bizonyára nem mertünk volna olyan vakmerőek lenni.

Most, teljes egyszerűséggel és egyenes lélekkel, kérni akarjuk valamire. Mikor a multkor azon sírról beszélt, mely oly kedves Maga előtt, mindhármunknak ugyanaz a gondolatunk támadt, s ugyanaz a félelem nem engedte, hogy kifejezzük. De itt, levélben, ki merjük mondani . . . Ha tudnók, hol van barátnöje sírja, oda mennénk imádkozni némelykor s a midőn majd elutazik, örködhetnénk felette és hírt adhatnánk róla. Talán kellemes lesz Magának az a tudat, hogy a földnek azon zuga, hol szívének egy része pihen, nincsen csupa közönyösségtől körülvéve. Mi pedig oly boldogak volnánk, ha e kissé valóságosabb láncz is Magához fűzne, mikor már messze lesz ; hajdani barátnöjének emléke így talán meg fogja védeni az elfeledtetéstől mostani barátnöit.

És az azért mondott imákban, a ki megszerettette magával országunkat, Magáért is fogunk imádkozni, kinek mély szomorúságát nagyon is jól észrevettük . . . Mily különös dolog, hogy úgy érzem, mintha visszatérne a reménységem, mióta Magát ismerem, én, a kinek nem volt már egy sem. Hát én nekem kell figyelmeztetnem Magát arra, hogy az embernek nincs joga az élethez fűzni várakozását és ideálját, mikor néhány olyan oldalt írt, a milyenek a Maga könyveiben vannak? . .

Dzsenan.

Nagyon régóta óhajtotta már, hogy Nedzsibé sírját idevalókra bízassa, a kik gondját viselnék, sőt arról is álmodozott, a mi pedig látszólag szinte lehetetlenség volt, hogy török nőkre bizza, a kis halott fajbeli és mohammedán nővéreire. Dzsenan ajánlata tehát nemcsak nagy hálára kötelezte vele szemben, hanem vágyának tetőpontja is volt, s teljesen megnyugtatta lelkiismeretét a halottal szemben.

A multa és a jelenre gondolt e csodás éjszakán; s bár rendesen úgy vélte, hogy török életének első, annyira gyermeki korszaka és a jelenlegi időszak között az idő egész mélységet ázott, ma este, épen ellenkezőleg oly közel látta őket egymáshoz, mintha megszakítás nélküli folytatást alkottak volna. Arra a gondolatra, hogy ő annyira eleven

és fiatal, az pedig már oly régóta nem egyéb, mint egy darabka föld, más föld közt, odalenn a sötétségben, majd megrázó lelkiismereti furdalást és szégyent érzett, majd pedig — az élet és az ifjúság iránti határtalan szerelmében — szinte önző diadalmámor fogta el . . .

Most már másodszor ma este összeolvadt képzeletében Nedzsibé és Dzsenan; különben is egy országbeliek voltak, mind a kettő czirkassziai, az egyiknek hangja több ízben már a másik hangjára emlékezteté s egyes török szókat hasonlóan ejtettek ki . . .

Egyszerre, a sötét fák tömege felől öszvérek csendes hallván, — melyek mindig oly ezüstös csengéssel és tisztán hallatszanak a sztambuli éjszakában — észrevette, hogy igen késő van már: a zöldségárusok érkeztek egres kosarakkal, babbal, salátával, mindenféle májusi főzelékkel, a mit korán reggel, a mecsetek táján a nép fehér fátyolú asszonyai vásárolnak össze. Maga körül nézett s észrevette, hogy ő az egyedüli és utolsó dohányzó a téren. A kis kávéházak lámpásai majdnem mind ki voltak már oltva. Harmat szállott alá megnedvesedő vállaira s egy fiatal gyerek, a ki egy fához támaszkodva állott mögötte, nyugodtan várta, míg elmegy, hogy azután elvigye a nargilét és becsukja a boltot.

Majdnem éjfél. Felkelt, hogy lemenjen az Aranyzarv hídjai felé s áttérjen a másik partra, a hol lakott. Kocsi nem jár már természetesen, ily késő órában. Mielőtt elhagyhatná a holdvilágnál álomba merült Ó-Sztambult, nagy utat kell még megtennie csendben, ezen álom-városon át, teljesen néma és csukott házak között, a hol minden szinte megmeredett most e kísérteties nagy világosság egészen fehér sugarainál. Oly városrészekben kellett áthaladnia, melyekben az utcák majd le, majd felfelé mentek, egymásba fonódtak, szinte az elkésett utas megtévesztésére, a ki nem találhatott volna senkit, a ki útba igazította volna. André azonban jól ismerte összes tekervényeiket. Sivatagokhoz hasonló térségek is voltak itt, a magas kupolájú mecsetek környékén, melyeket a hold óriási fehér halotti lepellel borított le, és mindenütt arabs rajzokkal ékesített ódon rácoszatú temetők, kicsiny és sárga lángú mécsesekkel itt-ott a sírokon. Helyenként márvány-

kioszkok szórtak ablakaikból bizonytalan lámpafényt; de ez a világítás is a halottak számára való volt s jobb volt az élő embernek oda be nem néznie: csupán vénségtől porladó és hamuval teleszórt magas ravatalokat látott volna. A kövezeten azok a vöröses török kutyák aludtak falkástul, összegurulva, melyek épen olyan jámborok, mint a mohammedánok, kiknek kegyelméből élnek s nem képesek megharagudni még akkor sem, ha rájuk lép az ember, hacsak megértik, hogy nem szánt szándékból történt. Semmi zaj, csupán hosszú közökben, a bakter vasas botjának kopogása valahol a csengő kövezeten. Ó-Sztambul, valamennyi temetőjével egyetemben vallási békességben alszik, akárcsak egy háromszáz évvel ezelőtti éjjelen.

Negyedik rész.

XVIII.

Május hónap változékony időjárása után, melyben a fekete-tengeri szellő állandóan hideg esővel terhes fellegeteket sétáltat, junius hava kibontá hirtelen Törökország fölött a keleti délvidék mély kékségét. Konstantinápoly lakosainak minden évben visszatérő kivándorlása a Boszporusra végbement már. Ezen, a szélről majd mindig nyugtalanított viz európai partján valamennyi nagykövetség ismét elfoglalta nyári lakóhelyét; André Lhéry is köteles volt tehát követni a divatot s berendezkedni Therapiában, ebben a kosmopolita faluban, melyet óriási szállodák éktelenítenek el, s a hol este café-concertek zenekarai dühöngenek. De azért legtöbb idejét mégis csak ott tölté azon a mindig bájosan keleti, árnyékos és nyugalmas ázsiai parton.

Visszatért gyakran kedves Sztambuljába is, a hová rövid egy órai hajózás után érhetett el innen, a Boszporuson keresztül, melyet a szünet nélkül járó-keelő gőzhajók és vitorlások népesítettek be.

A hajók a tengerszoros közepén, a két oldalt házakkal és palotákkal szegélyezett két part közt vonultak fel: óriási modern gőzösök vagy régi szép vitorlások, melyek

csoportosan indultak útnak, mihelyest kedvező szél támadt. Mindaz, mit a dunamelléki országok, Oroszország déli része, sőt még a távoli Perzsia és Bokhara is termel és exportál, összegyűlik itt, e zöld erdők közé zárt szorosban, a hol állandóan fúj az északi steppék felől a Földközi-Tenger felé haladó szél. A partokhoz közelebb ezerféle ki- és berakodás látható: kis gőzösök, arany varrású évezősöktől vezetett keskeny kaikok, elektromosságtól hajtott hajók meg nagy, kipingált és aranyozott bárkák, melyekben halászok eveznek állva, s vetik ki hosszú hálóikat, melyek kifognak mindent a mi épen a vízben úszik. A folyton mozgásban lévő járóművek ezen tömkelegét állandóan zajos csavargőzösök szelik át, reggeltől-estig szállítván az ázsiai lépcsőfokoktól az európai lépcsőfokokhoz a vörös fezes férfiakat és eltakart arcú nőket.

A jobbra is balra is húsz kilométernyi távolságba terjedő házak a Boszporus mellett kertjeik és fáik közül ezri-vel nézik ablakaikon keresztül ezt a sürgést-forgást, mely sohasem szünik meg a zöld vagy kék vízen. Vagy nyitott ablakok vagy a kifürkészhetetlen háremek jól elrostélyozott ablakai. Minden korbeli és mindenféle stílusú házak. Az európai oldalon, sajnos, látható néhány örjöngő levantei összeállított, sőt néha még szecsessziós homlokzatú nevetséges villája is, melyek visszatetszők a régi Törökország harmónikus lakóházai mellett, de azért elenyésznek és nem zavarják meg az egész kép szépségét. Az ázsiai parton, a hol jóformán csak törökök laknak, kik az új holmit megvetik s féltékenyen őrzik nyugalmaikat, csalódás nélkül vonulhat el az ember a szárazföld mellett, — itt még érintetlen a mult és kelet bája, mely mindenütt uralkodik. A patak minden fordulójánál, a lombos dombok alatt nyíló minden kis öbölnel az ember nem lát egyebet, mint nagy fákat, s keleti titokzatosságú zugokat. Nincs út, melyen a víz partján lehetne haladni, mert a régi szokás szerint minden háznak megvan a maga kis különálló és elzárt márvány partja, melyen a hárem asszonyai ritka fátyolban tartózkodhatnak s figyelhetik az előttük szakadatlanul folyó kedves hullámokat és a félholdra emlékeztető alakú kaikokat. Itt-ott árnyékos és igen nyugalmas öblöcskék, tele magas árbócú vitorlásokkal. Szent

temetők, melyeknek aranyozott sírkövei mintha nagyon is közel akartak volna húzódni a parthoz, hogy lássák ők is ezeket a siető gőzhajókat s az evezősök rythmikus mozgását. Mecsetek, melyeket sok száz éves tiszteletre méltó platán lombja borít el. Falvak terei, a hol ágakra akasztott hálók száradnak s turbános álmodozók üldögélnek valamelyik változhatatlanul fehér, jámbor felírásokkal és arany arabeszekkel diszitett márványkút körül.

Midőn az ember Therapiából vagy a Fekete Tenger torolatától jövet lemegy Konstantinápoly felé, a Boszporusnak ezen legendaszerű tündérképe fokról-fokra szinte a nagy-szerűség crescendo-ját mutatja, egészen e végső apotheosis-ig mely akkor következik be, mikor a Márványtenger is láthatóvá lesz és feltűnik baloldalt az ázsiai Szkutari, míg jobb oldalt a hosszú márványpart s a szultán palotái felett Sztambul magas profilja emelkedik ki tömérdék tornyával és kupolájával.

Ez volt az a változatos és meglepő látványokban bővelkedő táj, melyben André Lhérynek őszig élnie kellett s várni barátnőit, a három kis fekete szellemet, kik azt mondták neki: «Mi is a Boszporuson leszünk nyáron», de a kik annyi nap óta nem adtak már semmiféle életjelt. Hogy tudhassa meg már most, hogy mi lett velük, nem ismervén régi, Macedónia erdeiben elzárt palotájuknak címét?

XIX.

Dzsenan levele Andréhoz.

Bunar-Basi, Szaloniki mellett, 1904 jun. 20.

Barátnője gondolt Magára; de heteken át annyira vigyáz-tak rá, hogy nem is írhatott.

El szeretné mondani magának ma halvány kis történetét, házassága történetét; hallgassa meg, mint a hogy meghallgatta Zejneb és Melek történetét is, oly jóakarattal, Sztambulban, jó dajkám kis házában, ha ugyan még emlékszik reá.

Az az ismeretlen, a kit atyám nekem férjül adott, André, nem volt sem kegyetlen, sem beteg: ellenkezőleg, szép szőke tiszt volt, előkelő és finom modorú, a kit szerethettem is volna. Kezdetben gyűlöltem, mint rám erőszakolt urat, most azon-

ban nem érzek már semmiféle gyűlöletet iránta. De nem tudtam elfogadni az olyan szerelmet, a milyen az övé volt, a mely pusztá megkívánásból állott és közönyös maradt az iránt, hogy szívemet bírja-e vagy sem.

Tudja jól, hogy nálunk mohammedánoknál mily elkülönítve élnek egymástól a férfiak és nők ugyanabban a házban. Ez az állapot ugyan már eltűnőben van, mert ismerek olyan kiváltságos nőket, a kiknek élete csakugyan férjük társaságában telik el. De nem így áll a dolog a szigorúan a hagyományhoz ragaszkodó családokban, a milyen a mienk is: itt a *hárem*, melyben mi tartózkodunk és *szelamlík*, melyben urunk tartózkodik, teljesen külön választott két helyiség. Nagy, hercegi háremünkben laktam tehát anyósommal, két sógornőmmel és Hamdi egy fiatal Dürdané nevű unokanővérével. Dürdané szép volt, alabastrom fehérségű, élénk színű festett haja, zöld szeme volt és szemei, melyeknek pillantásával sohasem találkozott az ember, szinte foszforeszkáltak.

Hamdi egyetlen fiú volt és feleségét igen beczte. A régi, óriási palota egy egész emeletét adták nekem: egymagamnak négy fényes, a régi török divat szerint berendezett szalonom volt, melyekben ugyancsak unatkoztam; hálószobám azonban Párisból jött épen úgy, mint egy Louis XVI. szalonom és boudoirom, a melybe megengedték, hogy elhozzam könyveimet; — ó! jól emlékszem, hogy a mint rendezgettem őket kis fehér lakk szekrényeimben, mennyire kétségbe estem arra a gondolatra, hogy ott, a hol asszonyi életem elkezdődött, ott kell majd végződnie is, s hogy máris megkaptam ettől az élettől mindent, a mit várhattam! . . . Ez volt tehát a házasság: hízélgés és csók, mely lelkemet sohasem kereste, a magány és elzárkózás czéltalan hosszú órái, azután meg azok az órák, melyekben egy baba — vagy talán még kevesebb szerepét kellett játszanom . . .

Megpróbáltam boudoiromat kellemessé tenni Hamdi előtt s rábírní őt, hogy szabad óráit ott töltse el. Olvastam az újságokat, beszélgettem vele a palota s a hadsereg dolgairól, igyekeztem felfedezni azt, a mi őt érdekli, hogy arról beszélgethessek vele. De nem, jól láttam, hogy ez megzavarja átöröklött fogalmait. «Mindez, mondá, alkalmas férfiak közti beszélgetésre a szelamlíkban.» Csupán azt kívánta tőlem, hogy szép legyek és szerelmes . . . Annýira kívánta, hogy túlságosan sokat is kívánta . . .

Dürdané ugyancsak tudott volna szerelmes lenni! Az egész

család csodálta bájoságát, — ezt a fiatal párdüzcéhez hasonló bájoságot, hullámszerű mozdulataival. Este tánczott s a lanton játszott; alig beszélt valamit, de folyton mosolygott, sokat ígérő és egyszersmind kegyetlen mosolylyal, mely kimutatta kis hegyes fogait.

Gyakran bejött hozzám, állítólag azért, hogy szórakoztasson. Mily megvetést nyilvánított ilyenkor könyveimmal, zongorámmal, irományaimmal és leveleimmal szemben! Magával czipelt mindig, mindettől távol, egy török szalonba, a hol lefeküdtünk a dívánra, cigarettáztunk és játszottunk az örökös tükörrel. Neki, a ki asszony volt és fiatal, azt gondoltam, hogy elmondhatom bánatomat. De ő tágra nyitá vízszinű nagy szemeit s elnevette magát: «Mi miatt panaszkodhatol te? Fiatal vagy, szép s olyan férjed van, a kibe bizonyára szerelmes is vagy már! — Nem, felelém, ő nem az enyém, minthogy egy gondolatát sem birom. — Mit törődöl a gondolatával? Tiéd ő és *egyedül* a tiéd!» Az utolsó szókat erősen hangsúlyozta, gonosz pillantással.

Mély bánatot okozott Hamdi anyjának, hogy egy év leforgása alatt nem született gyermekem; bizonyára megbabonáztak, mondá. Én nem akartam elmenni a forrásokhoz, a mecsetekbe s azon dervisekhez, a kik állítólag el tudják hárítani az ilyen átkot: gyermeket, nem, azt nem akartam. Ha szerencsétlenségemre lányom született volna, hogyan neveltem volna fel? Keleti nőnek-e, a milyen Dürdané, a kinek nincs az életben más célja, mint a dal és a szerelem? Vagy pedig olyannak, a milyenek mi voltunk, Zejneb, Melek s én magam, hogy így kegyetlen szenvedésekre ítéljem?

Lássa, André, tudom jól, hogy kikerülhetetlen ez a mi szenvedésünk, hogy mi vagyunk az a lépcsőfok, mi és kétségkívül még azok is, a kik közvetlenül mi utánunk fognak következni, melyről a mohammedán török nőnek föl kell emelkednie és szabaddá kell válnia. De nem éreztem volna magamban bátorságot, hogy az én véremből való és karjaim közt ringatott gyermeket erre a vértanui szerepre szánjak.

Hamdinak ebben az időben az az eltökélt szándéka volt, hogy külföldön kér állást valamelyik nagykövetségnél. «Magammal foglak vinni, ígéré, s ott úgy fogsz majd élni, mint a nyugati nők, mint bécsi nagykövetünk felesége vagy Eminé hercegnő Svédországban.» Azt gondoltam, hogy akkor majd egyedül, kisebb házban, életünk szükségkép bensőségesebb lesz.

Azt is gondoltam, hogy külföldön megelégedett, sőt talán büszke is lesz az uram arra, hogy művelt felesége van, a ki lépést tart a korral.

S mennyire iparkodtam lépést tartani! Olvastam az összes nagy francia revueket, a nagy lapokat, a regényeket és a színdarabokat. Ekkor kezdtem csak megismerni magát, André, ilyen mélyen. Fiatal lány koromban már olvastam *Medzsé-t*, s néhány, keleti országunkkal foglalkozó könyvét. Életem ezen korszakában újból elolvastam őket, s jobban megértettem most már, hogy mi mohammedán nők miért tartozunk Magának halálával s mért szeretjük jobban, mint annyi mást. Azt találtuk ugyanis, hogy benső lelki rokonságba fűz össze magát és bennünket a Maga szeretete az Iszlám iránt. Ó, szegény meghamisított, rosszul ismert Iszlámunk, melyhez mégis oly híven ragaszkodunk, mert nem ez akarta szenvedéseinket! . . . Ó, nem Prófétánk volt az, a ki bennünket erre a vértanúságra ítelt, melyet viselnünk kell. A fátyol, melyet nekünk adott, védelem volt, nem a rabszolgaság jele. Soha, soha nem akarta ő, hogy élvezetre szánt babák legyünk: a jámbor imám, a ki szent könyvünkre oktatott, megmondta világosan. Mondja Maga is André, mondja a Korán dicsőségére és azoknak megbosszulására, a kik szenvednek, mondja hát, mert mi szeretjük magát . . .

Keletre vonatkozó könyvei után kíváncsi voltam a többiekre is. Valamennyi lapjára hullott egy-egy könny . . . Vajjon a sokat olvasott szerzők, a mikor írnak, gondolnak-e azon végtelen különféleségű lelkekre, melyekben gondolatuk el fog merülni? Nyugati asszonyoknál, a kik *látják* a világot, a kik benne élnek, az író által előidézett benyomások kétségkívül nem hatolnak olyan mélyre. Minálunk azonban, kik örökre el vagyunk zárva, Maguk tartják azt a tükröt, mely visszatükrözteti ezt a soha meg nem ismerhető világot: csak a maguk révén láthatjuk. Maguk által érezzük, hogy élünk; hogy ne értené hát meg, hogy a szeretett író szinte részévé válik saját magunknak? Követtem magát mindenütt a világ körül, albumaim tele vannak a Magáról szóló s az újságokból kivágott cikkekkel; sok rosszat is halottam Magáról, de nem hittem el. Még sokkal azelőtt, hogy találkoztunk volna, pontosan megéreztem, hogy milyen ember lehet Maga. Midőn végre megismertem, milyen jól ismertem már! Midőn ideadta nekem arczképeit, mind megvolt már nekem, André, rejtett ládám fenekén, egy satin-zsákbán! . . . Ezen vallo-

más után kívánhatja e még, hogy viszontlásson bennünket? Nem, az ilyen dolgokat csak olyan barátnak lehet elmondani, *a kit nem fogunk már viszontlátni többé...*

Istenem, mennyire eltávolodtam házasságom kis történetétől!... Az esküvőm szép ünnepségeit követő tél végéig jutottam, azt hiszem. Hosszú volt a tél abban az esztendőben s Sztambult két hónapig hó takarta. Lesoványodtam, rossz színem lett s Hamdi anyja, Emiré Hanum könnyen kitalálta, hogy nem vagyok boldog. Aggódott, úgy látszik arczom fehérsége miatt, mert egy nap orvosok jöttek és tanácsukra elküldött két hónapra a szigetekre,*) a hol barátnői Zejneb és Melek már ott voltak.

Ismeri, ugy-e bár a mi szigeteinket és az ottani tavasz kellemességét? Az élet s a szerelem iránti szerelmet lélegzi be ottan az ember. Ebben a tiszta levegőben, e balzsamillatú fenyvesek alatt mintha csak újjá születtem volna. A rossz emlékek, asszonyi életemnek hamis hangjai, mind mintha valami kedves kábultságban olvadtak volna fel. Bolondnak tartám magamat, hogy férjem előtt oly bonyolodottnak és nagyigényűnek mutatkoztam. Ezen éghajlat és ez az április megváltoztattak. Holdvilágos estéken, villánk szép kertjében egyedül sétálgattam, azzal az egy kívánsággal, hogy magam mellett érezzem Hamdit, karját derekam körül s hogy ne legyek semmi más, csak szerelmes. Keserű megbánást éreztem azok miatt a csókok miatt, melyeket nem tudtam neki visszaadni, újból megkívántam hízélgését, mely azelőtt untatott.

A meghatározott határidő előtt, minden előzetes értesítés nélkül visszatértem Sztambulba, csupán rabszolgáim kíséretében.

A hajót, mely visszavitt, valami akadály késleltette és csak késő éjjel érkezett meg; tudja jól, hogy nekünk mohammedán nőknek nincs meg az a jogunk, hogy napnyugta után az utcán legyünk. Kilencz óra volt már, midőn nesztelenül lakásomba osontam. Hamdinak ez órában a szelamlikban kellett lennie atyjával és barátjaival, mint rendesen; anyósom kétségkívül bezárkózott már s elmélyedt a Koránban, unokanővérem pedig bizonyára jóslat magának valamelyik ügyes rabszolgával, a ki a kávé üledékéből jósolni tud.

Egyenesen szobámba mentem s midőn beléptem, nem láttam egyebet, mint Dürdanét uram karjai között...

*) A Herczeg-szigetek, a Márvány-tengerben. Konstantinápolyban csak így mondják: a szigetek.

Bizonyára azt fogja mondani, André, hogy történetem köznap és gyakran megtörtént már Nyugaton is; de hiszen én is csak következményei miatt mondtam el, melyeket magával hozott.

De fáradt vagyok, viszont nem látandó barátom s a folytatást holnap írom meg.

Dzsenan.

XX.

Eltelt mégis az egész július hónap a nélkül, hogy a megígért folytatás Andréhoz érkezett volna; nem kapott semmi új hírt a három kis fekete szellemről.

Mint a Boszporus partjának összes lakói, ő is főképen a vizen élt az év ezen szakában, s minden nap átkelt Ázsiába. Legalább is olyan keleti lévén, mint egy török, volt saját kaikja s evezősei a hagyományos öltözetet viselték: bő ujjú, brusszai gaze-ból való inget és aranyhimzésű bársony kabátot. A kaik fehér volt, hosszú, keskeny és hegyes, mint a nyíl, a libériák bársonya pedig vörös.

Egy reggelen, épen az ázsiai part mellett haladt el hajójában, szórakozott pillantással futván végig a part legszélén épített régi házakon, a háremek zárt ablakain, zöld lomboktól elborított titokzatos kertek rácsozatain, midőn megpillantott maga előtt egy karcsú csónakot, melyben három fehér selyembe burkolt nő evezett: az eunuch, szabályosan begombolt redingote-ban mögöttük ült s a három evező nő teljes erővel dolgozott, mintha csak versenyezne. Közelében haladtak el s fejüket feléje fordíták; megállapíthatta, hogy elegáns kezük van, de mousseline fátynak eltakarta arcukat s nem engedett kitalálni semmit.

Nem is sejté, hogy az ő három kis fekete szellemével találkozott, a kik nyáron fehér szellemekké változtak át.

Másnap ezt írták neki:

1904. augusztus 3.

Barátnői két napja már, hogy visszatértek a Boszporus ázsiai oldalára. Tegnap reggel csónakba szállottak s maguk eveztek Pasa-Bagesé felé, a hol sok a szeder a sövényekben és sok buzavirág terem a fű közt.

Evezünk. A csarsaf és fekete fátynak helyett csak világos

selyem jeldírmé és mousseline kendő volt a fejünkön: a Boszporus mellett, falun, megengedik ezt nekünk. Szép idő volt, fiatal idő, a szerelem és az élet hajnalának ideje. A levegő friss volt és langyos, az evezők meg kezünk közt olyan könnyűek voltak, mint a toll. A helyett, hogy nyugodtan élveztük volna a reggelt, nem tudom, mily bolond vágy fogott el, hogy siessünk, csónakunk csak úgy repült a vizen, mintha utól akarta volna érni a boldogságot vagy a halált...

Nem értük utól se a halált, se a boldogságot a sietéssel, hanem barátunkat, a ki mint egy pasa úgy ült szép, arany és vörös evezősű kaikjában. Én épen szembe találkoztam a Maga szemével, mely az én szemembe nézett, a nélkül, hogy láthatta volna.

Mióta visszatértünk ide, szinte megrészegettünk kissé, mint a foglyok, a kik elhagyják czellájukat, hogy egyszerű fogságukba térjenek vissza: ha tudná, hogy a rózsák nagyszerűsége ellenére is, milyen hely volt az, a honnan mi jövünk... Ha valaki, mint Maga, a lázas és szabad Nyugat embere, talán nem is érezheti a mi halotti életünk borzalmát, nem is ismerheti a mi látóhatárunkat, a melyen csak egy dolog tűnik fel: az, hogy oda fogunk nyugalomra térni, egy cyprus árnyékába, az ejubi temetőbe, miután az imám szépen elmondotta a szükséges imádásokat!

Dzsenan.

Ugy élünk, mint az a költséges üveg holmi, melyet korpával tele rakott ládákban tartanak. Azt hiszik, hogy így minden rázkódástól megkímélnek, de ez azért mégis csak bekövetkezik s ilyenkor azután a törés a test két részének folytonos érintkezése által szörnyű, mély és borzalmas kínokat okoz...

Zejneb.

Én vagyok az egyedüli értelmes személy hármunk közt, André barátom, bizonyára észrevette már. A másik kettő, — ez magunk közt legyen mondva — kissé «mabul», különösen Dzenan, a ki írni ugyan még fog Magának, de viszontlátni többé nem akarja. Szerencsére itt vagyok én, hogy elrendezzek mindent. Feleljen régi czimünkre (Madame Zahidé, emlékszik még?) Van egy barátnőnk, a ki holnapután a városba megy és elhozhatja a poste restante levelet.

Melek.

XXI.

André azonnal felelt nekik. Dzsenannak ezt írta: «Önt viszont nem látni többé, — vagyis helyesebben: nem halani többé a hangját, mert hiszen látni sohasem láttam — és pedig az értelmi barátságról tett kedves vallomás miatt, mily gyerekség! Kapok bizony többet is, és nem indítanak meg cseppet sem». Tréfára próbálta venni a dolgot s egy öreg, sokkal idősebb, kissé atyáskodó barát szerepét akarta játszani. Lelke mélyén azonban aggódott azon szélső elhatározások miatt, melyekre ezt a kis büszke és makacs lelket képesnek tartotta; nem bízott benne és érezte különben, hogy mily kedves máris előtte és mennyire szomorú volna egész nyara, ha többé nem láthatná.

Levelében követelte a történet megígért folytatását és végezetül elmondá, lelkiismerete megnyugtatóására, hogyan állapítá meg, egy véletlen révén, mindhárma kilétét.

A következő nap utáni napon feleltek:

Hogy megtudta kilétünket, az baj: érdeklik-e még vajjon barátnői, kiknek sohasem fogja meglátni az arczát, most, hogy kis rejtélyük megszűnt, napvilágra jutott? . . .

Történetem folytatása: ennél mi sem könnyebb, megfogja kapni.

Viszontlátni bennünket, André, ez kevésbé egyszerű: adjon időt a meggondolásra.

Dzsenan.

Nos hát, én még pontosabb részleteket fogok közölni és megmondom, hogy hol lakunk. Midőn lefelé megy a Boszporus ázsiai partján, a Csibukli utáni második öbölnél mecset áll, a mecset után egy igen régi stílusú, jól elrostélyozott, pompás és szomorú nagy jali van, a hol mindig valami kedves, redingote-os néger sétál a keskeny parton: itt lakunk mi. Az első emeleten, mely kiugrik a tenger fölé, a hat, barátságtalan rácsozat által védett ablak a mi szobáink ablaka. Minthogy szereti ezt az ázsiai partot, járjon többször erre és nézzen fel a mi ablakainkra, de ne nagyon sokat: barátnői, a kik messziről fel fogják ismerni kaikját, egy nyíláson majd ki fogják dugni barátságunk jeléül ujjukat vagy pedig zsebkendőjük végét.

Dzsenant majd csak ráveszzük s így legyen elkészülve egy jövő heti találkozásra Sztambulban.

Melek.

Nem kérette magát, hogy «arra járjon». Másnap történetesen, éppen péntek volt, a mely nap az elegáns séta napja az ázsiai Édes-Vizeknél, a hová André sohasem mulasztotta volna el elmenni; ama régi ház pedig, melyben Dzsenan lakott s a melyet bizonyára könnyen fel fog ismerni, éppen útba esett. Elterülve kaikjában, egészen a part közelében, a mennyire csak a discretio engedte, haladt el házuk előtt. A török szokás szerint tisztán fából épített jali, melyet az idő kissé megrongált, sötét okker színre volt festve és igen előkelőnek látszott, de mennyire szomorú és titokzatos volt! Az épület alapját szinte mosta a Boszporus. Fogoly barátnőinek ablakai a tenger vize fölé nyúltak, melyet örökös szél nyugtalanított. Mögötte magas fallal körülvett kertek nyúltak messze a közeli hegyoldal erdeje közé.

A ház alatt boltíves barlang-féle nyílott, a milyenek a régi időkben általánosak voltak és a gazda hajóinak eltételére szolgáltak; André, midőn közeledett, sétahajókázásra kész, szép kaikot látott kijönni belőle, arany himzésű, kék bársonyos evezősökkel, melyet egy ugyanoly bársonyból készült és szintén himzett, a vízbe érő szőnyeg diszített. Vajon az Édes-Vizekhez fognak-e menni kis barátnői is? Úgy látszott, hogy oda.

Arra menet fölpillantott a megjelölt rácsozatok felé; finom, gyűrűkkel tele rakott ujjak nyúltak ki onnan és egy csipkés zsebkendőnek a vége. Pusztán abból, hogy mily gyermekesen mozogtak ezek az ujjak és tánczoltatták a zsebkendő végét, azonnal ráismert Melekre.

Konstantinápolyban vannak európai Édes-Vizek: ez egy fák és mezők közt folyó kis patak, a hová tömegesen jönnek a tavasz pénteki napjain, vannak azután ázsiai Édes-Vizek: ez még kisebb patak, szinte csak ér s az ázsiai dombokról folyik le a Boszporusba — itt a nyár pénteki napjain találkoznak az emberek.

Abban az órában, a midőn André ma oda ért, igen sok más kaik is érkezett mindkét partról, egyik fátyolos nőket, a másik meg vörös fezes férfiakat hozva. Egy fan-

tasztikus, sok toronynyal és oromzattal diszített, a szaraczén középkorból származó fellegvár alatt, márványnyal körülvett pompás kioszk mellett, mely a Szultán Ő Felsége tulajdona volt, nyílik ez a kiváltságos kis vízfolyás, mely minden héten annyi szép és titkoszatos nőt vonz oda.

Mielőtt elindult volna rajta, a bokroktól és páfránytól ellepett partok között, visszafordult, hogy lássa, vajjon csakugyan jönnek-e barátnői s azt hitte, hogy felismeri messze maga mögött a három fekete csarsafos silhouette-et s az evezősök kék és arany libériáját.

Sok nép volt már ott, midőn megérkezett; részint a vizen, a hol mindenféle alakú csónak és mindenféle színű libéria volt látható, részint köröskörül, ezen az amphiteátrum-szerűen elterülő nagyon finom és nagyon szép gyepen a patak körül, mely mintha csak azok számára készült volna, a kik le akarnak ott ülni, hogy nézzék a csónakok fölvonulását. Itt-ott nagy fák, melyeknek árnyékában kis kávéházak ütötték fel tanyájukat és tétlen nargilézők teríték ki gyékényeiket a fűvön, hogy keleti módra pihenjenek rajta. Mindezt a fákkal és sűrű bokrokkal borított, kissé vad dombok két oldalt bájosan zöld lejtőik közé zárták. Különösen nők lepték el e két kedves kis part természetes lépcsőfokainak tetejét és mi sem oly harmonikus, mint török nők tömege falun; nem a sötét csarsaf volt rajtuk mint a városban, hanem egyszínű, hosszú — rózsaszín, kék, barna vagy vörös — ruha és valamennyinek feje egyforma fehér mousseline fátyolba volt burkolva.

E kirándulás szórakoztató különössége épen a tömeg, ezen a csendes, zöld lombok közé zárt és szinte beléje burkolt csendes vizen, a hol annyi szép figyelmes szempár lesekszik köröskörül a fátyolok nyílásain keresztül. Gyakran nem is lehet előbbre jutni, az evezők egymást keresztezik, összebonyolódnak, az evezősök kiabálnak, a kaikok érintkeznek, s egyik hajó a másik mellett kénytelen vesztegelni, mialatt a benne ülők szabadon nézhetik egymást. Egyes fedett arcú nők órahosszat is a part mellett maradnak, kaikjuk egészen el van merülve a sás és vízi virágok között, mialatt látócsővel figyelik az arra menőket. Mások ismét nem félnek belekavarodni a nagy tömegbe, de azért csak oly változatlanul titkoszatosak

a leeresztett fátyol mögött, míg arany varrású evezőseik előre iparkodnak. Elég öt-hatszáz métert tenni felfelé e bájos patakon s a lombok sűrűségébe ér az ember; feléje hajló fák között érintheti a fenék fehér kavicsait és vissza kell fordulnia; a keskeny és hosszú kaik csak nagy nehezen fordulhat meg s elindul visszafelé, de csupán azért, hogy később ismét visszatérjen, majd újból lefelé menjen, mint valaki, a ki egy fasorban fel és alá sétál.

Midőn kaikja megfordult abban a kis zöld éjszakában, hol a patak megszűnik hajózható lenni, André ezt gondolta: «Bizonyára szembe fogok találkozni barátnőimmal, a kiknek néhány percczel utánam kellett az Édes-Vizekhez érkeznök». Nem nézte tehát most már a gyepen ülő asszonyok csoportjait, sem a fekete, szürke vagy kék szempárokat, melyeket mind e fehérbe burkolt fejek mutattak, csak azt nézte, a mi a vízen szembe jött vele. Ezen felvonulás képe is mily szép, bárha nem olyan már, mint hajdan volt, s az embernek el kell fordítania némelykor a fejét, hogy ne lássa az utolsó divatot követő fiatal török nők nagy igényű amerikai kis járóműveit, sem a közönséges bérelt hajókat, melyekben levantei nők mutogatják elrémitő kalapjaikat. Mindezáltal még a kaikok uralkodnak, s volt ma néhány gyönyörű is köztük, szép, diszesen aranyozott bársony mellényű evezősökkel: ezekben, szinte fekvé, többé-kevésbé átlátszó csarsafban úri nők ültek, néhány igen elegáns nő pedig jasmakban, mintha csak a Jildizbe menne, kimutatván fedetlen homlokát és sötét szemeit. Csakugyan, miért is nem voltak jasmakban, kis barátnői is, az elegancia e virágai, a helyett, hogy így feketében jöttek ide, mint a hogyan ottan látta őket? Kétségkívül Dzsenan makacssága miatt, a ki láthatatlan akart maradni előtte.

A patak egy fordulójánál végre föltűntek. Ők voltak csakugyan: három karcsú szellem kék bársony szőnyegen, a mely vízbe érő aranyrojtjaival felszedte a vízi növényeket. Három kissé sok egy kaiknak; kettő pompásan ült a hátsó bársonyos padkán, ugyanazon bársonyból, mint a szőnyeg s az evezősök libériája, nyilván a két idősebb, míg a harmadik, a leggyermekebb lábuknál ült összehúzózkodva. Oly közel mentek el mellette, hogy megérinthették volna. A fekete gaze alatt, mely ma nem volt háromszoros,

először Meleknek minap a lépcsőn látott nevető szemeit pillantá meg s hamar megnézte a másik kettőt is, a kik a jó helyeken ültek. Egyikük szintén félig átlátszó fátyolban volt, melyen keresztül ki lehetett találni az egészen fiatal, kiválóan finom es ritka szabályos arcot, a szemeiket azonban csak sejteni lehetett. Nem habozott, ez bizonyára Zejneb, a ki végre is beleegyezett abba, hogy kevésbé sűrűn fátyolozza el magát, a harmadik pedig, a ki csak olyan megfejtethetlen, mint mindig, Dzsenan volt.

Nem köszöntöttek egymást természetesen, sem nem adtak egymásnak semmiféle jelt. Csupán Melek, a ki legkevesbé szigorúan volt elfátyolozva, mosolygott feléje, de oly diszkrétén, hogy egészen közel kellett lennie az embernek, hogy láthassa.

Ezután még kétszer keresztezték egymást, de akkor már itt volt a távozás ideje. A nap már jóformán csak a dombok és erdők tetejét világítá meg s érezhette az ember azt a kellemes hűvösséget, mely az est beálltával a vízből felszáll. A kis patak és környéke lassacskán elnéptelenedett, hogy elhagyatott maradjon a jövő hétig: a kaikok szétszóródtak a Boszporus összes pontjain, haza vivén a szép kirándulókat, a kiknek még napnyugta előtt odahaza kell lenniök mélabús elzártágukban, ezekben a part mellett szétszórórt háremekben. André jóval maga előtt hagyta elmenni barátnőit, nehogy követni lássék őket, majd hazatért ő is az ázsiai partoldal mellett, igen lassan, hogy pihenni hagyja evezőseit és lássa a hold felkeltét.

XXII.

Dzsenan levele Andréhoz.

1904 augusztus 17.

Hát csakugyan ragaszkodik, André, kis történetem folytatásához? Pedig ugyancsak szegényes kaland ez, melynek elbeszélésébe a multkor belefogtam.

Pedig mily fájdalmas a szerelem haldoklása! Ó, ha legalább egyszerre halna meg! De nem, küzd, vívódik és ez a haláltusa az, a mi oly kegyetlen.

Minthogy kezemből szatyorom a földre esett, a földön szét-

törő parfümös üveg eltörésének zajára Dürdané felém fordította fejét. Nem volt zavarban. Vízszinű szemei tágra nyíltak s rám mosolygott szép, párduczszerű mosolygásával. Szó nélkül néztük egymást, ő és én. Hamdi nem látott még semmit. Egyik karja Dürdané nyaka köré volt fonódva, a ki gyengéden felém fordította a fejét: «Dzsenan!» mondá közönyös hangon.

Nem tudom, hogy Hamdi mit tett, mert elrohantam, hogy ne lássak többet. Ösztönszerűleg az anyjához menekültem. A Koránt olvasta s kezdetben boszankodott, a miért gondolataiban zavarom, majd rémülten fölkelt, hogy hozzájuk menjen s engem egyedül hagyott. Midőn visszatért, nem tudom hány percczel később: «Térj vissza lakosztályodba, mondá nyugodt gyengédséggel, eredj, szegény kicsikém, nincsenek már ott.»

Boudoiromban, egyedül, csukott ajtók mögött, egy kerevetre vettem magam s ott sírtam, a míg csak el nem aludtam. Mily hajnal, mily ébredés következett ezután! Ismét megtalálni ezt az emlékezetben, újból kezdeni a gondolkodást és állást foglalni. Szerettem volna gyűlölni őket s nem volt bennem egyéb mint fájdalom, nem pedig gyűlölet; fájdalom és szerelem.

Kora reggel volt még, alig hajnalodott. Közeledő lépéseket hallottam ajtóm előtt s anyósom lépett be, s mindenekelőtt azt vettem észre, hogy szemei sírtak. «Dürdané eltávozott, mondá, elküldtem messzi innen, egyik rokonunkhoz.» Majd mellém ülve, hozzá tette, hogy az ilyen dolgok minden nap előfordulnak az életben, hogy a férfi szeszélyei következetlenebbek, mint a szélé, hogy vissza kell térnem szobámba, nagyon széppé kell tennem magam, este pedig mosolyognom kell Hamdira, ha majd visszatér a palotából; hogy ő, úgy látszik, nagyon szerencsétlen és nem akart közeledni hozzám, mielőtt meg nem vigasztalódom.

Délután selyem blouse-okat, csipkéket, legyezőket és ékszereket hoztak nekem.

Ekkor csak azt kértem, hogy egyedül hagyjanak szobámban. Tisztán akartam látni legalább a magam lelkében. Gondolja csak meg, hogy az előző estén szinte remegve egy új érzelemtől, tértem vissza a hárembe; magammal hoztam a szigetek egész tavaszát, illatját és dalait, az ott a levegőben szedett csókokat s egy szerelmi ébredés egész borzongását...

Este Hamdi hozzám jött, nyugodtan, kissé halaványan.

Nyugodt voltam magam is, egyszerűen azt kértem tőle, mondja meg a valóságot: szeret-e még vajjon, vagy sem? Visszatértem volna nagyanyámhoz, hogy szabadon hagyjam. Hamdi mosolygott és karjai közé vett. «Mily gyerek is vagy te, mondá; hogy is szünhetnék meg téged szeretni?» s elborított csókjaival, meg-részegített hízégsével.

Mégis megkísértém megkérdezni, hogyan szerethette a másikat, ha engem szeret még most is... Ó, André, ekkor ismer-tem meg a férfiakat, legalább a törököket: ennek még a sze-relme bátorsága sem volt meg! Ezt a Dürdanét pedig bizony nem is szerette. Pusztá szeszély volt ez, zöld szemei és a táncz közben hullámzó teste miatt. Azután meg Dürdané azt állítá, hogy ismer valami varázsszert a férfiak megbabonázására és ő próbát akart tenni. Különben mit is határozott mindez reám nézve! Ha nem lépek be ily váratlanul, megtudtam volna-e egy-általában valaha?

Szava hallatára mily szánalmat, mily utálatot éreztem lelkem mélyén Dürdané iránt, Hamdi iránt és magam iránt, a ki meg *akartam* bocsátani! Kevesebbet szenvedtem mégis, mióta min-dent tudtam: csupán a hajlékony test, a vízszinű szemek volt tehát az, a mit Hamdi a másiknál szeretett! Nos, én tudtam, hogy szebb vagyok, mint ő: az én szemeim is zöldek voltak, még sötétebb és szebb tengerszínűek, mint az övéi, s ha elég a szépség és szerelem, én szép is, szerelmes is voltam e perczben.

Megkezdődött a visszahódító hadjárat. Nem tartott soká; Dürdané emléke kis idő múlva teljesen eltűnt emlékezetéből... De azért soha életemben nem ismertem siralmasabb napokat. Úgy éreztem, mintha minden, a mi magasztos és tiszta volt bennem, eltávolodnék tőlem, mint a hogy a hervadó rózsák elhul-latják leveleiket a tűz mellett. Nem volt egy gondolatom se azon kívül, hogy tessek neki, hogy elfelejtessem vele a másik szerel-mét az én még nagyobb szerelmem által...

Mily borzalom fogott el azonban, midőn észrevettem, hogy a magam megvetésével együtt, mint támad bennem fokokként gyűlölet az iránt, a ki így megalázott! Mert teljesen élvezeti baba lettem és semmi egyéb. Csak arra gondoltam, hogy szép legyek, és minden nap másképen szép. Teli ládákban érkeztek Párisból az esti toilette-ek, a «dэшabillé»-k, parfümök, kendőző szerek: mindazon mesterséges eszközök, melyeket a nyugati kokettéria és a mi keleti koketteriánk kieszelt, voltak egyetlen

gondom. Nem tértem vissza többé boudoiromba, félve elhagyott könyveim szemrehányásától; mily más gondolatok lebegtek ott, mint az én akkori gondolataim...

A szerelmes Dzsenan hiába próbált volna ellenkezni, sírnia kellett az egykori Dzsenanon, a ki még lélekre akart volna szert tenni... S hogy fejezzem ki magának azt a nagy kínt, a midőn végre tisztán megéreztem, hogy kedveskedésem hamis, csókjaim hazudnak, hogy nincs többé szerelem bennem.

Ő azonban oly szenvedélylyel szeretett mostan, hogy valósággal megrémített; mit tegyek, hogy megszabaduljak ölelésétől, hogy ne folytatódjék tovább ez a gyalázat? Nem láttam más menekvést, mint a halált, s azt akartam, hogy ott legyen mindig készen, közelemben, ama toilette-asztalon, a mely előtt mostanában folyton ültem egy kedves és gyorsan ölő, kezem ügyébe eső halál, ezüst üvegecskében, mely parfümös üvegecskéimhez hasonlított.

Ennyire voltam már, midőn egy reggel beléptem anyósom, Emiré Hanum szalonjába és két látogatóban lévő nőt találtam ott, a kik távozni készültek s épen csarsafjukat tették fel: Dürdané volt s a távoli nénike, a ki magához vette. Ez a Dürdané most is mosolygott, mint mindig, de ma kis diadalérzet-tel, míg a két öregebb hölgy felindultnak látszott. Én, ellenkezőleg nyugodtnak éreztem magam. Észrevettem, hogy nyers vászon ruhája kissé lebegős, alakja mintha kövérebb lett volna, és mozdulatai nehézkesebbek: nagysokára végre megerősíté csarsafját, fátyolát, köszönt nekünk s kiment. «Miért jött?» kérdém egyszerűen, midőn magunkra maradtunk. Emiré Hanum kezem keze közé véve, maga mellé ültetett, kissé habozott, mielőtt felelt volna s könyeket láttam aláhullani ránczain: Dürdanénak gyereke lesz s férjemnek el kell vennie őt; az ő családjukból való nő nem lehet anya a nélkül, hogy el ne vegyék, és különben is Hamdi gyermekének joga van az őt megillető helyre a házban.

Sirva monda ezt nekem és megölelt. De mily nyugalommal hallgattam! Hisz így épen a megszabadulás közeledik, midőn pedig már elveszettnek hittem magam! S azonnal azt feleltem, hogy mindezt igen jól értem, Hamdi tehet a mit akar s hajlandó vagyok azonnal elválni a nélkül, hogy bárki iránt is haraggal viseltetném.

— Elválni! monda ő, sírásra fakadva. Elválni! Te el akarsz

válni! De hiszen fiam imád. De hiszen mindannyian szeretünk téged itten! De hisz te vagy szemeink öröme!

Midőn elhagytam a házat, ő, ez a szegény asszony volt az egyetlen, a kit sajnáltam... Hogy visszatartson, felidézte előtttem az ő korabeli asszonyok példáját, a kik hasonló esetben is boldogok tudtak maradni. Neki magának is nem kellett-e a pasa szerelmét másokkal megosztania? Mihelyest szépsége halványodni kezdett, nem látott-e maga után következni egy, két, három fiatal asszonyt a háremben? *Növéréinek* nevezte őket és egyikük sem vétett volna soha az iránta való tisztelet ellen; a pasa is mindig ő hozzá tért vissza, ha valami bizalmas közlése volt, valakinek a tanácsát akarta hallani, vagy beteg volt. Bántotta-e vajjon őt mindez? Aligha, mert csak egy bánatra emlékezett életében: arra, midőn meghalt a kis Szahida, utolsó versenytársa és rábízta kis gyermekét! Igen, Hamdi legkisebb öccse, a kis Ferid, nem volt az ő tulajdon fia, hanem a szegény Szahidáé; magam is csak most tudtam meg különben...

Dürdanénak másnap kellett belépnie a hárembe. Mi közöm volt ehhez az asszonyhoz, ha már ennyire voltunk? Különben Hamdi nem szeretete már, és csak engem kívánt. De ő volt az az ürügy, melyet meg kellett ragadnom, az az alkalom, melyet semmi áron nem volt szabad elszalasztanom. Hogy megrövidítsem a dolgot, félve a jelenetektől, és még inkább Hamditól, a ki olyan lesz mint az örült, akkor rögtön félig-meddig alávettem magam. Térden állva, e síró anya előtt, csak azt kértem, a mit meg is kaptam, hogy két hónapot visszavonultságban Kasszim-Pasában tölthessek fiatal leányi szobámban; szükségem van erre, mondám, a míg belenyugszom a helyzetbe; azután majd vissza fogok térni.

És elmentem, mielőtt még Hamdi visszatért volna a Jildizből.

Ez volt az az időpont, André, a midőn maga visszatért Konstantinápolyba. A két hónap elteltével, férjem természetesen visszakívánt, én azonban azt izentem neki, hogy nem kap vissza elevenen; a kis ezüst üvegecske mindig velem volt, és ez az ádáz küzdelem egészen ama napig tartott, a midőn a Szultán Ő Felsége kegyeskedett aláírni azt az irádét, mely szabaddá tett.

Bevalljam-e azt is, hogy még ekkor is szenvedtem az első hetekben? Ezen férfi képe, csókjai, melyeket tulságosan szerettem és tulságosan gyűlöltem, várakozásom ellenére továbbra is üldöztek még egy ideig.

Ma már mindez elmúlt. Megbocsátám neki, hogy szinte courtesane-t csinált belőlem, személye nem ébreszt már bennem se vágyat, se gyűlöletet; vége. Egy kis szégyen azért megmaradt bennem, a miért azt hittem, hogy szerelem az, midőn egy szép fiu karjai közé szorít. De visszanyertem méltóságomat, megtaláltam újból a lelkeket, s új életet kezdtem.

Most pedig válaszoljon nekem, André, hogy tudjam, vajjon megértett-e, vagy mint annyi más, szegény kis egyensúlyt vesztettnek tart, a ki a lehetetlenre törekszik?

Dzsenan.

PIERRE LOTI után, francziából

KÖNIG GYÖRGY.

HANGOK.

Bús téli éj, vak téli éj,
A hold felhőkbe rejtözött;
Úgy zúg a szél, úgy sír a szél
A lombtalan nyárfák között.
Szilaj zene, bős hangzavar,
A puszta ág megannyi húr,
S a mint belékap a vihar,
Sír, nyög, zokog, jajgat vadúl.

Mint kis gyerek, hány éjszakán
Szorongtam e komor zenén.
Remegve, félve hallgatám,
S szemem' lehunyni sem merém.
Sokszor sötét, zord télidőn
A szél egész éjjel nyögött,
Házunk felett, a dombtetőn,
A temető fái között.

S szívemre, mint mázsás terű,
Szakadt a balga félelem:
A légben ködfoszlányszerű
Lelkek rohantak végtelen;
A szél gomolyt gomolyra hajt,
Van ott daczos, félénk, kaján,
És sír, üvölt, átkoz, sohajt,
Sok úgy kaczag mások jaján.

De végre szűnt a szörnyű szél.
Oh, jer, jer áldott nyúgalom!
Milyen jószágosan beszél
Az öreg óra a falon:

«Tikk-takk, aludj' bohó gyerek,
Én és a csend elringatunk,
És fenviraszt, míg jó a regg,
Halk, méla altató-dalunk.»

Azóta lelkem, mint a húr,
Minden hanggal együtt rezeg,
Akár az ég haragja dúl,
Akár az ért kalász zizeg.
S a mennyi hang ébred, fakad,
Lágy és szelíd, zord és szilaj:
Mind lelkem legmélyébe hat,
S ott él, mint rejtelmes moraj.

Megkonduló távol harang,
Füves mezőn zörgő kolomp,
Vigan ficsergő fecskehang,
S a lágyan suttogó falomb,
A dolgoz méh, ha döngicsél,
Nádzúgás, mely sohsem pihen,
Pacsirta, mely Istent dicsér
Szárnyas dalával odafenn;

Omló szirom hulltát leső
Halk szél, a nyíló mák felett,
A suhogó kövér eső,
Paskolva a falevelet,
S mind a mi hang csak körüllem
Morajlik, zúg, suttog, remeg:
Betöltve ittasult fülem',
Gyönyörrel tölti szívemet.

A hangok milliója, mely
Átrezdül a természetén,
Bennem rokon rezgésre lel,
De nem hal el oly hirtelen.
Hallok csodás hármóniát,
Mely sír, nevet, játszik, busong.
S lelkemben egy egész világ,
A hangok ősvilága zsong.

VARGHA GYULA.

AZ ÉLET TERHEI.

Teher a szép nő. Hivságos gyönyörbe,
Öngyilkos kéjbe vész a szerelem;
A zord aggság, mint tolvaj lopva tör be,
Nappal nem merve, titkos éjjelen.
Az üde arcz lesz hamvasszürke, vénhedt,
A hév, a láng lehül, lankadva bágyad;
A bú beszél úgy, mint a kéj beszélhet:
Ez lesz a vége minden földi vágynak.

Teher a vett csók, melynek pénz az ára,
Teher, mely meddő és gyümölcstelen,
És éjjel gondot halmoz egy rakásra
S napestig gondot gyűjt csak szüntelen;
Az ajk remeg s a mélabús szemekbe'
Megvillan fénye reszketeg világnak;
Silánynya válik lángzó szív szerelme:
Ez lesz a vége minden földi vágynak.

Teher a szép szó. Rajta. húlj a porba,
Fejed takard be, mert ki lelkedet
Megvette szóval, ott hagy eltiporva:
A népvezér és nem gondol veled.
Arczod olyan lesz, mint a föld iszapja,
Megfekszed ott a bűzös, undok ágyat,
A mit előnt a forum szenny salakja:
Ez lesz a vége minden földi vágynak.

Teher a hosszú élet. Félsz te ébren
S ágyadba térve busan, gond kísér:
«Oh bár virradna!» nyögsz a néma éjben,
S hajnalban így szólsz: «Szállna már az éj!»
Táplál, ruház fáradt napoknak terhe,
Egész valód szívmaresztésből áll csak.
Övedz a kín, a bánat hull fejedre:
Ez lesz a vége minden földi vágynak.

Teher a szín pompája. Az aranyt is
Elkopni látod, zöld szín elfakul,
Hozzáfakul a biborszínű arcz is,
A régi fény eltűn' nyomtalanul
Sohajtvá mondod: «Csak volt!» és szorongva
Lesed az ajkon hült nyomát a lángnak
S ha szólsz, beszéded megtör fuldokolva:
Ez lesz a vége minden földi vágnak.

Teher a bús beszéd is. Elregéled
Naponként majdan órákig te még
Szerelmed szép meséjét, a mi néked
Oly édes volt, a mily bús most regéd.
A hangja, ize édes volt a létnek,
A régi órák tűnve messze szállnak,
A végső percz kinjában poklok égnek:
Ez lesz a vége minden földi vágnak.

Teher a négy évszak. Ha majd tavasszal
Rügyedző fákra hull a zuzmara,
A nyár nem biztat érett, dús kalászsza
Az ősz a zordon, hideg köd maga.
Az év termését elcsüggedve nézed
Leégett máglya omladó hamvának
A tél csak kórt hoz, súlyát egyre érzed:
Ez lesz a vége minden földi vágnak.

Teher a holtak arca. Túl a láthatáron
Szerelmi vágyon, ölelő karon
Fény árnyaként lebegve szertejárván,
Zokogva sírnak puszta hantokon;
Hol nincs vetés se és hol nem aratnak
S fel- és letűnnek ím e lenge árnyak
Tükrén a gyorsan illó pillanatnak:
Ez lesz a vége minden földi vágnak.

Teher a vígság. Elhagy, el az élet
A kedv s az arcz, melyért lángolt szíved;
Nehéz óráknak sivatagja véget
Nem ér, s a szélvész zúg fejed felett.

A vér hő pirja is hideg fehér lesz,
Igaz szavak is hazugságra válnak
A nappal is hasonló lesz az éjhez:
Ez lesz a vége minden földi vágynak.

Búcsúszó.

Ti föld királyi, kik gyönyörben éltek,
Ez ének int: ellobban szenvedélytek,
Az édes élet útja a halálnak:
Ez lesz a vége minden földi vágynak.

SWINBURNE ALGERNON *után, angolból*

HEGEDŰS ISTVÁN.

ARANY JÁNOS KIADATLAN LEVELE TOMPA MIHÁLYHOZ.

Platthy János kir. jogügyi tanácsos úr szívésségéből jutottam hozzá közzététel végett Arany Jánosnak alábbi fölötté érdekes leveléhez, melyet nagykőrösi tanár korában, 1857 febr. 5-én írt Tompa Mihálynak, Hanvára. A levél tulajdonosa Szkárosi Gusztáv ev. ref. lelkész úr, Horkán, Gömörmegyében, a ki a levél története felől hozzá intézett kérdésemre a következőkben válaszolt:

«Arany János fent jelzett levele az 1883. évben Rimaszombatban elhalt feledhetlen sógorom, Szentpétery Béla hites ügyvéd s árvaszéki ülnöknek hátrahagyott irományaival együtt jutott hozzám. Ez irományokat átnézve, találtam meg azok között s mentettem meg az enyészettől Arany János nagybecsű levelét, melynek létezéséről előleges tudomásom nem volt. Azóta híven őriztem, s különösen pár év óta mindig készültem a közléséhez, de napról-napra maradt, mígnem most Platthy János úrnak nálam léte s a vele való beszélgetés meghozta az alkalmat a levél közlésének megvalósítására.

Midőn a fentebbiekben elmondtam azt, hogy miként jutott el hozzám Arany János levele, elmondom azt is, hogy Szentpétery Béla hogyan juthatott, a legnagyobb valószínűséggel, birtokába ezen levélnek.

Tompa Mihály, halála előtt néhány nappal folyóiratokat, ujságokat, s különféle irományokat összekötve, egy fogadott gyalog embertől felküldött Pelsüczre, egyik leghívebb s örömben és bajban mindhalálíg legbizalmasabb barátjához, az én szeretve tisztelt apósom, Szentpétery Sámuel ev. ref. lelkészhez. Levél nem volt a küldeményhez csatolva, csak pár újjnyi papíron ennyi volt felírva: Tartsd szemmel a putnoki postát, azzal meg-

kapod a többit is. Szentpétery Sámuel látva Tompa küldeményében a nagy összevisszaságot, családjának mindjárt mondá: most már csakugyan vége Tompa Mihálynak. Le is ment hozzá Hanvára azonnal, hogy még egyszer találkozzék e földön, sokat szenvedett barátjával, a ki egy hét mulva csakugyan be is végezte bár küzdelmes, de azért dicsőségteljes életét. Valószínű, hogy Arany János 1857 febr. 5-én kelt levele ezen Szentpétery Sámuelhez küldött csomagban volt s Szentpétery Béla, Szentpétery Sámuel egyetlen fia, abból vehette azt, mint megőrzésre igen méltó irodalmi kincset s becses ereklyét magához. Ha életben marad, ő is közölte volna bizonynyal e levelet, a mit én most, ő helyette is, készségesen megteszek.»

A levél két teljes levélpapír-ívre terjed, vagyis 8 oldalra, középnagy októvalakban, halványkék vékony papíron, s teljesen ép, elejétől végig az Arany János kezeírása, az ő szép, nyugodt vonásaival, szabályos soraival, az egész mintegy önkéntelen kalligraphia. Időrendben Aranynak azon levele után következik, mely 1856 decz. 7-iki kelettel szól Tompához és 175. szám alatt van közölve Arany Hátrahagyott iratai és Levelezése III. kötetében. A december 7-iki levél és az alábbi közt nem írt Arany Tompának, a tárgyi kapcsolat megvan a két levél közt; mindkettőben egyik főtárgy Tompa verseinek új kiadása, a versek csoportosítása és kimustrálása. Tompának a december 7-iki levélre írt válasza, mely december utolsó napjaiban kelt, nincs a Levelezések közt; tartalmáról Aranynak alábbi leveléből van tudomásunk. Épúgy hiányzik Tompa válasza a február 5-iki levélre és Aranynak erre következő levele, melyben Tompáékat látogatásra hitta meg Nagykőrösre, a mint ezt Tompának 1857 márczius 28-án kiadott leveléből látjuk.

E levél nemcsak a leghosszabb Aranynak Tompához írt és közzétett levelei közt, hanem a legtartalmasabbak és legváltozatosabbak közül való is; egyaránt világot vet a két költőnek baráti viszonyára, s e viszonyban Aranynak biztosságával és helyességével irányadó ítéletére, valamint Arany irodalmi nézeteire, egészség, házi életére és az egykorú irodalmi állapotokra. Tele van jellemző apróságokkal az ötvenes évek milieujéből. Itt egészen uralkodik a tiszta és higgadt fő világos látása és Arany humoros kedélye, melynek egyik, a maga nemében jelesnek mondható terméke az a levél, melyet felesége képében Tompához intézve a fő levélbe szó.

Midőn itt köszönetet mondok Szkárosi Gusztáv lelkész úrnak, hogy a levél közlésével megtisztelt, közlöm a levél betűszerinti szövegét.

Nagy-Körös, febr. 5. 1857.

Kedves barátom,

Ideje lesz, kiragadni magam a puhaság párnái közül és válaszolni leveledre, melyet, a mint látom, még a mult évben írtál s én ennek elején kaptam. Ne vedd baráti érzelmem hidegülésének, hogy midőn vigaszra volna szükséged, akkor is oly ázsiai kényelemmel halasztom a választ, hiába! ez már nekem szokásom. Nem mondom, hogy önkéntes szokás volna — mert volt idő, mikor mind levelet mind egyebet örömet írtam, de most ki kell lesni a perczet, midőn *alkalmas* vagyok rá, ez az egész. Sok tétlen délutánom, estém vész el, vagy teljes mit-sem-tevésben, vagy sivár olvasásban, mert egyébre alig volnék képes — a reggeli időt elfoglalja az iskola. Mindig a régi baj — most reggelenként hideg zuhanyt veszek, karácsony óta; talán ez, ha egy darabig folytatom, használni fog.

Nagy részvéttel olvastuk családi aggálytokat — adja isten, hogy már elmúlt legyen! Remélem, ha az ótvar kiütött — vagy kiütésre biratott — Gézánál, nincs semmi komoly aggódásra ok. Talán tudattad volna velünk, ha valami rosszabb következett vala. Ez nyugtat bennünket, bár egy nyílt posta a Hölgyfutárban: «legmelegebb részvétünket» — a nem értés miatt némi aggályt okozza. Légy jobb mint én, irj azonnal, és tudasd velünk hogylétedet.

Igazi bajaid mellett említéd az apró bosszúságokat, mint a naptár-ágensség, a verskérők &c. Én ezeken rég túl tettem magam. Naptárt senki se merne hozzám küldeni, eladás végett, tudván, hogy se nem árulnám, se vissza nem küldeném, se választ nem kapna tőlem. Annyi, mintha a Dunába vetné. A verskérő leveleket pedig teszem a többihez; mindenkinek nem panaszkodhatom, hogy én nem írok, mert bajom van, tehát még tagadó választ sem kapnak tőlem. Ez természetes. Rosszul esik kiabálnom, hogy ez idő szerint semmi jót nem vagyok képes létre hozni, oly embereknek, kik nem tudják, mi az a jó, s kik azt hiszik, hogy verset írni annyi, mint bármely feladott vagy előbukkanó tárgyra tetszés szerint, rímeket kovácsolni — hogy ez oly önkényes valami, mint egy ujdondászi cikket összeütni. Ily emberek soha se értenek meg, hogy lehet valaki hírneves költő,

a nélkül, hogy minden perczen s bármely alkalommal készen álljon egy rakás strophával. Legjobb eldobni a levelet s hallgatni.

Mindazáltal közelebb megszálalt a lelkiösmeret, s az új év közeledtével minden szerkesztőnek, ki az előtt lapját küldte (volt pedig vagy *hét*) megírtam kerekén, hogy tőlem verset ne várjanak, s bizonyos veszteség fejébe ne küldjék lapjaikat. Hiába. Azt nyertem vele, hogy hét helyett nyolczat kaptam. Volentibus non fit injuria.

Igazad van, barátom, sok itt a nyegleség. Én is boszankodom, de van benne mégis valami vigasztaló: az, hogy ha az irodalom intensive nem gyarapodik, extensive terjeszti közönségét. Az, ki most a rosszal is beéri, idővel jobbat kíván. Ez természetes. Magából a bajból fog kinőni a gyógyszer. Van, van ebben a mozgalomban — ki tagadhatná — valami mesterkélt, csinált: de ez is jobb, mintha mély hallgatás uralkodnék. A másák haladása mindig iszapos, mint az árvízé. Az irodalom elité-je, tejfőle sohasem vezette a tömeget. Pedig kell, hogy valaki vezesse. Én is eleget bosszankodom egyes ostobrságokon: de az egyetemes hatás megvigasztal. Még ha igaz volna is, hogy rothadás jele e sok gomba: a rothadás vegybomlás, mely előbb gombát ugyan, de később nemesb életműveket is tenyészt.

Verseidre térvén: a *tűzbe felét* elvnek addig van helye, míg nyomatva, vagy legalább könyvben nem olvassák. Igen! addig tegye, ki elég éles-szeműnek érzi magát, kiválasztani a halhatlant, az egynapi becsű, vagy éppen becsnélküli közül. De melyik író dicsekszik ily éleslátással? Nem csalja-e meg a korban uralkodó divat? a személyes hajlam? a sokaság tapsa, vagy közönye? stb. Ha Petőfi versei megtizedelését Kazinczy, az öreg, eszközölte volna Dajkával: nem repült volna-e tűzbe a nagyobb rész: a csárda romjai, a pusztai dolgok &c. És a megmaradt rész lett volna-e a legjava? Vagy Himfyre nézve megköszönnők-e a meg 4-edelést? Azonban tegye minden költő: égessen el minél többet, míg fiókjában van, de a ki már könyvben adta, mit ér vele? Mit használ nekem, ha a Megveszett alkotmányt megtagadom, kitagadom, miután vastag könyvben meg van örökítve. Az ily eljárás legfőlebb annyit mutat, hogy az író ez s ez művét, érettebb korában silánynak tartotta, de se jóvá nem teheti, se a jövődőség elől be nem fátyolozhatja. Ezzel csak azt akarom mondani, 1-ör, hogy a túlszigoru önbírálat veszélylyel, a tévedés veszélyével jár; másodszor, hogy irodalom-történeti tényeket

már úgy sem lehetvén meg nem történtté tenni: lényeges elhagyások, módosítások által az ember csak *rontja* (már jól ismert) *termetét*, a nélkül hogy ezzel valami jót eszközzene.

No, édes barátom, azt hiszem e tárgyról már elég világosan elmondtam nézetemet. A rendezésre nézve is felakadtál. «Megállj Mihály!» (mond a szép hölgy és Kisfaludy Sándor). Így

I. kötet. *Dalok*.

II. kötet. *Dalok, románczok, balladák*.

III. kötet. *Regék*.

IV. kötet. *Népregék*.

V. kötet. *Beszélyek*.

Ez a rend jobb, mint a tied. A *dal* mintegy észrevétlenül olvad át a románczába és balladába: ezek tehát együvé illenek — képezik a két első kötetet. A (virág és hasonló) *regék* a lyrai hangulatból mintegy átmennek az elbeszélő idomhoz, ezek tehát a balladák és nagyobb népregék közé, a III. kötetbe esnek. A *népregék* már inkább epikai mint lyrai jelleműek, végre a *Beszélyek*-ben már egészen eposzi hang uralkodik. Nemde? Nem azért tanítok én æstheticát, hogy jobban ne tudjak rendezni, mint te.

Lévainak, igaz, régen nem írtam: de hisz én nem írok senkinek, csak neked. Azért a lehető legjobb indulattal vagyok iránta — sajnálom, hogy lépkőrsága oly kétkedővé teszi. Ha találkozol vele, mondd, hogy ne bolondozzon, tudja, hogy engem a sűrű levelezésben nem a jó indulat hiánya gátol, hanem egyéb, a mit te tudsz.

Szemeréről hogy hallanék én valamit, ha te sem hallasz? Csupa malecontentus barátok vagyunk mi mindnyájan — édes Miskám — a barátság mellett kinek-kinek megvan a maga *tücske*, mely háborgatja. Mikor szegény Miklós nálam volt: hiszen örültünk mi, örültünk egymásnak, a hogy tudtunk; de ő mindegyre az orrát tapogatta, mely a pusztai szabad légtől ismét tüzes kezdett lenni: én is mingyárt-mingyárt visszaestem rossz hangulatomba, kivált minthogy akkor hevesebben fogott a régi baj — s majd e majd ama tagomban nyilallást, rángást éreztem. (NB. ezek már elmúltak, este is elalszom könnyen). Így az ember szereti egymást, még sem lehet oly vidám, mint különben volna. Félek, hogy Miklóska rossz emléket vitt el Kőrösről, s nem ohajtja a további érintkezést.

Hát az a Török Sándor a «nagy» János fia: a férges almák íróját (ki nem egyéb, mint Jókai) Petőfinek gondolta, azért szállta

meg a lelkesedés. Az egész dologban semmi sincs. Egyébiránt a férges almákban sajátságos az, hogy J. azon verseket, melyeket *komolyan* írogat, kiadja, mint bohóskodást. Mert úgy van.

De elég is lesz ennyi, válaszul a *te* leveledre, most kezdődik az *én* levelem. Először a krónika. Kezdem karácsonyon.

A szent ünnep rám nézve elég unalmasan telt. Nádha miatt mindig bennültem. Látogatóm 2 napig Tomory ő nagysága. János napján az első szakad. Más-nap este az iskolai fiatalság zenebandája meglep: az ő kedvökért van egy kis vacsora: s az ujságban azt olvashadd, hogy *nagy* Jánosnapja volt nálam. Azaz, ettek ünnepi maradékot, — a gyermekek nevettek, mulattak, tánczoltak: én pedig, mint afféle öreg ur — csak annyiban éreztem meg, hogy nem fekettem le, midőn elálmosodtam. Azóta élünk egyhanguan, kivéve azt a néhány napot, mig Gyulai itt volt.

Mint már említém, karácsony óta hidegvizet használok — külsőleg is. T. i. csináltattam egy alacsony, de széles kádat, melybe állva reggelenként, jeges vízbe mártott spongyiát nyomok fejemre — s általában jól megmosódom jeges vízzel tetőtől talpig. Ha más haszna nem volna, mint az, hogy azon idő óta nádhafélém soha se volt, már is megérdemelné a fáradságot. De érzem, hogy frisit, edz, — mert akármit mondasz, itt nem aranyér a baj, hanem ideggyöngöseség. Azonban a fejugás, kisebb nagyobb mértékben, még mindig tart. Olyan ez, mint a nedves fának folytonos sirása a tűzön — s mind két fülem egyaránt tele van vele. Néha nem is hallok oly tisztán, mint máskor. —

Utolsó dolgozatom egy víg modorú ballada. Sárosinak küldtem, tekintve állapotját, nem azt, hogyan beszél rólam. Ő neki t. i. mindig kell lenni, a kit *le akarjon vágni*: emlékszem, egy időben azzal járt az országban, hogy fogja levágni Petőfit. Hogy levágta volna, arról semmit se tudok, de most, miután P. nincs, hihetően úgy képzelődik a jámbor, hogy őt illeti az elsőség — s lármáz mindenfelé. Valóban, az ember szívesen áldoz szerencsétlennek, de ha ez fitymálja adományát, az mégis furcsán esik. Császárral jártam volt ilyenformán, mikor a *szikszói* könyvet szerkesztette; a *Keveházát* úgy fogadta tőlem, mintha «Angyalbandi» lett volna (t. i. a vers, nem Cs.), most Sárosy *nekem* azt izeni, hogy megkapta a verset, köszöni; Losonczinak pedig: hogy megkapta az övét is, köszöni, *igen szép*, igen el volt ragadtatva. Szinte örül az ember, hogy elfogadja tőle a verset! — Azóta pihenek, — jobb nekem így.

Kedves Komám asszony! Feleségem örömet írna, de most épen sok dolga van, én pedig oly rossz ember vagyok, hogy nem akarok várni egy-két napig, ő utána. Inkább írok magam ő helyette, ilyen formán:

Édes lelkem!

Nagy részvételt olvastuk, hogy bajotok volt, igen megijedtünk, de reméljük, hogy már most jól vattok, a kis Géza is azóta könnyebben lesz mi hala Istennek jól vagyunk, csak nekem a lábam fáj, bárha nem oly szenvedhetetlen, mint tavaly, de nagyon megérzi, ha sokat talpalok szegény Janim mostanában jobb kedvű nem is panaszkodik annyit a fejére, mert hideg vízbe mosdik minden nap, a gyermekek egészségesek, Julcsa sokat dolgozik házi dolgot, elkezdett volt francziául tanulni, kis Gyulai is adott neki néhány leczkét, úgyhogy olvasni már meglehetősen tud, de abba maradt, az apja restelli tanítani, szegény gyermek szeretett volna Pestre felmenni, hogy lásson, halljon élvezzen egy kicsit, Csengeriné sokszor hitta már igen szívesen, de még eddig nem volt alkalom, mert se én nem megyek se Jani Pestre, az őszön az öreg Szentpéterinek a neje, ki ifju gyermektelen s igen jó asszony, fel akarta vinni magával néhány hétre, de Janim nem engedte, nem szereti ha sokat forog a színészek közt Laczi is egészséges szörnyű nagyot nőt talán meg se ismernéd lelkem a mijen nagy fiju ő most fuvolázni tanul és ügyesen halad benne, mert Vadnai Rudi adott volt neki két furulyát, azon gyakorlotta magát; gondolom édes lelkem, hogy családi bajodtól te sem érsz rá hogy bálba mulatságba járj itt körösön minden héten van*) egy kettő hínak is bennünket de Janinak nincs kedve ott unatkozni nekem meg fáj a lábam és megvallom nem is szeretek ezek közé a körösiek közzé menni, mert semmi mulatság sincs köztük az idegentől kivált úgy húzódnak, mintha az méltéyes volna aztán meg Julcsit még nem vihetem ideje sem arra való termete is kicsi, nála nélkül pedig hogy menjek lelkem, azt mondanák, hogy ni a lányát eldugja, magát akarja mutogatni de nem is írok² többet mert a papirosom is mingyárt elfogy aztán meg épen most ruhát huzogatok a nagy szobában Jani pedig *tudtom és akaratom nélkül* az én nevemben levelet írok neked a kis szobában, azért édes lelkem csókolak ezerszer téged is és forrón szeretett kis Gézádat is maradván azon jó indulat-

*) A kéziratban hibásan: vagy.

tal, soha meg nem szűnő szeretettel, mely szivemben irántad s a tieid iránt soha meg nem szűnik.

U. i. A jó Recskinét és Hamvainét szivemből köszöntöm és csókolom.

igaz barátnéd
Arany Jánosné mk.

Im ilyen formán irna ő, ha ráérne, de minthogy ezt nem cselekszi, fogadja, kedves komám asszony, tőlem s általam legmelegebb üdvözlését s bocsásson meg e kis tréfáért, melyet, kívánom, oly hangulatban olvassanak, hogy jóízűt nevéthessenek rajta.

Te pedig, édes Miskám, válaszolj minél előbb — s addig is, azután is tartson meg az isten ép egészségben, bú, baj, kár, vesződség, boszúság nélkül — s a mi földolog, hozzon mielőbb ölelő karjaim közé.

halálos ellenséged
Arany János.

NÉGYESY LÁSZLÓ.

ÉRTESÍTŐ.

Új Magyarország felé. Beszélgetések a socialismusról. Czimképpel. Irta : Jászi Oszkár 1907. 188. l.

A mai időkben ritkák a címképes kiadások. Az új Magyarország, melynek hirdetője a fentebbi könyv, úgy látszik a képzőművészeteket is használja az eszmék terjesztésére. Az angol Morrissal tartva, meg fogja szépíteni az emberi ipar minden termékét, a nyomdaiakat is. De minden kezdet nehéz s gyarlóbb rajz alig éktelenített magyar könyvet, mint a mely a címlapon Jászi Oszkár művének szereplőit az olvasó szemei elé állítja.

A műben egy 65 éves, nyugalmazott törvényszéki elnök — a képen szárnalmas, beteges alak, — régi liberalis, Eötvös «XIX. század uralkodó eszméinek» nagy tisztelője vitatkozik külföldről visszatért, 30 éves, a képen, a mennyire kivehetni, ugyan csenevész külsejű, rogyott inu doctor juris fiával, de a ki két éven át közgazdaságot és sociológiát (sic) tanult s nemzetközi socialista lett.

Az apa, a mai Magyarország képviselője, messze elmaradt a nagy világ áramlatától, melyet nem ismer s melyről a fiú, a haladás, az új Magyarország zászlóvivője ad neki tanítást. Az öreg megtanulja tőle: «Magyarország socialista lesz, vagy nem lesz.» Sok ugyan az aggálya világlátott fia terveire nézve, de nagyok is a remények, melyeket azok benne keltettek. Vannak kételyei, de vigasztalódik, hogy: «Ez az ország megértette a reformációt és a francia forradalom eszméit ... Kishitőség volna a socializmustól féltetni.» Végül szegény! megadja hát magát, mert azt tartja, a fiatalok látják a czélt, látják az eszközöket, az öregek ne avatkozzanak a fiatalok dolgaiba.

A könyvet, levegőben, fejtetőn járó gondolkodását némileg már e szerkezete jellemzi. A rokkant, penzionált öreg áll szemben a nagy készütséggű fiatal sociologussal, a kik melleleg mint

apa és fiú tartoznak össze. Az ő viaskodásuk dönti el a könyvben, vajon a magyar társadalomnak szabad, individualistikus szerkezetűnek és egyben nemzeti alapjellegűnek kell-e lennie, avagy socialista berendezést s nemzetileg semleges típust kell-e nyernie? A nyugdíjas elnökben a mai magyar társadalmat és államot veri le a tudós doctor jurisnak Új Magyarországa, a mi a szembe állított viadorok szellemi erejét tekintve, igen természetes, csak az a vigasztaló, hogy a valóságban a két viaskodónak erőviszonya a könyvbéliekétől különböző.

De érzelileg nem kevésbé fonák a könyv alkotása. Az Új Magyarországbán, a vita szóvivői után ítélve, a fiuk tanítják majd az apákat s ha apa és fiú vitatkozásba bocsátkoznak, az első kell megadja magát.

A fiú tanultságát, bölcsességét, előrelátását, a mint a könyv rajzolja, összehasonlítva az apa elmaradottságával, a lényeges tényezők iránti tájékozatlanságával, máról holnapra számító látókörével Goethe baccalaureusa jut eszünkbe, aki szerint:

«Reszketni termett,
Gyötrő hideglelés csupán az aggkor.
Ha harmincz évet ért egy ember, akkor
Már annyi mint halott. Legjobb voln' öregek,
Idejében agyon verni bennetek.»

Igaz, Goethe baccalaureusának észjárása szerint, sociologusunkra sem lenne távoli ily jövő, de ő ekklektikus s a baccalaureusnak nem minden sorára esküszik, csak erre:

«Nem volt világ, míg én nem teremtem.
Erőm a tengerből napot varázsla.
A hold velem kelt változó futásra.»

(Goethe, *Faust*. II. rész. II. felv. Várady-féle ford.)

De nézzük a könyvet. Cifra, tudományos köpenyben való időjósítás az Magyarország jövőjéről, de nem magyarországi social-meteorologiai adatok alapján. Magyar adattára majdnem semmi. Acsádynak elfogult «Jobbágyság története», a szerző által kiváló publiczistává avatott, de a szakvilág által nem méltatott statisztikusnak, Rácz Gyulának földbirtokrajzai teszik ki.

Ez időjósítás egyben mélységes gyűlölet Magyarország multja s mai társadalmi és politikai szerkezete ellen, mohó vágy annak lerombolására s az Új Magyarország megteremtésére.

A tudományos máz, a sok külföldi idézet a népszerű, isme-

retterjesztő könyvben nyilván nem az értelem meggyőzésére, hanem a járatlanok kápráztatására, érzelmeik, szenvedélyeik felköltésére számítvák.

A történelemnek materialisztikus magyarázata, a nagy üzemek, a nagy tőkék hatása az emberi társadalom szerkezetének kialakulására, a szabadság értelmének, tartalmának meghatározása, az egyéni verseny pótlása a socialista társadalomban, az ipari és az őstermelés sajátosságos létföltételei, a művészet, a tudomány sorsa, ha államosításuk a socialista társadalomban végehez megy, a család, a nevelés ügye, az emberiségnek nemzeti vagy nemzetközi szerveződése, végül az örök béke körül folynak a beszélgetések. Ily rengeteg területet, világos, nem lehet 188 tizenkettedrét lapon tudományos érveléssel bejárni.

Szerző hiába beszél szt. Jeromos, szt. Ambrus, szt. Ágoston socialismusáról, Marx-ról, Laveley-ről, Webb-ről, Gide-ről, Vanderveldéről, Dávid-ról, Kautsky-ról, Jaurés-ról, Allen Grantról s a megtagadott mesterről Spencer-ről, Guyau-ról, hiába emeli oly magasra az eszthéták között a műkritikus nőt, Violet Paget-et, írói nevén Vernon Lee-t, nem tudományról van itt szó, hanem hangulat csinálásról, a gyűlölet, a rombolási vágy keltéséről az idegen nevekkel elkábított magyar olvasóban, hogy ezt Magyarország mai társadalmi rendjének gyökeres átváltoztatására hangolja.

Mint menjen végbe ez átváltozás? A marxi összeomlás, a forradalmi erőszak, avagy a lassu, békés reform útján-e? erről nem kapunk fölvilágosítást. Így a socializmus a könyv szerint ugyan a békét, sőt az örök békét akarja, de eszköze lehet «a gyűlölet, a harc, a forradalom is... a tühretetlen jelen megdöntésére s a bolderabb jövő előkészítésére.» (14. l.)

S ily gyűlölettel, nem tudmánynyal teljes az egész, ennek látszata, annak leglelke van belé öntve.

Tudákoskodva kezdi a szt. atyák socialismusán. A ki eredetiben nem is ismeri a nagy patrologikus irodalmat, csak Joly H. Le socialisme chretienjét kell felütnie, hogy a krisztusi, az első három századi állítólagos socialismuson mosolyogjon, melyet itt hangoztatnak.

A krisztusi altruizmusért való színleges lelkesedés egyébként tudományilag igen következtelen oly tudóstól, a ki borzasztónak találja, ha még mindig az emberek jóságából vagy gonoszságából, okosságából vagy oktalanságából akarják megmagyarázni az em-

beri társadalom jelenségeit. Hisz ő azokat természettudományi szemmel a világmindenség törvényszerűségéből magyarázza, azaz a történelem materialista magyarázata alapján fejti ki.

Szerzőnk e szerint Mandeville híve, a ki úgy tanítja, hogy (*private vices, public benefits*) az egyesek bűne jótétemény a közönségre. Az ilyen felfogásu azonban vagy képmutató, vagy értelmében meghibbant, ha Krisztus magasztos alakját dicséri. Minő tudomány az, a mely a socialista társadalmi rendet a természeti kényszerűségből vezeti le, melynél fogva a gépek korában a nagy üzemek gazdaságosak csak, a kis ipar, a kis gazdaság pedig minden törekvésünk ellenére ugyanazzal a kényszerűséggel tűnnek el, a mely szerint a nap fölkél és lenyugszik, a föld, a bányák, gyárak, eszközök természetszerűleg köztulajdonná válnak, (30. l.) azután pedig elismeri, hogy a föld még sem olyan, mint a tőle elválasztott ipari átalakításra szánt anyag.

A kollektív termelés természeti törvényszerűségének hirdetője ugyanis a könyvben egyszerre a parasztgazdaságoknak, igen, a «szövetkezeti gondolat, de nem az O. M. G. E.-nek eretnek szövetkezeti gondolata (71. l.) által átítatott» paraszt gazdaságoknak javallója lesz, s a «vagyontalanoknak a lehetőség földet akar adni.» (78—80.)

Egyszerűen földosztást akar tehát Jászi, a mit világosabban is kifejezhetett volna, mint ily érthetetlen, tudományilag értéktelen ábrándozásokban, midőn először kijelenti, hogy a földnek köztulajdonná kell válni, majd azzal vigasztalja magát, hogy a vagyontalanoknak adott magántulajdon ellenére is «a jövő kollektív tulajdona száz és száz szállal kezdi befogni a picziny magántulajdon rögeit.»

Mily tudománytalan a gyűlölet, melylyel a latifundiumokról, a gentryről beszél, mily tudatlanság mondhatja, a tudomány köpenyébe takarózva, hogy a magyar nemesség a kaszáktól való félelmében szabadította föl a jobbágyságot.

A vérpadon elhullott magyar jakobinusoknak, Berzeviczy G.-nek, Széchenyinek, Bezerédynek történetéről nem hallott semmit Jászi? A történelmi valóságnak erkölcsi gyümölcsei, az embereknek önzetlen küzdelme adott helyzetük, meglevő társadalmi szerkezetük javítására azonban hogyan jöhetne számításba a materialista történetbölcsélet adeptusainál, akik valódi török fanatizmussal esküsznek a társadalomnak kényszerű természeti törvények szerint történő alakulására, hogy azonnal megtagadják e törvénye-

ket, mint p. o. Darwinnak a létérti küzdelem törvényét, ha azok a socialista egyenlőségi törekvésekkel ellentétben állanak.

A társadalomra nézve objektíve megállapítható törvényszerűség előtt meg kell hajolnunk, bármennyire ellenkezzék vágyainkkal, (89. l.) azt az egyenlőtlenséget azonban, a melybe az emberek már születésüknél fogva belé esnek, nem kell elfogadni s Saint-Simon elvét kell alkalmazni: De chacun selon sa capacité, à chacun selon ses oeuvres. (Kiki tehetsége szerint dolgozon, s munkája eredménye szerint részesüljön a közös munka eredményében. 97. l.) Lehet-e kiáltóbb ellenmondás? A természeti törvények előtt meg kell hajolnunk, melyek erőset és gyengét, ügyest és ügyetlent, lángészt és ostobát produkálnak, ez az alaptétel, az alkalmazás azonban az, hogy a természeti egyenlőtlenséget az igazságosság természetellenes mérlegével kell kiegyenlíteni.

A tények teljes számba nem vétele, a legellentétebb elvek elfogadása jellemzi Jászi könyvét.

Magyarországnak mezőgazdasággal foglalkozó 12 milliónyi népességéből majd 10 millió proletár! Komoly beszéd ez?

A gépek tették lehetségessé a nagy üzemeket az iparban, ezek meg a nagy tőkék felhalmozódását, s belőlök nőtt ki a socialista társadalmi rend létesítésére való törekvés. Ez a könyvben követett marxi gondolat. Hogy Magyarországnak ezek az alkotó tényezők hiányoznak, az nem zavarja Jászit az amelletti erősködésben, hogy Magyarország viszonyai a természeti törvény kényszerűségével követelik a socialista társadalmi szerkezetnek halaszthatlan létesítését. Mit törődik Jászi azzal, ha Anglia, a hol a gépek, a nagy üzemek, a nagy tőkék elhatalmasodása a világon a legnagyobb, még sem hajol meg a természeti törvény kényszerűsége előtt, mely a socialista társadalmi szerkezetet követeli, sőt attól a legtávolabb áll.

Ugyanílyen nyakatekert a nemzeti «áramlat», a haza fogalomról való magyarázat. A nemzeti áramlat e szerint valami újdonság és a feudalizmust, jobbágyrendszert felváltó polgári gazdasági rendszernek a gyümölcse. A nemzetit a bourgeois milieu szülte. (167—170 l.) Nem hallott Jászi Róma és Carthago, a Görög és a Perzsa harczáról? a zsidóság küzdelmeiről és sok ezer éven át máig fennállásáról, a mók leveretéséről s a spanyol nemzet alakulásáról, a lengyel nemzet harczairól? Csak az, a ki előtt a világtörténelem csukott könyv, mondhat ilyet, de még

az is legkevesébbé Magyarországon. Itt a polgári gazdasági rend, az ipar, a gépek, a nagy üzemek uralma ma sem alakult ki, s a nemzeti alkotta még is Árpád óta, a mikor se latifundiumok, se kapitalizmus nem voltak, annak az életnek a tengelyét, mely az emberiségnek a Kárpátok közé szorult töredékében lefolyt.

Csak a ki a valóságnak teljesen hátat fordít, találhatja kacagtatónak, hogy idegen kalandorok nemzetellenes czélokra használják föl népünk legalsóbb rétegeit. (163. l.) Jászinak igen könnyű bizonyítani, hogy se francia, se olasz, se német, se belga socialista vezér nem fog hozzánk betörni, de zavarba jönne, ha socialistikus mozgalmainknak autochton, spontán eredetét kellene kimutatna, ha a Magyarország ellen törő osztrák és nemzetiségi elemeknek szövetségét a socialistákkal kellene megczáfolnia. A vezérek természetesen nem jönnek, de a socialdemokratia nemzetközi szervezete mellett ezerféle mód van a társadalmilag nyomasztó helyzetben levő népelemeket a nemzeti szolidaritás köréből kiragadni s a nemzet ellen fordítani, a mint ezt alkotmányos zavaraink története világosan mutatta.

Már is hosszasan foglalkoztunk Jászi könyvével, a családi, a művészeti életet illető bölcsekedéseit mellőzzük hát s az olvasónak arra a valószínű kérdésére akarunk felelni: mit is akar könyvével? Röviden azt mondhatjuk, földosztást. Iparunk annyira fejletlen, népünknek oly kis része foglalkozik iparral, hogy a nyugati nemzetek socialista tervezetéseit nálunk gyakorlatilag tovább fűzni akarni szélmalom-harcz lenne, ezért fordul a földművelőkhöz. Mivel azonban ezek lelkülete, bármennyire iparkodik azt is letagadni, nem érett az egyéni tulajdont tagadó socialista tervekre, megelégszik egyelőre a földosztással, a vagyontalanoknak földhöz juttatásához. Nem integrál, csak partial socializmust hirdet és hogy mentül több hívót szerezzen, engedményeket tesz a nemzetinek, a hazafiságnak, a családnak, sőt a művészet, a tudományért lelkesedik.

Magyarország társadalmá kétségtelenül beteg. Beteg a mágnesság gögjétői, a soidisant gentry gazdasági léhaságától, minden felekezetű papságának fogyatékoságától, önálló tudós, írói, tanítói karnak hiányától, a keresztény polgárság önértet hiányától, a zsidó polgárság mohó törtétesétől, parasztságának politikai viselkedetétől, legalsóbb néprétegeinek nyomora, tudatlanságától és mind e rendek, rangok, osztályok nagyzó, szédelgő szellemétől.

Ahol sok a betegség, ott sok orvos, sok kuruzsló kínálkozik, mindegyik más és más orvosságot hoz. Jászi könyve universal gyógyszert ajánl, mely nemcsak gyomorgörcsöt, fogfájást, rheumát, köhögést gyógyít, de testileg erőssé, értelmileg okossá tesz, költővé, művésszé varázsol, kultur hazafiságot teremt, az égből a földre hozza a menyországot. Ez az universal gyógyszer a socializmus.

Jó hogy művelt ember nem hisz universal gyógyszerekben, a műveletlenek és félművelteknek pedig igen «tudós», igen hosszú az ajánlat, melylyel Jászi szerének gyógyító erejét magyarázza.

— a.

Négy fal között. Köllemények, írta Kosztolányi Dezső. Budapest, 1907. Pallas-nyomda.

A *Négy fal között* verskötet, melynek címe teljesen fedi tartalmát. Ezek a versek csakugyan négy fal között, a könyvespolcz árnyékában, anthológiák segítségével készültek. A fiatal szerző fiatalságának összes hibáit beléjük vitte, a fiatalság erényei nélkül. A fiatalság merészen utánoz, mikor azt hiszi, hogy eredetit teremt, de ebben az utánzásban is van bizonyos hév, erő s mindenek fölött benne van a jövőnek ígérete. Kosztolányiban csak az utánzás van meg, minden fiatalos erő s talán a jövő ígérete nélkül is. Csupa csinált virágok, összedrótozva első sorban Herédiából, azután Verlaineből, Baudelaireből és Carducci-ból. Nem költői élmények, hanem költői olvasmányokból készült kivonatok; nem a szív nyilatkozásai, hanem egy erősebb lendületre képtelen elmének gyermekjátékai. Olyanok, mint mikor a gyermek a Richter-féle horgonyköépitő-szekrény színes köveiből gót-stílusú templomokat és renaissance-palotákat emel. Vagy olyanok, mint mikor a cukrász cukorból szobrokat és reliefeket készít.

A hasonlat talál, mert Kosztolányi versei édeskés dolgok, melyek, mint a cukor, hamar elrontják az egészséges gyomrot. Micsoda sonettek és micsoda ódák! Herédia beszélő képsorozatai helyett érthetetlen képzavar, Carducci megrázó hangjai helyett egyhangú tilinkózás. Mintha valaki egy Wagner-áriát tilinkón akarna lejátszani. De mit vétett Verlaine, hogy Kosztolányi elrabolja tőle szívfacsaró fájdalmait és önmaga próbál belőlök

dalokat gyúrni? Verlaine fájdalma a Verlaine-é; azt csak ő érezte és ő tudott belőle művészi hatásokat kihozni. És mit vétett Baudelaire? Az ő elmés mélysége és bizarr associatiói csak abban a keretben hatnak, melyet ő adott nekik, nem pedig a Kosztolányi szabad átírásában.

A milyen jó szolgálatot teszünk a magyar irodalomnak azzal, ha idegen költőket jó fordításokban terjesztünk el, épen oly haszontalan munkát végzünk utánzásukkal. Más dolog egy költőnek hatása alatt állani és ismét más egy költőt utánozni. A hatás forrongásba hozza érzelmeinket és hangulatokat teremt: ezt a célzt az idegen költők fordítása igen jól szolgálja. Az utánzás meddő dolog, mert hiányzik az utánzott költő lelke, a nélkül, hogy azt az utánzó a maga lelkével pótolni tudná. Még meddőbb a Kosztolányi-féle utánzás, mely abban áll, hogy a szerző kitűzi magának, hogy ugyanolyan sonetteket ír magyar nyelven, a milyeneket Herédia írt francia nyelven, de a legmeddőbb az, hogy a maga egyéniségében akarja egyesíteni Herédiát, Verlaint, Baudelairet, Carduccit, a kik egyenként valamennyien kizárják egymást, mert mindegyiknek önálló egyénisége van.

De a Kosztolányi-féle vállalkozás nemcsak meddő, hanem fölösleges is. Van egy elég jó Herédia-fordításunk, mely az egész Herédiát magában foglalja; van néhány Carducci-fordításunk, sőt elszórva Verlaine- és Baudelaire-fordításaink is vannak. Mindezek hű képet adnak a kiváló külföldi költőkről míg Kosztolányi elvizenyősíti és meghamisítja őket.

Van a kötetben néhány oly vers is, melyekben a szerző önmagából igyekszik meríteni, de ezekbe is tömérdek idegen akkord csendül bele, a mellett, hogy nem sok meríteni valója van önmagából. Lelki élményei alig vannak s a mit átélt is, nem tudja a költészet mély vizeiben megfürdetni és költői zammattal megerősíteni. A szerző fiatalságához legközelebb állna a szerelem, de az ő szerelme a *fekete asszony* iránt olyan, mint egy rövid jelentés a napilapok hírrovatából.

A bizalmatlanságot keltően vastag verskötet kisebb fejezetekre oszlik, mint *Lámpafénynél*, *Rakéták*, *Pasztellek*, stb. Mindegyik fejezet más-más stílus költeményeket tartalmaz, melyek együttvéve más-más idegen költő szellemét hamisítják meg.

A lyrai költőtől mindenek előtt őszinteséget követelünk.

Kosztolányi csak kötetének fő- és alcímek szerinti osztályozásával volt őszinte s ezzel is — önmaga ellen mondta ki az ítéletet.

n.

Friedrich Jodl: Geschichte der Ethik als philosophischer Wissenschaft. I. Band. Bis zum Schlusse des Zeitalters der Aufklärung. Zweite, neu bearbeitete und vermehrte Auflage. Stuttgart und Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1906. S. VIII + 688 in 8°. Mk. 12.

E mű első kiadása 25 évvel ezelőtt jelent meg s fiatal szerzőjének, a ki akkor müncheni magántanár volt, nemcsak hírt és nevet, hanem nemsokára egyetemi katedrát is szerzett. A menyinyiben Jodl 1885-ben a prágai német egyetem philosophiai tanára lett, a honnan 1896-ban a bécsi egyetemre hívták meg. Fenti műve az I. kiadásnál úgy szerepelt, mint az újkori ethika története (*Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*) s első kötetje a bevezetőleg röviden tárgyalt görög-római és keresztény erkölcsstan után, a XVIII-ik század végeig ismertette a különböző erkölcsstani rendszereket. A kötet főérdeme az angol és skót ethikusok ma sok részben elfeledett és túlhaladott, de korukra jelentékeny hatást gyakorolt műveinek — a melyek nagy részéről addig a bölcsészettörténeti előadások alig vettek tudomást — napfényre hozása, finom elemzése s a philosophia történetébe való szerves beillesztése volt. A philosophia művelői elbámulva nézték, hogy micsoda új és érdekes világot fedezett föl itt Jodl. Egy gazdag, tartalmas ethikai irodalom tárult föl művében előttünk — s lett műve révén elengedhetetlen alkotórésze a philosophiai irodalomnak. Cudworth, Cumberland, Clarke, Shaftesbury, Buttler, Hartley, Paley, Price, Hutcheson főképp az ő műve révén lettek közelebbről ismeretesek és vonultak be a bölcsészet és erkölcsstan történetébe.

De művének más előnyei és érdemei is voltak. Ide tartozott a szabatos, világos előadás; az a művészet, a melylyel a látszólag elavult és elhagyott ethikai felfogásokban is mindenütt ráuntal a maradandó és értékes elemekre; az az éleslátás, a melylyel az egyes rendszereknél a lényeges vonást, a magvat kiemeli; az a magas álláspont, a melyet kritikájában elfoglal; az elvi kérdések átlátszó és világos fejtegetése; az erkölcsiség és vallás, a

moral és theologia egymáshoz való viszonyának a fontosabb érintkezési pontokon való feltüntetése. A XVII—XVIII. század erkölctani rendszereinek ismertetésénél szerzőnk sorban kimutatja, mint vezet a fejlődés belső folyamata mindjobban oda, hogy az etikát a theológiától emancipálva, önállóvá tegye.

A második kiadás minden előnyét, fényes oldalát megtartotta az I. kiadásnak, de míg emez tulajdonképen csak az újkori erkölctan történetére irányult, az új kiadás egyaránt kiterjed az egész philosophiára, vagyis az I. kiadás bevezető §-ait az ó- és középkori ethika történetére vonatkozólag szerzőnk rendszeres történetté dolgozta ki, úgyhogy a mi amott 84 lapra terjedt, az az új kiadásban 186 lapot foglal el, s ebben Aristoteles 19, Platon 18 lapot. De nemcsak abban különbözik az új kiadás a régitől, hogy így egyetemes ethika-történetté vált, hanem a szerző a többi fejezeteket is — az írók vagy a korok jelentőségének megfelelőleg — arányosan bővítette, sőt egészen új részleteket is vett föl. Új például a német felvilágosodás erkölctani felfogásának ismertetése (534—553. l.); jelentékenyen bővült a francia felvilágosodás ismertetése (32 lapról 62 lapra); új a Geulinxről szóló fejezet, teljesen átdolgozott a Spinozáról szóló fejezet. De egyebütt is gondosan felhasználta a szerző a lefolyt 25 év idevonatkozó gazdag irodalmát; erről nemcsak a jegyzetek tesznek tanubizonyságot, a melyekben az egyes philosophusokról vagy philosophiai irányokról, korszakokról szóló jelentősebb munkákat mind felsorolja s olykor kritikailag is foglalkozik velök, hanem maga az előadás is, a mely lépten-nyomon elárulja a simító kezét, a felfogás mélyebbé válását. A jegyzetek a szakemberre nézve a magok bő útbaigazításaival, kritikai észrevételeivel rendkívül tanulságosak.

Egy azonban az újabb kiadásban sem változott: a szerző alapfelfogása. Ez most is a régi; itt és az elméleti alap problémák, az elvi tan, valamint az erkölcsi érzelmek pszichológiai elemzése állanak az előtérben, míg azok gyakorlati alkalmazását az író csak futólag érinti. Itt is nagy súlyt helyez a vallás és erkölcsi-ség közti viszony föltüntetésére. Ha szívesen látja is az erkölctannak függetlenné válását a theológiától, de a vallásnak se ellensége, jól látja annak nagy jelentőségét s azt az ember természetéhez tartozó lényeges alkotórésznek tekinti. Nem foglal el pártállást sehol. Midőn a francia felvilágosodásnak a vallás és egyház ellen intézett támadásait ismerteti, fölötte áll a pártok-

nak, elismeri mindkét fél igazát, hibáit és túlzásait. Ugyanily elfogultságot tanusít, midőn Luther föllépéséről szól. Igaz, úgy mond, hogy Luther föllépése és általában a reformatió úgy tekinthető, mint egy intellektuális katasztropha Európa életében. De nem azért, mint a hogy a katolikus történétírók állítják, mivel megdöntötte a középkori felfogást és egyházat; ez az egyház korhadt, rothadt volt; hanem végzetes lett föllépése azért, mivel ezt az egyházat reformálta. Ezt az egyházat ugyanis a humanismus rövid idő alatt kivájta volna úgyannyira, hogy az csak külsőleg állt volna még fel. De Luther föllépése és a reformatio újra galvanisálta azt; ők belehelték abba a magok lelkének tüzét, eszmélkedésre indították azt, s ezzel véget vetettek a humanismusnak s a szabad emberi-természetes gondolkodás folyamát 200 évvel hátra vetették.

A philosophia minden ágát, a theológiát, æsthetikát, politikát és a társadalmi tudományokat közéről érintő mű, azt hiszszük, ez újabb alakjában még nélkülözhetetlenebb segédeszköz lesz a tudós világ kezében, mint eddig, s régi barátaihoz bizonyára újjakat is fog szerezni.

Rácz Lajos.

Új magyar könyvek.

P. Ábrahám Ernő. Kerek ég alatt. Elbeszélések. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 163 l.) 3 K.

Albidy Katalin. A mi kisasszonyunk. (Elbeszélések.) Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 215 l.) 3 K.

dr. Bartóky József. A gazdasági munkástörvény (1898: II. t.-cz.) magyarázata. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. XXVIII l.) 8 K.

Bogdánfy Ödön. A Duna és Tisza közötti csatorna. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. 21 l.) 50 f.

Breit József. A gyalogság harcászata. Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. 455 l. és 8 melléklet.) 10 K.

Concha Győző. Politika. Első kötet. Alkotmánytan. I. rész. Második kiadás. Budapest, 1907. Grill. (8-r. XIII. 318 l.) 14 K.

Csillag Lipót. Hullámok. Versek. Budapest, 1907. Rényi K. 8-r. 136 l.) 3 K.

Dr. Ejury Lajos. Chemia gazdasági akadémiai hallgatók és gyakorló gazdák számára. I. kötet. Szervetlen chemia. Kassa 1907. Vitéz A. (8-r. 304 l.) 8 K.

Dr. Ferenczi Imre. Sztrájk és szociálpolitika. 1. kötet. Budapest, 1907. Athenaeum. (8-r. XIII, 529 l.) 12 K.

Dr. Friedmann Géza. Újabb büntetőjogi elméletek és ezek kritikája. Budapest, 1907. Athenaeum (8-r. 30 l.) 1 K.

Dr. Garu Zoltán. Jelzalog-kölcsön engedményezési ügylet a pénzintézetek gyakorlatában. Előszóval ellátta mándi Mándy Gyula. Budapest, 1907. Grill. (8-r. XV. 206 l.) 9 K.

Gottl Ágost. A magyar kir. Curia felülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1891: XVIII. t.-cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. XI. kötet. (1905—1906) (2249—2483. számú határozatok.) Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. XLIV. 408 l.) 10 K.

Handel-Mazzetti Enrica. Jessie és Mária. Regény. Fordította Auer István. 62. kötet. Budapest, 1907. Szt. István t. (8-r. 322, 273 l.) 8 K.

Hazai Olivér. A vogul nyelvjárások szótagbeli magánhangzói. Analitativ szempontból. Budapest, 1907. Kókai L. (8-r. 53 l.) 2 Korona.

Jakab Miklós. A Hargita alól... Székelyföldi történetek. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 185 l.) 3 K.

Jogi Lexikon, magyar —. Számos szakfértiu közreműködésével szerkesztette dr. Márkus Dezső. VI. kötet. Pergátló kifogás. Zsupán. Budapest, 1907. Pallas. (8-r. 1180 l.) 20 K.

Krúdy Gyula. Pajkos Gaálék. Elbeszélések. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 176 l.) 3 K. — — A szakállszárítón. (Elbeszélések.) Budapest, 1907. Bndap. Hirl. (8-r. 186. l.) 3 K.

Merriman Seton Henry. Kidár sátrai alatt. Angol regény. Budapest, 1907, Budap. Hirl. (8-r. 327 l.) 1 K. 20 f.

Dr. Mikler Károly. Magyar evangélikus egyházjog. Eperjes, 1906. (Budapest, Grill.) (8-r. X, 741, XIX l.) 15 K.

Nógrádi László. Elbeszélések. Budapest, 1907. Lampel R. (8-r. 380 l.) 3 K.

Szántó Lajos, (Fülej). Székely föld. Versek. Székelyudvarhely, 1907. Betegh P. és Tsa. (8-r. 148 l.) 2 k.

Wildner Ödön. Nietzsche romantikus korszaka. (Társadalom. tudományi könyvtár VIII. kötet.) Budapest, 1907. Politzer. (8-r. X, 228 l.)

AZ EGYHÁZ FRANCZIAORSZÁGBAN.*)

A francia nemzet lelkében az emberi élet nagy ellentétei a legélesebben ütköznek egymásba. Az emberiségnek végső problémái erősen kiélezve nála vetődnek föl nagy világossággal. Így van ez a Karolingok óta napjainkig. Nincs más nemzet, melynek története az emberiség életének ellentéteit, legfőbb kérdéseit más zavaró tényezőktől úgy elszigetelve tárná elénkbe, mint a francia.

Századunknak is mindjárt kezdetén az állam és egyház viszonya oly módon kerül a politikai élet napirendjére, a hogy eddigelé a világon e viszony rendezését még nem kísérelték meg.

Megalkotják az 1901 július 1-iki törvényt, mely a legszabadelvűbb a világi egyesületekre nézve, hogy egyuttal szűkkeblű legyen a vallási társulatok iránt.

Az ellenségeskedések a szerzetesrendek feloszlatásával kezdődtek, a mit a diplomatiái összeköttetés megszakítása a Vatikánnal követelt s az 1905 december 11-iki Briand-féle törvény az állam és egyház elválasztásáról látszólag befejezett.

Egyház és állam egyaránt eljutottak különválásuk korszakához, melynek véghatára 1906, illetőleg 1907 december 11-ike.

Ámde e készülődés nem békének, hanem újabb küzdelemnek előjele. Az ember magasabb rendű szükségletei iránt fogékony lelkek aggódva vizsgálják tüneteit, latolgatják a forradalom rémuralmi szakához hasonló állapotok bekövetkezésének esélyeit, és a szabadság veszedelmét. Franciaország gyöngülését állapítják meg belőlök.

*) *Emile Faguet, L'anticléricalisme.* Paris, 1906. 381. 1.

Egész irodalom támadt a törvény nyomán. Különösen a katolikusok és a szabadelvűek teszik tanulmány tárgyává.

E küzdelembe veti belé könyvét Faguet Emil. A mint reánk, a mi bevett egyházaink, congruát adó államunk mellett a francia szétválasztási küzdelem igen tanulságos, úgy annak megítélésére az irodalomtörténetíró és bölcselő Faguet munkája igen alkalmas.

«A francia fajnak egyik legelterjedtebb nyavalyáját, mely egyben igen súlyos és fájdalmas, fogom tanulmányozni.» Így kezdi munkáját Faguet. «Nem tartozva semmiféle hitfelekezethez, vagy a mi ez ügyben talán még fontosabb, semmiféle politikai párthoz, azt hiszem, pártatlanságot hozok tanulmányomhoz. Szándékom igen határozott e bajt úgy tanulmányozni, mintha az ó-kor valamely tárgyával foglalkoznám, mintha katholicismus és Franciaország, clericalismus és anticlericalismus tíz század óta eltűntek volna, mintha mind e tárgyak a philologia vagy archæologia birodalmába tartoznának.»

Faguet képesnek hiszi magát erre, bár mint hozzá teszi: «Használó tárgyban az ember semmiért sem kezelhetik.» A ki tudatosan részt vesz egy ily küzdelemben, az polgártársainak egy csoportjával szükségképen közös eszményekért harczol, egy más csoportjával, pártjával szemben pedig ellenfélként áll.

Faguet műve publicistikai jellegű. A szabadelvű politikát igazolja; kimutatja a mai francia democratia jakobinus árnyoldalait.

I.

Faguet a mai egyházellenes politika okát a francia faj született sajátosságaiban keresi.

E faj, úgymond, lényegileg vallásellenes természetű, bárha kivételes szellemeknek a maguk vallásellenes környezetére gyakorolt visszahatása gyakran szül nála vallásos megnyilatkozásokat, sőt koronként hatalmas áramlatokat. E lobbanékony faj kebelében különös körülmények, egy-egy uralkodó szellem, egy apostol befolyása alatt gyakran tűnnek fel vallásos érzésre mutató jelenségek, de alapjában véve ezek hiányzanak belőle.

A vallásháborúk legnagyobb része tulajdonképen a hübériség, majd a köztársaság harcza a királyság ellen; okuk legkevésbé a vallásos érzés volt. A francia nép könnyen hevülő vérével megfontolatlanul megy bele sokszor a harcba. Magasabb egységre csak a dynastia erélye birta emelni. Szereti a polgárháborút. Már gyermekét is osztálygyűlésre neveli. Ezért vívja százados belháborúit s nem mint a XVIII. század bölcselei hitték, a vallásos érzés miatt.

A francia nem vallásos, mert gondolkozása csak az átlátszó, világos, szembetűnő igazságokat szereti. Az élénk, világos szellemek gyakorolnak rá hatást. Egy Montaigne, Molière, Voltaire. Descartes annak köszönhetette sikerét, hogy az igazság főismérvét annak nyilvánvalóságába helyezte. A vallás pedig mystikus szellemet kíván. Ezért kiált fel Nietzsche: «Végre tisztán látunk!» Másutt pedig szidja honfitársait: «azt a népet, mely pityókos a sörtől és a mely előtt a homályosság erény.» Nietzsche jól tudja ugyan, hogy mindent tisztán, átlátszó világosságban látni nem lehet s a művelt ember önmagának tartozik azzal, hogy megállapítsa az ismeretek és a feltevések határát; — mégis szereti a szenvedélyt, mert tudja, hogy hatalmas eszköz a vallás és az erkölcs ellen vívott harcban. A francia bizalmatlan a bonyolult gondolkozással szemben. Szelleme, minden külső élénksége, sürgölődése ellenére szereti a kényelmet; a dolgok megismerését inkább jó érzékétől, mint tanulmányaitól várja. Olykor szívesen foglalkozik a metaphysikával, de akkor is csak azért, hogy megdöntse a vallást. Mibelyt csalódva belátja, hogy a metaphysika sem világos, elfordul attól is.

A vallásos érzés az öröklét szemlélete. Változatlan lelkiállapotot kíván. Vágy az a változatlan öröklét után. E vágy nincs meg a francziákban. Ők izgatott, erélyes, könnyed, külsőségekben csillogó életet élnek. Ha ők csinálnának vallást, újat, menten a hagyományoktól, saját lelki világuk, saját fogalmaik szerint, úgy istenük a leghidegebb abstractio lenne, mint a Montesquieu-é, természetfölötti rendőrfőnök, a kire szükség van a «canaille» megfékezésére, mint a Voltaire-é, a társadalmi szerződés egy pontja, mint a Rousseau-é.

Az 1802 és 1850 közt élő vallásos költőik is gyöngé, állhatatlan vallásos érzésről tesznek tanuságot. A vallásnak nem nagysága, csak szépsége ragadja meg őket. Műveiknek volt rá szükségük; szívüknek nem kellett.

A francziákban nagy a hiúság. Mindenikük elveszett, ismeretlen nagyságot lát magában. Egyéni, külön bölcsellete van. A vallás pedig alázatos hívőket kíván; azt mondja: «az ember nem tud semmit! képtelen rá, hogy tudjon!» A francia ilyen beszédet nem tűr. Megveti a tekintélyt. Irtózik a hagyományoktól. Rajong az újért. Kicsinyli a szülőt, a tanárt. Meghaladottnak nem akar látszani. Ezért koronként, mint például a mult század elején, vallásosságot mutat, mert elődei nem tették; de e gyöngébb hatású tényezőt alaptermészetének egyéb sajátságai könnyen legyőzik.

A francia nem erkölcstelen. Legalább nem erkölcstelenebb, mint más nép, sőt talán kevésbé az. Hiúsága azonban rá veszi, hogy nevetségesnek tartsa az erkölcsöt s erkölcstelennek lássék, bárha nem az. Szégyenli az erkölcsösséget, mert nevetségesnek tartja, inkább dicsekszik hát erkölcstelenségével, kicsapongásaival. A vallás szempontjából azonban e két jelenség közt alig van különbség, mert tekintélyét éppen úgy megveti az, a ki az erkölcsöt gúnyolja, mint az erkölcstelen.

Mindezek az okok a francziát vallástalanná s az egyház üldözőjévé teszik.

Victor Giraud nem alap nélkül támadta meg Faguetnek a francia fajról írt e jellemzését s a mai jakobinus egyházpolitikának ebből származtatását. (*Anticléricalisme et catholicisme*, Paris 1906.) Faguet, mondja Giraud, tévesen keresi az egyházellenes irányzat okát a faj természetében. Franciaországban mindig erős volt a katolicizmus, ma is az s jövője fényes, erőteljes, dicsőséges lesz. Nincs nép, mely többet adakoznék a missziókra és a szentszékeknek, mint a francia. Ez a föld adja a legtöbb hittérítőt. Katholikusi szellemi, erkölcsi és társadalmi téren egyaránt a legmagasabb fokon állanak.

Csakugyan csodálatos, hogy Faguet nem vette észre a nagy ellentétet a faj sajátságaiból levont aprioristikusságai megállapításai és történeti hűséggel előadott tényállításai

közt. Utóbbiakból a katholicismus dicsőséges multja ragyog le; mély, igazán vallásos szellemek emléke tündököl felénk. Évtizedeken, sőt évszázadokon át a katholicismus vezérlete mellett élte át a nemzet legszebb napjait; a nép vallásosságának számtalan kifejezésével ma is lépten-nyomon találkozunk.

Egyébként maga a fajnak vallásosságra nem hajló természete megmagyarázná-e a vallás ellen indított irtó háborút? Legfeljebb a közönyt tenné indokolttá; csak lehetőségét bizonyítaná be.

A katholicismus ellen folytatott küzdelem tervszerű és öntudatos. Oka sem ösztönszerű, hanem tudatos tény.

Vagy a katholicismus hibás és veszedelmes s e miatt a nemzet tudatosan védekezik ellene, vagy az államhatalom birtokosai féltik tekintélyüket, hatalmukat, melyet nem akarnak vele megosztani s így uralomvágyból üldözik.

Üldözői benne keresik a hibát. Szemére vetik, hogy hívőit lelki rabságban tartja, a tudományos tételekkel ellenkező tanokat hirdet, akadályozza a haladást: a szellemeket ezért fel kell szabadítani befolyása alól.

Harczba viszik tehát ellene az örök problémát, a tudás és a hit egymáshoz való viszonyának kérdését. Pedig e problema itt nem helyén való. Fejtegetése is felesleges, mert nem az egyéni hit szükségéről, hanem a vallás szabadságáról van szó.

És e tekintetben hol a nagy szellem, mely a viszonyt úgy tudná megoldani, hogy a hitet ne csak önmagának, hanem másnak is feleslegessé tegye? Mily joga lehet a hitre sóvárgó lelket megfosztani e tiszta, mély forrástól, a melyre természeténél fogva epedve vágyik, a mely feltárja előtte célját, istenét? Kinek van rá joga, hogy a tiszta meggyőződés, a felismert — bár tegyük fel, subjectív — igazság terjesztését ne érvei súlyával, hanem az állam kényszerítő erejével gátolja meg?

A mit e téren a lélek benső világa megtűrhet, azt a közéletben még megtenni nem lehet. Önbensejében, ha sem gondolatai, sem érzései nem viszik rá, hogy túlmenjen az észről megvilágított határon s nem sóvárog isten után, kiki lerombolhatja a vallás tekintélyét, kizárhatja befolyását, lelki világát felépítheti a tudásra, a tiszta észre; rideg lesz ez a világ, de rendelkezik vele.

A vallást az egyénnél is csak az egyéni ész önként elfogadott uralma zárhatja ki a lélek világából. E célra minden physikai kényszereszköz az egyes embernél hatálytalan, az államéletben, a külső világban szükségkép zsarnoki és jogosulatlan is.

Még akkor is tehát, ha az egyház elnyomásával a szellemek felszabadítását céloznák, jogtalanul járnának el s cselekvésük — a mi még fontosabb, — hatálytalan maradna.

De a mai francia politika nem a szellem szabadságát célozza. Minden lépése a szabadság ellen vall s zsarnoki uralom szabadságot nem nyújt.

Gondolkozzók a maguk lelki szükségletét elégíthették ki, mikor a vallás ellen küzdöttek; politikusaik koronként azért akarják az egyházat elnyomni, mert az abszolút monarchia vagy a souverain nép, az abszolút parlamentarismus eszméjét szolgálják; korlátlaná akarják tenni uralmát, minek a katholicizmus a maga hatalmas szervezetével és erkölcsi súlyával utjában áll. Ezért akarta Napoleon a maga szolgálatába hajtani, akarják ma megtörni a szabadgondolkozás fanatikusai, a radikálisok nevével takarózó jakobinusok, ezért akarja elpusztítani a socialismus.

II.

Az egyházellenes irányzat külső jelenségei először a XVI. században figyelhetők meg, mikor a renaissance szeleme és a reformatio, a feltámasztott kétely s a kereszténység nélkül alakult klasszikus műveltség újjászületése a katholicizmus erejét meggyöngítették.

A XVII. és a XVIII. század folyamán azonban ez az irányzat csak egyes írók s államférfiak munkáiban jelentkezik. Az alsó néposztályt s a polgári társadalmat nem hatja át, de nem is érinti. A törvényhozásban még nem lép fel. Történeti jelentősége abban nyilvánul, hogy előkészíti a közéletnek egyházellenes irányát.

A XVII. század első harmadában főleg Montaigne képviseli. Erőszakos fellépése, kétségkívül megkapó szellemisége meghódítja az aristokrátiát, de általánosabb hatása nincs. 1660 körül szerény, tudományosabb alakban, de

annál veszedelmesebb mértékben jelentkezik. Descartes, De Bayle és Molière iratai szolgálnak forrásául.

Descartes bensőleg vallásos ember volt. Bölcsellete a vallásellenes irányt azután szolgálja, mikor már csak rendszerének főelve foglalkoztatja a szellemeket, az az elv, hogy az igazság ismertető jegye a nyilvánvalóság, mely kizárja a csodát, a mysteriumot. Ez ugyanis a tiszta racionalismus.

De Bayle szkepticismusa is ugyanebben az időben hat. Ez a könnyed hangú, gúnyolódó, vallástalan irány megfelel a francia szellemnek. Kiszámított, ügyes célzásaival, apró csipéseivel, mellőzéseivel, érdekes aktualitások czéltudatos érintésével terjeszti a kételyt, éleszti a Montaigne szellemét.

Molièreről, a XVIII. század polgári felfogásának költőjéről, nem mondhatjuk, hogy lelkületét vallásellenes érzelmek töltötték volna el, bárha valami gyöngédséget az egyház ellenében soha sem mutatott. De művei nagyban hozzájárultak a vallásellenes gondolkozás kifejlődéséhez. Ő racionalista; arra tanítja az embereket, hogy Chrysale és Cléante gondolatvilága mindenkit kielégíthet s biztosíthatja az emberiség jólétét. — A ki nem érzi a vallás szükségét, az nem lesz vallásossá. Molière pedig a becsületes ember mintaképeül mutatja be azokat, a kik e szükség érzete nélkül élnek. — Chrysale soha sem említi a vallást, Istent, csak az erkölcsöt, tehát a laikus morált. A szenvedők, bárha helyén való lenne, nem vigasztalják egymást az isten jósgával, igazságosságával. A néző, az olvasó láthatja, hogy becsületesen élhet vallás nélkül is.

Molière ismeri a vallás és erkölcs közötti kapcsolatot; ismeri a kettő kölcsönhatását, mégsem tulajdonít azoknak egyenlő értéket. Don Juant egyben istentagadónak és erkölcstelennek mutatja be; de Don Juant a néző csak azért veti meg, mert erkölcstelen; mikor az isten létét tagadja és a vallást gúnyolja, rokonszenvesnek tűnik fel s vele szemben a vallás védelmezője gyöngé, gyámoltalan. S nem lesz-e maga Don Juan is a vallás hypokritája? — Tartuffe egyenesen az áhitat, a vallás gúnyja. Orgon nevetségessé lesz. Gyöngékből, hypokritákból kerülnek ki a hívők. A vallás az értelmes, okos, erkölcsös embereket is elbutítja. Molière

művei ezeket riasztják el a vallástól. Ebben jelentkezik egyházellenes hatása.

Ámde a népesség nagy részét a XVII. század végének egyházellenes irányzata sem érintette. Ez az irányzat szélesebb rétegekben csak később tűnt fel; elterjedéséhez más tényezők is hozzájárultak.

A XVII. század végén ugyanis a protestantizmus legyőzését véglegesnek lehet tekinteni. XIV. Lajos mégsem érte be a katholicismus győzelmével s a protestantismus kiirtására törekedett. E harcز lényegileg a királyság küzdelme volt a köztársasági gondolkozás ellen; mégis azt a látszatot keltette, hogy alapoka a vallás, az egyház; úgy látszott, hogy minden bajt ez okoz, harczot, háborút vívnak miatta, mikor belső, erkölcsi oka már megszűnt, mikor a vallási kérdések a közéletet már nem izgatták. A közérzés tehát a vallások ellen támad. Eltörlésüket követeli, mert a közhatalom igazságtalanul egy vallás pártját fogja, a többit pedig embertelenül üldözi.

Ily politikai tényeknek s az irodalomnak együttes hatása alatt alakul ki a XVIII. században sokkal kiterjedtebb egyházellenes irányzat.

A küzdelem azonban még ekkor is csak egy osztály rend körére szorítkozik. A nép, a polgári elem még katholicus marad, bár világiakban liberális gondolkodású, vallásiakban jansenista. Ilyen a középosztály, a bírói rend.

Az irodalom határozottan az egyház ellen fordul. Művelői a nemzet egy kiváltságos rendjét képezték, mely a nemzet vezérének tartotta magát; büszke volt klasszikus műveltségére és mindennél többre becsülte annak megújítását, a renesszánszt; az egyházban riválist látott s küzdelmet indított ellene. A küzdelem még a rend kebelében maradt, de éppen ennek kiváltságos szellemi tulajdon-ságai folytán ragyogó, heves, nagyszerű volt.

A kor legfényesebb szellemei nem egy gondolatból indultak ki, de megegyeztek abban, hogy támadták a katholicizmust, akár szabadságában, akár lényegében.

Montesquieu a *Perzsa Levelek*-ben szellemesen, erőszakosan izgat ellene. Félti a papi nőtlenység s a holtkézi vagyon pusztító hatásától a nemzet jövőjét. A *Törvények Szellemében* elismeri ugyan, hogy a keresztyénség gya-

korlatilag és lényegileg a zsarnokság ellen küzd; lényegileg: mert arra tanít, hogy az egyénnek oly jogai is vannak, melyek felett az állam nem rendelkezik; gyakorlatilag: mert a központi hatalommal szemben önálló, független, külön hatalmat képvisel; de csak ennyiben tiszteli a vallást s azt a jansenisták, részben a protestánsok és a szabadelvűek szellemében a pápától és a kormányhatalomtól függetlennek kívánja.

Voltaire deszpotikus szellem. Szerinte a vallás a népkormányzat eszköze. A kormány állapítja meg elveit és vezérli azt. A papok csak a kormány katonái. Szükség van rá, mert a nép deszpotikus vezetésre szorúl. E vezetést a kormányon át bölcselek, tudósok, a pogány ókor műveltségén nevelkedett irodalmi férfiak gyakorolják. Egyébként az utolsó évezred minden bajának főforrása a szabad kereszténység. Legyen az egyház feje a bölcselek társaságában élő abszolút uralkodó s ez irtsa ki azokat, a kik tőle eltérőleg imádják az istent.

Rousseauban van vallásos érzés, de féktelen ellensége a katholicizmusnak. Bölcseletében a vallást az állampolgárság előfeltételévé teszi; de egyuttal vitatja, hogy a katholicizmust, mely egyedül üdvözítőnek mondja magát, mint antisociálist, megtérni nem szabad.

A többség akarátának nincs határa. Ez állapítja meg az államvallást: hitet az istenben, a gondviselésben, a halhatatlanságban, a gonoszok túlvilági bűnhődésében, az igazak boldogságában, a társadalmi szerződés és a törvények szentségében. A katolikusokat és a hitetleneket pedig ki kell üzni az államból.

E bölcselet a francziák nagy tömegére vallási szempontból nem volt nagy hatással; ezek, ha nem katolikusok, nem is hívők. De ihlette a vallásos és anticlericalis szellemeket, Robespierret, Chaumettet, talán Quinet Edgárt.

Diderot nem becsülte a vallást; nem tartotta szükségesnek sem. A múlt századok közfelfogása s a vallás létjogát bizonyító más érvek őt nem érintették. Érzelmi világa pedig nem vezette az istenfogalomhoz.

Kielégítette a természetet. A természetben van minden erő egyetlen forrása; nem kell semmihez isteni segítség, kegyelem; csak önerőnkön emelkedhetünk.

Az erkölcs csak államférfiak találmánya. Az embert természetéből kivetkőztetve akarják vele megjavítani. Hozott arra csak önzés, a jólét szeretete képes.

A vallást és az erkölcsöt egyaránt ki kell zárni a társadalomból.

Érezte, bár nem vallotta meg, a kettő kölcsönhatását, azt, hogy a vallásosság erkölcsöt s az erkölcs vallásosságot szül.

Az igazi vallás ugyanis szükségképen erkölcsesé válik. A szenvedélyes, exaltált hívőben ugyan nem a tulajdonképi erkölcsparancs érvényesül, mert az csak az istent látja, ő benne él; de mert tökéletes embernek képzei, kit utánoznia kell, úgy fog élni, mintha eredetileg erkölcsös volna.

Viszont az erkölcs törvényeinek komoly tisztelete vallásos érzést idéz elő oly lélekben, melynek erkölce marandó.

Az erkölcsös ember érvényt akar szerezni akaratának. Parancsol. Ha a parancs és a testi kényszer gyöngye, úgy a meggyőzés, majd a példa vonzó eszközéhez fordul. Végre külső tekintélyt keres, a valláshoz folyamodik. Mihelyt pedig az ember a fizikai erőn kívül fekvő más tényezőtől vár segítséget, istent érez magában; hiszi, hogy isten van s hite a vallásos érzés. A ki hiszi, hogy kötelességei vannak; a ki lelkiismeretének rabja s az akar maradni; a ki kötelességeit mindennél többre becsüli s magát azokért feláldozni kész: — az ugyancsak egy benső istennek hódol, marandó törvényeket ismer s így vallásossá lesz. Az erkölcs csak úgy nem válnék vallássá, ha teljesen szabad maradna; ámde ha az erkölcsöt felszabadítjuk s elveszszük belőle a kötelesség fogalmát, úgy évszázadok tanulsága szerint nem marad erkölcs.

Diderot látott tehát legtisztábban az egyház ellen indított harcban, mikor együttesen támadta a vallást és az erkölcsöt. 1850 után nagy hatása van. A modern istentagadók és immoralisták az ő nyomain járnak.

Az egyházellenes gondolkozást így készítik elő a XVIII. század gondolkozói; azonban a nagy forradalom előestéjén, mikor az irodalom egész mezején vallásellenes és különösen katolikusellenes szenvedély dúl, — maga a nép nagy tömegeiben még vallásos, még nagyon katolikus.

III.

Az egyház alkotmányjogi küzdelme a forradalommal kezdődik s kisebb-nagyobb megszakításokkal, jelentőségében egyre fokozódva, napjainkig tart.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés alkotmánytervezete a jansenista alapgondolaton épült fel. A francia egyház autonóm papjait a nép választja. Szabadságát a törvények nem sértik.

Magok a katolikusok e tervezetet kedvezően fogadták. Ámde a constituante egyéb tényei s maga a forradalom mihamar a törvényhozó testület s a forradalmi mozgalom ellen csatasorba állítottják őket.

Fokozta az ellenszenvet és még inkább erőszakolta a harczt a convent eljárása.

A convent bölcséleti alapgondolata a már kialakult erős ellentétek mellett is az egyházzal szemben ugyanaz maradt, mint az alkotmányozó gyűlésé. Elismerte a katolicismus jogait, mint államvallásról intézkedett róla. De éppen ez a felfogás vitte rá, hogy beavatkozzék a vallás belső ügyeibe. Több intézkedésével nyilván a vallási kérdéseket érintette; így például mikor arra kényszerítette a papságot, hogy kösse meg az egyház által tiltott házasságokat is.

Az egyház az ilyen beavatkozásokat nem tűrhette el s szabadságjogainak védelmére heves ellenállást támasztott. Az államhatalom és az egyházi szervezet között küzdelem kezdődött. E küzdelem folyománya lett az 1795 szeptember 29-én meghozott dekretum az állam és az egyház teljes különválasztásáról.

A különválás szabadságot és erőt, ezzel az államhatalom felett erkölcsi fölényt biztosított az egyháznak. A directorium kormánya nem is hajtotta végre a törvényt és üldözőbe vette a papságot. Az üldözés 1800-ig tartott. Tetőpontját érte el a fructidori dictatori kormány alatt, mely törvényes felhatalmazást nyert rá, hogy a papokat és más egyházi személyeket, ha a köznyugalmat veszélyeztetik, az országból száműzze. A kormányzat élt és visszaélt jogositványával. A katolikusok polgárháborúval feleltek.

Erre a kormány a nyert önkényes felhatalmazást még önkényesebben kiterjesztve, proskribálnak tekintett minden katolikust. Úgy látszott, hogy megtestesül a Rousseau álma.

Az egyház azonban a küzdelem hevében nőtt és erősödött. A kormányhatalom, a politikai világ félelemmel nézett hatalma fejlődésére. Elítélte az 1795. évi decretumot s új concordátumra gondolt.³

Míg ilykép a forradalom idején a közhatalom vallás-politikai felfogása a Rousseau és a Montesquieu, valamint a jansenisták bölcséleti álláspontja közt hányódott, Napoleon konkordatumot akart, melylyel céljainak szolgálatára kényszeríthesse az egyházat s megvalósítsa a Voltaire despotikus gondolatát.

Ily megoldásért a katolikusok legkevesébbé lelkesedhettek. Ők nem kívántak mást, mint az 1795-iki törvény becsületes végrehajtását s az egyház szabadságát.

Napoleon azonban az egyházzal rendelkezni kívánt. Hogy célját lényegileg elérje, oly concordatumot tervezett, mely az államhatalomnak nagy befolyást biztosít, de hogy a katolikusokat ne sértse, megőrzi a pápa tekintélyét is.

Így kötötték meg a X. év germinaljának 18. napján a konkordatumot, mely a katolikus vallást a francia nép túlnyomó többségének vallásául elismerte s annak szabad gyakorlását biztosította. A püspököket azonban a kormány nevezi ki, csak a kánoni investitúrát nyerik a pápától. A papokat (a kormány óhaja szerint) a püspökök nevezik ki. A papság hűségesküet tesz az államnak. Az államtól fizetést húz. A katolikusok szabadon tehetnek alapítványokat egyházi célokra.

A concordatum kiegészítéseül s az egyház felett nyert állami befolyás fokozására kiadta Napoleon az *Articles Organiques* rendeletét, mely — bár a szentszék soha sem fogadta el — mégis érvényesült. E rendelet többek közt a kormánynak placet-jogot biztosított s a szerzetesrendek eltörlésére vonatkozó rendelkezéseket fentartotta.

Az egyházat így alárendelték az államnak. A papok hivatalnokokká váltak, kikért a hívő nép rajongani nem tud, kik az igazi vallásos lelkesedést terjesztetni nem bírják. A vallásos érzés azonban megtalálja a maga szervét;

e lelki szükséglet kielégítetlen nem maradhat; a szerzetesrendek felé fordul, azokat megteremti, a XIX. század folyamán felvirágoztatja, gazdaggá teszi, befolyáshoz, hatalomhoz jutatja.

Ez a folyamat a restauratio korában indult meg. Annak tizenöt esztendő s korszaka alatt a concordátum korlátaitól függetlenül alakult szerzetesrendek terjesztették, erősítették a vallásosságot. Ujra hatalomként kezdett jelentkezni az egyház.

Ellensúlyozására egyházellenes párt alakult. Az egyház hatalmát nem társadalmi tevékenységgel akarta korlátozni; az államtól kívánta elnyomását. A párt súlya kieszközölte az 1818. évi rendeleteket, melyekben a szerzetesrendek elé a tanítás s a papnevelés terén gátakat állítottak. A felsőbb oktatást is a napoleoni gondolat alapján szabályozták.

Az 1830. forradalom a katolikus pártok győzelmét jelentette. Csak a trónt támadta, nem az egyházat is. Törvénybe iktatta a tanszabadság elvét. Így a júliusi monarchia alkotmánya inkább azoknak kedvezett, a kiket látszólag legyőztek; azok harczoltak később ellene, a kik készítették. Alig terjedtek el a szabadság elvének tényleges foglalkozása folytán a szerzetesrendek, a szabadelvűek már elnyomásukat s velük az egész egyház elnyomását kívánták azzal a paradox érveléssel, hogy a szabadság ellenségeinek nem való szabadság.

Az egyház és állam elválasztását azonban még komolyan nem kívánta senki sem. A kormánynak tetszett Napoleonnak a concordatumban érvényesülő hatalmi eszméje, az egyháziaknak bizelgett közhivatali állásuk. Csak néhány köztársasági politikus remélte az elválasztástól az egyház gyöngülését s Lammenais hirdette, hogy a különválás a katholicismus megújulásának feltétele.

Az 1848. alkotmány még kedvezőbb volt az egyházra.

Az általános választói joggal a törvényhozásba katolikus férfiak, vagy olyanok jutottak, kik a vallást üdvös intézménynek tartották.

Maga az alkotmány Istenre hivatkozik. A tételes törvények szabályain felül álló kötelességekről beszél. A vallásnak védelmet biztosít.

Törvénybe iktatják a tanszabadságot, (Falloux-törvény, 1850.), s a napoleoni eszmék visszahatásaként minden irányban hirdetik és erősítik a szabadságjogokat. Az egyház szabadságot élvezett, a mennyire a konkordatum rendelkezései mellett ez elképzelhető.

A császárságnak az egyházra eleinte kedvező politikája 1859-ben megváltozott. A természetszerűleg egyházellenes jellegű olasz hadjárat Franciaországra nézve kifelé és befelé egyaránt káros következményekkel járt. Egyfelől megerősítette a később francziaellenes szövetségbe lépett Olaszországot, másfelől pedig felbontotta a Bonaparte-pártot klerikális és antiklerikális töredékre.

1860. körül már érezni lehetett, hogy a két párt vizsgálja az országot elgyöngíti. Felvetették a «két Franciaország» eszméjét s az egyház ellen támadtak vele. Általános lett a panasz, hogy a tanszabadság megdöntötte az ország morális egységét. Holott ily egységes csak XIV. Lajos, majd Napoleon korában lehetett szó, mikor az imperialisztikus eszme uralkodott. Más korban Franciaország morális egysége nem létezett. De nincs is szükség az eszmék a vágyak, a törekvések ilyen egységére. A pártok ellentétei csak akkor veszedelmesek a közre, ha a pártérdek a hon érdeke felé emelkedik, mint a katolikusoknál a XVI. században, a socialistáknál ma. Hazafiság csak ott van, hol minden pártérdek felett a honérdek áll, akkor vész el, ha egy-egy eszmét erőszakkal elnyomnak. Az elnyomott eszme híveinek jobbjai inkább azonosítják magukat azzal, mint az elnyomó állam érdekével. A szabadság erősíti a hon-szerelmet, a zsarnokság összetöri a nemzeti eszmét.

A tanszabadság korában a katolikusok a legjobb francziák maradtak; természetes, hogy a zsarnoki köztársaság önkénye e jellegtől inkább foszthatná meg őket. Egyébként a katolikus iskolák növendékei a felsőbb osztályok gyermekeiből kerülnek ki, kiket már családi hagyományaik és önző érdekük is inkább lánczol a hazához, mint másokat.

Hazafias szempontból tehát a katolikusok nem veszélyeztették Franciaország egységét. E szempontból «két Franciaország» soha sem létezett. Erkölcsi szempontból azonban megvolt e kettéválás. A liceumokból a köztársaságiak s a Bonaparte-párt egyházellenes töredéke, a katho-

likus iskolákból a legitimisták s az egyházhoz hű Bonapartisták kerültek ki. De jó hazafiak voltak mindnyájan s erkölcsi felfogásuk különböző volta csak erkölcsi szabadságukat biztosítja.

Indokolatlanul, jogosulatlanul tulajdonítottak az egyház ellenségei a katholicismusnak minden csapást, mely Franciaországot a második császárság utolsó s a harmadik köztársaság első éveiben érte. Nem volt egyéb kalandos gondolatnál, hogy a szedáni vereséget a pápa segítsége okozta, mert azzal Olaszország s így közvetve Ausztria segítsége veszett el; hiszen a hármasszövetség akkor természetesen érdekeken épült fel; 1869-ben titkon már megvolt; nem a szedáni vereség következménye. A szedáni vereséget nem a pápa segítsége, hanem Franciaország belső vizsgálja, gyöngesége okozta.

Sedán és a második császárság bukása nem jelentette a katolikusok vereségét. 1875-ben teljesen szabaddá tették a főiskolai oktatást; a szabad egyetemek felvirultak. A társadalmi szervezetek ereje nőtt. A katholicismus ereje nagy volt.

A nyolczvanas évek elején az egyházellenes politikusok már veszedelmesnek mondták hatalmát. 1886-ban Jules Ferry a felső oktatás reformjáról szóló javaslatában a jezsuiták és a tanításra államilag nem jogosított rendek feloszlátását czélozta. A szenátus visszavetette a javaslatot, de a kormány a szenátus nyilatkozata ellenére, régi törvényekre való hivatkozással rendeleti úton kísérletezett vele. A rendeletnek alig volt még eredménye; maga Ferry sem akart vele elvi harczot, csak népszerűséget.

Komoly harcz az egyházzal szemben 1900-ban kezdődött.

Közvetlen oka az volt, hogy a szerzetesek befolyást gyakoroltak az 1898. választásokra s azokon bár köztársasági, de a kormánynak nem kedves jelölteket támogattak.

Egy pár részleges megtorló lépés után Waldeck-Rousseau törvényjavaslatot terjesztett elő a szerzetesrendekről. E javaslat azt czélozta, hogy az összes congregatiók elvileg a törvényekkel meg nem egyező testületeknek nyilváníttassanak s csak a törvényhozás különös engedélye mellett működhessenek egycesek. A javaslat bevallott célja a

kongregációk szervezkedésének és működésének ellenőrzése volt.

Az egyházellenes pártok a javaslatot szívesen fogadták. Amaz intézkedések egyikét látták benne, melyekkel Franciaországot keresztyén jellegétől megfoszthatják. Egyelőre nem akarták bolygatni a concordatumot, nehogy az egész katolikus világgal egyszerre kerüljenek szembe. Úgy tüntették fel eljárásukat, mintha a concordatumot hajtánák végre, mikor a szerzetesrendeket eltörlik, illetőleg — eleinte csak annyit vallottak be — az állam főhatalmát azokkal szemben is érvényesítik.

A szabadelvűek sikra szállottak a despotikus javaslat ellen, de eredménytelenül. Hiába mutattak rá, hogy a vallásos társulatok szabadságát csak zsarnoki ténnyel lehet összetörni, s e tény a szabadság föelveivel éppen úgy ellenkezik, mintha a mások jogait tipornák el.

A parlament többsége radikális akart lenni.

Maga a javaslat a tanszabadságot csak közvetve érintette. De a baloldal követelte, hogy a törvény a tanítást ne csak a rendeknek, hanem azoknak is eltiltsa, a kik egy — bár feloszlott — rendhez tartoztak. Tehát megszüntették a szerzetesrendeket, a rendhez tartozást törvénybe ütközőnek nyilvánították, mégis mint szerzetesekkel bántak azokkal, kik azelőtt valamely rendhez tartoztak s megtiltották nekik, hogy tanítsanak. E törvényben a Rousseau eszmevilága jutott diadalra.

Waldeck-Rousseau előre láthatta, mi következik törvénye után. Láta is, hogy már tovább ment, mint tervezte. S mikor 1902-ben megerősödött a parlamentben az egyházellenes párt, e parlament elől fáradtan vonult vissza. Ám nagyon kétséges, hogy e tényével a veszedelmes tulzásoknak elejét akarta volna venni, mert utódjául a szűk látókörű, erőszakos Combest ajánlotta.

Combes harczot akart s azt erőszakos sietséggel nyomban kormányzata első napjain megindította. Nem volt tekintettel a szerzeteseknek a törvényben engedett határidőkre, nem a bíróságok határozataira. A kolostorokat bezáratta. A bíróságokat megfélemlítette. Hatáskör hiánya czimén elvonta ítélkezésük elől azokat az ügyeket, melyekben tőlük céljainak meg nem felelő határozatokat várt.

Benoist, Monot, Goblet, Ribot s a liberálisok általában fényes szónoklatokkal, mélyreható cikkekben tiltakoztak a jogtiprás ellen. Combes haladt a maga útján. Keresztülvitte, hogy a parlament ne a törvény szerint egyenként, hanem három nagy tömegben foglalkozzék a szerzetesrendek autorisatiójával. Bár Waldeck-Rousseau is tiltakozott saját törvényének ily félremagyarázása ellen, a parlament elfogadta a Combes indítványát s rövid tárgyalás után kéréseikkel az összes szerzeteseket elutasította.

1903-ban kifejezetten eltörölték a már amúgy is megnyirbált Falloux-törvényt. Ünnepeyes formában megdöntötték a tanítás szabadságát. A kormánynak pedig szabad kezet adtak az önkényre, mikor feljogosították, hogy bármely nem állami iskolát bezárathasson, ha a tanítását az alkotmánynyal, a törvényekkel vagy az erkölccsel ellenkezőnek tartja.

Végül 1904-ben minden nehézség nélkül törvényt hoztak, mely szerint tíz év alatt az összes szerzetesrendeknek fel kell oszlaniuk, tekintet nélkül arra, hogy feljogosította-e őket az állam előbb a tanításra, vagy nem.

E javaslat tárgyalásánál tartotta legfényesebb beszédét Ribot. Az Egyesült-Államok példájával bizonyította, hogy az állam ereje nő, tekintélye hatalmassá válik, ha a szabad egyház a szabad államban szabadon tanít; a francia köztársaság ereje, tekintélye megdől, ha legfőbb erősségét, a jogot, türelmet és méltányosságot nem teszi éltető elvévé.

A fényes beszéd a pusztában kiáltó szó maradt.

* * *

Minden üldözés ellenére az egyház ellen vívott harcot 1904-ig a Napoleon alap gondolata vezérelte: a katholicismust az állam vallásává, a kormányzat eszközévé tenni, szabadabb megnyilatkozásait pedig elfojtani.

1904-ben a harcz alapja és célja megváltozott. Jaurès a parlamentben hirdeti, hogy a keresztyénség ereje kimerült, létjoga megszűnt. Az egyházellenes pártok nyíltan eltörlését követelik. Az első lépést pedig abban látják, hogy elvegyék államvallás jellegét s megfoszszák az állami támogatástól.

Combes először 1903 májusában egy, az egyház üldö-

zésére vonatkozó interpellációra adott válasz kapcsán szólt a szétválasztásról, mint politikai lehetőségről.

A politikai pártok még ekkor nem foglaltak el határozott álláspontot.

A köztársaságiak egy töredéke (Thézarde és társai) ellenezte a különválást, mert a Napoleon egyházi alkotmányát az államhatalom legfőbb erősségének tartotta s félt az egyház szabadságától; más részük ettől remélte az egyház megtörését.

A szabadelvűek nagyobb része, kikhez Ribot is tartozott, nem bízott a különválasztás őszinteségében, mert ismerte a radikálisok harczmodorát. Ismerték ezt a többiek is, kik hívei voltak az elválás gondolatának, de még az üldözött szabad egyháztól is többet reméltek, mint attól, mely bilincsre van verve; ez gyöngé, mert rabigában él, amaz új, hatalmas erőket fog életre hozni.

A katolikus politikusok közül is többen ezt az álláspontot foglalták el, míg túlnyomó részük a konkordatum fentartását kívánta, mert félt attól a kockázattól, mely az új helyzettel előáll.

A pártok döntő elhatározása a Combes állásfoglalásától függött. Combesnek magának sem volt megállapodott álláspontja. Ő nem oly egyéniség, ki ura tud lenni és parancsolni tud helyzetének. Cholerikus természetű és a körülmények befolyásolják. E fontos kérdésben is döntő elhatározásra kicsinyes dolgok vitték, a Geay és Le Nordez püspökök ismeretes ügyei.

A pápa a két püspök lemondását kívánta és őket Rómába idézte. A kormány nem engedte, hogy lemondjanak és Rómába menjenek. A pápa intézkedésében a konkordatum sérelmét látta. Visszahívta római nagykövetét. A nuncziusnak visszaadta megbízó levelét. A pápának hadat üzent. — A püspökök a pápának engedelmeskedtek. A kormány sértve érezte magát. Felmondta a konkordatumot. Szeptember 4-én Auxerreben, november 10-én a parlamentben bejelentette, hogy sürgősen elkészíti az egyház és állam elválásztásáról szóló törvényjavaslatot.

Eljárásának veszélyeire figyelmeztették. Ribot ráutalt, hogy más államok ki fogják használni az ellenségeskedést, a szakítást, melyet Gambetta is végzetesnek mondott. Vak-

merő hirtelenségével maga Combes idézte fel a harczot, melylyel az ország békéjét dönti meg. Békés viszonyok közt sokan szívesen sorakoznának melléje. De más színe van e lépésnek, mikor az elválasztást harcz közben követelik, nem készítik rá elő a kedélyeket, nem tárgyalnak a pápával, az állam minden befolyása alól egyszerre felszabadítják a papságot és a népet, melyre eddig a kormánynak irányító befolyása volt.

A szétválasztás terve harczy mű lett. Megtorlás, bosszú színét vette fel. Pedig a béke műve lehetett volna. Kétoldalú tárgyalások előzhették volna meg, melyek biztosították volna jövőjét. Ha az állam és az egyház függetlenek is egymástól, mégis együtt élnek. Meg kell egyezniök egymással érintkezésök, kölcsönös szükségleteik kérdésében, viszonyaikat, hatáskörüket illetőleg. Ezt pedig csak békés úton lehet megtenni.

Franciaországban az elválasztás a lehető legkedvezőtlenebb viszonyok közt jött létre. Harcz hevében hozták a rá vonatkozó törvényt s az keletkezésének bélyegét magán viseli, következményeinek csirája eredetében rejlik.

IV.

Az 1905. évi Briand-féle törvény, melylyel az egyházat az államtól különválasztották, mégis sokkal inkább szabadelvű, mint a melyet a parlament többségétől várni lehetett volna s sokkal inkább az, mint a convent törvénye volt.

Kultuszársulatok alakulhatnak. Ezek veszik át az államtól a templomokat és az egyházi épületeket. A mennyiben ily társulatok nem alakulnak, az épületek (legkésőbb 1907 decz. 11-én) a községekre szállnak. A papság az államtól fizetést nem húz. Jövedelmét az új szervezetekből nyeri. Vallásos czélokra az egyház vagyont gyűjthet. Szervezkedhetik. Vallási ügyeiben teljesen szabad. Csak az egyházi congregatiókra vonatkozó tilalmak maradnak továbbra is érvényben.

Bármily szabadelvűnek is lássék azonban a törvény, az egyház és állam viszonyának kérdését nem oldotta meg.

Még sok az, a mi a katolikusok szabadságából hiányzik s még több, a mit az uralmon lévő despotikus köztársasági párt kíván.

A katolikusoknak ki kellene vívniok a vallásos egyesülés, a szerzetesi élet, a tanítás, a szószék teljes szabadságát. A despotikus köztársasági pártoknak az kellene, hogy a még meglévő szerzeteket teljesen kiirthassák, a papokat a tanítástól teljesen eltilthassák, az egyházat megsemmisíthessék, mert az «egy hit, egy törvény» elve alapján az ország teljes erkölcsi egységét csak így vélik elérni.

Czéljaiért mindkét párt küzdeni fog. Semmi ok sincs rá, a mért ne küzdene.

A modern francia demokraták szemében a demokratia nem tűri az egyéniséget. Függetlensége veszedelmessé teszi. Már létezésével befolyásol, tanít másokat. Ezért a despotikus köztársaság a szerzeteseket nem tűrheti. Az a legerősebb egyéniség, melynek önző érdeke nincs. De nem tűrheti meg majd az olyan független egyéniségeket sem, a kik semmiféle szervezethez nem tartoznak. Lerontja majd teljesen a tanszabadságot. Nemcsak a papokat fogja kiűzni az iskolákból, hanem azokat a laikusokat is, a kik akár a tanítás terén, akár másutt az államhatalommal szemben függetleneknek mutatkoztak.

Jellemzi gondolkozásmódjukat a Buisson eszmemenete. Először azt vitatja, hogy a szerzetes életmódja miatt nem alkalmas arra és nincs joga rá, hogy kezében tartsa a jövő nemzedék szellemi irányát. Nem családapa, nem ismerheti a gyermekek lelkivilágát; nem érezheti szükségleteiket. Viszont azonban a család, az apa jogait el nem ismeri. Nem engedi, hogy az atya szabadon megválaszthassa gyermekei tanítóját. A tilalmat eleinte a szerzetesekre vonatkoztatja. Később már általában a papokat kívánja eltiltani a tanítástól, mert a pap a hit, míg a tanár az ész, a kutatás embere. Nem életmódja, hanem belső misége teszi a kettő közt a különbséget. Csak a szabad gondolkozók taníthatnak; a papok, sőt a vallásos emberek nem.

Természetes folyománya e bölcselemnek, hogy a pap-ságot a vallás tanításától is el kell tiltani; el kell zárni előle a templomokat; különben a vallás leple alatt vinnék be az emberekbe a maguk világnézetét. Nem is haboznak

kifejezésre juttatni e célzatot. Magát a vallástanítást akarják megszüntetni. Csak következetesek maradnak, ha az egyházszervezet minden működését meggátolják.

Törekvéseiket támogatja az a tény, hogy vallási kérdésekben a socialisták és a radikálisok eszmevilága fedti egymást. Mind a kettő ki akarja irtani a vallásokat. A radikálisoknak más célja sincs, a socialistáknak ez egyik programmpontja. A radikálisok nem a javakat, hanem az embereket akarják socializálni, a socialisták mind a kettőt; ennek előfeltétele a szabadságok elfojtása, az emberek szocializálása.

A socialisták természetesen a kizárólagos állami tanítás hívei. Mint Brousse, Jaurès hirdetik, a szabadság e téren is, épen úgy, mint a közgazdaságin, hatalmas társulatok alakulásához vezet, melyek a termelésből széles rétegeket kizárnak. Egy-egy hatalmas társulat, mint a milyen a katholicizmus, teljesen lehetetlenné teszi a versenyt; letoglal a maga számára minden teret. Mint a gazdasági, úgy a szellemi téren is államivá kell tenni a termelés eszközeit: az iskolákat.

A tanszabadság lerontásában ma szövetséges társak a radikálisok és a socialisták, ám a radikálisokra nagy meglepetés vár, ha ők az egyházat azért akarják elnyomni, hogy szabadságot teremtsenek. Mert a socialisták az egyéni szabadságokat majd egymásután koboazzák el, a szellemi tulajdonokat épen úgy, mint a testieket.

A fejlődés iránya pedig az lesz, hogy a kisajátított egyetemeken és iskolákban nemcsak a tanerőket fogják önkényesen kijelölni, hanem a tanítás anyagát is.

Ma azzal kérkednek, hogy a szabad tanítás helyére oly tanrendszert léptetnek, melyben a szabadság uralkodik.

Ám e politikában nincs őszinteség. Nem is lehet. Mint előrelátó politikusok szükségképen érzik, hogy még inkább állna elő a «katholikus veszedelem», ha a saját iskoláikból kizárt katolikusok tovább tanítanának az állami iskoláiban, még pedig bizonyos fokig az állami tekintély védpajza alatt.

Ezt a radikálisok nem akarják. Ők tudják, hogy az állami iskolákban igazgatóik, felügyelőik útján csak köny-

nyebben akadályozzák meg a tanítás szabad szellemét. Bizonyos szabadság fog uralkodni iskoláikban. De csak egy irányban. Azt nem igen engednék meg, hogy valaki az ész gyöngeségét, a hit szükséges voltát hirdesse, hogy — mint Bourget mondja — részt vegyen a forradalom művének rendszeres lebontásában.

A harcznak e kérdésben mindkét oldalról tovább kell folynia.

* * *

De folyik a harcz az egyház léte körül is.

Megvan az 1905-ös törvény. A radikálisok már most sincsenek vele megelégedve.

A katolikusok autonóm szervezetet nyernek. A pápával ezentúl szabadon érintkezhetnek, mert róla a törvény egyszerűen tudomást sem vesz. Rendelkezései csak a törvény 34. szakaszának korlátai közt támadhatók meg: ha közszolgálatban álló polgárt sértenek, a törvények ellen való engedetlenségre egyenes felhívást tartalmaznak, vagy polgárháborút támasztanak. Az alakítandó katolikus szervezetekben új, eddig nem ismert erő fog kifejlődni. A hívők közelebb jutnak papjaikhoz. Az egyház megkapta létfeltételeit. Ha a szerzetesek meggazdagodhattak a hívők támogatásából, mért ne juthatna hatalomhoz a világi egyház?

De épen ezért fogják majd zaklatni. A radikálisok folytatni fogják már nem ismeretlen politikájukat.

Az egyház gazdag volt. Vagyonát elvették és konkordatummal biztosítottak számára kárpótlásképen az állam részéről javadalmazást. Most önkényesen elvetik a concordatumot, törlik az egyház budgetjét s szabaddá teszik. Ez — mondják — többet ér a vagyonnál. Maholnap, ha kitűnik, hogy csakugyan többet ér, megfosztják szabadságától is.

Szívesen üzik ezt a politikát, de kényszerítve is vannak rá. Ez az egyetlen eszköz, a mivel lebilincselhetik választóikat.

Üdvös reformokra nem képesek, mert nem igazi államférfiak; nem is alkalmas rá a mélyebb tanulmányokat kizáró rövid idő, melyet egy képviselő két választás közt a parlamentben eltölthet s mely alatt népszerűségét kell biztosítania; főleg pedig, mert a nép a közigazgatással nem törődik.

A francia népnek kevés gyakorlati érzéke van. Nem realista. Csak általános nagy eszmék érdeklik. Ezért a politikusoknak, ha népszerűségre akarnak szert tenni, ilyeneket kell harczba vinniök.

A népföliség eszméje erre nem alkalmas, mert a nép már souverainnek érzi magát; az egyenlőség eszméjével foglalkoznak a socialisták, de a többségalakítás reménye nélkül; a nemzeti dicsőség gondolata ma nincs gyújtó hatással; 1871 óta szinte összetört a nemzeti önérzet; csak az egyház elnyomásának, az anticlericalismusnak eszméje az, mely népszerűséget biztosít.

Jules Ferry elvesztett népszerűségét ezzel szerezte vissza; Waldeck-Rousseau azzal biztosította magának. A kormányzásra képtelen, szűk látókörű, durva lelkű Combes pedig azzal tette lehetővé a maga és miniszter-társai kormányzását, hogy vakmerő dühvel támadt az egyházra.

A polgári társadalom is szívesen látja e harczot. E társadalom csak a socialismustól fél, mely a vagyonek kobzást és az egyház üldözését egyaránt kívánja. A polgári osztály meg akarja menteni vagyonát s ezért a figyelmet a vallás kérdésére tereli.

Mindezek az okok közrehatnak arra, hogy az egyházellenes harcz mindaddig tartson, míg csak meg nem valósul a Quinet Edgár álma, a ki a politikában és az egész modern történelemben nem lát mást, mint egyetlen küzdelmet, melynek czélja a catholicismust kiirtani.

* * *

E küzdelemben pedig egyre gyengül Franciaország. Az anticlericalismus szenvedély. Pathologiai jelenség, mely a kormányzatot minden más kérdésben elvakítja. E vakságot más államok sietve kihasználják.

1905-ben háború fenyegetett s az ország teljesen készületlen volt; hiszen még hadügyi és tengerészeti miniszterei is azzal voltak elfoglalva, hogy küzdjenek a katholicizmus ellen.

Elveszett a keleten élő keresztyének fölötti, politikailag oly fontos protektorátus. És Combes csodálatos rövidlátással ebben még veszteséget sem látott.

Elveszett az eddig csak külsőleg elhódított Elzász erkölcsileg is. E tartomány katolikus. Papsága a francia érzelmek fentartója volt. Most Franciaország a katolicismus üldözőjeként lép fel. Németország ellenben dédelgeti őket. Emeli a papok fizetését. Straszburbban tartja katolikus kongresszusát. S ím az eredmény, hogy az elzászi képviselők, kik eddig bizonyos tiltakozást képviseltek a német parlamentben, most hozzácsatlakoznak a katolikus centrumhoz!

* * *

Ennek a politikának éppen az ellentétére volna szükség. Ámde ma Franciaországban despotismus dühöng. S a despotismus legfőbb hibája, hogy elvként abból indul ki, a mit bűnéül felrónak. XIV. Lajos bizonyosan azért üldözte a protestánsokat, hogy a független gondolkozást kiölje; XV. Lajos a jansenistákat, hogy a polgári társadalmat elnyomja; Napoleon azért szervezte a concordátum szerint az egyházat, hogy a maga szolgájává tegye.

Ma a francia kormányzás újra ily despotikus jellegű. Parlamentjéből tudatosan zárja ki a kisebbséget, mely nem úszik az árral. Adórendszerében azért nyújt teret a kormányönkénynek, hogy politikai célokra használhassa ki. Így van még a jótékonyásra vonatkozó törvényhozással is. A katonai szellemet és erőt tudatosan gyöngíti, mert fél a nemzeti szellem megnövekedésétől, mely az ő uralmának vethetne véget. S célja a radikálisoknak mindaz is, a mit az antiklerikális politika eredményez. Nekik nem fájna az ország vérvesztesége, mit politikájuk előidéz. Csak örülnének, hogy korlátlan uralmuknak kevesebb az akadály. Kivánják a szellemi korlátoltságot, mely a forradalom túl látni nem tud s kormányzatuk bírálatát megnehezíti.

Az antiklerikális politikus szabadelvű gondolkozásra képtelen, mert az államtól a szabadság elnyomását várja.

A harcz tehát e téren tovább folyik; míg a despoticus köztársaság pártja s a katolicismus áll egymással szemben, sem megszakadni, sem tüze enyhülni nem fog.

E vészes, pusztító harcznak útját kell állni. Az egyetlen eszköz pedig e célra, hogy a parlament többsége az ország békéjét követelje.

Egy hazafias és szabadelvű pártot kell ezért alakítani, mely szabad küzdelmet enged a különböző áramlatoknak, de megfékezi azok túlzásait s erőszakoskodását. Hazáját akkor szereti az ember, ha szabadnak érzi magát benne. Ma a «haladók» nem akarnak hazafiak lenni, a konzervatívokat pedig elidegenítik a hazától.

Legyen szabad hinni az istenben és hirdetni e hitet, társulni e célra, megvetni a forradalmat, vitatni a törvényeket és az alkotmányt, bírálni a közállapotokat, terjeszteni a vallást: de szeretni mind e mellett a hazát.

Legyen szabad tagadni az isten létét s terjeszteni e bölcseletet, betegségnek tartani a vallást s elnyomónak az egyházat, társulni e felfogás alapján, e szempontból bírálni a közállapotokat: mindezt tenni, de szeretve a hazát.

A kormány pedig kormányozzon. Ne avatkozzék valásba, tanításba, iparba, művészetbe; biztosítsa a közbékét, védje a hazát. Hivatalnokai legyenek szabad polgárok, ne álljanak politikai kényszer alatt. A bíróság legyen független. Ne szolgálja pártok, hanem az igazság érdekét. Legyen szabadelvű.

V.

Eddig Faguet könyve: az egyház és a köztársaság további küzdelmének a jóslata.

Nem volt államférfiú és állambölcsele, a ki nem értett volna egyet vele abban, hogy a harcz befejezve nincs. De általános volt a remény, hogy legalább egy ideig szünetelni fog. Nem mintha a Faguet könyvében hirdetett szabadelvű politikát sokan követnék, hanem mert meg voltak győződve arról, hogy az 1905 decz. 11-diki szétválasztási törvényben kihegyeződő nagy, izgató, kimerítő küzdelem után szükségképen bizonyos nyugalomnak kell beállnia. A törvényt, úgy látszott, azok, a kik csinálták, egyelőre nem változtatják meg; a katolikusok pedig szabadon szervezhetik erőiket s új társulataikban könnyebben készülhetnek egyházuk civilizáló hivatására. A hitélet megerősödését — majd reménynyel, majd aggodalommal — mindenki várta. A politikai többség nem győzte magasztalni a törvény túlságos liberalismusát. Sabatier történeti vilá-

gításban bizonyította, hogy e parlament szabadelvű törvényt akart hozni és hozott, hogy annak következménye a katolicismus fényes felvirulása lesz, nem ugyan az egyház elhatalmasodása, hanem a benső vallásosság megerősödése folytán.*)

A katolikusok tekintélyes része is úgy nyilatkozott, hogy a törvényt el lehet fogadni.

Igaz, nem kis aggodalommal gondoltak arra, hogy miből tartják fenn az egyházat és intézményeit; elviselik-e majd a nagy terhet, melyet a papság, az iskolák, a hittérítők költsége rájuk ró s melyet a jótékonyság megkíván. Erősen vitatták az alakítandó egyháztársulatok kánonjogi helyzetét és természetét, melyet a hatholikus felfogás a gazdasági térre kívánt szorítani; féltek attól, hogy a papság különösen a kis városok apró, gögös politikusai részéről állandó zaklatásnak lesz kitéve.

Felmerült sok más nehézség is, de egészben véve úgy látszott, hogy az újabb harczt az egyház nem indítja meg.

Servonnet érsek nyíltan hirdette, hogy az egyház megújhodásának fényes biztosítékai a kánonszerű gyülekezés szabadsága, a külső befolyásoktól mentesíthető papválasztási jog. Több egyházmegyében csodálatos készséggel és sietséggel gyűjtötték össze a papság fentartásához szükséges tőkét. Buzgó, lelkes tevékenység indult meg a katolikus szellemi élet minden terén. Sőt már a katolicismus belső intézményeinek, például az egyetemek szervezetének reformja is szőnyegre került (bár a reform kérdését az illetékes tényezők mint időszerűtlent és czéltalant éppen a válság miatt visszautasították).

A kormány is engedékenyebb politika előjeleit mutatta Briand a szabad iskolák syndikátusa előtt kijelentette, hogy távolról sem gondol a magánosok és társulatok tanítási szabadságának korlátozására; az állam csak felügyeletet akar gyakorolni az iskolák felett. A kormány legbefolyásosabb tagja, az időközben kormányelnökké lett Clemenceau a tanszabadság hívéül vallotta magát. Többször mondotta, hogy a templomoknak a hívők és papjaik elől való elzárását oktanlan lépésnek tekintené. «Egyetlen templomot sem

*1) A propos de la séparation des Eglises et de l'Etat. Paris, 1906.

zárnak be addig Franciaországban, míg én — mondá — a kormány tagja leszek.»

Az elhanyagolt socialis törvényhozás szükségletei mind égetőbben jelentkeztek.

A pártok beismerték azt is, hogy az általános választói jog mai rendszere szembeszökően igazságtalan s hogy az egyes társadalmi osztályok képviselte a parlamentben nem megfelelő. Mindezen változtatni akarnak. A bérharczokkal üzött visszaélések halaszthatatlan állami közbelépést igényelnek; a strike-jog szabályozása égetően szükséges; már az állami tisztviselők is tűrhetetlen mozgalmakat szerveznek; Barthou a syndikátusokat szervező 1884. évi törvény reformján dolgozik. A jövedelmi adó kérdésének igazságosabb megoldása, a munkásbiztosítás ügye, a társadalmi harc egyéb jelenségei mind izgatottabbá teszik a kedélyeket.

Közfelfogássá lett, hogy az új parlament többé nem vallási, hanem socialis gazdasági kérdésekkel kell hogy foglalkozzék; az ország békéjét nem kultúrharcz, hanem az annál nem enyhébb gazdasági küzdelem zavarja majd fel. A kedélyeket az izgatta, nem lesz-e socialis harc az egyházi kérdéseknél lefolytatott törvényhozásnál még zsarnokibb, inkább egyoldalú?

Ámde a vallásháború e legújabb történetének lapjait még nem lehetett lezárni. Hátra volt még egy hatalmas tényező, melyre Combes és parlamentje dölyfös gögijében nem gondolt, hátra volt még a mellözött pápa.

A papság és a hívők egyaránt tőle vártak utasítást, elfogadhatják-e az egyháznak felajánlott szervezetet, vagy pedig visszautasítsák-e azt? alá vessék-e magukat a szuverén állami akaratnak, vagy pedig a hívő nép majdan diadalra jutó erejében bízva teljes érvényt követeljenek az egyház ősi szervezetének?

E kérdésben a katolikusok nem értettek egyet. A püspöki kar májusi értekezletének valami úton-módon később nyilvánosságra került irataiból éles eszmeharcz tűnt ki. A püspökök ugyan elítélték, kárhoztatták a törvényt, mint jogsértőt s az isteni joggal, az egyház érdekeivel ellenkezőt, de az egyház teendőjét, a papság gyakorlati viselkedését illetőleg mélyreható eltérések merültek fel köztük.

A szélső s a törvényt feltétlenül elvető áramlattal szemben Petit besançoni érsek fejezte ki a mérsékelt fogást. Az ő véleménye szerint a püspöki kar szívesen fogadja a pápa bármely irányú határozatát, de rámutat, hogy a kultuszegyesületekben felvirulhat a katolikus hitélet, a törvény elutasítása ellenben az egyháznak a parlamentben élő ellenségeit a legrettenetesebb üldözésekre viheti rá, mivel szemben ma a hívők *közönyös* milliói állnak.

Fuset, roueni érsek a törvény elfogadását kifejezetten ajánlotta. Az 1875. évi német törvény*) alapján állva, a német főpapok fel tudták virágoztatni egyházuk életét; a francia püspöki kar sem maradhat el Rajnán túli testvérei mögött. Szervezett kultusztársulatok nélkül nagy veszedelemek fenyegetik az egyház kül- és beléletét, mely isteni lényege mellett emberek szervezetéből áll s anyagi eszközök használatára szorul. Ad evitanda gravissima mala el kell fogadni a törvényt.

A pápa azonban ebben az egyház megalázását, elfogadásában annak életveszedelmét látta.

Augusztus 10-én kiadta encyklikáját.

Nem fogadja el a köztársaság részéről nyújtott, az ő megkérdezése s az egyházszervezet főelveinek figyelembe vétele nélkül készült alkotmányt, mert annak semmi biztosítéka nincs — a törvényhozó egy újabb tényével megsemmisítheti, a bíróságok félremagyarázhatják, — mert az egyház vezetését kiragadja a papság kezéből, továbbá mert maga az 1905 december 11-diki törvény 8. §-a az államtanácsra bizza annak eldöntését, vajjon az ujonnan alakult kultusztársulat megegyezik-e a katolikus egyház szervezetével. Ez a 8. §. magában hordja a schizma csírait. Semmi sem könnyebb, mint hogy az egyházi vagyont átadásával az államtanács eretnek egyházakat létesítsen s ha

*) A porosz (nem német, mert egyházi ügyekben birodalmi törvényhozás nincs) kultusztársulatok jogi helyzete azonban más, mint a francia törvény alapján alakítandó társulatoké lenne. Amazoknak élén a plebános áll. A papságot az állam támogatja. Az egyház rendes adót vethet ki, melyet minden katolikus fizetni tartozik s melyet az állami közadók módjára behajtani is lehet. A porosz állam és a katolikus egyház egymástól tehát teljesen elválasztva nincs.

a pápa a törvényt elfogadja, úgy tűnhetik fel, mintha ezt megakadályozni sem akarná.

Protestáns részről nem is titkolták a reményt, hogy majd megszületnek a Rómától független egyházak. *)

A pápa ezért a kultusztársulatok alakítását, mint nem kánonszerűekét, eltiltja. Elitéli a törvényt, mely az egyházat nem az államtól különválasztani, hanem erőforrásai elvonásával — a templomok, a vallási célú ingó vagyoni-
beli alapítványok tekintetében ugyanis rendelkezései igen prekárius jellegűek, — szervezetének meggyöngyítésével elnyomni akarta.

A katolikusoktól erélyt és kitartást követel, a parlamenttől pedig a törvénynek oly megváltoztatását kívánja, mely tiszteletben tarja az egyház ősi szervezetét.

Az encyklika közvetlen hatása alatt a béke után sovárgó elemek feljajdultak. A reakziós töredék a köztársasági többségnek abszolút legyőzését látta benne s diadalmi mámort érzett; a radikális politikusok, a Combes pártja ellenben úgy tekintették, mint a legnagyobb csapást, mely az egyházat érhetne. Legalább ezt hirdették lapjaikban, bár kétségtelen, hogy a legfájdalmasabban őket érintette. Mert augusztusban már világos volt, a mi tényleg decemberben be is következett, hogy vagy meg kell változtatniok saját törvényüket, vagy tervük ellenére tovább folyik a küzdelem; tovább kell folynia az egyház oly jogainak letörésére is, miket Franciaország többsége sérteni nem enged, miknek megtámadása ma még könnyen életre keltheti a catholicismus szunnyadó erőit s elsöpörheti a jakobinusokat.

Az augusztus 19-én tartott minisztertanács ugyan a törvény változatlan végrehajtását határozta el. A püspöki kar a szeptemberi tanácskozásán, a pápának való feltétlen engedelmesség mellett, a passiv ellenállás álláspontjára helyezkedett. Az ország jobbjai aggodalommal gondoltak a nemzet erőinek újabb gyöngülésére. Ez alatt pedig egyre közeledett december 11-dik napja, mikorra a kultusztársulatoknak meg kell alakulniok, vagy fedél nélkül marad az egyház.

*) Journal de Génève, 1906 aug. 24.

Az encyklikának e tekintetben csodálatos hatása volt. A katolikusok meghasonlása a törvény elfogadható vagy feltétlenül visszautasítást kívánó jellege felett teljesen megszűnt. A nélkülözés, szenvedés, üldözés, mely az ellenállással az egyházra vár, az egyházi vagyon teljes elvesztésének réme többé senkit sem félemlített meg.

A vezérférfiak, kik — mint Vogüé — a katholicismus életérdekének tartották a törvény elfogadását, a püspöki karral együtt tisztelettel hajoltak meg a pápa akarata előtt s a köztársaság a katolikusok egységes, erős táborát találta magával szemben.

Többé a kultusztársulatokról szó sem lehetett; a kormány híveinek néhány kísérlete, hogy a templomok átvétele végett maguk jelentettek be ily társulatokat, nem járt sikerrel. A templomok bezárása forradalomba kergette volna az országot. A törvény rideg végrehajtása elé szinte legyőzhetetlen akadályok tornyosultak.

A mérsékeltebb elemek a kultuszegyesületeknek az egyház szervezetével való összhangba juttatását,*) majd a 8. §-nak törvény útján való megfelelő magyarázatát, a pápával való érintkezést kívánták és ajánlották, de a jakobinus tábor nem tágitott a törvény integrális végrehajtásától, az ellen pedig a leghevesebben tiltakozott, hogy a kormány e tisztán francia kérdésben a pápasággal tárgyalásba bocsátkozzék.

Végre a kormány úgy rendelkezett, hogy a templomokat nem zárátja be; azokban az egyház gyülekezeteket, miséket tarthat, de az egyesületekről szóló 1881. évi törvény szabályai szerint minden misét és minden más isteni tiszteleti egybejövotelt, csakúgy mint a népgyűléseket, a hatóságnak be kell jelenteni.

Izgatott várakozás közben jött meg december 11. napja.

A papság az utolsó perczekig nem tudta, hogy viselkedjék a kormány rendeletével és az 1881. évi törvény szabályaival szemben. Az utolsó órában jelent meg a pápa utasítása. Ebben felszólította a papságot, hogy a sérelmes rendelkezésnek ne engedelmeskedjék, az isten-

*) Gayraud, *La loi de séparation et le pape Pie X.* Paris (Bloud) 1906.

tiszteletet — míg ki nem űzik — tartsa meg továbbra is bejelentés nélkül a templomokban; az államnak lehet fizikai hatalma, de nincs joga rá, hogy az egyházat saját helyiségeiben gyakorolt tevékenységének szabadságától fosztassa.

S az elkövetkezett nagy napon az istentiszteletek zavartalanul folytak tovább. A kormány azok elé nem gördített semmi akadályt. Egyébként azonban a küzdelmet minden eszközzel felvette. Kiutasította az országból a pápa megbízottját; lefoglalta a nunciatura iratait; büntető bíró elé állítja azokat a papokat, kik bejelentés nélkül jelennek meg isteni szolgálat végett a templomokban; törvényjavaslatot terjesztett a törvényhozás elé arról, hogy a templomok december 11-én átszállottak az államra, illetőleg a községekre; csak használatra engedik át azokat ideiglenesen a hívőknek; az egyház egyéb épületeiből, úgymint a püspöki és lelkészi lakokból, papnevelőintézetekből kilakoltatják az azokat használó egyházi személyeket; az ingó vagyonba fektetett alapítványok pénzei a községek jótékony intézeteire szállanak. — Tervben volt, hogy a törvénynek ellenszegülőket állampolgárságuktól fosztják meg; eddig a törvényjavaslat mégsem ment.

Mindezekből kitűnik, hogy a kormány, mely a társadalmi erőkkal, az egyházzal való végletes küzdelem nehézségeit igen jól ismerte s kezdetben engedékenységet mutatott, a törvényhozó testület többségének nyomása alatt elkeseredett harczra készül.

Az egyház nem riad vissza a küzdelemtől. Sőt az utolsó összezapásra a kihívás kétségkívül az ő részéről történt. Ha már oly kormányzásról nem lehet szó, mely a katolikus egyházzal igazságosan bánik, a pápa szívesebben látja azt a politikát, mely kegyetlenségével életre tudja kelteni lanyhaságából, közönyéből a katolikus világot, mint azt, mely külső enyhességével csak jobban elaltatja az amúgy is szunnyadozó vallásos szellemet.

De hová vezet a küzdelem: azt előre látni nem lehet. Mik lesznek legközelebbi eredményei? — az az egyes erőtevényezők hatalmától, az egymással szemben álló felek politikai ügyességétől és szervezetétől függ. Maga a kormány is érzi, hogy még csak a kezdő lépéseket tette meg. Buis-

son őszintén mondotta az ifjúság marseille-i kongresszusán, hogy eddig nem tettek mást, mint hogy a küzdőterre léptek; a nagy feladatok megoldása a mai ifjúságra vár. Bármilyen lesz a befejezés: erős rázkódtatások nélkül elkövetkezni nem fog.

Az izgalmas egyházpolitikai francia dráma reánk, bevett egyházainkkal, melyek az államnak nemcsak mindenféle kiváltságában részesülnek, hanem egy részök, különösen az újabb tervek szerint s az 1848:XX. t.-cz. végrehajtásaként, a közadókból segélyeztetnek, melyek világi közoktatásunk minden fokozatán az elemi iskolától fölfelé kulturánknak oly fontos tényezői, nem mint pusztá szemlélőkre bír érdekel, hanem mint olyanokra, kik abból saját hasznunkra igen sok okulást meríthetünk.

E kulturharczban mégis, egyházpolitikai jelentősége mellett, úgy véljük, egy általánosabb jellegű, nagyobbsszerű történeti dráma kezdődő bonyodalmát sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Hamis világitásban látják, kik csak az ugynevezett szabad gondolkodás és a vallásos szellem, a keresztyénség összeütközését, Franciaország dechristianizálásának kísérletét keresik benne. A hatalmak háborúja ez.

A katolikusok kezdettől fogva az állam abszolutisztikus hatalmi törekvésének tekintették s néha a radikálisok és a socialisták is kiesve szerepükből, melyet mint a szellem felszabadítói játszanak, közelebb jutnak a küzdelem igazi okaihoz, midőn mint Briand, annak tulajdonítják, hogy az egyház jogosulatlan hatalmat kíván, míg az állam törvényhozása abszolút szuverénitást követel. Mindenhatóságának érvényesülnie kell a társadalmi erők hatásai-val szemben, mely társadalmi erők közt pedig egységes szervezetével a leghatalmasabb az egyház.

Az állam, illetőleg annak mai kezelője, a radikálisok és radikális socialistákból alakult többség, nem tekinti az állam és a társadalom közt fennálló kapcsolatot ethikai köteleességek által meghatározottnak. Csak jogi formákat ismer; jog pedig tényleg az, *quod principi placuit*, ez a princeps ma ugyan nem egy cäsar, hanem a radikál-socialista block, a melynek törvényhozása alaki, vagy anyagi korlátot ép oly kevésbé tűr meg, mint a római cäsaré.

A helyzet kulcsát nem szabad tehát csak a hit és hitetlenség küzdelmében keresni.

Másutt van az.

A socialis állam törekszik berendezkedni az individualis állam helyén. Az egyéni tulajdon kisajátításával párhuzamosan kell haladnia az egyéni lelkiismeret kisajátításának.

Franciaországban ma ez az átalakulás rohamos lépésekkel készül.

Ámde nem lázad-e majd fel az öntudatra ébredt társadalom a törvényhozás zsarnoksága ellen, nem követeli-e majd annál erősebben individuális erőinek, az államtól külön életének elismerését?

Nem érdeklí-e majd többé a nemesebb kebleket az élet-czél mysteriuma az állam akaratától függetlenül? Nem tör-e ki majd a lelkekből az álamok felett is uralkodó Isten után való vágyakozás?

Nem fog-e hatni továbbra is az igazságosság hatalmas eszméje, mely az ókor rabszolga rendszerétől az újkor politikai szabadságához vezetett s nem törí-e majd össze épen úgy a parlamentarismus formájába öltözött demokratia zsarnokságát, a mint lerombolta kényurak trónjait s megdöntötte büszke oligarchák önkényes uralmát? Nem igazolja-e majd, hogy a történelemben a dolgok lényege hat s mi különbséget sem tesz, hogy e lényegyet egy kényúr, vagy erőszakos milliók akarják-e elnyomni?

Nem rázza-e majd össze a physikai hatalomtól duzzadó socialis⁴ államot a kitörő erkölcsi érzés, a magasabb rendű szükségleteket kívánó emberi eszmének lényeges alkotó eleme, az egyéni bensőség, az egyéni önállóság ereje?

BERNOLÁK NÁNDOR.

A VILÁGNYELV KÉRDÉSE.

Az egyetemes emberiséget érdeklő eszme-áramlatok között kevés van, melylyel annyit foglalkozott volna a kutató emberi elme, mint a nemzetközi világnyelv kérdésével. Leibniz óta szinte le se került e kérdés az európai nemzetközi törekvések napirendjéről. Tervek terveket követnek évszázadok óta, de a magát lejárt réginek romjai mögött mindig föltűnik az új eszme s e kérdés talán sose okozott oly erős hullámmozgalmakat, mint éppen a múlt század utolsó évtizedeiben.

A világnyelvi láz századunkra is átragadt. Ma már az Akadémiák Nemzetközi Szövetségének munkaprogrammjába szeretnék némelyek bevenni azt a kétségtelenül nagy kérdést: lehetséges-e, szükséges-e egy nemzetközi világnyelv

Irodalom: G. Bauer: Sprachwissenschaftliche Kombinatorik. Agram 1886; E. Beermann: Studien zu Schleyers Weltsprache Volapük (Programm des Gymnasiums zu Ratibor) 1890; U. a.: Die internationale Hilfssprachen Novilatin. Ein Vorschlag. 1907; J. Borel: Die Frage einer internationalen Hilfssprache und des Esperanto.⁴ (Évszám nélkül); K. Brugmann und A. Leskien: Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen, 1907; L. Couturat, L. Leau: Histoire de la langue universelle,² Paris, Hachette, 1907. (Az első kiadás ism. l. Litt. Centralbl. 1904, 306. l.); Dr. L. Couturat: Die internationale Hilfssprache, Berlin, (Évsz. nélk.); H. Diels: Das Problem der Weltsprache, Deutsche Revue, 1901; v. ö. rája Couturat választát u. o.; v. ö. még Diels: Internationale Aufgaben der Universität, Berlin, 1906; Einstein: La Linguo internacia als beste Lösung des Weltspracheproblems . . . nach dem Entwurf des pseudonymen Dr. Esperanto, Nürnberg, 1888; Goldziher I.: A nemzetközi segédnyelv kérdése. Akad. Értesítő 1907; R. de la Grasserie: De la possibilité et des conditions d'une langue internationale, Paris, 1892; Katona Lajos: Az esperanto nevű világnyelvről. Nyelvőr: 28. kötet. H. Knobel: Das Weltsprachen-Problem, Berlin (É. n.); Liptay: Eine Gemeinsprache der Kulturvölker, Leipzig, 1891; Dr. Leau: La langue universelle est-elle possible? Appel aux hommes de science et aux commerçants,

megalkotása, melyik s milyen legyen az a nyelv, melyen a jövőendő egyetemes emberisége gondolatait ki fogja fejezni, kor-, rang- és nemzetiségi különbség nélkül? Mikor jön el az a kor, melyben egy nemzetközi világnyelv az egész emberiségnek közös kincse lesz s mint a bábeli nyelvzavar előtt, egy nyelv lesz elterjedve a földön?

A bibliában olvassuk, hogy valaha a földön az emberek egyetlen nyelvet beszéltek. Az elszaporodott emberiség Sineár földén várost és feléje égig erő tornyot akar emelni, hogy a földön szét ne szóródhassék. De Isten leszáll, megzavarja nyelvüket, «hogy egyik a másiknak nyelvét meg ne értse». Azután szétszórja őket a földön és azt a várost *Bábelnek* nevezték, mert Isten ott az egész földkerekség nyelvét összezavarta s az emberiséget a föld minden tájékára szétszórta (Móz. I. k. 11 c.) Így a bábeli építés meghozta az önhitt emberiség egyetemes törekvéseinek leg súlyosabb átkát, a nyelvzavart. A valóság e költői, e metaforikus elbeszélése hamar arra a gondolatra ébreszté a törekvő emberiséget, hogy azt a csodásan szép és kényel-

Paris, 1900; *Gustav Meyer*: Weltsprache und Weltsprachen. Schlesische Zeitung 1891, Nr. 400, 406. V. ö. Essays und Studien zur Sprachgeschichte und Volkskunde, Strassburg, 2 kötet, v. ö. 2. kötet 23–46. l.; *Hans Moser*: Grundriss einer Geschichte der Weltsprache 1888; *H. Münsterberg*: Sprachhoffnungen in der neuen Welt. Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst, Technik, 1907 ápr.; *Richard M. Meyer*: Künstliche Sprachen, Indogermanische Forschungen 12:33.; *E. Naville*: La langue internationale, mémoire présenté à l'Académie des sciences morales et politiques, Janvier 1899; *Dr. W. Ostwald*: Die Weltsprache, Stuttgart (É. n.); *Rosenberger*: Wörterbuch der Neutralsprache, Leipzig, 1902; *O. Simon*: Über den neuesten Versuch einer internationalen Verständigungssprache, Szekszárd, 1904; *H. Schuchardt*: Auf Anlass des Volapüks, Berlin, 1888; *U. a.*: Weltsprache und Weltsprachen, Strassburg, 1894; v. ö. Nyelvtudományi Közlemények, 24. k., (Katona Lajos); *U. a.*: Bericht über die auf Schaffung einer künstlichen internationalen Hilfsp Sprache gerichtete Bewegung von H. Sch., Wien, 1904; *U. a.*: Zur Frage der künstlichen Gemeinsprache, Allgemeine Zeitung, Beilage, 1907, 22--23. szám; *A. Valdarini*: Il sovraccarico della mente e lo studio d'una lingua internazionale, Bologna, 1900; *L. Wiener*: Universalsprachen, Internationale Wochenschrift, 1907. A főmunka Couturat és Leau műve, melynek második kiadását vet-tük alapul. A klasszikus nyelvek szereplésére vonatkozólag *I. Geréb* József: Klassikus világ és modern műveltség. Budapest, 1907.

mes állapotot, midőn egy nyelv volt úr a földön, vissza kellene állítani. Nincs hát jogunk csodálkozni azon, hogy a mit évezredek hosszas fejlődése hozott létre, t. i. a különféle nyelvek kiválását az ősnyelvi állapotokból, a biblia pillanatokká tömörítetten adja elő. Nem akarja e most az emberiség egy része ugyane fejlődés reciprocióját szintén parancsszóra, egy pillanat alatt elvégezni? Nem él-e már évszázadok óta a törekvés, hogy egy nyelvet kell úrrá tenni a földön? Nem forrong-e napjainkban még erősebben mint valaha, a világnyelvnek gondolata?

Valóban gyönyörű és meggható az a kép, mely elénk tárul, ha elgondoljuk egy ilyen világnyelv uralomra jutását. Mily csábító perspectiva! A szellemi javak — akárcsak hanghullámaink a telefon drótjain — mesés gyorsasággal terjednek szét nemzettől nemzethez. Imhol megvilágosodnak a kulturátlanság legsötétebb zugai is. A tudományos fölfedezések közvetlen alakjokban azonnal elterjednek az egész világon. Minden tudós tudni fog minden tudósról. Nem lesz elszigeteltség, nem lesz erőpazarlás. A munkamegosztás elve valósággal úszni fog a tökéletességben. A közös nyelv, e szent közös szellemi birtok, közelebb hozza az embereket egymáshoz. Megvalósult a világnyelv utópistáinak álmadozása: az emberek megértik egymást az egész világon. Megtörtént az első lépés: imhol dereng már az általános, az igazi testvériségnek hajnala.

De elég lesz. Ideje, hogy az irodalom, a lélektan és a történelem látesővén alaposan szemügyre vegyük: mi mer bennünket ily merész ígéretekkel az álmvilág e csodásan szép, de mesésen irreális tájaira csalogatni? Kik kezdték s milyen eszközökkel? Hogyan haladtak csalódástól csalódás felé, akárcsak az emberi nem a Madách szemüvegén keresztül? Hova jutottak eddig, s hova juthatnak még? S midőn e kérdésekre s még sok más társukra feleletet óhajtunk adni, nem szabad nekünk sem a túlzott meggyőződés subjectivitásával harcolnunk. E fegyver gyilkos lehet, de sokszor visszafelé sült már el. A lenézés gúnyja se legyen harczi eszközünk. Keressük fel a világnyelvi ábrándozókat otthonukban, sajátos konyháikban, hol immáron nem aranyat, hanem nyelveket kotyvasztanak. A néplélektan tisztos eszközei megmutatták az utat, melyen haladnunk kell.

I.

Valóban, a kit valaha áthatott az egyetemesnek gondolata, e nagy eszme, mely az apró világokat, a mellett, hogy sajátosságaikból egy fikarczynit se vesz el, egy nagy világgá egyesíti, a ki valamennyire megértette már az egész emberiség törekvéseit s a nemzetközi érintkezések fontosságát éppen nemzeti szempontból, az egy egyetemessé váló vagy válható világnyelvet az emberi lélek legszentebb vágyának jelenthet ki. Hogy egy ilyen világnyelv legdicsőesebb, legértékesebb javainkhoz tartoznék, ha megkaphatnók egykor, abban nem lehet különbség a gondolkodók között!

Igaza van hát jórészt Ostwaldnak (Naturphilosophie 1901). «A nemzetközi műnyelv kérdése valóban nem valami phantasmagoria, hanem technikai tudományos feladat, melyet megoldván, a munkás emberiség szinte mérhetetlen sok tehertől, munkától szabadulna meg.» Igaza van Schuchardtnak (Auf Anlass des Volapüks, 1888). «A világnyelv valóban korunk gyakorlati élete egyik hiányosságának ismerhető el. Ha meg tudnók csinálni, ez nemzetközi szervezeteink kiegészítése, valósággal megkoronázása volna. De a világnyelv nemcsak gyakorlati követelmény. Ellenkezőleg. Nem érdemli meg a tudósok gunyját s nemcsak gyakorlati, hanem tudományos szempontból is szükséges volna.» De sőt a világnyelvi propaganda kedvelt harmadik jelmondatában, a Nietzsche-től vett idézetben (Menschliches Allzumenschliches, 1878) is van valami igazság, ha nem is állítása lényegében, hanem a reménységek megvalósításának elképzelhető sorrendjében: «...A távol jövőben eljön majd az az idő, mikor egy új nyelv, előbb csak mint kereskedelmi nyelv, később mint a szellemi közlekedés általános eszköze el lesz terjedve a földön ...»

De az a kérdés, megvalósítható-e ez a vágy? Sok mindentről valljuk, hogy ha elérhetnők, áldás volna az emberiségre. Bármennyire is Schopenhauer és Hartmann hatása alatt alakul még mindig az élet javainak szinte általános felfogása, kevés ember lelkében nem merült még föl az a gondolat, hogy bárcsak ne volna betegség a földön, bárcsak felfedeznék a boldogtalanság vagy éppen a halál ellen való

szérumot. A perpetuum mobile megvetendő eredmény volna? stb. stb. Vannak még vágyaink, ábrándképeink, de az, hogy valaminek szükségét érezzük, éppen nem bizonyítja, hogy az a valami megvalósítható. Látni fogjuk, hogy a világnyelvi problema megoldásához sok ösvényt hasítottak az úttörők. Egyik valamely élő nyelvet akarta úrrá tenni a földön. A másik valamely classikus nyelvet ősi, vagy meg-egyszerűsített formájában. A legtöbben mesterségesen akartak gyártani az élő és holt nyelvek anyagából egy új nyelvet, egy műnyelvet s ezt akarták elterjeszteni a földön. Különösen az utóbbiak dolgoztak és dolgoznak a legnagyobb lármával és a legtöbb látszólagos eredménnyel.

Büszkén mutatnak ezek rá az emberi szellem számtalan alkotására, melyeknek lehetőségében, míg létre nem jöttek, hinni sem akartak. Különösen szellemes, de könnyen megdönthető Couturat-nak az az érvelése, hogy sok olyan alakult ki újabban az emberi cultura történetében, a miről azelőtt álmodni sem mertünk. Húsz évvel ezelőtt nem hittük, hogy közel az az idő, mikor materialis vezeték nélkül lehet telegrafálni, hogy nemsokára bele fogunk látni az emberi test belsejébe, a nélkül, hogy azt bonczolnunk kellene. Hogy lefotografálhatjuk az élő ember csontjait. Már Angliában járt volt a gőzös, midőn Franciaországban akadtak komoly tudósok, a kik tudományos apparatusal bizonyították, hogy a lokomotivot oda állíthatják a sínpárra, tologathatják is, de magától az a mozdony azon a sínpáron nem járhat soha.

Szellemes ötletek, de nem bizonyítékok. Részletjelenségekre vonatkoznak, a melyek nem kísérik el az ember egész életét az álomig, sőt azon túl is, az álom képeibe is, mint a nyelv. És, ismételjük: az, hogy sok megtörtént már, a mit nem hittünk, nem bizonyítja, hogy ez a lehetetlenség is meg fog történni. Az analogia lehetősége még nem bizonyíték.

De utaltak egyéb mesterséges nemzetközi gondolatközlő eszközökre is, a melyek valóban használatba kerültek és élnek. Gondoljunk csak a Morse-féle telegraph jelekre, a zeneírásra (kotta), a nemzetközi hajó-jelbeszédre, a Braille-féle ábécére vakok számára. Mindezek új intézmények, melyeknek könnyű volt nemzetközi új formákat adni. Ható körük

különben is szűk. Ha az egész emberiség 96%-a vak volna, már nem lehetne ilyen egység a használatban. A kotta nem gondolatközlő par excellence. A program-zene még egyáltalán nem olyan megoldott problema, hogy ily könnyelműen helyes volna belevetni egy vitába biztos bizonyítékul. Különben is ha fogalmakat, gondolatokat jelölhetnek is a kotta-jelek, fontosságuk szempontunkból csak annyi, mint a számjegyeknek. A hajós-jelbeszédet igazán csak két hajó találkozásakor lehet alkalmazni. Ezek vízcseppek a nyelvi élet tengeréhez képest.

Valóban minden, a mit eddig az emberi ész alkotott az életnek, csak aprólékos részlet-bajainkkal, kisedet kényelmeinkkel van kapcsolatban. Számoljunk egy kicsit, hiszen a világnyelvi propaganda leglelkesebb protectorai úgyszólván matematikusok. Ha száz évvel ezelőtt egy magyar ember berlini barátjával akart beszélni, hosszas utazásra kellett eltökélnie magát. Ma csak a telephon-állomásra kell elfáradnia. Az eredmény: hat nap helyett hat perc. Ha száz év előtt valakinek belső baja volt, symptomákból kellett következtetni, stb. Ma belenézünk az X-sugarakkal s szinte biztosra constatóljuk a bajt. Az eredmény: háromszor annyi beteget gyógyítunk meg, mint azelőtt. Mindezek az életnek aprólékos részletkérdései. A nyelv a népléleknek évezredek alkotása, mely egyént és népet egész életén át kíséri. Hozzája képest egy Morse-jel, egy orvosi vagy technikai találmány: semmi.

A mesterséges világnyelvek felburjánzó irodalmában igen érdekes érvet olvashatunk továbbá az élő nyelvek el-mellőzése érdekében. Azt mondják, egyik élő nyelv sem különb a másiknál, egyiknek sincs meg ideális finomsága, szabályossága, tökéletessége, egy sem volna alkalmas soha nemzetközi segédnyelvül. Valóban a néplélek, mely a nyelveket alkotja, nem valami logikus gép. A nyelvi jelenségek bizonyos analógiás irányokban fejlődnek, alakulnak, de ez irányok sokszorosan keresztezik egymást. A kereszteződések nyelvi jelenségei mindig az analógiás irány változásait jelentik. A magyarban a több birtokos egy birtok nyelvi kifejezésénél a birtok egyes számú ragot kap. Azt mondjuk: *A királyok könyve*, pedig a magyar nyelv természetéből ítélve logikusabb volna: *A királyok könyvük*. Révai így is

írt, küzdött is az alak mellett, de hiába: a nyelvegyéni akarat mindig elmerül a néplélek tengerében. Mennyit vitatkoztak már azon, hogy a francia kifejezés: je crains qu'il ne vienne, helytelen: hiszen nem attól félünk, hogy nem jön, hanem épen attól, hogy jön, tőle, a jövőtől. Minek akkor a tagadó alak? Kár ezen vitatkozni. A francziában nyelvtörténeti okokból — melyeknek tárgyalása nem tartozik ide — e félést jelentő ige mellett tagadó alakot talál a nyelvegyén. Ez ellen hiába való mindennemű okoskodás. Parancsold meg a napnak, hogy nyugaton keljen fel és keleten nyugodjék le.

Minden nyelvnek vannak efféle «nehézségei.» A francia nyelv egyébként is szövevényes igeragozást mutat; az angolnak szókincse szeszélyesen sokféle germán és román ős alakra utal; a német mondattan útvesztőiben a németek is meg-megbotlanak, mióta a feltűnő hangtani kopást mondattani finomságok óriási fejlődése pótolja. Az orosz nyelvnel (a szlávság e leghatalmasabb képviselőjénél) a hangsúly s a vele járó jelentésfejlődés okozza a tanulónak a legtöbb gondot. A török igenevek elsajátítása megfeszített munkát igényel stb. stb. Midőn Thetis megtudja a fiát, Achilleust, ért szerencsétlenséget, fájdalmában felkiált: *ὦ μοι δυσαριστοτόχεια* (jaj nekem, ki csak bajomra szültem a világ legkiválóbb hősét!) A mit a görög alig három szóval fejez ki, a magyar tíz szóból álló körülírással bír csak kifejezni. Mondhatom-e azért, hogy a magyar a görögnek messze mögötte áll? Minden nyelvnek vannak mintegy egyéni rendhagyóságai, sajátos nehézségei, mint a hogy minden tájnak megvan sajátos flórája, sajátos faunája és szomorú lenne, ha e különbségek egyszerre megszűnnének a földön. E sajátosságok és különbségek az élet symptomái; ezek nélkül rettenetesen sivár volna a nyelv élete. A törvények egy irányban való érvényesülése szomoruan hatna ránk. Csupa rend, csupa bizonyosság, de a nyelvgépezet bódítóan egyhangú zakatolása elpusztítaná a nyelv finom árnyalatát, a nyelv e költői tulajdonságait s Arany nyelve semmiben sem különbözhetnék egy művelt 18 éves ifjú nyelvétől, Goethe csak úgy írhatott volna, mint a legutolsó német Schulmeister. Jó, hogy a nyelv életének e falanszter-állapotát még elképzelni is bajos dolog.

Ideális finomság, szabályosság, tökéletesség, mind csak philosophiai elvonások, jó, ha a gondolkodás megtanulja és alkalmazza őket, de általok és szerintök a nyelvekről ítéletet mondani merő képzelgés és az értékelésnek e módja csak annyit ér, mintha azt mondanók: a szőke emberek szépek, a barnák már kevésbé szépek, a fekete hajuk meg egyáltalán nem szépek. Vagy nem-e csak a jelen rögeihez ragadt s a maga korlátoltságában is merész röptű emberi elme képes olyasmire gondolni, mert gondolkodásának már voltak némi eredményei, hogy valaha bele fog szólni a természet-alkotás munkájába s kormányozni fogja a lég-hajói után — a nyelv életét is?!

II.

A világnyelvi propaganda emberei szívesen és sokat hivatkoznak Schuchardt Hugóra, a jeles romanista nyelvészre, a ki többször írt e kérdésről, elvileg helyesli is a mozgalmat, s a kit a bécsi Akadémia 1902. jun. 26-án megbízott a mesterséges világnyelv alkotására irányuló törekvések megfigyelésével s azzal, hogy e törekvésekről az Akadémiának jelentést tegyen. *)

Érdekes általában a nyelvészetnek e kérdéshez való viszonya. Még az is problematikussá vált — s ez jellemző a modern «szakrendszer» tultengésére! — hogy egyáltalán van-e e kérdésnek a tudományhoz valami köze. Mindenesetre jellemző és feltűnő, hogy a legtöbb nyelvész csak amúgy a kerítés mögül (ahogy Brugmann mondja szellemesen) szemléli a kérdést és ott hallgat, vagy pedig onnan öltögeti a nyelvét. Tény, hogy abban a lázas reklámharczban, a melyet a világnyelvek feltalálói folytattak, sok-sok olyan dolog volt, a minek a tudományhoz semmi köze. Maga Schuchardt mondja egy helyen, hogy az lesz a legjobb világnyelv, a mely a legjobban el fog terjedni s így állván a dolog, az egész így valóban nem is tudományos, hanem hatalmi kérdés. De maga az eszme nem egyéb, mint egy világra szóló nyelvújítási terv, a melyet nem

*) A jelentést meg is tette. V. ö. *Irodalom*.

nemzeti alapon állók vezetnek, mint Campe és Kazinczy, hanem internationalisták. S ha így fogjuk fel a dolgot, be kell látnunk, hogy e kérdésnek több általános nyelvtudományi vonatkozása van, s így beleszólása van mindenkinek, ki valaha gondolkozott az egyetemes értelemben vett emberi nyelv küzdelmeiről, viszontagságairól.

A nyelvtudományt sokan hozták éretlenül a világnyelv kérdésével kapcsolatba. Senki ezt oly merészen s oly emberfeletti aplotalansággal nem tette, mint Nietzsche, midőn azt mondta, hogy ezt a nyelvet nyelvészeknek kell megcsinálni, «különbben minek tanulmányozta volna a nyelvtudomány évszázadokon keresztül a nyelvek törvényeit, minek dolgozott volna annyit annak megállapításán, hogy az egyes nyelvekben mi a szükséges, az értékes, a sikerült?»

Schopenhauer szava cseng fülünkbe e szavakat olvasván. Valóban a XIX. század mindenben csak azt keresi, mi a gyakorlati értéke, mi a haszna, mit lehet belőle apró pénzre felváltani. Nietzsche az elmélet értékét a nyelvtudomány életében nem tudta értékelni, azt hitte, a nyelvtudomány száz éven át egyebet se tett, csak azon töprengett, mint lehetne a nyelvekben a kivételeket megszüntetni, szerkezetüket a gymnasiumi diákok és az axioma-philosophusok örömeére egyszerűbbé tenni. Szellemesen viszi Brugmann a Nietzsche szeszélyét ad absurdum. Minek tanulmányozták annyit az államtudományok az államok életét, ha még a világbékét se tudták megteremteni? Mit csinált a chemia évszázadokon át, ha még mindig csak búza nő ki a földből és nem kész sós kifli?

Schuchardt már 1888-ban hozzászólott a Volapükhöz. Újabb idevágó munkái is tele vannak szórva szellemes, de nem mindig találó gondolatokkal. Pl. méltán hasonlították a mű-világnyelvet a «homunculus»-hoz. A hasonlat nem tetszik Schuchardtnak. De nyílt ajtót dőnget ő is, midőn hirdeti, hogy a nyelv nem organismus, hanem functio. Valóban az előbbi felfogás, mely a nyelvet úgy képzelte, mint valami szerves lényt, sok téves nézetet vitt a nyelvtudományba, valaminthogy a Schleicher Stambaumtheorie-ja nyomán támadt elágazási phraseologia is úgy képzelte el a nyelvet, mint egy ódon, hatalmas tölgyet ezernyi ezer ággal. Felületes embereknek jó volt e fa alatt hűsölni, de ma, a Paul

és Wundt munkássága után nem kell bennünket féltetni e metaphorás kifejezésektől, a melyet csak szemléltetnek s nem magyaráznak. Maga Schuchardt igen szép hasonlattal küzd a homunculus-vád ellen. Oly szép, hogy kár lenne lefordítani. «Eine unregelmässig gebaute, altertümliche oder halb zerfallene Stadt gewährt dem Maler die schönsten Vorwürfe, dem Dichter die lebhaftesten Anregungen; werden beide den Forscher daran hindern, die Geschichte der Stadt mit nüchternem Sinne festzustellen? Werden alle drei etwas dagegen einzuwenden haben, dass der Baumeister anderswo eine neue Stadt baue, die den Anforderungen des Verkehrs und der Gesundheitspflege entspricht?» Igazán túlságosan szép ahhoz, hogy találó lehessen. Czáfolni se kell. Városokat lehet építeni. Ha egyik elég, elpusztul, a másik, ha jól építik, meg fog felelni. De nyelveket nem lehet építeni, mert évszázadokig tart, míg a nyelvek elpusztulnak s új alakulásukhoz ezer és ezer építőmester-nyelvegyn — szükséges.

És abban sincs igaza Schuchardtnak, hogy a nyelvész, ki annyi csodásan szép, a nyelv által teremtett alkotást figyelt meg, a fejlődésnek annyi érdekes változatát, megütközik, látván egy nyelvet, melynek semmi multja, semmi érdekes története, csak annyi, a mennyi az előttünk kifragott gerendának: tölgy volt az erdőben, erőszakkal kivágták, szinte halljuk még a fejsze csapásait. A nyelvész, műnyelvet látván, mintegy így kiált fel: «A minek eredetét én be se tudom látni, egy élet munkája árán sem, ti megcsináljátok előttem egy percz alatt?» Sérti az önérzetét s ezért lenézi vagy csak elnézi s a legjobb esetben lekicsinyeli e mozgalmakat.

Ere a túlságosan liberalis álláspontra, a Schuchardtéra, igazán nem helyezkedhetünk. Hová vezetne ez! Ime már Schuchardt ott tart, hogy azt mondja, a műnyelvek többé-kevésbé természetesek s a természetes nyelvek többé-kevésbé műnyelvek. Mintha abban a pillanatban, mikor a nagy nyelvész e sorokat leírta, megfeledezett volna a nála megszokott akribiával felkutatni: vajjon milyen viszonyban vannak a nyelv alkotásánál a tudatos és a tudattalan elemek egymással. Nagy kérdés, melyre külön fejezetben felelünk s mely erősen csalogat bennünket a szójátékok szellemes,

de nem túlságosan mély gondolatkörébe. Ime, meg van oldva az évezredes problema. $\varphi\acute{o}\sigma\epsilon\iota$ vagy $\theta\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\iota$? Grázban azt mondják: $\varphi\acute{o}\sigma\epsilon\iota$ καὶ $\theta\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\iota$!

A szász Akadémia felszólalására írott vélemény-nyilvánításában kevésbé liberalis, de igaz néplélektani alapon áll a világhírű lipcei indogermanista Brugmann Károly. Szellemesen és könnyen megírt munkájában (behatóbb ismertetését l. Asbóth *Nyelvtudomány*-a idei évfolyamában) kifejti, hogy mely okok vezettek a mesterséges világnyelv gondolatára. Vitatkozásában oly élesen vág, mint egy könnyű tollú dialektikus.

A világnyelvi törekvések absurdumaihoz tartozik — hiszen természetökből következik, az a gondolat is, hogy egy ilyen világnyelv aztán nem lesz egy társadalmi réteg nyelvé, nem lesz szaknyelv, hanem valóságos egyetemes nyelv lesz. E gondolat ellenkezik az általános nyelvtudomány évezredes megfigyeléseivel s ignorálja azt az igen elemi törvényt, hogy a nyelv élete nem egyéb, mint újabb és újabb nyelvjárások és nyelvek folytonos kiválása s e nyelvbeli kiválást hasonlóan a faji kiváláshoz, meg nem akadályozhatja földi halandó, hiszen e kiválás maga az élet. A világnyelv e tervezett állandó egyetemessége ellen Brugmann határozottan ellene van. De egy irányban meginog, sőt kísérletet is ajánl: «Ha az egész mozgalom csak arra szorítkoznék, hogy egyrészt kizárólag az írásbeli nemzetközi forgalomban alkalmazzák, másrészt csak bizonyos szűkebb körökben, pl. a kereskedelemben, hol meglehetősen zárt és könnyen áttekinthető terminológiával és phraseológiával van az embernek dolga, s a hol az érthetőségen kívül a nyelvvel szemben másnemű igényeink nincsenek, akkor azt mondanám: fiat experimentum!»

Nem sok reményünk lehet, nézetünk szerint arra nézve sem, hogy valaha a kereskedők ilyen dolgokba belemennének. Úgy véljük, a dolognak gyakorlati akadályai is volnának. Két nyelven kellene könyveiket vezetni s az átmeneti korszakban, a meglévő nyelvekhez még egy nyelvet kellene a kereskedőnek tanulnia: azt a bizonyos világnyelvet. Kérdés, hogy a levelezők, kik azért tanulnak nyelveket, hogy velök kenyerüket keressék meg, olyan nagyon szenvednek-e a nyelvtanulás nyomasztó hatása alatt?

De hiányzott még egy igen súlyos érv a mű-világnyelvi gondolat lehetetlenségének bizonyításához s ezt Akadémiánkban Goldziher Ignác fejezte ki (Akad. Ért., 1907, 335. l.): «Ha a Délégation *) megcsinálja a maga új nyelvét, kinek-kinek módjában lesz élni vele, ha ugyan képes rajta gondolatait és érzéseit igazán kifejezni és terjeszteni. De a dolog végrehajtását mégis inkább a gyakorlati életfeladatok embereire kell hagyni, kik egy minden életfejlődés és historiai kapcsolaton kívül álló nyelvtalálmánnyal talán boldogulhatnak. Ha elkészülnek vele, majd megválnak, hogy élhetnek-e vele az akadémiák is?»

Vagyis: csináljátok meg, ha tudjátok. De nem tudhatjátok. Olyan nyelven, a melyen még senki sem gondolkozott, nem lehet gondolatokat kifejezni. Nem lehet. Ezt bizonyítja a nyelvtudomány, mely ma már meglehetősen pontossággal meg tudja állapítani, hol van a nyelvalkotásban a tudatos functiók határa. Ezt bizonyítja a világnyelvi törekvések egész története, melynek lapjai — látni fogjuk — csalódásokkal vannak teleírva.

III.

Vannak-e hát a nyelvalkotásnak tudatos elemei? S ha vannak, hogyan nyilvánulnak meg s meddig terjed határuk? Meddig terjed a tudatos emberi elme határa, melyen túl haladva szörnyszülöttek keletkeznek, melyek magokban hordják a pusztulás csíráit?

Mindenekelőtt legyünk azzal tisztában, hogy a nyelv az őt beszélő egyénekben él. S minthogy az egyének élet- és lélektani élete merő változás, a nyelv is folytonosan változik. Mik e változás további okai? Főoka az imént említett. Az egyes ember folyton változik. Minő nagy távolság az imént megszületett csecsemő éles sírása s a haldokló agg tompa hörgése között! Kö tük van az élet, a maga chaotikus hullámaival, melyeket csak költői túlzással lehet a fejlődés egy irányú fogalmának nevével összefoglalni. Az egyén folyton más és más életviszonyok közé kerül,

*) V. ö. ez Esperanto jegyzetét.

szerpepe élte változásával mindig más és más, eszközei is mások és mindenekelőtt egyéni nyelve structurája is folyton más és más.

És ha még az egyének külön egyéni életet élnének! De ez is csak philosophiai abstractio. Életviszonyaink társadalmakká hoztak össze bennünket s a nyelv a társadalmi életnek egyik formája. Azt a megtanult nyelvet, a hogy mi kaptuk, mi is átadjuk természetünk, lelkünk, vérünk örököseinek. Az egyén elvész, élete csak annyi, mint a vízbe eső kő hullása. Egy pár hullámot ver, ki többet, ki kevesebbet, s azután a víz felszine megint csendes és sima.

De, jól jegyezzük meg, a nyelvnek ez az egész átöröklése, az egyénekből alakult társadalom ez egész nyelvi élete, merőben tudattalan processus. Az az egész belső nyelv (innere Sprachform), melyet Humboldt és Steinthal állapítottak meg, az emberi lélek leghomályosabb, legtudattalannabb foltjaihoz tartozik. Tudattalan a földrajzi viszonyok okozta nyelvi változás. Tudattalan a jórészt politikai indítékú nyelvkeveredés processusa is. Az egész nyelvi élet a tudattalan processusok homályos szövedéke, melyet alig lehet megérzékeltetni. Vasútjait, országait, gazdaságait kormányozhatja az ember, de a nyelvet nem.

Mégis kétségtelenül vannak a nyelvi életnek olyan nyilvánulásai, melyek magukon hordják a tudatosság bélyegeit. A dolog természetéből következik, hogy itt csakis egyéni functiókról van szó, melyek többé-kevésbé általánossá válhatnak. A nyelvbeli asszociálás (az analogia) lehet tudatos functio. Az Indogermanische Forschungen-ben néhány éve szellemes értekezés jelent meg *Künstliche Sprachen* címmel (szerzője: Richard M. Meyer), melyben egynek kivételével össze vannak állítva körülbelül a nyelvi élet összes tudatos jelenségei. E mesterkelt vagy mesterséges nyelvi alakok — már előre megmondhatjuk, — a nyelv egész életében figyelembe sem jöhetnek. De határozottan kitör az emberből néha a vágy, egy-egy olyan erőszakos, lehetetlen nyelvi alak megteremtésére. Már a gyermek gyártja derűre-borura az új alakokat. Semmit se tud még, csak az analogiát, illetve a két irányból egyesülő analogiát, vagyis a nyelvi elegyítést tudja — helytelenül — alkalmazni. És alkalmazza is erősen. Az egyik *civilium*-nak nevezi a limonádét,

mert látja, hogy *citrom*-ból facsarják s folyadék; és él lelkében egy más folyadék, a *petroleum* nevének homályos analogiája. A német gyermek *messen*-nek nevezi a vágás cselekményét. A *Messer*-t ismeri és igét szerkeszt belőle.

De a gyermeknyelv ez időtlen újításai, bár a dédelgetésnél a nagyok is használják, nem jutnak be a köznyelvekbe. A gyermek felnő s az alakok éltének mindjobban elhomályosuló s végül teljesen elfelejtett emlékei maradnak.

Ám ezeken kívül van még sok újítás, tudatos elem az egyéni nyelvekben, melyeknek tanulmánya még a nyelvtudomány éretlen kérdéseihez tartozik. Gondoljunk csak a tréfás szólások nagy tömegére. Szinte minden családban vannak sajátos, kedveskedő kifejezések, nyelvbeli szokások. Egy ismerősömnél a gyermekek a szülőket *páp*-nak és *mám*-nak nevezik. Az elnevezéseknek tréfás az eredete, de megmaradt s ma már a gyermekek komolyan *páp*-nak szólítják atyjukat. Meyer említi, hogy olvasott egy kedves német elbeszélést, melyben egy rajongó asszony urát minden reggel, előbb tréfásan, később szinte megszokottan, más állat életéből vett phraseológiával köszönté. Néha a férj úgy kél fel neki, mintha ló lenne. Ilyenkor a reggeli kakaot így kínálja az asszony: «Kell-e már egy kis zab, drágám?» A cipők neve patkó, a kabát neve nyereg, stb. Máskor oroszlánnak nevezi férjét, stb.

E jelenségeket e sorok írója a nyelvbeli pajzánság gyűjtő-nevén foglalta össze. Korunknak szinte jellemző szó-játék-betegsége idevág. Torzalakok miriádjai röpködnek így a társalgás nyelvében; rakéták módjára villannak meg, hogy aztán a megsemmisülés éjszakájában eltűnjenek mindörökre.

De volt idő, mikor a tudatos nyelvi mozgalmak nagyobb hullámokat is vertek. Az emberi művelődés sajátos jelei voltak azok. Irtóháborúra gyűrűzköztek a nemzeti nyelv bajnokai, hogy elűzzenek mindent a nyelvből, a mi idegen. A nyelvtudomány purismus (fokozottabb formájában: nyelvújítás néven) ismeri e sokat tárgyalt mozgalmakat. Már Rómában kezdett kissé kényelmetlenné válni a sok görög elem. Tiberius császár minden szót ki akart dobni a latin nyelvből, még a meghonosodott *emblem*a-t is. Cæsar és Cicero mindig igyekeztek a görög szavakat elkerülni, ámbar Cicero leveleiben igen sok görögség van. Az újabb korban

a francia forradalom veti fel nagyobb mértékben a nyelvújítás kérdését. Németországban pedig nagy apparatussal kezdi németre fordítani a latin és görög eredetű szavakat Joachim Heinrich *Campe*, a híres pædagógus és ifjúsági író, a Humboldt-fiuk nevelője, Kantnak, Lessingnek, Mendelssohn Mózesnek barátja. Törekvései nyomán nagy háborúság keletkezett, valóságos nyelvész-háború s szóalkotásaiból meg is maradt egynéhány. (Ő csinálta a *Carriatur*-ra a *Zerrbild*-et; a *delicatesse*-re *Zartgefühl*-t; *consequent: folgerecht*; de nem lehet tudni, a német szerelmesek hova mennek inkább: *rendez-vous*-ra, vagy — *Stelldichein*-ra?)

E mozgalmak élesztették Magyarországon a nyelvújításnak régebben lappangó tűzét. Nálunk valóban nincs okunk e mozgalmakat lekicsinyelni, bár maga Széchenyi sem volt híve a meghonosodott idegen szavak minden áron való irtogatásának (Világ); fontosnak tartotta, hogy mindig csak azt a szót válasszuk, mely a fogalom árnyalatait legjobban visszaadja.

A nyelvújítás tekintélyes nyelvészeti irodalma bebizonyítja, hogy e mozgalom, a mint egyes régibb íróinkban (Pázmány, Faludi) elszigetelten megindult s a mult század elején valóságos kulturális jelenséggént tűnt fel, sok hasznavehető kincset adott nyelvünknek. A régi alakok, a táj-szavak föllevenítése s egy pár újabb gyártmány, melyeket a közhasználat szentesített, nyelvünknek határozottan gazdagodását jelentették.

Ezzel azonban eljutottunk a tudatos nyelvi műveletek határához, melyen túl nem szabad, nem lehet haladni. Ha a nyelvújítások története sok nemzetnél igazolta e mozgalmakat, feledést borítván az idő az erőszakos, a korcs alkotásokra, ebből nem következik, hogy ez úton tovább haladva, a nyelvgyártás sikamlós lejtőjére lépjünk. Minden mozgalom a sikertelenségbe ful, ha erőt vesz rajta a sikerek legnagyobb ellensége: a túlzás.

IV.

S mégis túlzással kezdődött a nyelvgyártás egész mozgalma. E mozgalom nem szűkölködik érdekes kísérletek nélkül s a hogy Couturat és Leau, szép könyvükben össze-

foglalták e kérdés egész történetét, valóban, olvasva e könyvet, sokszor támad bennünk az a gondolat, hogy e sok becsületes, sokszor igen mély járatú buzgalom realisabb czélokat érdemelt volna meg.

Az első, a ki az emberiség nagy gondolkodói közül véleményt nyilvánított a világnyelv kérdéséről Descartes volt. Barátja, P. Mersenne egy latin nyelven írt prospectust küldött be neki, a melyben hat világnyelvi tervezet volt. 1629 november 20-án kelt s Mersenne-hez intézett levelében írta meg Descartes véleményét a beküldött tervezetekről. Érdekes lesz véleményéből egyes részleteket olvasni: «... Il y a force gens qui employeroient volontiers cinq ou six jours de tems pour se pouvoir faire entendre par tous les hommes. L'invention de cette langue depend de la vraye Philosophie; car il est impossible autrement de denombrer toutes les pensées des hommes, et de les mettre par ordre, ny seulement de les distinguer en sorte qu'elles soient claires et simples; ... et si quelqu'un avoit bien expliqué quelles sont les idées simples qui ont en l'imagination des hommes, desquelles se compose tout ce qu'ils pensent et que cela fust receu par tout le mond, j'oserois esperer ensuite un langue universelle fort aisée à apprendre, à prononcer et à ecrire, et, ce qui est le principal, qui ayderoit au jugement, luy representant si distinctement toutes choses, qu'il luy seroit presque impossible de se tromper... Or je tiens que cette langue est possible, et qu'on peut trouver la Science de qui elle depend, par le moyen de laquelle les paysans pourvoient mieux juger de la verité des choses, que ne font maintenant les philosophes.»

E levélben benne volt már a később megalkotott philosophiai nyelveknek alapgondolata. Utal már az ideák és a számok fogalmainak analogiájára; keresi már az egyszerű ideákat, amaz alap-ideákat, melyeknek combinatiói a többi ideák; rámutat ez idea-combinatiók és a számtani műveletek analogiájára s hogy e logikai alapon álló nyelv csak az igazi philosophiától fog függni. S a ki ezt megtanulja, az egyúttal megtanul gondolkodni.

Az első ilyen philosophiai nyelv megalkotója Thomas *Urquhart de Cromarty* (1611—1660). Munkája: *Logopan-*

decteision or an Introduction to the Universal Language, London 1653. Az ő terve még egészen elméleti. Se szótára, se nyelvtana. Nála a nomennek 11 genusa, 11 esete, négy száma, az igéknek 7 módja, 11 ideje; minden szónak legalább 10 synonymája.

Utána teljesen kidolgozott rendszerre Dalgarno György következik (1626—1687). Munkája: *Ars Signorum, vulgo Character universalis et Lingua philosophica*, London 1661. E nyelv voltaképen egy szótár, a mely az összes ideák logikai osztályozásából keletkezett. Dalgarno az összes ideákat 17 fő-typusra viszi vissza, ezeket 17 betűvel jelöli, olyanformán, hogy az egyes typusokhoz tartozó ideák szavai a megfelelő betűkkel fognak kezdődni. Pl. az első fő-idea csoportjába a Lét fogalomköre tartozik. Minden ide tartozó fogalom neve A betűvel kezdődik. Az egyes fogalmak nevei az A után következő betűkben különböznek. A logikai osztályozás következménye, hogy a szavakat épen nagy hasonlóságuk miatt igen nehéz megkülönböztetni. E nyelvben pl. *Néka*=elefánt, *Néké*=ló, *Néke*=számár, stb. Ha tehát e nyelvet valaki meg akarja tanulni, roppant hasonló betű-combinatiókat kell megtanulnia, a mi szinte a lehetetlenséggel határos.

Dalgarno rendszerét *Wilkins* vélte tökéletesíteni. Munkája: *An Essay towards a Real Character and a Philosophical Language*, London, 1668.

Leibniz nem írt specialis munkát a világnyelv kérdéséről. De 18 éves korától fogva egész életén át foglalkozott e kérdéssel s különösen 1679-ben. Ide vonatkozó kijelentései össze vannak állítva Couturat-nak Leibnizről írt munkáiban.

Leibniznak nem az volt főgondolata, hogy a megalkotandó nyelv nemzetközi legyen. Nem ez csábította leginkább. Ő egy valóban rationalis nyelvet akart teremteni, kiindulván az emberi gondolatok ábécéjéből. Minden complex idea nem egyéb, mint egyszerű ideák összetétele, mint a hogy kilenczen túl a számok sem egyebek, mint az előbbiek összetételei. Az ideák összetétele analog a számtani összetétellel és egy ideának elemeire való szétbontásával. Rendszerét Leibniz nem fejtette ki. A számokra vonatkozólag a dolgot így képzelte. Jelölje a kilencz első mássalhangzó: *b, c, d, f, g, h, l, m, n* a kilencz első számot; az

öt magánhangzó az öt tizes rendszerbeli egységet: 1, 10, 100, 1000, 10000, a, e, i o, u. Akkor pl. 1907=*anil*.

Az eszme tökéletes keresztülvitelére egy szótárt s egy nyelvtant kellett volna kidolgoznia. A szótárhoz elemeznie kellett volna az emberi lélek összes ideáit, ezeket vissza kellett volna vinni eredeti elemeire és meg kellett volna az első, az alapideák sorozatát alkotni. És a rationalis nyelvtan megalkotása szempontjából Leibniznak az összes élő nyelveket össze kellett volna hasonlítani, hogy belőlök a nem rationalis sajátságokat kiiktassa. Valóban sokat foglalkozott Leibniz nyelvhasonlítással, de e rengeteg munkával természetesen el nem készülhetett.

De addig már eljutott töprengéseiben, hogy haszontalannak és illogikusnak tartja azt, ha több *declinatio* és *conjugatio* van. Csak egyre van szükségünk mindegyikből, de az aztán szabályos és kivétel nélkül való legyen. Felesleges a nemek megkülönböztetése a nyelvekben. E három dolgot tartja Leibniz a nyelvek legnagyobb nehézségeinek s különösen a harmadikon látszik, hogy Leibniz mily sokat tanult az ural-altáji nyelvekkel való foglalkozása közben.

Couturat mind ama rendszereket, a melyek így, előre megállapított elvek szerint szerkesztettek, a meglévő nyelvi anyag figyelembe vétele nélkül, *a priori* rendszereknek nevezi. Napjainkig látunk efajta törekvéseket. Az említetteken kívül a következők vannak könyvünkben jellemezve: Delormel, 1795; Sudre: Solrésol (a nyelv neve) 1817; Grosselin, 1836; Vidal: Langue universelle et analytique, 1844; Letellier, 1852; Sotos Ochando, 1852; M. Renouvier: La Société de Linguistique, 1855; Dyer: Lingualumina, 1875; Reimann: Langue internationale étymologique, 1877; Maldant: Langue naturelle 1887; Dr. Nicolas: Spokil, 1900; Hilbe: Zahlensprache 1901; Dietrich: Völkerverkehrssprache 1902.

Mi volt ezeknek szerepe az emberi cultura történetében? Szerzőjük kitalálta, megírta őket s a kérdés történetének bűvárai kiásták a feledés rétegeiből. Gyakorlati alkalmazásuk alig volt. Nyomukban legfeljebb csak hasonló irreális tervezetek keletkeztek.

V.

Az élethez már közelebb vannak ama gyakorlati rendszerek, melyeken beszélni és írni is kezdtek, a melyek tehát nemcsak a papiron léteztek. A ma ismert, mesterségesen gyártott világnyelvek között a legismertebbek a *Volapük* s az *Esperanto*. Lássuk az elsőt.

A *Volapük* neve összetétel: *world* és *speak* angol szavak elcsúfított összetételből alakult, tehát jelentése is: «világnyelv». Szerzője Schleyer János Márton, ki 1831 július 18-án született s ma is él Konstanzában — ám-bár az ujságok már háromszor jelentették halálát. A *Volapük* csodás körülmények közt jött létre, akárcsak egy val-lás. Egy álmatlan éjszakán, mint a hogy a rajongó hívek mesélik, 1879 márczius 31-én — talán épen ábránddal teli holdas éjszaka volt... — kapta Schleyer az inspiratiót e nyelv kitalálására s mindjárt — ki is találta. Maga Schleyer is meg volt győződve találmánya óriási jelentőségéről. Természetesen. Ez lesz a legjobb eszköz, a népeket egy család-ban egyesíteni, ez lesz a béke korszakának legnagyobb munkája.

Vagy húsz éve valóban borzasztó divatban volt e nyelv. Kirchhoff Alfréd professzor volt vándor-prófétája német földön. Százával virágoztak fel a *Volapük*-egyesületek s tíz országban jelentek meg *Volapük*-nyelven lapok. 1890-ben Schleyer világnyelv-kalendáriumra szerint a *Volapük* barátai-nak száma $2\frac{1}{2}$ millióra rugott; volt ekkor 290 egyesülete, 23 lapja. Az 1889. párisi világkiállításon tartott három napos világnyelvi kongresszus után úgy tetszett, hogy a világnyelvi mozgalom tetőpontját érte el.

De a *Volapük* napja is a megszokott rendben hanyatlott alá. Végre megszólaltak a nyelvészek (E. Beermann, Gustav Meyer) s rámutattak e nyelv durva hibáira. És midőn a főpásztor s a nyáj egymással meghasonlottak, midőn egyesek a *Volapüköt* javítani akarták s ezzel Schleyer-rel, ki semmi egyszerűsítést sem volt hajlandó megengedni, ellenkezésbe jutottak — szédületes gyorsasággal omlott össze a harmadfél millió büszke summája a — semmibe. Ekkor világlott ki, hogy igazi, beszélő híve e nyelvnek kevés volt.

Mint a hogy Brugmann mondja igen szellemesen: «Nun konnte der rasche Zusammensturz jedem Denkenden klar dartun, dass der wirklichen Könner nur ein winziges Häuflein war, dass die ungeheure Mehrzahl von denen, die als Könner figurierten, in Wahrheit nur ein recht platonisches Verhältnis zur Sache hatten, auch nur, wie der übrige Schwarm, *Mitläufer* waren.»

A belső villongás e nyelv hívei között valóban a nyelv legnagyobb hibája körül forgott. Schleyer nyelvét mindig gazdagabbá és tökéletesebbé akarta tenni. Pedig rengeteg szókincse már maga is nagy hiba volt. A hívek ellenben a nyelvet minél egyszerűbbé szerették volna tenni. Összeveszett hát a pásztor meg a nyája s a constanzai Volapük-
király végignézhette nyelvi országa züllését. Maguk a volapükisták ki akarták küszöbölni nyelvükből az *ä, ö, ü* hangokat, a complicált conjugatio és declinatio-rendszert. Igazán csak szeszély, hogy Schleyer a declinatio ragjainak egy részét az orosz névragozásból veszi (gen. *a'*, hogy az indogermán gyököket a lehetetlenségig megcsonkítja. Onnan markol, a honnan eszébe jut. Szótövei önkényesen kitalált alakok, vagy olyanok, a melyek élő nyelvekből vannak ugyan véve, de igen át vannak alakítva. Még a tulajdonnevek is megcsonkított gyártmányok: *Flent* (Franciaország), *Bodügän* (Portugal), *Melop* (Amerika), stb.

Schleyer mutatni akarta, hogy ő minden nyelv tulajdonságait figyelembe veszi. Nyelvében nincsen *r* hang (csak néhány tulajdonnévben), mert hite szerint nincsen *r* a — chinai nyelvben. Hogy kaczagott a világ, midőn kiderült, hogy a chinai nyelvből valóban hiányzik egy mássalhangzó, de nem az *r*, hanem az *l*.

Aztán meg ez a világnyelv kerüli ama nyelvi elemeket is, a melyek nyelvgyártó próféták nélkül is nemzetközisekké lettek. Valóban, *létezik* egy nemzetközi nyelv, olyan szavakkal, melyeknek nemzetközi jellegét senki sem tagadhatja. Így a görög-latin eredetű technikus terminusok és kulturszavak: atom, axioma, architectura, granit, geometria, mechanica, physica, litteratura, philosophia, phosphor, opal, topaz, tigris, leopard, vulcan, posta, telegraph, ananas, buffet, bronz, csokoládé, forma, gránát, limonádé, lokomotiv, park, sirup, talentum, toilette, waggon, (v. ö. Couturat,

14. I. itt kiválogatva azok, a melyek a magyar nyelvkincsnek is alkotó részei, vagy azok voltak). Ezeknél jobb nemzetközi kifejezéseket csak nem kell keresni!

De igen! A Volapükben efféléket találunk: *klautarab* (tramway), *itomufik* (automobil), *litamag* (photographia), stb., stb. S mekkora illogismusok, lehetetlenségek az összetételekben! Egy *concurrrens* nyelv-próféta (néha mégis jó a *concurrentia*!) mutatott rá arra, hogy a *lemel* szó e tökéletes nyelvben kettőt jelent: *le-mel*=oczeán és *lem-el*=vevő; *ti-del*=csaknem mindennap és *tid-el*=tanár. Homoním kifejezések a természetes nyelvekben is vannak, azok épen nem hibák. De a nyelvgyártók «tökéletességről» álmodoznak, nekik tehát a természetes tulajdosságokat is hibául róhatjuk fel. Hiszen e rideg nyelvben nekünk minden új, olyan, mint egy lakatlan, nedves falu ház. Falak, szobák vannak benne, tán még kilincsek is. De lakói nincsenek...

Nem csoda, ha ma oly elenyésző a volapükisták száma. Napja e nyelvnek már lejárt. E sorok írásakor még négy Volapük-klub létezik s egyetlen folyóirat. Ám végét nemcsak említett gyarlóságai siettették. Megszűnt volna, ha maga lett volna a tökéletesség. A természet nem tűri, hogy alkotó törekvésekkel hatoljanak be lényegébe.*)

Úgy látszik, a másik, az *Esperanto* még fejlődés előtt áll. Sikereiről hívei csodákat beszélnek. Beaufront francia Esperanto-apostol meséli: «1903 tavaszán utaztam Porosz-, Lengyel-, Cseh-, Ausztria-Magyarországon keresztül. Egy szót sem tudok oroszul, lengyelül, csehül vagy magyarul. Hogy meggyőződjem az Esperanto gyakorlati értékéről, mindenütt esperantistákat kerestem fel. Esperanto-nyelven beszélgettünk, sok témát érintettünk s igen könnyen megértettük egymást. Azok között, kikkel érintkeztem, voltak elemi műveltségű munkások, kik anyanyelvükön kívül csak az Esperantot ismerték. A legtöbben, mint jó magam is,

*) A Volapükhöz hasonlóan a meglevő nyelvtani rendszerek után, de új nyelvanyaggal dolgoztak az úgynevezett *vegyes* rendszerek: *Verheggen*: Nal Bino (1886), *Meret* (1886), *St. de Max*: Bopal (1887), *Bauer*: Spelin (1888); *Fieweger*: Dil (1893), *Dormoy*: Balta (1893), *Guardiola*: Orba (1893), *W. von Arnim*: Weltparl (1896), *Marchand*: Dulpok (1898), *Bollack*: Langue bleue (1899).

könyvből tanultuk az Esperantot. S mégis egyformán ejtettük a nyelvet és jól megértettük egymást.»

Ez virágzóban van még. Egyetlen sebet kapott csak, bár igen súlyosat, Leskientől, a hírneves lipcei szlávistától, ki szigorú nyelvtudományi szempontból bírálta e nyelvet. S éppen azért, mert az Esperanto ügye még el nem döntött ügy, még divatja erősen él, kissé részletesen kell vele foglalkoznunk.

Tizenkét évi munka, előtanulmány, kísérletezés után, 1887-ben tette közzé Dr. Samenhof (Esperanto nyelven: Zamenhof) munkáját. Első írását «Doktoro Esperanto» (a remélő) néven adta ki, ezért nevezték a tőle alkotott nyelvet később Esperanto-nyelvnek. Éveken át csak Oroszországban talált hívókra az új evangelium. Németországban első jelentősebb hívei: a nürnbergi Einstein és Trompeter. A francia Beaufront-t éppen egy világnyelv szerkesztése közben találta az új világnyelv. Samenhof alkotása annyira megtetszett neki, hogy saját kísérleteit abba hagyta s egész tehetségével az Esperanto propagálásának feködt. Müller Miksa ezt írta Samenhofnak, midőn ez elküldte neki az Esperanto tervezetét: «Tisztelt Uram! Sokszor volt alkalmam, hogy a világnyelvek fölött véleményt mondjak. Mindeniknek megvolt a maga jó és rossz oldala, de most határozottan kijelentem, hogy az «Esperanto» fölülmul minden eddigi kísérletet és én az első helyet az «Esperanto»-nak adom». De ezt nem kell túlságosan komolyan venni. A volapükistáknak is Müller Miksa jól hangzó neve volt a nagy ágyújuk. Különben már alaposan napirendre tért a nyelvtudomány a Müller Miksa érdemei és tekintélye fölött. Ma sem tagadhatjuk, hogy senki oly eredménnyel mint ő, nem népszerűsítette a nyelvtudományt, senki annyit nem tett a nyelvtudomány mult állapotainak tanulságos összefoglalásaival, mint ő; de épen széles körű elfoglaltsága, a Felolvasások első kiadása óta, visszatartották attól, hogy a fejlődő tudománynyal fejlődjék. Ettől kezdve semmit sem tanult s ítéleteiben sem volt következetes. A Volapükre is azt mondta, hogy tökéletes, azt is papi áldásával küldte hódító útjára.

Komoly tudományos meggyőződés diktálta nyelvészünknek, szentkatolnai Bálint Gábornak tollába azt a levelét, a melyet 1889-ben írt az Esperantóról. Ő olyantól hallott

először az új világnyelvről, a ki azelőtt maga is buzgó volapükista volt, de az Esperanto megjelenése után azonnal hátat fordított a Volapüknek, mert az, noha akadémiai tudósokkal rendelkezett, olyan volt, mint az idétlen szülött, ezer bajban nyavalygott: míg az Esperanto úgy jelent meg, mint Minerva istennő atyja fejéből... Egy neutralis, logikán alapuló, könnyű nyelv, mint a minő az Esperanto, szerinte megszabadítaná legalább a nem nyelvész közönséget attól, hogy az idáig leginkább elterjedt idegen nyelvekkel kínlódják.

Midőn a vonagló Volapük sehogyse akarta beadni derekát, Dr. Samenhof 1897-ben a világ összes lapjaihoz kérdő íveket küldött szét. Valósággal propagandát szervezett s ennek meg is lett az eredménye.

Manapság az Esperanto híveit 2—3 millióra teszik. Szinte hetenként támadnak új Esperanto-clubok. Esperantofolyóiratok jelennek meg hazánkon kívül: Belgium, Bulgária, Canada, Chile, Németország, Anglia, Franciaország, Hollandia, Olaszország, Mexico, Austria, Peru, Oroszország, Schweiz, Spanyolország könyvpiaczain. Párisban Esperanto nyelven tudományos folyóirat jelenik meg «Internacia sciencia Revuo» czímmel, neves munkatársakkal (pl. Couturat, Poincaré). A matematikusok és természettudósok nagy protektorai az Esperantonak. Ők nagy eredményekről beszélnek. Ostwald beszéli, hogy egy geológiai congressuson egy oláh, egy belga, s egy norvég, kik 2—3 hétig tanulták az Esperantot, egészen könnyedén társalogtak e nyelven geológiai s egyéb közéleti dolgokról. Az amerikai-német tanácsere is meghozta az Esperanto-mozgalomnak hamar hervadó virágait. Ostwald a Harvard-Egyetemen nemcsak chemikai elméleteinek szerzett híveket. «Útja nyomán» — meséli Münsterberg — «sűrűn nyíltak az Esperanto-egyesületek, mint nefelegtsek a tavaszi éjeken: mintha földerült volna már a világnyelv napjának hajnala. De a ki Amerika hangulatát ismerte, az előre sejtette, hogy e szeszély ellenmondás nélkül is hamar el fog szállni. Valóban, tán még ki sem kötött Európában Ostwald hajója s odaát a lelkesedés már befagyott.»

Újabb adatok szerint csupán a francziák számára vagy egy tuczat *Esperanto*-nyelvkönyv készült s ezeknek egyike

több mint 60,000 példányban kelt el. Párisban magában a télen 60 Esperanto-cursust tartottak, de ezeken kívül még 16 feefért volna, csak hogy nem akadt elég tanító. 1906 december 31-ig 482 egyesület létezett, melyek mind az Esperanto propagálásával foglalkoztak. Az 1905. Boulogne-sur-Mer-i congressuson kilencz műkedvelő (mind más-más nemzethez tartozó) Molière *Mariage Forcé*-ját adta elő Esperanto-nyelven. S az irodalmi eredményekből érdekes megemlíteni, hogy egy merész Esperantista Vergilius Aeneisét is lefordította Esperantora.

A nyáron, augusztus 10-től kezdődőleg, Cambridge-ben Esperanto-congressus volt, melyen maga dr. Samenhof elnökölt. A lapok azt írták, hogy 1500 delegatus jelent meg e congressuson a földkerekség minden részéből; hogy alig különbözött valamiben a felszólalók kiejtése és jól megértették egymást, (v. ö. *Internationalismus und internationale Sprache* [Esperanto], *Revue für Internasionalismus*, I. évf. 2. sz. 164—182., a nyári congressusról e sorok megjelenteig hivatalos értesítés nem került elének; l. *Egyházi közlöny*, XIX. 34. sz.: A harmadik Esperanto-congressus).

S ha még megjegyezzük, hogy az egész újabb világnyelvi mozgalom bajnokai esperantisták, a Delegation *)

*) Az Esperanto-nyelv nagy sikerei merész lépésre készítették e nyelv híveit. Az 1900-iki párisi világkiállításon különféle egyesületek és tudóstársaságok képviselőket választottak, hogy ezekből bizottság alakuljon, mely egy nemzetközi nyelv gondolatával foglalkozzék. A bizottság neve: *Kommission für die Einführung einer internationalen Hilfssprache*, illetve *Delegation pour l'adoption d'une langue auxiliaire internationale*. 1901 jan. 17-én *Nyilatkozatot* írt e bizottság alá, mely a célról és a cél elérésének útjairól szól. Ugyancsak e bizottság nemzetközi petitiót adott ki, melyet az összes tudós Akadémiáknak megküldöttek. A nyilatkozat kifejti, hogy szükséges egy nemzetközi világnyelv; hogy e nyelvnek elméleti és gyakorlati követelmények szerint kell felépítve lennie; hogy az élő nemzeti nyelvek egyike sem szolgálhat e célnak; hogy a megfelelő nyelv kiválasztása az *Akadémiák Nemzetközi Szövetségére* bízassék; s ha ez elhárítaná magától a feladat megoldását, a bizottság *Comité*-vé alakuljon át, mely döntsön e kérdésben és mozgalmat indítson a kiválasztott nyelv nemzetközivé tétele céljából. A Delegation legutóbbi jelentése szerint e nyilatkozatot 1906 decz. 1-ig 1986 akadémikus vagy (és) egyetemi tanár írta alá. Köztük nagy nevek szerepelnek: *Larissc, Ribot, Renou-*

gondolatai esperantistáktól származnak, szinte érdeklődve kérjük, milyen hát az a csodált nyelv, mely egy pár év alatt, egy ember lelkében kialakulva, philosophusok magasztalását nyerte el. Mit ér e nyelv? Melyek tulajdonságai? Mi a jövője?

Mindenekelőtt azt várnók egy világnyelvtől, hogy könnyen meg lehessen tanulni. Couturat s mások állítják, hogy az Esperantot sokkal könnyebb megtanulni, mint bármely más élő nyelvet. E tekintetben súlyosan ellenkező nézeteket olvashatunk. Leskien őszinte vallomást tesz munkája végén: «Sok nyelvet tanultam világeletemben, köztük szláv nyelveket, a melyeknek pedig az a hírük, hogy nehezek. Tökéletesen bírok velük, beszélek is e nyelveken. S hogy még most is megvan nyelvtanuló képességem, arról meggyőződtem legutóbb, midőn egy nehéznek tartott nyelvet tanultam meg. Kísérletet tettem az Esperantoval is és legnagyobb meglepetésemre azt tapasztaltam, hogy ezt a műnyelvet nehéznek éreztem, jöllehet tudok annyit latinul, francziául, olaszul, mint a legtöbb esperantista.» Ez elfogulatlan ítéletben kételkedni nincs okunk. E nyelv szókinése a nagyobb európai nyelvek közös vagy hasonlatos alakjaiból került elő s a ki tudja az európai nyelveket, annál az a nehézség, hogy a hol Dr. Samenhof pl. a francia alakot iktatta be, esetleg az ember a németre gondol. Egy példa meg fogja világítani a dolgot. Esperanto-nyelven *fiu=knabo*. Mikor tanultam Esperantóul, sokszor azt mondtam: *garszo*, mert a kellemetlen *o* képzőre ugyan emlékeztem, csak éppen az nem jutott eszembe: a német szóalakot kell-e megcsonkítani, vagy a francziát.

A világnyelvi tervezetek mind igyekeztek ama hangokból megalakítani a nyelvet, a melyek lehetőleg az összes nyelvekben a leghasználatosabbak. Megható előrelátás! Csak-

vier, Thomson, Ostwald, Briggs. A nyelvészek közül: Passy, Schuchardt, Jespersen, Bauduin de Courtenay. Magyar részről nyolcz egyetemi tanár s a Magyar Tudományos Akadémiának három tagja.

Az Akadémiák Nemzetközi Szövetségének 1904. londoni gyűlésén Reay lord, a philologia-történeti osztály elnöke valóban föl akarta vetni a világnyelv kérdését. Minthogy azonban a kérdés nem volt meg az előleges tárgysorozatban, Goldziher és Perrot felszólalására a kérdés szőnyegre nem kerülhetett.

hogy az Esperantóban igen gyakoriak e hangok: *dzs, ts*. Hogy mire való volt ezeket oly feltűnően kultiválni, érthetetlen. A németben ez a *dzs* hang egyáltalában nem fordul elő; *ts* is csak szavak belsejében, szó elején soha. Az Esperanto tele van diftongusokkal (*au, eu, ai, oi, ei, ui*). Ezek meg részben a francziáknak okoznak nagy nehézségeket. És nyelvtudományi nagy járatlanságára mutat az, hogy efféle hangcsoportokat: *kiu, kia, kie, tiu* erősen szerepeltet. Olyan nyelvet akar teremteni, mely szilárdan megmaradjon az egész földtekén az idők végezetéig: s olyan hangcsoportokat teremt, melyek a leggyorsabban alakulnak át (\sim *kju, kja, kje, tju*). Látszik, hogy szerzője a legelemibb hangphysiologiai jelenségeket sem ismeri.

Az apának neve e nyelvben: *patro*. Az ember azt várná, az anya *matro*. Nem! Az anya Esperantoul *patrino*. Miért kellett új szót alkotni, mikor megvolt a szóalak, mely «Kalkuttától Islandig» egyformán hangzik? Az eredmény, melyre Leskien jut, szomorú. Az Esperanto szerzője a nyelvi élet legelemibb törvényeit sem ismeri. Egész tudását iskolai nyelvtanokból meríté, elaboratumát papíron szerkeszté és halvány sejtelve sincs arról, mi a nyelvekben a nehéz, mi a könnyű, mi a szükséges, mi a szükségtelen, mi a célszerű, s mi a célszerűtlen. A nyelv a melyet megalkotott, igazi papirosnyelv. Tökéletlen, esetlen, egyáltalán meg nem felelő kísérlet.

És ez ma a divatos világnyelv. Hívei a világnyelvi propaganda vezéreiből. Ezé volna tán a jövő?*)

*) Az Esperanto *a posteriori* rendszer, a meglévő nyelvi anyagra támaszkodik, belőle van összeállítva szótára és grammatikája. Hasonló kísérletek: *Faiguet*: Langue nouvelle (1765); *Schöpfer*: Communicationssprache (1839); *L. de Rudelle*: Pantos-dimou-glossa (1858); *Pirro*: Universal-Sprache (1868); *Volk és Fuchs*: Weltsprache (1883); *Liptay*: Langue catholique (1890); *Heintzeler*: Universala (1893); *Kürschner*: Lingua kommun (1900) stb. Ide tartoznak a megegyesített latinból kiinduló rendszerek is v. ö. *Dr. Rosa*: Nov Latin (1890); *Beermann*: Novlatiin (1895) stb. L. következő fejezetünket.

VI.

A világnyelvi törekvések sok bizarr ötlete közt szinte sympatikusnak tűnik föl néhány tudós embernek az az újabb gondolata, hogy talán az elhalt latin vagy görög nyelv föltámasztása volna a probléma leghelyesebb megoldása. Előbb a görögre, majd a latinra gondoltak. (L. Aug. Bolz: *Hellenisch, die allgemeine Gelehrtensprache der Zukunft*, Leipzig, W. Friedrich 1888, v. ö. Couturat stb. 515. l. stb.). De a görögök nyelvtana még nehezebb, az írás is nehézséget okozna. Ezen hát hamar túlestünk. Ám az ujonnan fölbukkant latin-láz már nehezebben gyógyítható betegségnak bizonyult.

Valóban a latin nyelvnek, mint különösen a nemzetközi tudósnyelvnek nagy multja van. A tudósok közlő nyelve az egész középkoron át szinte a XIX. század végeig a latin volt. De sőt Gauss és Jacobi még a XIX. században latinul írták munkáikat. Némely egyetemek statútumaiban még ma is bent van, hogy a dissertatiókat nemcsak a nemzeti, hanem latin nyelven is szabad vagy kell előterjeszteni. Franciaországban még 1830 táján a philosophiát latinul tanulták. Olaszországban még csak néhány éve, hogy latin nyelvű orvosi tanfolyamokat tartottak. És utaljunk-e a mi viszonyainkra? *)

A láz, mely a világnyelvi mozgalmaknak oly jellemző kísérelője, itt is jelentkezett. Latin ujságokat indítanak, mindent lefordítanak latinra, még a helyneveket is. És feltűnnek a latin nyelvnek halála után született csecsemői, arcukon ott sír rémes eredetük: ott a *ferrea via* (vasut),

*) Couturat ez eszmék tárgyalásánál azt mondja: «En Hongrie, on parlait encore en latin vers 1848, mais aujourd'hui ou ne le parle plus du tout.» Rólunk egyáltalán nem eléggé alaposan tájékozódott Couturat úr. Más helyen meg azt írja, hogy nyelvünkben a főnév fokozható, vannak körülbelül efféle alakok: ház, házabb, legházabb. E félreértés egy általános nyelvbeli tény helytelen interpretálása. A főnév és melléknév (a népevekre nem is gondolván) sehol sem élesen elválasztott kategóriák, nálunk is pl. *csacsi*, melléknév is, és elképzelhető efféle alak: *csacsibb*, *szamarabb*. Ebből nem következik, hogy mi főneveinket is fokozzuk!

a currus vaporiveha (gőzös), *acreothrerum* (léghajó) és előttünk siet a szegény hosszúnevű, karcsú *birota velocissima* (kerékpár) stb. Mindent ellatinosítanak. Az akkori francia hadügyminiszter Andreas lett (André); a miniszterelnök: *Waldeckius-Rosseau*. A kultuszminiszter ez új fajta régi latinsággal: «qui hodie adolescentibus erudien-dis publice in Gallia præest». Jönnek a latin népkönyvek, a cursusok és előáll a német tanár, a ki bebizonyítja, hogy a latinul nem tudó — németül sem tudhat igazán. Imhol, mit is mondunk a telt sörös kancsók emelésekor? Nem-e: *prosit!* Ha ünneplünk valakit, nem kiáltjuk-e: *vivát!*? A *Vorwärts*ben írta meg Diels, hogy németre e szavakat: *Koncurrent, Coalition, Organisation, Invasion. Dimension* le sem szabad fordítani.

De a latin ujságok megszűntek s a német professorok elhallgattak. Hiába mondogatták s mondogatják, hogy a latin föltünően intellectualis nyelv; hogy «a modern nyelveknek hiányos gondolati perspektívájával szemben a latin az idők és módok föltünő erős kifejtésével a legintellectualisabb»; amazok «sensualistikusak». Ez a különbség-tétel a nyelvek között philologiai scholastica. Minden nyelv, mely évszázadokon keresztül kultúra kifejezője volt, zár magába jelenségeket, finomságokat, minden nyelv intellectualis és sensualistikus egyaránt. A latinnak, igaz, historiai érdekű jelességei vannak. Segítségével kulturális és külön nyelvbeli fejlődéseket magyarázhatunk. De e jelességeket a latin nyelv nem szerkezetének, hanem azon világtörténeti véletlennek köszönheti, hogy a világhódító római kultúra közlő eszközéül fejelett. Ha a római birodalom nyelve egy más indogermán nyelv, vagy akár a magyar lett volna, ma a magyarban kellene intellectualis sajátosságokat fölfedezni.

Azok, a kik a latint akarták világnyelvvé tenni, hamar megérezték, hogy a latin már bonyolódott szerkezete miatt se való ilyen czélokra. Kést rántottak hát és Róma nyelvét is faragni kezdték. Fred. Isly (*Linguum Islianum*) és K. Fröhlich (*Reform-Latein*) végezték ezt az igazán barbár munkát. Kegyetlenül megboszálták a latin nyelven azt a sok gyötrelmet, melyet e nyelv nekik okozott az iskola padjain. Kipusztítottak minden kivételt, minden föltünőséget. Tálcolmányaik úgy tünnek föl előttünk, mint megcson-

kított hullák, melyekről a kezek, a lábak, a fő le vannak vágva.

A latin se így, se úgy nem való ilyen czélokra, a mi nem jelentheti viszont e nyelv elhanyagolását. Ellenkezőleg. Szorgalmasan tanuljunk latinul. A latin révén ismerjük meg igazán a román nyelvek történetét. Az egész tudományosság nyelve évszázadokon át a latin volt. A (jórészt görög eredetű) latin terminologia ma már az összes európai és nem európai kulturnyelvek alkotórésze. De ne lássuk ezért a latinban a nyelvek ideálját, ne gondoljunk arra, hogy a mult e rég kiapadt fényforrását új világra gyujtsuk, hogy e holt nyelvet nemzetközi nyelvvé föltámaszszuk. A mult ez elnémult beszéde s az, a mit e beszéd nekünk elmond, mélyen hatolt kulturánkba, de nem azért, hogy új életet kezdjen. Nagy kulturális hatásával a latinság mintegy az európai művelődés fölé emelkedett, hogy örökös emlékezte újabb korszakok eltévelyedéseitől megóvjon bennünket. A sírkövek csak hirdetik és nem jelentik a föltámadást.

* * *

Ismételjük, a miből kiindultunk. Egy nemzetközi meg egyezéssel elismert világnyelv az emberi kultúra legdrágább javaihoz tartoznék. A tudomány, az irodalom emberei csak tovább is tanulhatnák az idegen nemzeti nyelveket, hogy közvetlenül behatolhassanak irodalmaikba. De a holnapért küzdők millióinak az egyetemes nyelvkérdés ez egyszerűsítése mérhetetlen előnyt, munkamegtakarítást biztosítana.

De láttuk, hogy a mesterségesen gyártott nyelvek sikerhez nem juthatnak. Igazolja ezt mindaz, a mit a világnyelvi törekvések eddigi történetéből s az általános nyelvtudomány elismert igazságaiból tanultunk. Néplelki termékeket nem lehet egyének tudatos organisatiójával, máról-holnapra megsemmisíteni vagy újjá alkotni. A mit népek lelke alkot, azt csak maga a néplelek semmisítheti meg vagy alakíthatja át hosszas fejlődésének ideje alatt. Láttuk, hogy a holt nyelvek föltámasztása is lehetetlen.

Mindenesetre a legjobb volna valamely élő, ugyis igen elterjedt igazi világnyelvet pl. az angolt nemzetközi codexünkbe beiktatott világnyelvvé előléptetni. De politikai és kulturalis okok nem biztatnak azzal, hogy efféle moz-

galmak sikerrel és pedig maradandó sikerrel járnának. Igaz, hogy Európa nyelvei közt a túlnyomó többség egy családhoz, az indogermánhoz tartozik és rokonságuk és közös multjuk igen közel hozta őket egymáshoz, sőt azokhoz is, melyek eredetileg, mint a mi nyelvünk, nincsenek velük rokonságban. De egy ilyen nyelv uralomra jutása nemzetének annyi politikai előnyt biztosítana, hogy a többi ebbe soha bele nem egyeznék. Gondolni lehetne talán a rekonstruált indogermán ősnyelv gyakorlati alkalmazására. De ez éppen olyan absurdum volna, mint bármely mesterséges világnyelv propagálása. Olyanok *ma* a viszonyok az európai s általában a kulturát vivő nemzetek között, hogy ilyen nemzetközi egyezménynek vajmi kevés ható ereje lehetne az életre.

Ilyen a helyzet ma. S milyen feleletet ad kérdésünkre a jövő? Eljön-e hát még egyszer az a boldog idő, az az igazi aurea aetas, mikor az emberek, azonagy nyelven beszélvén, valódi testvérekként megértik egymást? Élő nyelvek rajongói azt hiszik, hogy valóban eljő valaha az az idő, mikor egy nyelv lesz úr a földön. Új nyelveknek faragói már látják is a földi nyelv központi irodáját, a honnan szerte viszi a távíró drótja a nyelvhelyesség ukázait. De a ki ismeri a nyelv életét, a világnyelvi törekvések multját és jelenét, a mesterséges világnyelvek természetét, lemondással, megnyugodtan fogja kimondani azt a fájó, de becsületes szót, hogy: soha.

RUBINYI MÓZES.

SALOME.

A minap egy kis füzet jelent meg Lipcsében,*) a melynek szerzője a Lessingtől híressé tett Reimarus álnév mögé rejtőzik. Ez a Reimarus Secundus, a mint az ismeretlen magát a czímlapon nevezi, egy hosszabb tanulmányt ígér a megjelent füzetkében, mely ennek a nagyobb dolgozatnak csak mintegy a bevezetése. De már a további eredményeknek is a legérdekesebb részét előlegezi ez a bevezetés, mikor nem kevesebbet igyekszik kimutatni, mint azt, hogy a Keresztelő Szent János fővételéről szóló evangéliumi elbeszélés, a mint Máté és Márk párhuzamos helyén olvassuk, későbbi betoldás az evangéliumok másodikának alapszövegébe, Máténál pedig csupán a régibb Márk-féle elbeszélés kissé módosított s még későbbi visszhangja. Ez a merész tanítás természetesen a lehető legnagyobb mértékben föl fogja zúditani az orthodox bibliai tudományt. De talán még a legszélső evangélium-kritika mezején is meglepetést, hogy ne mondjam, megdöbbenést fog kelteni; nem annyira azzal, hogy e nevezetes részletet az eredeti szövegbe utóbb beékeltnék mondja, a mit, úgy hiszem, már eddig is tanítottak némelyek, mint inkább azzal, hogy egy Krisztus koránál körülbelül két évszázaddal régibb római adomaszerű elbeszélésben mutatja ki a Keresztelő Szent János és Salome tragédiájának ősforrását.

A tárgy eredetének a föl kutatására bevallottan Wilde Oszkár darabja és ennek Strausz Richárdtól való megzenésítése indította az ismeretlen német theologust. Most aztán,

*) *Geschichte der Salome von Cato bis Oscar Wilde, gemeinverständlich dargestellt von Reimarus Secundus.* Otto Wigand, Leipzig. IV, 40 l.

hogy fejszékét a nagy fába belevágta, a közmondásos német alapossággal fekszik neki a dolognak és addig nem hagyja abba, a míg az összes, a központi kérdéssel kapcsolatos mellékkérdéseket is rendre mind meg nem oldja. Sőt jóval tovább megy, a mint ígéri, és a tárgy történetét meg akarja írni az első fölbukkanásától egészen napjainkig, ama legújabb költői földolgozásokig, a melyek azt korunkban oly páratlanul népszerűvé tették.

A nagy elmeéllel megírt tanulmány eredménye rövidre összefoglalva a következő.

Az idősb Seneca, a hasonló nevű költő és bölcsész atyja, Krisztus után 34 és 41 között a fiai kívánságára ifjúkori jegyzeteiből egy sajátyszerű könyvet írt össze, a melyben a görög és római szónokiskolákban szokásos vitagyakorlatok eleven képét rajzolja meg akként, hogy egy-egy fölvetett tárgyról korának majdnem minden nevesebb szónoklattan-tanárával mondat egynehány hevenyében odavetett mondatot. Rendszeren két csoportba osztja a tárgyhoz szólókat, a szerint, a mint a fölvetett ügy védelmére, vagy ellene beszélnek. A végén többnyire maga is fűz a bemutatott példákhoz egy-egy bíráló megjegyzést. Az a kár, hogy ez a fölötte érdekes könyv csak vajmi töredékes és megrongált szövegben maradt ránk. Nem kevésbbé töredékes és csonka egy későbbi kivonata is, mely kivált a középkorban örvendett nagy népszerűségnek a kolostor-iskolákban, a hol körülbelül a XIII. század vége felé egyik-másik fejezetéből kiindulólág keresztyén erkölestanító célzatú elbeszéléseket kezdtek a rendszeren igen rövid és száraz kivonatokhoz fűzni. Ezeknek mind hosszabb és mind több másféle elemet is felölelő sorából keletkezett a később oly nagy hírre és elterjedésre vergődött *Gesta Romanorum*.

Seneca e vitagyakorlatai között, melyeknek ő a *Controversiae* címet, a középkor pedig a *Declamationes* elnevezést adta, az egyik, a IX. könyv 2., az egész műnek 25. fejezete, a következő eset körül forog: Flamininus tartományi helytartó (proconsul) egy lakoma alkalmával a kedvese kívánságára, a ki még nem látott kivégzést, egy halálra ítélt foglyot előtte lefejeztetett. E miatt a népfenség megsértésével vádolják. E tárgy körül élénk vita támad, a melynek szaggatott, hézagos foszlányaiból a jelenet elég

sok drámai részlete domborodik ki, úgy hogy az alábbi képet alkothatjuk meg magunknak a fölvert tényállás és körülményei elbeszélésszerű előadásában.

Flamininus, egy római tartomány helytartója, a szeretője kérésére egy elítélt foglyának egy lakomán a fejét véteti, csak azért, hogy ez a buja és vérszomjas nőszemély, a ki még kivégzést nem látott, e rémes látványban gyönyörködhessek. A kivégzés minden törvényes formáság megelőzésével, a legbotrányosabb körülmények közt, a római népfenség legsúlyosabb megsértésével történik, ott a lakoma színterén, alighanem a jó késő éjszakába benyúló dőzsölés közben, bortól és érzéki mámortól hevült vendégsereg előtt, kiknek soraiban a proconsul főbb tisztársain kívül a tartomány előkelőségei is jelen vannak. Az elejtett czélzások és színező megjegyzésekből még az is kitetszik, hogy a helytartó szeretője ingerlő tánczával is hozzájárult a proconsul fölhevítéséhez. Határozottan ki van emelve, hogy ennek felesége távol van a tett színterétől, valamint az is, hogy a kivégzés a czéda nőszemély előtt történik. A szónokok egy része még a kivégzett ártatlanságát is említi; mások meg azt, hogy a proconsul ágyasának megsértése miatt került fogságba s így ennek boszúja folytán vesztette el az életét. Másik részük ezzel szemben azt vitatja és hozza föl Flamininus védelmére, hogy a fogoly emberölés miatt jogosan volt elítélve s úgy is ki kellett volna végeztetnie. A buja tánczot, mely Flamininust annyira feltűzeli, hogy a reá bízott római népfenség méltó képviselétéről annyira megfélemedezik, csak az egyik szónok említi, sőt még hozzáteszi, hogy önfeledt mámorában a proconsul maga is tánczra kerekedett. A legtöbben magában a teremben, a vendégek szemeláttára hajtják végre a kivégzést; sőt egyikük a véres főt igazi római borzalmas kéjelgéssel jelenteti meg a pazar bőségű lakoma szanaszét heverő maradványai között.

Ez az eset a Seneca-féle vitagyakorlatok legtöbbszörének kiindulópontjától annyiban eltérő, hogy nem egészen költött, hanem valami történelmi magva is van, míg a Controversiák nagy többségének a témája inkább amolyan szónokiskolai koholt példa, mely a legagyafúrta ügyvédi mesterkedésekre alkalmas ütközőpontul van kigondolva.

Flamininus történelmi személy s valami hasonló vétségért, a minőt a fenti vázlat róla elmond, csakugyan felelősségre vonta őt, még pedig nem kisebb ember, mint a híres öreg Cato, a szigorú erkölcsbíró, kinek censorsága idején s az ő indítványára ki is taszították a népfenség súlyos megsértése miatt Flamininust a senatusból. Csakis olyan nagy embernek a népszerűsége tartotta őt egy ideig az ellene fölhozott vádakkal szemben, a minő bátyja, Titus Quinctius Flamininus volt, kinek Róma Macedónia meghódítását köszönhette. De azért nyolcz évvel az eset után, Krisztus előtt 184-ben, kérlelhetetlenül lecsapott rá a római törvények akkor még megvesztegethetetlen szigora, s a consulságot viselt, nagy tekintélyű bátyja érdemeivel is takaródzó bűnöst kilökték a tanácsból. Vétkét Livius a fenti elbeszéléstől kissé eltérőn, a történelmi igazsághoz mindenestre hívebben, így adja elő XXXIX. könyve 42. s következő fejezetében.

Lucius Quinctius Flamininus nem is mint helytartó, hanem mint consul, 192-ben, némely felsőolaszországi gall törzs, nevezetesen a bójak ellen hadjáratot viselt. Erre a hadjáratra magával vitt egy Philippus nevű pún fiút, ki csak kelletlenül követte a táborba urát, mert Rómában épen akkor készülődtek a gladiator-játékokra, melyeket nagyon óhajtott volna végig élvezni. Ezt minduntalan a szemére is vetette gazdájának, talán hogy áldozatkészsegeért annál nagyobb jutalmat csikarjon ki tőle. A mint egy napon a vezérnek a tábori sátrában Flamininus és kedveltje együtt étkeznek s a bortól már mindketten fölhevültek, egy előkelő bój vitézt jelentenek be a consulnak, ki gyermekeivel együtt a rómaik oltalma alá menekült övéinek táborából. A consul parancsára tüstént a sátorba vezetik s a tolmács segítségével előadja a kérelmét. Az ittas consul, a mint megpillantja, ezzel a kérdéssel fordul a pún fiúhoz: «Te, nemde, miattam mulasztottad el a gladiator-játékokat Rómában? Akarod-e kárpótlásul ennek a gallusnak a halálát látni?» Itt tudnunk kell, hogy a római gladiatorok egy fajtáját gall szabású sisakjuk miatt galloknak nevezték, tehát a szörnyű kérdést még egy kegyetlen szójáték is segíti alkalmoszerűbbé tenni. A fiú gépiesen igent int fejével. Erre a consul lekapja a sátorrudon függő kardját

és a mit sem sejtő gall felé csap vele, fején sebet ejt s a menekültében a római nép és a jelenlévő szemtanúk oltalmárt esdeklőt irgalmatlanul leszúrja törével.

Ezt az orgia-mámorban elkövetett embertelenséget torolta meg évekkel utóbb a szigorú Cato censorsága alatt a római tanács azzal, hogy a consuli méltóság méltatlan viselőjét kilökte kebeléből. S ebből az esetből alakult ki a tódító és változtató hagyomány sodrában, kivált a mikor a szónoklattani színekkel dolgozó történetírás műhelyébe került, az az elbeszélés, a melyet már Livius is egészen másképen formálva talált egyik leggyakrabban idézett forrásában, a Krisztus előtti első század első felében élt Valerius Antiasnál. Ezt a kevésbé megbízható forrást itt könnyű volt neki ellenőriznie és nem követnie. A hol azonban rá volt utalva, ott kénytelen volt belőle meríteni, de olyankor is majdnem mindig kifejezi kétségeit vakmerő nagyításaival szemben. Flamininus esetében a lelkiismeretesebb Augustus-korabeli történetíró abban a kedvező helyzetben volt, hogy még olvashatta magának az idősb Catónak azt a beszédét, a melylyel a vétkes consulnak a senatusból való kizáratását megokolta. Hivatkozik e beszédre Cicero is *Cato maior* című s az aggkorról szóló beszélgetésében (12, 42), de ő már a rhétor-iskolák kiszínezettebb előadásához közelítő s a Valerius Antias stilizáló ecsetje alól kikerült hagyományt követi. Az átmeneti alakulat a rideg valóságtól, a mint azt legalább megközelítőleg Livius őrizte meg számkra, a teljesen művészi elrendezésű és megokolású elbeszéléshoz, körülbelül így hangozhatott Valeriusnál.

Placentiában (a mai Piacenza) a consul egy kedvesét, a ki itt már nő, lakomára hívja meg s előtte törvénykezése szigorúságával és a kezébe adott nagy hatalommal kérkedik. Azzal is dicsekszik, hogy ép most is mennyi halálra ítélt rab várja tömlőczeiben kivégzését. Ekkor a szeretőnek eszébe jut felemlíteni, hogy ő még soha életében nem látott kivégzést, pedig vajmi nagy kedve volna egyszer ilyet is látni. Flamininus erre tüstént fölhozat egyet a rabok közül s ott a kedvese előtt bárdal leütteti a fejét.

Látjuk a lényeges eltéréseket az eredeti előadástól, a mely még aktaszerű forráson alapult, bár a bele kevert

szójátékban már talán szintén magán viseli némi szónokias stilizálás nyomait. A művészi alakítás útján azonban kétségtelenül Valerius Antias regényes történetírása műhelyében tette meg a tárgy a legnagyobb lépést, melytől már a Cicero és a Seneca előadásához csak egy csekélyebb kellett. Előtte szít lényegében még két későbbi változat is; az egyik *Valerius Maximus* gazdag és változatos tartalmú adoma-gyűjteményében két helyen is (IV, 5, 1. csak célzatképpen és II, 9, 3. rövid előadásban); a másik pedig a Krisztus utáni második évszázad elején Plutarchosnál, a ki a Cato-féle hitelesebb előadás mellett a rhétorok által kiszínezettet is ismeri; csak a kedvest illetőleg tér vissza az eredeti szöveghez, a mennyiben megint fiút szerepeltet nő helyett. A dolgot különben kétszer is elmondja elég részletesen; egyszer az idősb Cato, másszor meg Titus Quinctius Flamininus, a macedon uralom megsemmisítőjének, a mi Flamininusunk testvérbátyjának életrajzában.

Ezektől a szónoki színezetű előadásoktól már alig választja el valami lényeges vonás, csupán a helyi és idő-körülmények különböztetik meg némileg azt az elbeszélést, melyet Márk VI. 17—29. és a vele nagyjában egyező Máté XIV, 1—12. verseiben Keresztelő Szent János kivégeztetéséről olvasunk. Ahhoz, hogy ez elbeszélést mind Márknál, mind Máténál az alapszövegbe betoldottnak ismerjük fel, nem kell valami nagy szövegkritikai elmeél. Elég csak az evangéliumi verseket, a melyek közé kivált Márknál igen föltűnően beékelődik, a betoldás kihagyásával egyfolytában olvasunk, hogy semmi hézagot se vegyünk észre az előadás összefüggő és logikai sorrendjében. A betoldás ellenben első tekintetre is afféle későbbi magyarázó széljegyzetnek árulja el magát, mely csak még utóbb került a régibb alapszöveg folytonos menetébe, a mire számos példát találunk az idők hosszabb folyamán alakult történeti munkáknál. Az ilyeneknek szöveg hagyománya hosszabb ideig szigorúbb ellenőrzés nélkül változott és bővült, vagy apadt betoldások és kihagyások révén, míg végre hivatalos jellegű végleges szövegezéshez jutottak, a minőt a mi evangéliumaink csak azon aránylag már késői korban nyertek, a mikor számos versenytársaik közül mint négy kánoni jellegű irat kerülnek ki, a kizárólagos hitel és tekintély előjogával felruházva.

Jóval ez idő előtt, még a szöveg plasztikusabb változékonysága korában, ékelődött be annyi mással együtt ez az elbeszélés is előbb a régibb keletű Márk-féle evangéliumba, majd ebből némi átalakítással a Máté-félébe. Ebben már egy körülménynek óvatos elsimítása felöltlő és épen ebből következteti az elmés értekező, hogy Máté evangéliuma csak a II. század elején, Josephus Flavius történeti munkája elterjedése után kaphatta végleges szerkezetét. Ugyanis ebből a munkából akárki rájöhetett a Márk-féle elbeszélés azon kiáltó ellenmondására, a mely a Machaersban, déli Peraeában, fogva tartott Szent János kivégzését a galilaeai Tiberiasba helyezi át. Épen azért Máté ügyesen átsíklík ezen a nehézségen azzal, hogy nem jelöli meg a Herodes lakomájának helyét. Egyebekben is eltér tőle, de ezek a változások lényegtelenebbek: föltetsző általában ná'a, hogy kevésbbé színes és eleven ennek az epizódnak az előadása, s hogy hiányzik belőle az a Márknál annyira jellemző mesebeli jellemvonás, a melylyel (23. v.) a kis keleti tetrarcha királyságának a feléről beszél, holott a királyi czím csak származása jogán s alattvalóinak túlzott hizelgéséből járhatott ki neki. De mily jellemző ez a nagyzó ígéret s mennyire magán viseli nem csupán a helyi színezetet, hanem a népies hagyományok mesei stilizálásának általános emberi jellemvonásait is!

Ennél a tanulságnál azonban, a melyet a Márk- és a Máté-féle evangélium egymáshoz való időrendi viszonyára nézve ezen epizód kritikai elemzéséből levonhatunk, sokkal fontosabb az általános irodalom- és kivált költészettörténeti lecke, a mit e tárgy illetén megvilágítása nyújt. Milyen szívós élete is van egy-egy fejlődésre alkalmas művészeti tárgynak, s milyen átalakulásokra képes egy-egy ilyen életrevaló csira, a minőnek a Flamininus vérszomjas kéjtelenségnek durva alapmotívuma is az adott példában mutatkozik! Először csak a gyarmatterületeken hódító kérges szívű hadvezért látjuk, kit véres mestersége és korlátlan tetsző hatalma minden jogszabály durva fellökésére csábítanak, kivált mikor az állatinál is alább sülyedő kéjvágy és mértéktelen dőzsölés a józan ítélet utolsó szikráját is kioltják lelkében. Valamivel finomul és bonyolultabbá lesz a vérengzés motiválása a második fokon, a hol már a kéjhölgy vér-

szomjas kíváncsisága villantja meg, s nem a pillanatnyi félőrült mámor fölhevültsége rántja ki a szerencsétlen áldozat fölött a gyilkos szerszámot, amott a vezér hirtelen előkapott kardját, itt már a hóher bárdját. Ezzel már ismét közelebb jutunk a tiberiasi orgia jelenetéhez, a melyben már elpuhult keleti kéjencz lesz a római félbarbár katonából, félelmes próféta az előbb még szintelen és szinte közömbös áldozat; föltámad az áldozatot kérő perverz vágy és az azt megtagadni nem merő, esküvel kötött ígéret közt a tragikus küzdelem. De belévegyül ez érdekfeszítő harcba a régi tárgy egy átmeneti fejlődésfokának motivuma: a női boszúvágy is, melynek forrása itt, a Herodias személyében, persze már szorosabban hozzáfűződik az összes főszereplők egyéni sorsához, míg a Seneca szónokainak vitatkozásában csak mellesleg van jelezve és részleteit illetőleg homályban marad.

Szépen foglalja össze e tárgy proteusi változékonyságának főbb vonaltöréseit az értekező, mikor tanulmánya érdemlegesebb részét ilyenformán zárja le. Milyen fáradhatatlanul szó a költészet a régi tárgyon tovább és tovább! Ki hitte volna, hogy Strauss Rikárd operája és Wilde Oszkár drámája egy Krisztus születése előtt 184-ben kelt római vádiratra megy vissza s hogy ennek a vádnak az öregebb Cato, a szigorú erkölcsbíró, a szerzője? Vajon mit szólna az öreg, ha láthatná vádbeszéde különféle átalakulását, kezdve Valerius Antias korának regényes szónoklattani 'kiszínezéseitől s áthaladva a még bujábban színező Seneca-korabeli rhétorok iskolás gyakorlatain, egészen addig, a mikor a szónokiskolák közhelyeiből a Márk-féle evangelium betoldott elbeszélése alakul ki? Majd aztán látná ennek további keresztyén költői átformálódásait egészen napjainkig, az angol költő és a német zeneszerző művéig. Hát még mit szólna Philippus, a pún fiú, ha a saját maga átalakulásait e sorozatban láthatná? Ha szemmel kísérhetné, mint változik meg Valerius Antias korában a neme s lesz kevésbé visszataszító, de egyébként annál gonoszabb kísérője a római hadvezérnek. Mint lesz Seneca szónokainak egymással versengő színezésében a fogoly kivégzésének mind bensőbb bűnrésze, holott eleinte arra csak ötletszerű alkalmat sugallt a kegyetlen rómainak. Mint

bonyolódik bele utóbb e vérszomjra csábító motívumok közé az érzékingerlő buja táncz annyira jellemző indítéka, a mely utóbb gerinczvé és művészetileg a legtermékenyebb törzsévé alakul az egész tárgynak. Mint lesz még később a csábító nőből királyi korona viselője s mint kettőzi meg végül a saját alakját, mikor kiválik belőle a sajátmaga ismétlődéseként, Herodias mellé Salome, hogy századok múltával, a középkori hagyományban, e kettő ismét egygyé olvadjon. A legnagyobbyszerű átalakulás a kezdetben egészen jelentéktelen fogoly személyében történik, kiből végül az Üdvözítő követe lesz s az ő szűz testét áhitja perverz vágygyal, olthatatlan bűnös sóvárgással csókolni Salome, a Herodias leánya. Vajon ráismerne-e magára e szintén sémi újjászületésében, nemét is változtatott új kiadásában Philip-pus, a természetellenes kéjalgés szolgálatára szánt pún fiú, ki egy római proconsul sátrából kelt hosszú útjára, hogy a tiberiasi palota termében, a galilæai előkelőségek és római főrangú vendégek jelenlétében követelje buja tánczának béreül egy próféta fejét! . . .

Nem lehet a mi feladatunk, a szerzőnek a bibliai kritika mezejére kalandozó feltevéseit és állításait fölül-bírálni. Végezzék el ezt erre nálunknál illetékesebbek. Különben is tanulmánya e részének nyomósabb bizonyítékait még munkája folytatása számára tartogatja. De annyit már e megjelent bevezetésből és mutatványból is látunk, hogy a történelmi és irodalmi bírálat terén nagy készült-ségű ember művével van dolgunk, a kinek éles szeme ott, a hol mások csak alig sejtették, meg tudta látni az összefüggést, látszólag egymástól vajmi távol álló analogiák között, s a mi ennél is több, nyomról-nyomra haladva, szakadatlan láncszemekből és szilárdan összekovácsolt következtetésekéből hidat is tudott építeni az egymástól távol fekvő végpontok között. Avagy kell-e nagyobb távolság térben és időben, erkölcsi és eszmei világban egyaránt, mint a mely a római senatusban, Cato maior által felvetett indítványt s a felsőolaszországi tábori jelenetet, a vádindítvány tárgvát, és az evangeliumi tragédiát, a kettőnek szereplőit és indítékait egymástól elválasztja!

H. R.

RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM.

Negyedik közlemény.*)

· VI.

Bourget *Cosmopolis*ánál sokkal mélyebben vezet a terza Rómába, a harmadik, azaz a mai Rómába Zola Rome-ja. Ennek a meséje is XIII. Leó alatt folyik le, a ki állhatatosan vonakodott attól, hogy a francia íróat fogadja. Munkái Indexen voltak, s Zola ezzel sohasem törődött, tehát még külsőleg sem hódolt meg a congregatio ítélete előtt. Boszantotta, hogy sehogy sem juthat e nagytekintélyű pápa színe elé, bár több hónapig tartózkodott az örök városban, s erre vádolták azzal, hogy ez a bosszúja fakasztotta föl benne a pápai Rómának lehetőleg gyűlöletes leírását. De a ki ezt a Rómát ismeri, a maga számtalan emberi, papi és főpapi gyöngeségével, pletykáival, rágalmaival, féktelen ambícióival, kapzsiságával, gyakran lelketlenségével, majd fanatikus hitével, majd csak alig leplezett törekvésével, hogy a vallást csak hatalmi érdekeinek kielégítésére használja föl, följajánlva további rendőri szolgálatait uralkodóknak, államoknak, társadalomnak, bourgeoisienak: az Zola *Rómájában*, leszámítva a naturalista iskola túlzását, sok igazságot fog találni. Chateaubriandszerű lelkesedést persze nem fogunk benne keresni; ilyent alkalmilag legfőlebb hőségnek, a pap Froment Péternek lelkébe fog beleolvasni.

De nemesak a hívő lélek enthusiasmusza gyöngíti a Rómát járó ember szemét. A ki a catholicismusban csak

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 368., 369. és 370. számában.

hullát lát, a Vatikánban csak cselszövényeket talál, az még a közönyös szemlélőnek tárgyilagosságára sem emelkedhetik. Így követ el Zola nem egyszer igazságtalanságokat, bebizonyított történeti tényekkel szemben. Mert például legalább a XVII. század dereka, körülbelül X. Incze óta, a kit Mairaldchini Olympia sógorasszonya tartott a szó teljes értelmében papucs alatt, a pápák egytől-egyig erkölcsileg kifogástalan, jóakarató emberek, egy-két nagy elme is találkozik közöttük, s ez akkor történik, midőn az intézmény tagadhatatlanul súlyedőben van s a befolyását vagy tekintélyét fejedelmek és kormányok hasonlíthatatlanul többre becsülik a valódinál.

Hétszázötvenegy sűrűen nyomott oldalból áll ez a regény, s vékony meséje mellett a Zola ismert naturalista szabatoságával dolgozik, annyira, hogy több szempontból majdnem Bædekernek használható. Az 1903-ik évi kiadás már száz-tízezer forgalomban lévő példányról számol be, a mi fényes eredmény, mert tárgyánál és tartalmánál fogva egyaránt nem számíthatott az átlagos olvasó közönségre. S valamint Zolán meglátszik, hogy ismerte Bourget *Cosmopolis*-át, úgy lesz észrevehető Hall Cainenél már mindkét francia írónak hatása, nem szólva a többi, kisebb jelentőségű angol íróról, a kik úgyszólván tömegesen vetették magukat a harmadik Róma themájára.

Froment Péter abbé Rómába jön, mert *Új Róma* könyvét indexre tették s mert ő magával a pápával akar beszélni, s őt munkája igazságairól meggyőzni; a congregatio ítéletének pedig nem hajlandó magát alávetni. Megérkezik a római pályaudvarra, s a kocsis, a ki a Boccanera-palotába szállítja, nyomban ciceroneként szolgál, meglehetősen részletesen írván le Diocletianus fürdőit, az útba eső Quirinált, nemzeti bankot, Aldobrandini-villát, Capitoliumot, Traján-oszlopot, a Vittorio-Emanuele-corsót. Egészen bædekeri utasítás szerint néz azután végig az örök városon, a San Pietro in Montorio előtti téren. Lourdesből jött (ez a városi regény-trilogia első része, míg a Rómát Páris követi) «szerelmének és hitének romjairól;» ottan «kezdetleges bálványimadás» keserítette el és ábrándította ki a vallásból. Párisban egy Rose nevű pappal szövetkezik, a ki a könyörületeség cselekedeteivel foglalkozva, (Fogazzaronál Jeanne, a Szentnek volt szeretője akar hasonlóképp hithez jutni) elhagyott gyermekeket összeszedve

és nevelve végzi a felebaráti szeretet legszebb munkáját, a ki szerint boldog volna az emberiség, ha alázatosan, egyszerűen és tisztalelkűen él. Ez a szeretet új hitet fakaszt Froment lelkében. Az őskeresztény vallással, Jézus tiszta evangéliumával akarja megmenteni a modern társadalmat. Ezt a keresztényen socialismusát helyeslik Bergerot francia bibornok és De la Choue vicomte, a francia katolikus vezérférfit, a ki képviselő is, s munkás zarándoklatokat vezet Rómába a keresztényen demokrátiát inauguráló és a munkáskérdést keresztényen alapon megoldó XIII. Leó elé. Ennek a kereszténységnek a katolikus vallás új fejlődésében dogmákra nincsen szüksége. Ez a vallás fogja az új Rómát megteremteni, s erről ábrándozik ő azon a téren, a hol az egész örök város lábánál terül el. Zola erre hosszasan összefoglalja a katholicismus és a pápaság történetét, azaz Froment könyvének kivonatát nyújtja; az abbének eszébe jut a nagy városok nyomora, a modern társadalom állapota, a melyek indokolják a katolikus socialismus megteremtését. XIII. Leó működését és terveit, a világi uralommal kapcsolatban, szintén alaposan részletezi Zola, kimondva a Froment lelkével, hogy a katholicismusnak csak a demokrátiában van jövője. Az új katolikusnak azonban dogmákon, rítusokon és vallási jelképeken fölül kell emelkednie.

Froment a Boccanera-palotába száll, mert a vicomte, a pártfogója, rokona ennek a római hercegi családnak, a melynek ez a jeligéje: bocca nera, alma rossa; fekete a szája, vörös a lelke. Mondanunk sem kell, hogy ez álnév, valamint természetyszerűleg álnév a többi is, a melyeket Zola használ. Erre-hihetetlenül pontos leírása következik a hercegi palotának és lakóinak, s ez Rómára vonatkozólag igazán tipikus leírás. Victorine, a kulcsárnő, a ki francia létére sehogy sem tudott olaszul megtanulni, vagy harmincz éve áll a család szolgálatában, s utálja Rómát, mert sok benne a pap; azaz az ilyen város nem lehet jó város. A palota óriási márványtermeivel, fagyos falaival, számtalan pókhálójával székhelye az ősi családnak, a melynek történetét is megfelelő részletességgel kapjuk, az összes rokonsággal együtt. Ez a Stendhal-stílusú történet, sorozata a családi rémtörténeteknek. Czímerükben a sárkány tüze a hit és szerelem izzó tűzét jelenti. Az elfinomodott renaissance bar-

bár vendettái, kegyetlenül megboszúlt házasságtörései és szerelmei ebben a családban is ismétlődnek. Két pápát adott az egyháznak, s most arról van szó, hogy a vagyoniilag is decadens család az élő Boccanera bibornokot hozza be pápának. Két utolsó tagja a két unokatestvér: Dario és Benedetta örülten szerelmesek egymásba gyermekkoruk óta. Dario apja: Onofrio herczeg másodszor nősül s elveszi Montefiori marquisnőt, gyanús erkölcsű anyának nem kevésbbé vakmerően kaczer junói szépségű leányát, Flaviát. Pio, a bibornok kedvéért Boccanera Serafina vén kisasszony marad, s bátyjának pápává való választása érdekében intrikál. A negyedik Brandi grófhhoz megy nőül, ez Ernesta, s leánya az angyalszép Benedetta. Ez a gróf a pápa főlovászmestere lesz, s erre természetesen még fanatikusabb hívévé válik, a ki mélységesen megveti a Rómába tolakodó olaszokat. Ez a főnemesség tudatlan, s ilyenek főleg a leányai, a kik klastromokban nevelkednek, s háremszerű életet élnek; vagy száz év óta vagyoniilag pusztul. Mindez azonban csak már félig-meddig áll XIII. Leó idejére is. A pápaság tekintélye mindinkább fogyóban van, s Rómában manapság már alig akadni főúrra, a ki egy lábával ne állana a fehér világban, az 1870 óta Rómát elfoglaló olaszok táborában, a melynek ellentéte a fekete, a pápai világ, a hogyan maguk a rómaiak nevezik.

Boccanera Ernesta nem akarja, hogy Benedetta leánya is, mint az igazi római főrangú hölgyek, klastromszerű életet éljen. Házasságával kell szabadulnia ettől a középkori penésztől, s így történik meg az a fekete világban hihetetlen csoda, hogy Benedetta Orlando Luigi grófnak lesz a felesége. Luigi apja garibaldista hős, ideális lelkű, a ki Olaszországban egyenes utódját látja a világhódító római birodalomnak, s legszentebb meggyőződése, hogy ezt a szerepét Itália még elismétli. Hazafias papok is azt hiszik, hogy ezzel a házassággal szintén közelebb jutnak egymáshoz a Vatikán és Quirinál, s akkor lesz csak Olaszország világhatalom, ha a katholicizmus fegyverei is a rendelkezésre állanak. De Benedetta csak erőtetve megy Luigihoz, «szüzességét Dariója számára tartja fönn». A heves és rendkívül érzéki Orlandot hónapokon át, s egyáltalán nem engedi hálószozájába. Szerencsére idejekorán meghal anyja, s erre

a Boccanera-család a szüz feleséget hazaviszi; válópert fog-nak indítani azon a czímen, hogy a házasság nincsen végre-hajtvá, s a fiatal férjre ki fogják mondani, hogy tehetetlen-ségben szenved, a mire Orlando Luigi úgy felbőszül, hogy hajlandó akár a bibornok előtt ennek az ellenkezőjét bizo-nyítani; születik is közben fia egy szép és gazdag német hölgytől, Kaufmann Lisbeth-től.

Javíthatatlan naturalista modorát Zola itt sem tagadja meg, s fölháborító éppen azt olvasni, hogy Lisbeth úgy gondolja, mintha «a kis Jézust hordaná méhében». Morano consistoriumi ügyvéd pedig a válópör aktáiban csak azt fogja elfeledni fölemlíteni, hogy Luigi egyedül azért impo-tens, mert a felesége nem bocsátotta a hálószobájába. En-nek a Moranonak régebben gyöngéd viszonya volt Serafina kisasszonynyal. Így kerülnek újból egy födél alá Dario és Benedetta, a mit Pradaék emberei rágalmazó pletykákra használnak föl. A szép Flavia pedig, miután Boccanera Onofrio herczeg, az ura, a Montefiori-villát parcellázta, s így szerzett újból nagy vagyont, a mely a római telekspe-kulációknál ismét eluszott, özvegyiségében azzal vigasztalja magát, hogy férjül csípi föl a hatalmas erejű Laporte Gyu-lát, a ki a pápa svájci gárdájának őrmestere volt; s ő szentsége a szerencsés nőhódítót «külön brevében Monte-fiori marchesének nevezi ki».

Láthatólag működnek már Zola tollán az ő ismert documents humainsjei. Mesteri az a gúny, a melylyel a római főrangú világot és családi botrányait sujtja, s senki sem tehet neki abban az irányban szemrehányást, mintha nem tanulmányozta volna alaposan a Rómában folyó válópörö-ket; a marchezeről még azt is tudja, hogy hamis ereklyék-kel kereskedett. Annál ártatlanabb Benedetta. «Élénk, hatal-mas, véghetetlen mélységű szemeiben senki olvasni nem tudott. Aludt vagy álmodott? Mozdulatlan arczán nagy szentek és nagy szerelmesek belső tüztét rejtegette.»

Ebbe a társaságba keveredik Froment Péter abbé. A fe-kete, a vatikáni világ számára minden héten nyitva áll Serafina kisasszony szalónja, a mi hatalom is, meg fenye-getés is, mert itt készítik elő Boccanera bibornok pápa-választását. Ez a társaság rendkívül érdekes, s akár volt Zola ilyen fekete gyülekezeten, akár nem, az intuitiója vagy

a megfigyelése genialis. Itt van természetesen Morano consistoriumi ügyvéd, a kis Buongiovanni Célia hercegnő, a ki mindenáron olasz tisztet akar férjül. A férfiak egyértelműleg szidják a modern Olaszországot; a piemontiak hoztak rá minden bajt. Ott van a kövéres Nani praelátus is, az inquisitio assessora, azaz főelőadója, a ki vatikáni bonhomióval mosolyogja meg a naiv Péternek abbeli hitét, hogy két hét alatt dűlőre juttatja Indexre tett könyvének ügyét. Megjelenik az öreg, köhögős, nagy hatalmú Sarno bibornok, a ki Rómából soha ki nem ment s a Propaganda révén keze mindenhová elér. «Péter erre nagyon kicsinynek és elveszettnek érezte magát. A bibornoknak is elfeledték bemutatni. S még egy óráig kellett ott maradnia megfigyelései közben. Ez a megvénült világ erre gyermekesnek tűnt föl előtte, visszatérve szomorú gyermekkorra. A komorság, a dölyfös tartózkodás alatt most ráakadt valóságos félénkségre, s be nem vallott bizalmatlanságra, a melynek nagy tudatlanság a kísérője. Ha a társalgás nem lett általános, ez azért történt, mert senki sem mert ilyent megindítani; a terem szögleteiből hallott végnélküli gyermekes fecsegéseket, a hétnek, a sekrestyéknak és szalónoknak apró pletykáit. A legkisebb dolog hallatlan arányokat öltött. Egészen tisztán érezte, hogy X. Károly, az utolsó francia Bourbon idejébeli francia szalónban van, valamelyik nagyobb püspöki városban.»

A római főrangú társaságnak ez a rajza hű abból a szempontból is, hogy Zola néhány angol és amerikai hölgyet házassít bele a megfelelő milliókkal. Így marad a fekete világé Buongiovanni herceg, a nélkül, hogy a Quririnállal elrontaná a dolgát, Célia meg ősi római szokás szerint úgy szeret bele hadnagyába, hogy még sohasem beszélt vele; az ablakon, az utczáról, a corsón és a Pinció-hegyen fejlődik ez a szerelem, a szokott sétakocsizás közben. Ez az Attilio hadnagy Sacco miniszterjelöltnek a fia, a ki csak azon tűnődik, hogy a földművelési vagy a pénzügyi tárczát fogadja-e el. Az utóbbi alkalmasabb lesz nagyszabású lopásra és üzletekre.

Tévedés volna azt hinni, hogy Zola csak ezt a megvénült pápai Rómát ostorozza. Nem kevésbbé kegyetlen a quirináli iránt is. Megütközik a modern Róma banális épít-

kezésein, a Quirinál (ez még a pápák alkotása) egyhangú s styltelen ablaksorozatán, a pénzügyminiszterium palotájának hallatlan méretein, a mely óriási polyp módjára csavarodik az olasz népre. Fölháborítják elvtelen parlamentje, kisebb-nagyobb szabású politikai kalandorjai, a kik kifosztogatják azt az Olaszországot, a melyet hősök önzetlensége alkotott meg. Állampénzek elharácsolása, tőzsde- és teleküzérkedéseken lesznek azok a kalandorok milliomosok; az elkobzott egyházi vagyonon nem kevésbbé liznak föl, s a szállításokból is dől az ország pénze. Romæ omnia venalia — mondotta már Iugurtha, s ha ezt el lehetne mondani a vatikáni Rómáról, nem kevésbbé volna igaz a quirináli Rómáról is. Ilyen szabású kalandorok Orlando Luigi, a szabadsághősnek Benedettától elvált fia és Sacco, a miniszterjelölt. Froment abbé pedig közben azon tűnődik, hogy hol szerezzen pártfogókat elitelt könyvének érdekében.

A hány sort mi itt leírtunk, gondoljon hozzá az olvasó ugyanannyi részletes és alapos leírást, a melyekben Zola kifogyhatatlan. A ki Rómát ismeri, vagy néhány hasonló alak akadt az útjába, azt legkevesbbé untatja. Még az epizódalakok is megfelelő, legalább rövid életrajzukkal vonulnak föl, rövidebb-hosszabb, de mindig mesteri jellemzéssel. Így van leírva az a csoport is, a mely Boccanera bibornoknál kihallgatásra jelentkezik, s a kinek már mint házigazdájának pártfogását a francia abbé is keresi, bár mindinkább meggyőződik arról, hogy könyvét el sem olvasták, vakon hittek a denuncziánsoknak, a kiket előkelő befolyás támogatott. Péter most végig fogja nézni ezt a társaságot is, a melyben minden fiatalabb pap kapaszkodó, ravasz, hallgató, de őszinte addig a fokig, a míg érdekében áll. Szolgailag hajlong, árulkodik, rágalmaz; ha kell, mulattatja főlebbvalóit; ha lehet, bizalmaskodik velük; emelkedése érdekében fölhasznál minden eszközt s a napnak huszonnégy óráját, s ennek a szögletéből nézi a világrendítő eseményeket is; az asszonyokat és a gyóntatószéket szintén fölhasználja.

Don Vigilio, a bibornok titkára örökké lázas, örökké fázik, s fél; Papparelli, a másik udvari pap mindig hallgatózik s bizalmaskodik. Magának a bibornoknak részletes életrajzából pedig megtudjuk, hogy a pápa camerlengónak.

azaz halála esetén pápahelyettesnek nevezte ki, mert nem akarja utódjának, pedig XIII. Leót is minden szokás ellenére ebből a méltóságból választották meg pápának. Elsőnek a nagy penitenciárius bibornokot vezetik be Boccanerához, utána jön a hatalmas termetű Sanguinetti bibornok, a ki éppen az Index-congregatio praefectusa. Következik beható életrajza. Kipróbált diplomata, több országban volt nuncius, a politikai és egyéb meggyőződését örökké változtatja; minden áron pápa akar lenni, de árt neki az örökös mozgékonyosság. Alacsony származású, mint Zola többi bibornoka, az egy Boccanerát kivéve; folyton emelkedik, s végre frascatii bibornok-püspök lesz belőle. A jó don Vigilio pedig sokat fecseg Péternek s sok igazat mond neki a vatikáni viszonyokról, valamint a bibornokokról egymás közt, a kik a tiara miatt egytől-egyig halálosan gyűlölik egymást. Zola bibornokai ezenfölül nagyrészt nem voltak Rómán és Olaszországon kívül; ezért rendkívül szűk a látókörük. Boccanera is csak egyszer volt Párisban. «Minek is mennék a kétely és forradalom országába? Nem elég Róma önmagának, az örök város, a mely a világot kormányozta s a mely megjósolt időkben újra a világ fővárosa lett?»

A francia abbé hiába hivatkozik párisi pártfogóira. De la Choue vicomte az ő katolikus democratiájával és socialismusával csak irodalmár. Ilyen Bergerot bibornok, a ki utóbbi cselekedeteivel és írásaival megbotránkoztatta a római cardinálíst. Egyetlen egy római bibornok sem tart vele, mert forradalmár. Nyugodjék belé *Új Róma* könyvének elítélésébe s pusztítsa el ő maga, mert ennek a gondolatai reformkatolikusok; irodalmárok munkája ez a haladó katolicizmus, ez a lázadás, s az irodalmár szónál mélységebben megvetőt nem tud kimondani Boccanera bibornok. A katolicizmust nem szabad, nem lehet megreformálni — mondja szinte dühösen. «S ha, mint az ellenségei mondják, a katolicizmus halálosan van megsebezve, rendületlenül, teljes dicsőségben kell meghalnia. Gyávaság volna, egyetlen egy engedményt adni. Olyan, a milyen, s másként nem is létezhetnék.»

A kihallgatás során jelentkezik Santobono frascatii plébános, a bibornok régi ismerőse, friss fűgékert hoz neki, a melyeknek még nevezetes szerepük lesz. A plébános lelkes

hazafi, a ki az igazságszolgáltatás elől egy késelő rokonát akarja megmenteni, de a bibornok nem megy bele, hogy holmi kétértelmű bizonyítvány-formulázással megmentse azt a rokont. Itt ad alkalmat Zola, hogy megismerjük a római és Róma-vidéki alsó papságot, s megfigyelései szomorúan igazak. A scagnozzo az a kisebb egyházmegyéből Rómába szakadt szegény, legnagyobb részt botrányos előéletű pap, a ki itten misepénzeket hajhász és a leghitványabb korcsmákat látogatja. Szerencsére ezt a társadalmi osztály már az egyházi hatóságok is irtogatják Rómából. Santobono külön alak; «nem tartozik a félreeső vidékeknek teljes tudatlanságban és vastag babonában leledző papjaihoz, a ki paraszt a parasztok társaságában. Hívei egyenlőnek tartják őket magukkal, nem zavarják őket össze a jó Istennel; térdre borulnak plébániájuk szentje előtt, de nem a lelkész előtt, a ki tőlük él.»

Még inkább fölbőszül Boccanera bibornok, mikor Froment a pápánál való kihallgatását emlegeti. Habert Narcisse, franczia nagykövetségi attaché, azonban talán segít rajta. A legalaposabban ismeri Rómát, s a legnagyobb kincsének tartja Botticelli képét a Capella Sistinában, a kinek különben is bolondja. Megjelenik Nani assessor is, a ki megijed attól, hogy az abbé a pápa elé akarja vinni a dolgát; nagy baj lesz, ha a franczia nagykövet is támogatja, hogy audientíát kapjon: pedig már Nani is úgy rendezkedik be, mint a ki előtt a tiara csillog. Hozzá Habertnek eszébe jut, hogy neki rokona Gamba del Zoppo, ő szentsége szolgálattevő titkos papi kamarása, a ki pletykáival mulattatja a pápát, s kerti sétáiban rá is támaszkodik. Minden semmisége mellett is a szerény tehetségű kamarás mégis ügyesen óvakodik, hogy ne compromittálja magát. Nani látva a helyzetet, kénytelen megígérni a pápai kihallgatást. «De közben az Istenért ne emlegesse az új vallást, ilyen nincs, csak az örök, változhatatlan, a compromissumok és reformok nélkül való, a római katolikus, apostoli vallás». Így fáradozik Froment, hogy könyve minden denunciatio és előkelő befolyás mellett se kerüljön az Indexre, s ha megtennék, inkább kiválik az egyházból, tovább prédikálná az új vallást, s egy második könyvében bemutatná a világnak a valódi Rómát, a mint most lelki szemei előtt a maga kicsinyes cselszövényeivel együtt kibontakozik.

Könyve azonban szerez neki Rómában barátokat. Ilyen az öreg Orlando, a garibaldista hős, a kivel levelezésbe is allott. Még a pápai származású Benedetta is nemzeti hősné tartja volt apósát, a ki Mazzininek (*Dio e popolo* volt a híres republikánus jeligéje) humanitásos Krisztusát állítja a dogmák Krisztusának helyébe. Mindezt az olasz szabadságharcz történetével kapcsolatban írja le Zola. A szélütött öreg ember fia palotájában, szerény lakosztályban vonul meg, s büszkén nem fogad el fiától semmit, bár ez pompával és kényelemmel árasztaná el. A republikánusból hazája érdekében monarchistává lett grófot az abbé meglátogatja, s nyomban szemrehányásokat is tesz neki. «Könyvében örökké a pápát, s mindig csak a pápát emlegeti. Az új Róma is csak a pápáért s a pápa által volna!? A jövő Rómája diadalmas a pápa kegyelméből, visszakapja azt a pápa, s Róma dicsősége a pápa dicsőségével vegyül össze!? És mi, és Olaszország, a kik annyi milliót fektettünk bele, hogy nagy fővárossá tegyük!? De Róma az olaszoké, a kik számítanak, s a kik nem engedik ki kezükből a föltámadt, a dicsőséges örök várost!» Mazzini is akarta a katholicismus reformját, azt az új Rómát, a melyet minden vallás középpontjának tekinthetett volna. Annyi tény, hogy a múlt század harminczas és negyvenes éveinek olasz liberális katolikusai, a kik egytől-egyig hívők voltak, Rosminival, a nagyeszű pappal élükön sokat tűnődtek a katholicismus reformján; a Mazzini reformját azonban komolyan nem lehetett venni, mert panthaista alapon magát a vallás lényegét semmisítette volna meg.

Elpanaszolja azután az öreg Orlando a modern Olaszország bajait, a dolgozó északi Itália és az elmaradt délinek ellentétét, a politikai kalandorok szédelgéseit és rablásait; azonban «Olaszország készen van, most alkossunk hozzá olaszokat. Minél több tudást nekik! akkor igazságosak, jók és erősek leszünk!»

Közben újból Baedeker-féle részletekhez jutunk, de Zola szemével és phantasiájával nézve azokat, megelevenedik lelkünk előtt ez antik és a modern Róma. Az abbé találkozik Darioval, s ez végig vezeti őt a Venezia-tértől a corsón; elmondja neki a római főrangú családok történetét és botrányait, a mint előttük elkocsikáznak. A kis Célia

hercegnő Sacco Attilióval, a hadnagyával a függöny mögül kaczerkodik. A piazza del Popolón fölmennek a Pincióra; akad a kocsikázók között egy *demimondaine* is, a mely fajtája a hölgyeknek olyan ritka Rómában. A Pincióról végig nézik az ott olyan híres napnyugtát. Péter szokás szerint ábrándozik, előttük van egész Róma, a Szent Péter-bazilikától kezdve számtalan templomával, palotájával és halmával. Egyelőre semmi sem lesz a pápai *audientiából*, Froment tehát szabadon folytathatja az örök város tanulmányozását. Az antik Rómába fog bele a Palatinuson, Capitoliumon, Forumon át Caracalla fürdőjeig; talál megfelelő pontot, a honnan végig tekintheti a hallgatag, pusztá római Campagnát a szabin és albán hegyekig, az antik római történetnek, a császároknak, Róma pusztulásának megfelelő szemléjével, s azon való szemlélődéssel is, hogy a keresztyén vallás mennyiben járult ehhez a pusztításhoz. Caecilia Metella sírja körül látja magában sétálni Boccanera bibornokot, s a véghetetlenül pontos leírások között a mostani cardinálisok kocsijáé is megvan, azt szintén főlemlítve, hogy csak a város falain kívül sétálhatnak. S újból része lesz egy csodás napnyugtában.

Következik a katakombák látogatása. Froment-t nagy csalódás éri. «Ah! az első keresztyének katakombái, kezdetleges vallásuknak csak a menhelyei, hányszor álmodozott róluk ártatlan növendékpap korában; s legutóbb is, mialatt könyvét írta, mennyiszer gondolt rájuk, a szegény és egyszerű emberek községének legrégibb és legtiszteletreméltóbb nyomaira. Hisz ezt a korszakot kívánta vissza! De feje tele volt költők, nagy prózairók gondolataival, a kik leírták a katakombákat. A képzelőtehetség ily nagyításán kereszttül nézte őket; nagyon tágasaknak, széles utcákkal ellátott földalatti városoknak tartotta őket,¹ nagy termekkel, a melyek tömegeket foglalhattak volna magukba. S milyen szegényes és kicsinyes lett a valóság!» Azt mondják, hogy egy milliónál több keresztyén van a katakombákban eltemetve, s van ilyen Rómában legalább tizenkettő. «A rajzai olyanok, mintha gyermekek karcolták volna utcza falakra. Kezdetben egyszerű temetkezési helyek voltak, s istentiszteletet nem tartottak bennük. Csak később, a negyedik században használták ilyen célra. Egyedül az üldözések alkal-

mával lettek menedékhelyek, a mikor a keresztyéneknek bejárataikat kellett elrejteni. Addig szabadon és törvényesen nyitva voltak. S ez az igazi történetük: négy századon át temetők voltak, alkalmilag menhelyek. A nyolczadik századig kegyelettel őrizték a katakombákat, s elvitték belőlük a szent ereklyéket, majd megfélekeztek róluk, s vagy hét századig annyira nem törődtek velük, hogy a tizenötödik század valami rendkívüli fölfödözésként kezelte, valóságos történeti problémának tekintette, a melyet csak napjainkban fejtettek meg.»

Zola a kalauzoló trappista magyarázatait «erőtetteknek» tartja, a melyekkel a katakombák emlékein akarja bizonyítani a szentségek őskeresztyén voltát. De őt is megghatja, «ez a testvériség a halálban», s az egyszerű, mély értelmű sírföliírások; Péter pedig a rendkívüli ellentétben szemlélődik, a mely a Via Appia római síremlékei és a katakombák között szembeötlő, s még megdöbbenőbb lesz az ellentét a Péter-templommal.

Ezen is végig sétálunk az ő kalauzolásával. Szent-Péter bronz-szobrának tizenhárom század csókjától kopott lábfeje, az üres gyóntatószékek, a melyekben unatkozó papok könyveket és lapokat olvasnak, a pápák fényesnél fényesebb síremlékei, a szenteltvíztartó angyalai (kövérek mint az Amorok) tűnnek föl egyebek között a nyolczvan ezer ember befogadására épített óriási bazilikában, «ebben az elhagyatott operaházban, óriási díszteremben, mérhetetlen fogadó palotában. A középkor lesóványodott építő és szoborművészete mellett ez a pompa rengeteg és üres. Sehol nem látni szegény térdeplő imádkozó asszonyt, a kit hite és szenvedése vinne oda. Monumentális colossusnak ragyogó csontváza ez, a melyből eltűnedezik az élet. Hogy betöltsék, hogy valóságos lelkével éltessek, a vallási pompa minden nagyszerűségére van szükség. Szükség van nyolczvanezer hívőre, hogy ez a medence beteljék, a nagyszabású pápai szertartásokra, nagy ünnepek fényére, fölvonulásokra, kíséretekre, a nagy opera scenirozásaira, a szent fényezés mutogatására. A bazilika ekkor tele van bálványimádókkal, a bíbornokok, mint plejád-istenek vörös színbe öltözve mennek kettesével, végül a pápa következik, mint mindenható Jupiter.» Majd a többi római templom követ-

kezik: a Laterán tizenkét apostol szobrával, azaz «tizenkét isten a főisten körül», a pompás Szent-Pál-templom, a mely mintha «az Olympus halhatatlanainak volna a lakóhelye». Tehát a Péter-templomban «a fényűzésnek ebben a colossusában érte el tetőpontját annyi évszázad után, az ősi hit buzgalma! Ezt a szörnyeteget Róma talaja termelte, amely minden időkben hajtott esztelen monumentumokat. Úgy látszik, hogy az abszolút fejedelmekkel, a kik innét folytatólagosan uralkodtak, velük született a cyclopsi építkezések szenvedélye, s ezt megállapodás nélkül adták át civilizációról civilizációra. Nincsen neves pápa, a ki nem akart volna építeni, a ki ne folytatta volna a caesarok hagyományát, hogy uralmát kőben örökítse meg, hogy az istenek rangjába emelkedve, templomokat emeljen. Augustus császár megvalósította a viláгурalmat, egyszerre volt császár és pápa, testek és lelkek ura. Innét van a pápák örökös álma a világ fölötti uralomról; kétségbe vannak esve, hogy csak a szellemi téren uralkodhatnak, de makacsok, s nem engednek a világiból abban a soha el nem hagyott évszázados reményben, hogy álmuk még megvalósul, hogy a Vatikánból új Palatin lesz, a honnan korlátlan despoták-ként fognak uralkodni a meghódított nemzeteken». A pogány Róma szelleme ránehezedett a catholicismusra, s ez nemcsak Zola álláspontja; de a hogy ő ezt kifejti, az a naturalista iskolának nem utolsó vívmánya.

A Boccanera-palotában ismét összeül a szokott hétfői társaság, de ezúttal nyomott hangulatban. Morano consistoriumi ügyvéd egy csinos kis római asszonyka kedvéért hűtelenné lett Serafina kisasszonyhoz, s nincs a társaságban. Benedetta válópöre nagyon nehezen megy előre, mert házasságvédő a rettenetes Palma prealátus lett, a ki irgalmatlanul tárja föl a valódi tényállást. A javíthatatlan Zola megtagadná önmagát, ha ezt a kényes dolgot újból nem részletezné ismert naturalista modorában; Victorine kulszárnő is egyenesen kimondja, hogy ha ő Benedetta volna, minden teketória nélkül vetné magát Dario karjaiba. Froment meg véletlenül Dariot kapja rajta, mikor jegyesén erőszakot akar venni, a mit maga Benedetta is teljesen érthetőnek talál, de megesküdött a Madonnának, hogy ez csak házasságon belül fog megtörténni. Boccanera bibor-

nok, a ki hercegi fajának pusztulását félti, azt gyanítja, hogy intrikáló és kellemetlenkedő bibornok-társai állják útját a válás kimondásának. Serafine kisasszony pedig egészen jegyzi meg, hogy hát házasítsák össze a pápát az olasz királlyal.

Végre a francia abbé megtudja Habert attachétól, hogy Gamba del Zoppo szolgálattevő kamarás fogadni fogja őket a Vatikánban, addig is a sixtusi kápolnába mennek. Erre az ezerszáz termes Vatikán leírását kapjuk, kezdve a bronz kaputól, a mely «olyan szilárd és megostromolhatatlan, s a Vatikánt olyan erősen választja el a többi világtól, hogy három századon át semmi sem hatolt belé. Belül változhatatlanul újra éledtek az ősi századok a XVI-ig. Az idő mintha mindenkorra megállana benne.»

Habert és Froment a sixtusi kápolnában vannak, s ezzel kapcsolatban újból hozzájutunk Róma történetének és művészetének elég részletes philosophiájához. Le van írva a fáradhatatlan XIII. Leónak napi munkája. «Ha ő akarná, Jézus nevében, a democratiával és a tudománnyal megmenthetné az elöregedett világot.» Ablakai a Péter-térre nyílnak, s az egyikben még késő éjjel is látható világosság; azt hiszik, hogy dolgozik, holott egy lépcsőzetnek egész éjjel égő gázlángja világít. Habert számára abban a kápolnában csak a Botticelli-kép létezik, s ezért olyan féktelenül lelkesedik, hogy Froment Michelangelo fönséges freskóit meri ellene vetni. Lehetetlen föl nem ismerni e gúnyt, a melylyel Zola a Botticelli-lelkesedést sujtja, ütve velük a praerafaelitákon. Pedig Michelangelo az abbé megjegyzése szerint «uralkodik mindenben, elgázol mindent.» Habert «kőművesnek, colossális kőművesnek» nevezi, a ki méterszámra dolgozik napjában, «együgyű hústömegekkel.» Az Utolsó Ítéletről is ez a véleménye a nekivadult praerafaelita attachénak.

Raphael a stanzaiban több kegyelemre talál. Michelangelo mellett az, a mi Racine Corneille mellett, Lamartine Viktor Hugó mellett, az örökös pár, a férfi és nő párja, a dicsőség századaiban. Vele diadalmas az előkelőség, a báj, a választékos és szabatos vonal, mennyei összhanggal egybetéve; s nemcsak Michelangelo anyagi symboluma, hanem mélységes lélektani analysis, belevive a festőművé-

szetbe.» A loggiák után az antik szoborművek múzeuma következik, a candeláberek gallériája. «A szabályos és correct Bramante mellett az élvezetes, a bájos Berniniben, olyan diadalmas manierizmusában, korunk önmagát találhatná meg.»

Abban az antik világban él a pápaság, fürdik a paganismusban. «A pogány Róma új életre kel a keresztyén Rómában, katholikussá, új politikai hierarchisált központtá tévén őt, s a népek uralkodó kormányosává. Volt-e valaha keresztyén, kivéve a katakombák kezdetleges korában? Valóságos továbbfűzése és meghosszabbítása a Palatinon uralkodó gondolatoknak. Kétségtelen, hogy Michelangelo és Raphaelnél a paganismust átalakította a keresztyén szellem, de megmaradt az alapjának. Az egyiknek óriási mezítelenségei Jehova rettenetes egéből kerültek ki, a melyet az Olympuson át nézett; a másiknak eszményi alakjai a szűznek fátyola alatt Venus isteni testét mutatják. Mindez a pazarul szép test, a mely tüzesen áhitozik életet, zavarták Péter álmát, a megújult keresztyénséget, a mely megifjodva békét adna a világnak, visszatérve az ősidők egyszerűségére és tisztalelkűségére.»

A vatikáni kertbe mennek, a hol talán találkozni fognak XIII. Leóval, «a Vatikánba zárkózott önkényes fogollyal. A hatalmas, erős falak mögött fensége nagyobb lett, személyét félelmetes és szent mysterium egy neme veszi körül. Az emberek átlaga elől rejtve van, mintha egyike volna azoknak a rettenetes istenségeknek, a melyek csak a papjaik számára láthatók.» Észre is veszik messziről az aggastyánt, a kinek ezúttal a kerti tartózkodása van leírva, nem mulasztva el a roccolo, az aprómadár-fogás örömeit sem. Froment megdöbben, hogy a vatikáni kertben a lourdesi Szűzmária grottáját látja, s meg fog döbbsenni, valahányszor Rómában ötlük eléje ez a Lourdes, a hol hitét elvesztette, s a melynek csodáit állhatatosan superstition basse, idololatrie basse-nak nevezi, bámulva azon, hogy ez a fölvilágosult pápa sem tud azoknak az állítólagos csodáknak hatása alul szabadulni.

Az örökké mosolygó Nani praelátus közben azzal vigasztalja a pápai audientíán már-már kétségbeeső abbét, hogy remek helyeket biztosító jegyeket ad neki egy zárandoklati

fogadásra és egy Péter-templomi pápai misére. A Péter-fillér nemzetközi zárandoklata ez, a mely egy millió franknál többet tesz le a pápa trónjának lépcsőjére. Fouras báró, a régi francia megcsontosodott katolikus conservatív párt vezére, de la Choue vicomte ellenlábasa vezeti, mert ez az ősi zárandoklatvezető otthon betegen fekszik; kicsinyes dolgokon czivakodnak, ezekben látják a katolicismus egyedüli üdvét, s mindkettő a maga részére akarja hódítani a pápát. A boldoggá avatások termében folyik le ez a fogadás, a melyen «a pápa iránt való szeretet örülséggé fajult.» Több új bibornok is van jellemezve, köztük az államtitkár, «hatalmas, csontos alak, a sziciliái bandita romantikus típusa», a kiben lehetetlen föl nem ismerni Rampollát.

XIII. Leó nyilvános megjelenése nem kevésbé részletesen van leírva. Különösen a hölgyek a deliriumig lelkesülnek; a pápai trónra dobálják pénztárczáikat, ékszereiket; mások convulsiók között csókolják a karosszék fáját, bársonyát, a melyen ült. Froment az egész jelenetet bálványimádásnak tartja. Erre azután a Péter-fillér beható ismertetése következik. A legtöbb katolikus nem ad, pedig mennyivel méltóbb volna a pápához, ha kétszázötven millió hívőjének mindegyike adna hetenként egy garast. Nagy urak adják, püspökök és szerzetesek gyűjtik, s így tőlük kerül függésbe a pápa. Majd Habert attaché tart nagy előadást a szentszék pénzügyi viszonyairól, a Péter-fillér mennyiségéről, a Vatikán szükségleteiről, pénzügyi műveleteiről, tőzsde- és telekspekulációiról, s arról, hogy Folchi praelátus (a mi megtörtént) börzézte el a Vatikánnak sok millióját, hogy Mocenni bibornok (az elhalt főpap a maga nevéen van megnevezve) milyen becsületesen kezeli azokat a pénzeket; hogy XIII. Leó mennyi millióval támogatta a spekulációba belebukó római főrangú családokat. S azt is tudja, hogy ilyen nagy fogadások után a pápa visszavonul, számlálgatja, egymásra rakja az aranyakat és bankókat, gondosan elzárja, sokszor elbabrál velük, óriási tőkét gyűjt, de csak az egyház céljaira, s nem rokonainak gazdagítására fordítja. Ismeri a pénznek, «ennek a modern erőnek» hatalmát, a melyet szintén a katolicismus hódító világpolitikájára használ föl. A francia követségi attaché tényleg alaposan van tájékozva a Vatikán pénzügyi viszonyairól.

Következik a Péter-templomi — «monstre hangversenyterem» — ünnepélyes pápai mise, «ezen is félig delirál a negyvenezernyi tömeg a pápa-király, a souverain egyházfő. a mindenható úr, sőt isten láttára, a kit a keresztyénség imád.» Utána az abbé fölmege a Péter-kupolára. kívül és belül megnézi, újból elmereng Rómán és vidékén, s megállapodik abban, hogy a pápák semmiképen sem mondhatnak le világi uralmukról. És XIII. Leó idejében így is volt. Így kapjuk teljes összeségükben a római látnivalókat, egytől-egyig. Zola naturalista buzgósággal és pontossággal egytől-egyig leírja őket. S a francia abbé «együgyűnek találta magát, mikor tisztán szellemi eszközökre támaszkodó páparól álmodott, a dicsőségnek és uralkodásnak abban az ősi városában, a mely királyi biborához makacsul ragaszkodik.» Nani prælatus, az Inquisitio assessora pedig folyton megfigyeli Froment-t, s azt hiszi, hogy ez a pápai Róma ábrándjaiból végleg megtéríti. Benedetta nyilván Nani sugalmazására figyelmezteti, hogy ne igen mutogassa magát Rómában, eretnek könyvéről máris sokat beszélnek. Az abbé tehát egyidőre a Boccanera-palota köré szorítkozik sétáiban. Ilyen formán azután le lesz írva a környék, a Tiberis mente, a folyó új partja, a mely annyi milliót nyelt el, s a melyen a klerikálisok annyit gúnyolódtak, mert végét vetette a Tibermenti ezeréves piszoknak, a mely a pápák uralma alatt halmozódott össze, akadván kisebb-nagyobb írók, a kik ezt az egyetemes római piszkot regényvesnek tartották. Majd Froment tanácsára Dario és Benedetta elhatározzák, hogy tanulmányozni indulnak a római nyomort az Angyal-vár mögött elterülő befejezetlen házakban; az abbé tudvalevően Párisban cselekedte ezt, de a római nyomor a maga büzével és egyéb mellékleteivel kétségbeejtőbb amannál. A római talajból fakad az építkezési láz, a márvány láza; caesarok és pápák után az olasz Róma is belejutott ebbe a betegségbe. Most erről az építkezési lázról, majd a bukásról nyerünk részletes tájékozást; meg kell azonban jegyezni, hogy ez idő szerint ennek már minden nyoma eltűnt. A modern Róma fejlődésén is hiába gúnyolódtak némelyek; mostan ezek a házak és paloták már lakottak, a lakásbérek nagyok s a szaporodó lakosság máris betöltötte azokat a kereteket, a melyek húsz vagy

tizenkét év előtt még vakmerőeknek látszottak. Zolának ebbeli pontos megfigyelései tehát már csak történeti értékkel bírnak.

Abban a városrészben találkoznak a gyermektegy Pierinával, a római népnek tipikusan szépséges leányával, Dario egyik szerelmével. Benedetta ezen, valamint számtalan szerelmi kalandján, például a Pincióbeli demimondaine-nel is, nem botránkozik meg, hiszen férfi, érzeki és szenvedélyes, a ki tulajdonképen mégis csak őt szereti. Pierina bátyja, Tito, ezért római módra meg fogja késelni, de nem veszedelmesen, mert csak figyelmeztetni akarja, hogy testvérének becsületét kegyetlenebbül is megboszulná.

Ime egy párbeszéd a római néppel:

— A pápa pápa. s okos dolog vele jó lábon állni, mert mindig pápa marad, azaz ő lesz az erősebb. Ha ma kellene szavaznunk, rászavaznék.

A másik meg így szól:

— Én ellene szavaznék, mindig ellene. S tudod, hogy a többség a mienk. A pápa királyságának vége van. Még a városrész, a hol lakik, a Borgó is föllázadna ellene; de ez nem azt jelenti, mintha nem kellene vele kiegyezni, hogy az egész világnak vallása tiszteletben részesüljön. Egyéb tekintetben nem kevésbbé szabatos ennek a római népnek leírása, a mely között ugyan nagy a különbség az olasz és a Rómában született római között. Az évszázados papi uralom nyomai ma sem tűntek el egészen; az alamizsnához, papi könyörülethez szokott népet munkára és a törvények tiszteletére kell nevelni, de leányaikat átlag a nyomor sem ejti meg, csak házasságon belül adják meg magukat. S ennyi nyomor mellett a pápának világra szóló áldása Froment előtt «nevetségesnek és hatástalannak tűnt föl, mert annyi század óta az emberiségnek egyetlen egy fájdalmát sem volt képes megszüntetni, s még egy kevés igazságossághoz sem tudta juttatni azokat a nyomorultakat, a kik ott vonaglanak az ablakai alatt.» Mire pedig az abbé szabadabban mozoghat Rómában, következik az óriási villák és kertek látogatása.

Ezekben is, mint Zola mindenütt, a maga mesteri megfigyeléseivel az *l'âme des choses*-t, a dolgok lelkét kutatja. Nála nem élettelen a természet, belefolyik az emberi lélek,

s azt tükrözi vissza, a mit emez talál benne. A francia abbé a római műemlékeken, a természetnek ottani sajátosságos bájain a maga lelkével mereng el, s a maga lelkének szükségleteit, óhajtasait, eszményeit leli föl bennük. Milyen rágalom tehát, Zolát rideg materialistának vagy positivistának tartani. Taine őt tartja Shakespeare mellett a legnagyobb psychologusnak, s ebben a regényében, a melyben talán a legmélyebb analysis-t végzi az emberi lelkeken, nem kevésbé mester, mint legkiválóbb, fiatalabb kori alkotásaiban. Néhány hónapi római tartózkodása elég volt ahhoz, hogy a harmadik Rómát szobrászvésszővel örökítse meg legváltozatosabb typusaival. [A legalacsonyabb néptől kezdve a kizárólag bibornoki fizetésére utalt Bocconera herczegig, a fekete és fehér társadalom érintkezéséig és összeütközéséig, a Vatikán és Quirinálnak egyaránt típusokat alkotó alakjaiig, beleszámítva a jeles XIII. Leót, a kapaszkodó bibornokjelölteket, a harácsoló politikusokat, a Dante által a maga korabeli firenzei társadalomra alkalmazott elnevezést: la gente nuova e i subiti guadagni, a hatalom új kezelőit, a kik hirtelen és botrányosan akarnak meggazdagodni, a pápai főrangú világ semmittévő, élvhajhászó embereit.

Hála Serafina kisasszony fáradhatatlanságának, Benedetta válópöre kedvezőbben alakul. Találnak módot a félelmetes Palma praelátus megvesztegetésére; Prada Luigi gróf pedig, a volt férj, már egyáltalán nem törődik a pörrel. Válópörnél száz, kétszázezer frank nem számít; akadtak olyanok is, a melyek félmillióba kerültek. Közben hallunk előadásokat a római fontánákról, a temetőről, a rókavadásatról, a Farnese-palotáról, a lerombolt ghettóról, s a többi nagyszabású palotáról, a Trastevere-városrészeiről (régente az ősi római nép tanyája) és nyomoráról. S így jön el az ideje annak, hogy Froment maga mozgolódjék könyve érdekében. Kezdi azon, hogy Sanguinetti bibornoknál tisztteleg, a ki talán Frascatiban van; folytatja Sarnonál, Sarnon, a kit a Propagandában talál, a minek kapcsán megtudjuk részletesen azt is, hogy milyen gépezet ez a Propaganda a világ meghódítására. Az *Új Rómáról* írott könyv őt egyáltalán nem érdekli; semmit sem tehet, s soha nem pártfogol senkit. Majd Fornaro praelátushoz, ügyének előadójához jut.

Három francia püspök denuncziálta a könyvet, egyébként a praelátus begombolkozik, s csak annyit mond, hogy ez a munka a vallás megsemmisítésére és Róma elpusztítására tör, s új, szakadár vallást akar alapítani. XIII. Leó titkos vágyait akarja megvalósítani: az új catholicismussal, s mégis elítéli, mert idő előtt árulja el őket. Eljut Dangelis dominicanushoz is, a ki titkára a congregatiónak (ekkor hallunk egyet-mást a dominicanus szerzetről, a mely az Inquisitiót alapította), ez is gúnyosan a mindenható Nani assessorhoz utasítja. Végre kiderül, hogy az Index mögött (ennek az eljárását is részletesen olvashatjuk a denunciációtól az ítélet kimondásáig) is a jezsuiták állanak, a kiknek «gyalázatos munkájáról és kiszámíthatatlan hatalmáról» alig lehet fogalmunk. S ezt don Vigilio, a bibornoki titkár mondja el, kapcsolatban a rend szellemének, történetének ismertetésével. Hozzá a dominicanusok és jezsuiták elkeseredett harcban állanak egymással a hatalomért. Keresi a jezsuiták kegyét minden római pap, a ki emelkedni akar, még XIII. Leó is, talán akaratlanul is jezsuita befolyás alatt áll. Még Boccanera bibornokhoz is azért szállásolták el az abbét, hogy pápaválasztás esetén compromittálják. Kisérletet akar tenni a pápa gyóntatójánál is, de olyan szerény és naiv szerzetesek közül választották, s így nincsen semmi befolyása. Hallunk a szabadkőművességről is, a mely a hatalomért küzd a catholicismussal. Nani az elkeseredett abbét Sanguinetti bibornokhoz utasítja, Frascataba, a ki pápa akar lenni, s meghallva, hogy XIII. Leó gyöngélkedik, attól tart, hogy Boccanera lesz az új pápa, a kit Antichristusnak tart.

Az Index præfectusa is reménynyel tartogatja Froment-t, (bár könyve már el van ítélve), a ki ellen még a lourdesi papok is törnek, mert ellenük írt, s ezek sok misepénzt küldenek Rómába. Majd Prada Luigi gróffal találkozik, a kivel együtt szemlélődik el a Róma vidéki bájos kis városokon. Útközben fölveszik a kocsiba Santobono plébánost, a ki friss fügékkal törtet Rómába. Prada sorban gúnyolódik a pápajelölt bibornokok fölött. Csak Boccanera ne legyen, Olaszországnak ez az intransigens ellensége, a kihez a plébános a fügéket azért viszi, hogy Sanguinetti érdekében a palotában kémkedhessen. Prada még attól is tart, hogy az agg

pápát megmérgezték. Rómában még nagy a félelem a méregtől, akár a Borgiák idejében; ha nagyon hirteleni a halál, vagy tragikus körülmények között következik be, a közvélemény egyhangulag méregnek tulajdonítja. A beszélgetés közben a plébános igen kellemetlenül érzi magát, s példátlanul gondosan őrzi a fűgéit. Betérnek egy útszéli ostériába, a fűgétet a kocsin feledi, egy tyúk torkoskodik belőlük, s nyomban elpusztul. Prada nyomban belátja, hogy a fűgék Boccanera bibornoknak vannak szánva; Sanguinetti collega és versenytárs keze mutatkozik.

A kalandor Sacco megkapja a földművelési tárczát, a kis Buongiovanni Célia hercegnő pedig Attilio fiának, a hadnagynak lesz a felesége. Apja, a római herceg ugyan többször arczul üti, haragjában gutaütés éri, de a leány nem enged. Óriási feltűnés között így egyesül a fekete és fehér világ, s a nagy családi bálon kénytelen találkozni a két világ. Fornaro, a nőhódító viveur praelatus is ott van. Froment azonképen, s még itt is a könyvének sorsa háborgatja. Az estély alatt tudják meg, hogy Benedetta házassága föl van bontva. Prada gróf innét küldi Boccanera bibornoknak, volt rokonának ezt a figyelmeztetést: a legenda szerint Judás fűgefája újra nő Frascatiban, s halált hoz annak, a ki pápa akar lenni. Ne egyék a mérgezett fűgekből, ne adjon belőlük embereinek vagy tyúkjainak. A boldog Benedetta és Dario is megjelennek, s betetőzi az ünnepély fényét, hogy jelenlétével a királyi pár is megtiszteli. A vegyes társaság kellőleg le van írva, s a királyi párról Zola csak jót tud írni. A fekete társaság tagjai közül sokan kikerülnek a bemutatást. Prada pedig megmosolyogja Froment evangeliumi terveit, a ki itt sem szűnik meg előhozakodni velük. Itt tudja meg Nanitól azt is, hogy a pápa végre fogadja, a ki részben csak azért tettet betegséget, hogy a tiaráért intrikáló bibornokokban gyönyörködjék.

Másnap Dario bibornok nagybátyjával ebédel, s eszik a fűgeből, pedig ez a bibornoknak volt szánva. A rettenetes tüneteken az orvos és a cardinális nyomban mérgezést gyanítanak. Prada is gyanuban van, mert az ő kocsiján hozták a fűgét, végül mindent megértenek. A család utolsó férfi sarjadéka elpusztul, de az egyház jó hírnevéért buzgó

hetven éves hercegi bibornok, bármennyire sújtja is le a tragikus eset, örök hallgatást borít rá. A szerencsétlen Benedettát pedig a boldogsága küszöbén éri ez a kimondhatatlan csapás. Szüzességét tartotta fönnek, s mostan úgyszólván őrjöng, s ezt még az élet utolsó pillanatában akarja a haldoklónak áldozatul hozni. A páratlanul mesteri jelenetnek értékét vaskos naturalista eltévelyedés rontja le. Benedetta a körülállók rémületére egészen levetkőzik, «s egy pillanatra, egy örökkévalóságra tökéletesen az övé lett. Kedvesén halt meg, mindenkorra szorosan egyesülve egymás karjaiban.»

Este kilencz órára van kitűzve Froment pápai audientiája.

Napokon át a sötét Vatikánnal, a pápaság hivatásával, magával XIII. Leóval kell foglalkoznunk, a mint az abbé hangulatában rajzolódnak. Végre előtte áll. Az Új Róma könyvet nagy részt olvasta, de nyomban de la Choue vicomtera, s a haladó francia katolikus vicomtera és a multkori fényes zarándoklatot vezető intransigens Fouras báróra tereli a beszélgetést. De a könyvre térve át a pápa is forradalmárnak bélyegzi a buzgó s a könyvet ajánló Bergerot bibornokot, a kit veszedelmes eltévelyedéseért alkalmilag meg is fognak rendszabályozni. Észreveszi, hogy könyve már el van ítélve s csak a francia bibornok számára könyörög kegyelmet. S erre elragadja hevessege, a párisi, a római nyomor ecsetelésével, a jövő evangeliumi társadalomnak vázolásával tart neki hosszas, szenvedélyes beszédet. A pápát is meghatja, leülteti a reformer francia papot s kifejti neki, hogy az ő vezéreszméinek semmi közösségük nincs az Új Róma veszélyes tévedéseivel. Főleg a világi uralomról nem akar lemondani: Az örök város a pápaságé. Legfőbb baja, hogy új vallás alapítására gondol: ez istentelen és istenkáromló vállalkozás.

— Jó, vége van önnek, az ön Vatikánjának, az ön Szent-Péterének. A nép és tudomány ostroma alatt minden ingadozik. Itt már csak romokat látok. Froment ezt gondolta, de nem mondotta ki. E helyett kijelenti, hogy a kárhóztató itéletnek aláveti magát. A pápa, a ki színésziesszen rendezte ezt a jelenetet, az eredménynyel meg van elégedve, s mint egy öreg polgár, kedélyesebb lesz pápai szerepének végeztével. Fogazzaro a *Szentjében* utánozni

fogja ezt a jelenetet, s ebben egy olasz reformer akar egy nem létező, ideális pápát rávenni a katolicismus reformjára. Az olasz író pápája és XIII. Leó között az a különbség, hogy az előbbi nagyrészt elfogadja a reformeszmét. Az okos Nani assessor pedig kijelenti az abbének, hogy ha az őskeresztén vallást helyre is lehetne állítani, megfelelő századok múlva ugyanoda fejlődnek, a hol ma van.

A halott szerelmes párnál fölvonulnak az összes ismerősök. Hosszadalmas defilé. Megjelen a mély részvétét hozó Sanguinetti bibornok is, a méregkeverő. Nani belátja, hogy ezek után se ő, se Boccanera nem lesz a jövő pápa; s a búcsúzó Fromentnak még egy rövid egyházpolitikai szemlét tart, megvédve a szegény ártatlan jezsuitákat; Franciaországra vonatkozó része ma már természetesen elavult, a separatio kimondása s XIII. Leó egyházpolitikájának csődje után. Sanguinetti sokáig imádkozik a két halottnál. Boccanera pedig még a búcsúzásnál is szemrehányásokat tesz Fromentnak a könyvéért, minden lesújtó gyászja mellett is; kegyetlenül kárhoztatja a pápa egyházpolitikáját «kétségtelen és aljas képmutatásnak nevezve, hogy az elvekben nem enged, csak a formákban. A siker hajhászásában romokba dönti az egyházat. Megegyeztetni a katolicismust a modern korral, annyi, mint siettetni a bukását». A búcsúzások pedig rendületlen pontossággal folynak tovább. A regény összes személyei egymás után vonulnak föl. S Orlandóéknál már a negyedik Rómáról. az egyetemes európai köztársaság fővárosáról álmodoznak...

Következnek az utolsó római érzések. S újból végig álmodja evangeliumi terveit. Ha Róma nem hajtja végre, meg fog velük próbálkozni, ha ez sem sikerül, akkor jövőjük Amerikában lesz. S legutolsó ábrándja az, a melyről szintén könyvet fog írni, hogy a tudománynak kell vallással rendelkeznie, ha ugyan fakadhat belőle ilyen; ez a vallás lesz egyedül lehetséges a jövő democratiájában, a mindinkább művelődő népek körében, a melyeknél a katolikus vallás már amúgy is csak hamu. Látomása az, hogy száz vagy ezer év múlva a Péter-templom kupolája a levegőbe fog röpdülni. Nem felebaráti szeretet, hanem igazságosság kell a népnek. Kocsijából még egyszer végig néz ezen a Rómán, a mely a többi Európával együtt el fog pusztulni, hogy az embe-

riség új történetének adjon helyet. Froment Pierre abbé Párisba megy, s Zola városi trilogiája Lourdeson és Rómán át ott fog befejeződni.

A mai római erkölcsök már nem olyanok, hogy bibor-nokok megmérgezését el lehetne hinni. Az örök városban sajátságos emésztési zavarok, a még különlegesebb hülési esetek és a mocsárláz, a melynek leküzdésére a pápák úgyszólván semmit sem tettek, kivéve VI. Pius kísérletezését a pontini mocsarak kiszáritása körül, megfejtének mindent; az olasz kormányok fáradozása azonban a mocsárláz betegedési számát a régihez képest majdnem a minimumra szállította le. A teljesen hihetetlen és kínos mérgezési jelenet tehát bátran elmaradhatott volna.

Annál inkább, mert Zola Rómája a naturalista pontosság, szabatosság és megfigyelés remekműve. Csak helyenként hosszadalmas az olyannak, a ki az örök várost behatóan ismeri. A ki pedig még nem látta, annak kíváncsiosabb csak akkor olvasni, a mire valamiképen ismeri Rómát. Meglepő továbbá az egyház működésének és gépezetének alapos ismerete, a mi néhány hónapi helyszíni tanulmány után, akár mennyi hűhóval történt is, Zola geniális intuitiójára vall, de nem kevésbé beható tanulmányaira is. Aesthetikai szempontból pedig többet nem lehet szólni ehhez a regényéhez, mint akármelyik másikhoz: benne is megvan minden ragyogó tulajdonsága, s a naturalista iskolának néhány veleszületett eredendő bűne és eltévelyedése is, de ezeket is az ő kiváló tehetsége el tudja velünk fogadtatni. Chateaubriandi alapon álló Bourget-féle lelkesedést nála hiába keresünk. Ez az enthusiasmus nála teljesen modern, s majdnem tárgyilagos, mert bár nem a hívő szemével nézi a katholicismust örökkévalónak, de megérti évszázados hatalmának titkát; azonképen az antik Rómán is föltalálja modern művelődésünk forrását, a nélkül, hogy beteges lelkesedés törne ki belőle.

Mikor ezt a regényt írta 1895-ben, a művelt világ a haladó katholicismusról alig tudott, s maga ez az irány nem lépett elő nyíltan és határozottan reformkövetelései-vel. És ő már akkor regénye hőségének teszi meg Froment Péter abbét, a ki tele van ezekkel a reformer gondolatokkal, s mint ilyen tipikus képviselője a mai fiatalabb francia pap-

ságnak, a mely forrong ezektől az eszméktől. S ha egy és más elavult is (például a XIII. Leóra és bibornokaira vonatkozó részletek) Zola könyvében: ez a körülmény értékéből nem von le semmit, sőt föltétlenül ezt illeti az elsőség abban a modern szépirodalomban, a mely az örök várossal foglalkozik. Joggal lehet azt is állítani, hogy a haladó catholicismus mai működését előrelátta, s meglepő, hogy mennyi vezető gondolatát ismeri már több, mint egy évtizede,¹ vagy geniális intuitióval kihámozza a korszellemből s a milieuből.

VETÉSI JÓZSEF.

AZ ÉBREDŐK.

Regény a jelenkori török háremekből.

Ötödik közlemény.★)

XXIII.

André azt felelte Dzsennának, hogy Hamdija szerinte nagyon hasonlít a férfiak legtöbbszöréhez, a nyugatiakhoz épúgy, mint a törökökhöz, s ő, Dzsennan a kis kivételes, fennkölt teremtés. Azután meg figyelmeztette arra, — a mi nem volt új dolog — hogy semmi sem rohan úgy, mint az idő; konstantinápolyi két évi tartózkodása már vége felé jár és nem fog visszatérni soha többé, fel kell tehát használniok mindkettőjüknek ezt az időt gondolataik kicserélésére, melyek, mint minden ember gondolatai, oly hirtelen eltűnhetnek a halál örvényében.

Erre aztán meghívást kapott egy találkozásra jövő esztendőn Sztambulban, Szultán-Szelimben, ama régi házban, a csendes sikátor végén.

E napon André már kora reggel elindult lefelé a Boszporuson egy kis gőzhajón s a nyár dereki Sztambult látta maga előtt, mely szinte Arábia nyarához hasonlított, annyira meleg és csendes volt a lég s annyira fehérek voltak a mecsetek a tűző augusztusi napfényben. Alig tudta elképzelni az ember, hogy e városnak oly hosszú tele lehet, oly állandó halotti lepel alatt. Az utcák még elhagyatottabbak voltak mint máskor, mert hiszen mindenki kivándorolt a Boszporusra, vagy a Márvány-Tenger szigeteire s a keleti illatok még bódítóbbak voltak a forróvá vált atmoszfærában.

★) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 367., 368., 369. és 370. számában.

Míg az óra elérkezik, elment Szultan-Fatih-ba, leülni régi helyére a fák alatt, az árnyékban, a mecset előtt. Az ott levő imamok, a kik már annyi nap óta nem látták, szívesen üdvözölték, de azután visszamélyedtek álmodozásukba. A «kafedzsi», ki úgy bánt vele, mint állandó vendéggel szokás, elhozta neki az altató nargiléval a kis Tekirt, a ház macskáját, melylyel gyakran elmulatott a tavaszon s mely azonnal lehevert melléje, fejét mintegy hizelgésre a térdére hajtván. A mecset falai ott szemben vakító fehérséggel tükröztették vissza a napfényt. Gyermekes vizet merítettek egy kútból s fellocsolták vele a régi kövezetet a dohányzók körül, de mégis oly meleg volt, hogy a rigók és pintyókék az ágakra akasztott kalitkákban némák voltak és tovább aludtak. Sárga levelek mindezáltal hullottak már, jelezve hogy e szép nyár is végéhez közeledik.

Szultan-Szelimben, hová a két órai kábító forróságban érkezett, a csengő és magányos sikátor valósággal nyugtalanító volt. Az ólómzáraváros kapu mögött ott találta a helyén Meleket, a ki a viszontlátásnak megörülve, úgy mosolygott rá, mint egy jó kis czimbora. Csak egyszeres fátyol volt rajta s arcát látni lehetett, körülbelül úgy, mint egy gyászfátyolt viselő európai nőt. Odafönn Zejnebet találta hasonló fátyolban s most látta először az ő barna szeme villogását és találkozott fiatal, komoly és bájos tekintetével. De mint a hogy várta is, Dzsenan most is csupán a régi, karcsú, fekete, teljesen arcznélküli megjelenés maradt.

Ezt a kérdést intézte hozzá tréfalkozó hangon, mihelyest leült a szerény, színehagyott divánra:

— Nos, hogy van Jean Renaud barátja? . . .

— Nagyon jól, köszönöm, felelé; hát tudja a nevét?

— A háremekben mindent tudnak. Itt a példa rá: megmondhatom magának, hogy tegnap este Saint-Enogatnénál ebédelt egy rózsaszínű ruhában levő hölgy mellett; hogy az ebéd után mindketten különváltak a többiektől s leültek a kert egy padján, a hol ő elfogadta a maga cigarettáját a holdvilágnál. És így tovább . . . Mindent, a mit tesz, mindent, a mi magával történik, mi tudunk . . . Tehát Jean Renaud úr csakugyan jól érzi magát?

— De igen, hisz mondom . . .

— Akkor hát hiába fáradtál, Melek: nem hat a szer.

Elmondták erre, hogy Melek néhány nap óta imákat és varázslatot kezdett meg Jean Renaud halálának előidézésére, félig gyermekségből, félig meg azért mert azt hitte, hogy Jean Renaud az ellenséges befolyást képviseli s André-t bizalmatlanságban tartja velük szemben.

— Meg akarta ismerni a keleti nőket, — jegyzé meg Dzsenan nevetve — nos tehát, ilyenek vagyunk. Mihelyest megkaparja az ember kissé a mázat: barbárokra talál!

— A mi őt illeti, határozottan tévedtek. Épen ellenkezőleg, minduntalan magukról álmodozik a szegény Jean Renaud! És ha ő nem volna, akkor nem is ismernők egy mást; az első találkozásra, ott Pasa-Bagsében, azon a szeles napon, csak ő vett rá, én nem is akartam elmenni...

— A jó Jean Renaud! — kiálta fel Melek. — Akkor hozza el hát magával pénteken az Édes-vizekhez szép kaik-jában s én is el fogok menni, épen csak azért, hogy a mint mellette elhaladunk, reá mosolyogjak...

A kis, csendes és félhomályban levő háremben, a hol a nyári nap fényét alig lehetett sejteni, Dzsenan, jobban még mint utoljára, adta a sphinxet és meg sem mozdult. Meg lehetett érezni, hogy valami új félelem, valami zavar érzete lepte meg, a miért túlságosan bizalmas vallomást tett hosszú leveleiben. André szavait ez kissé idegessé, sőt némelykor majdnem sértővé tette.

Dzsenan mindenképen a könyvről akart beszélni:

— Regény lesz, úgy-e bár?...

— Hogy is tudnék én egyebet írni? De nem látom még csöppet sem ezt a regényt.

— Megmondjam, hogy én mit gondoltam? Regény legyen ez, igen, még pedig olyan regény, a melyikben maga is szerepel kissé.

— Ó nem, ezt semmi esetre.

— Hadd magyarázom meg. Nem beszélne első személyben, hiszen tudom én, hogy ezt már nem szereti. De lehetne benne egy átutazóban országunkban időző európai, Kelet egy dalnoka, a ki a maga szemével látna és a maga lelkével érezne...

— S nem ismerne fel senki, ebben nyugodt lehet.

— Miért nem akarja? De hadd folytassam... Titokban, az ezernyi kikerülhetetlen veszély dacára találkozónék egyik török nővérünkkel és szerelmesek lennének egymásba...

— Hát azután?

— Azután, nos hát, elutazik, mint a hogyan a végzet kívánja, ez az egész . . .

— Egészen új lesz ez a mese, eddigi könyveimhez képest . . .

— Bocsanat, új lehetne benne az, hogy kettőjük szerelme tiszta és örökre bevallatlan maradna . . .

— . . . És ő, a hős távozása után?

— Ő! . . . nos, ő . . . hát mit tegyen? meghal!

Meghal . . . Ezt a meggyőződés oly megkapó hangján ejté ki, hogy André szinte megrázkódott, mert meglepte a szó és csendet parancsolt.

Zejneb folytatá ezután a beszélgetést:

— Mond meg neki Dzsenan azt a címet, a melyet gondoltál; oly szépnek tűnt fel nekünk: *Le bleu, dont on meurt* . . . Nem? talán nem tetszik?

— Kedves, igaz — mondá André . . . — De talán kissé . . . Hogy is mondjam . . . Kissé románcszerű . . .

— Mondja csak ki bátran, — folytatá Dzsenan — hogy kissé 1830-asnak találja . . . Rokokó; hagyjuk, ne is beszéljünk róla . . .

— Oly cím, melynek hajfűrtjei vannak — tette hozzá Melek.

André megérezte ekkor, hogy megbántá Dzsenant az által, hogy félig ugyan csak tréfásan, minduntalan ellenmondott néhány percz óta irodalmi kis gondolatainak, melyeket akkora erőfeszítéssel és némelykor oly csodálatos intuitióval maga szerzett. Hirtelen oly naivnak és oly fiatalnak tűnt fel előtte ő, kit első látásra talán túlságosan olvasott-nak ítélt! Kétségbeesett azon gondolatra, hogy megsérthette, hacsak kissé is, s ezért azonnal megváltoztatá hangját, és őszinte kedvességgel, szinte gyengéden így szólt hozzá:

— De nem, kedves kis láthatatlan barátnőm, nem rokokó, nem nevetséges ez a maga címe, sem nem olyan, a milyennek maga talán képzei vagy gondolja . . . Csak ne tegyünk bele halált, akarja? Előbb ezt kell megváltoztatni; már annyi embert meghalattam könyveimben, nem is képzei, valóságos Kék Szakállnak tarthatnak az emberek! Nem, ne legyen halál e könyvben, sőt ellenkezőleg, ha lehet, fiatalság és élet legyen benne . . . Ezen megszorítás-

sal szívesen oly alakban fogom megkísérteni e könyv megírását, a hogy maga kívánja s együtt fogunk dolgozni, mint két teljesen egyetértő jó barátságban levő munkatárs, úgy-e?

És sokkal nagyobb barátságban hagyták el egymást, mint a milyenben eddig voltak.

XXIV.

Dzsenan levele Andréhoz.

1904 szeptember 14.

A kert virágai közt voltam s annyira elhagyottnak, fáradtnak éreztem magam egyedül! Vihar dühöngött az éjszaka és feldúlta rózsatóimet. A rózsák egészen befedték a földet. A még friss leveleken lépkedve, azt hittem, hogy álmokat taposok széjjel.

Ebben a kertben, a Boszporus mellett, töltém Karadzsiamir-ból való eljövetelem óta összes gyermekkori és fiatal leánykori nyaraimat a maga barátnőivel Zejnebbel és Melekkel. Nem mondhatnám, hogy életünk ezen szakában boldogtalanok lettünk volna. Minden ránk mosolygott. Mindenki élvezte körülöttünk azt a negatív boldogságot, melyben az ember beéri a jelen percz békéjével s az eljövendő percz biztosságával. Sohasem láttunk még szíveket vérezni. Napjaink, melyek tanulmányaink és kised szórakozásaink között kedvesen és lassan siklottak tova, félálomban hagytak, abban a kábultságban, melyet mindig forró nyaraink szoktak okozni; sohasem hittük volna, hogy valamikor sajnálatot is fogunk ébreszteni valakiben. Külföldi nevelőnőink sokat szenvedtek hazájukban. Nálunk jól érezték magukat; ez a nyugalom olyan volt nekik, mint a kikötő nyugalma a vihar után. S midőn elmondtuk nekik némelykor határozatlan álmainkat és vágyainkat: hogy úgy szeretnénk élni, mint az európai nők, utazni, látni, azzal feleltek, hogy dicsérték a bennünket körülvevő bájos nyugalmat. Mohammedán női életünk nyugalma, bájosága: egész gyermekkorunkban nem hallottunk egyebet. Semmi külső jel nem készített elő a szenvedésre. A szenvedés belőlünk eredt. A nyughatatlanság s a teljesíthetetlen vágy bennünk született meg. S az én drámám tulajdonképen esküvőm napján kezdődött, akkor, midőn mennyasszonyi fátyolom ezüst szálai burkoltak még be...

Ó, André, mily szép is volt első találkozásunk, azon az ösvényen, abban a nagy szélben, emlékszik még? Hitte volna-e akkor, hogy oly rövid idő alatt oly megbecsülhetetlen barátunk lesz? Maga is, érzem, kezdi jobban megszeretni ezeket a kis török nőket, habár titokzatosságuk vonzó erejét már elvesztették. Valami kifejezhetetlen édes érzet siklott belém utolsó találkozásunk óta, ama perc óta, midőn hangja és szemei megváltoztak, mert megijedt, hogy megbántott engem; én megértettem ebből, hogy maga jó és szívesen lesz bizalmasom és jó barátom egy személyben. Mily kellemes is volna nekem elmondani Magának, a ki bizonyára megértené, annyi fontos dolgot, a mit senki más soha sem hallott; azokat a dolgokat az én végzetemben, melyek kisiklatnak; maga, a ki férfi, és a ki sokat *tud*, talán megmagyarázná őket nekem.

Arczképe itt van, egészen közel, íróasztalomon és rám néz tiszta szemeivel. Sőt Maga is, személyesen, tudom, nem messze van innen, ott a másik parton; a Boszporusnak egy kis része választ el csupán s mégis mily távolság van kettőnk között, mily örvénye a nehézségeknek, a vizionlátás örökös bizonytalanságával! Mindennek ellenére szeretném, ha, a mikor elhagyja országunkat, nem volnék pusztán bizonytalan fantóm emlékezetében; legalább mint valóság szeretnék ott maradni, mint csendes szomorú kis valóság.

A rózsák, melyeken az imént tapostam, tudja mire emlékeztettek? Ugyanily levélhullásra, ugyane kert utain, valamivel több, mint két évvel ezelőtt. De akkor nem nyári vihar volt az oka, hanem az ősz. Az október sárgává tette már a fákat, hideg volt, s másnap vissza kellett térnünk a városba, Kasszim-Pasába. Minden a ládákban volt már, a ház rendetlenségben. Lementünk a kertbe, elbucsuzni tőle s leszakítani az utolsó virágokat. Erős szél süvített az ágak közt. Az öreg Irfané, egyik, varázslathoz értő rabszolgánk, ki a kávé üledékéből jósolni tud, azt állítá, hogy e nap alkalmas a sorsunkra vonatkozó jóslatokra. Kávé-t hozott tehát nekünk, melyet meg kellett inni: a kert végében történt mindez, egy a domb által védett zugban s most is látom még a mint lábunk előtt ül a sárga levelek között és szinte fél attól, a mit föl fog fedezni. Zejneb és Melek csészéiben nem látott egyebet, mint mulatságot és ajándékokat: hiszen olyan fiatalok voltak még. De midőn az enyémben kezdett olvasni, megrázta a fejét: «Ó, a szerelem virraszt, mondá, de a

szerelem áruló! Nem fogsz visszatérni a Boszporusra sokáig, s a midőn visszatérsz, boldogságod virága már elröpült. Ó, szegény, szegény! Nincs végzetedben egyéb, mint szerelem s a halál.» S csakugyan csak ezen a nyáron tértem csak vissza ide, szomorú házasságom óta. De hát csakugyan *boldogságom virága* repült-e el, minthogy a boldogságot soha sem is ismer-tem? . . . Ugye- bár hogy nem? De soha végső jóslata nem volt rám oly hatással, mint ma: «Nincs végzetedben egyéb, mint a szerelem s a halál».

Dzsenan.

XXV.

Gyakran találkoztak ezen gyönyörű nyár-végén. Kaik-jaik az ázsiai Édes-Vizeken minden héten legalább egyszer elosontak egymás mellett, mialatt azonban nekik mozdulniok sem volt szabad; még Zejneb és Melek is, kiknek vonásai kissé láthatóak voltak, alig mertek mosolyogni fekete fátyolukon keresztül. Sztambulban, a jó dajkánál is viszontlátták egymást; Boszporus melletti lakásukban szabadabbak voltak, mint téli nagy kasszim-pasai házaikban: ezernyi ürügyet tudtak találni ilyenkor a városba jövetelre s útközben rázták le rabszolgáikat. Igaz ugyan, hogy minden újabb találkozás a vakmerőségek és ravaszságok egész szövevényét tette szükségessé, mely gyakran szinte megsemmisült már-már és drámává készült változtatni az ártatlan kalandot, végül azonban csodálatos módon mindig sikerült. A siker miatt nagyobb biztonságban érezték magukat és még vakmerőbb vállalkozásokba mertek fogni. «Bátran elmondhatná ezt Konstantinápoly előkelő társaságában, mon- dák neki nevetve, bizonyára senki sem hinné el.»

A sztambuli kis házban, a hol midőn együtt voltak, úgy beszélgettek, mint régi jó barátok, Zejneb és Melek most már gyakran felemelték fátyolukat, megmutatták egész, ovális alakú arcukat, csupán hajukat takarta el a fekete gallér, melyben kicsiny, egészen fiatal és előkelő apácákhoz hasonlítottak. Dzsenan maga maradt hajthatatlan; gyászos feketeségbe burkolt vonásaiból ma sem lehetett volna többet kitalálni, mint első napon. André nem merte ezt megmon- dani neki, mert félt valami határozott választól, mely

esetleg elveszi minden reményét, hogy valaha is megláthatja szemeit.

Némelykor este, ha előre megbeszélte velük, el mert menni hallgatni, mint zenélnek; a Boszporus ama mozdulatlan és csalóka éjszakáin, melyeken nincs egy csepp szellő sem, melyek langyosak, megtévesztők, de a melyeken az ember kénytelen belélegzeni a mélyreható hideg harmatot. A fekete-tengeri hatalmas szél nyáron majd minden nap átmegy ezen a szoroson, mely olyankor fehér a haboktól; napnyugtakor azonban mindig megszűnik, mintha hirtelen elzárták volna zsilipjeit; a borulat után misem mozgatja a parton levő fákat, minden mozdulatlanává válik és gondolataiba merül; a tenger felületén a csillagok, a hold s a házak és paloták ezernyi fényfoltjai tükröződnek; keleti kábultság terjed szét a sötétség beálltával Európa és Ázsia eme két szélső, egymást néző végén s a partvidék állandó nedvessége a távoli dolgokat ép úgy mint a közeliakat, a hegyeket, az erdőket, a mecseteket, a török és a görög falvakat, az európaiaknál csendesebb és az est teljes csendjében szinte mozdulatlanokká való ázsiai öblöket harmonikusabbá és nagyobbá tevő ködbe burkolja.

Therapiából, a hol André lakott, három barátnője jali-jaig majdnem félóra kellett a csónaknak.

Most először használta kaikját s valóságos varázslathoz hasonlított ez az éjszakai séta a csónakban, mely alatt menet közben szinte érinté a vizet, jóformán magán e szép, halovány, kék és ezüstszínű tükrön feküdve, a mivé a megnyugodott felület átalakult. Az európai part, a mint az ember távolabb ért, szintén titokzatosságot és békességet mutatott. Valamennyi tűzfolt számtalan kis fényvonalat húzott a Boszporuson, melyek mintha az egészen lent levő mélységekig értek volna: a szabadban levő kis kávéházak oly különös énekeseinek keleti zenéje is követte az embert, elősegítve és szebbé téve a tenger csengése által; még Therapia szörnyű zenekarai is bájosakká váltak a távolság által ezen éjszakai varázslatban, annyira, hogy az ember szívesen hallgatá őket. Ott szemben pedig látható volt Ázsia partja, a mely felé igyekezett az ember kellemes fekvőhelyén; zöld lombjainak sűrűsége, fákkal borított domboldalai fekete tömeget alkottak, melyek aránytalanul na-

gyobbaknak látszóttak, mint felfordított tükörképük; a fény diszkrétén és csak helyenkint terjedt szét a rácsos ablakokból, melyek mögött asszonyokat lehetett sejteni, kiket látni nem szabad.

Ez alkalommal André nem mert megállani kaikjával barátnőinek kivilágított ablakai alatt és folytatta útját. Evezősei, kiknek ruháján a himzések nagyon is fénylettek a holdvilágnál, könnyen felkelthették volna valamelyik a par-ton örködő néger gyanúját és törökök voltak, a kik hűségük mellett is képesek lettek volna európai gazdájuk ellen fordulni méltatlankodásukban, ha csak a legkisebb összeesküvést is megsejtették volna közte és e harem asszonyai között.

Más estéken egyikében ama szerény halászbárkáknak tért ide vissza, melyek minden éjszakán ezrivel szóródnak szét a Boszporuson. Ezekben aztán megállhatott hosszú időre is és úgy tett, mintha hálóját vetette volna ki, pedig Zejneb énekét hallgatta, kit Zongorán Melek vagy Dzszenan kísért, s kinek megismerte fiatal, meleg hangját. Oly szépek és természetesek voltak különösen mély hangjai, melyekben az ember időnként a hangnak szinte észrevehetetlen megtörését vehette észre, a mi azonban talán még megkapóbbá tette énekét, jelezve, hogy nemsokára meg fog halni.

Szeptember közepe táján hallatlan dologra merészkedtek: együtt rándultak ki egy a hangától egészen rózsaszínű dombra és együtt sétáltak az erdőben. Minden nebézség nélkül sikerült ez, Béikosz fölött, az ázsiai part azon pontján, a mely szemben van Therapiával s a hová André minden este eljött napnyugtakor. Nem is lehet szóval kifejezni Béikosz báját, a mely később egyik legkedvesebb és a félelemtől legkevésbé megzavart találkozó helyükké lett... Therapiából, melyet oly ostoba nagyvilági igények nyugtalanítanak, ide szinte ellentétképen nagy fák csendes árnyékába, az elmúlt idők nyugalmas békességébe érkezik az ember. Régi, fehér kőlapokkal kövezett kis kikötő s mindjárt utána a paradicsomhoz hasonló mezőt talál az ember négyszáz éves platánok alatt, melyek mintha nem is tartoznának a mi éghajlatunk alá, annyira hasonlóvá lettek a századok folyamán a baobabhoz és az indiai bániánhoz. Teljesen összetartozó sikság ez, melyet őszkor sokkal fino-

mabb és bársonyosabb gyep borít, mint legjobban gondozott kertjeink pázsítja; oly síkság ez, mely mintha szándékosan az elmélyedő és bölcs melancholiájú sétálók sétáló helyének lett volna teremtvé. Nagysága (alig fél mértföldre terjed), épen akkora, hogy bizalmas, a nélkül, hogy fogolynak érezné magát benne az ember: minden oldalról magányos erdőkkel borított dombok zárják be, s a törökök, ritka kedves voltának hatása alatt elnevezték «Nagy-Úr-Völgyének». Az ember nem is gyanítja, hogy a Boszporus itt van közel, a maga forgalmával, mely az elmélyedést megzavarhatná: a dombok eltakarják. Az ember el van szigetelve mindentől, nem hallani semmi zajt, hacsak nem az est beálltával a pásztorok furulyáit, a kik a közel eső hegyekben kecskéiket gyűjtik össze. A fenséges platánok, melyeknek gyökerei úgy terjeszkednek a földön, mintha óriási kigyók volnának, a síkság bejáratánál szent ligetet alkotnak; távolabb azonban eltávolodnak egymástól, majd sorba állva, fasort alkotnak és szabadon hagyják a nagy pázsitot, melyen esténként a fehér fátyolú mohammedán nők sétálnak lassú léptekkel. Patak is csörgedezik a Nagy-Úr-Völgyében, hűs, teknősbékáktól lakott patak; kis deszkahidak vezetnek át rajta s partjain néhány öreg fa árnyékában török kávét áruló kereskedők ütik fel sátrukat nyáron. Itt ülnek le és szíjják el nargiléjukat a férfiak, különösen pénteken, távolból szemlélve a fátyolos asszonyokat, kik fel és alá járnak a hosszú álmok ezen mezején. Hármásával, négyesével, tizesével sétálnak az asszonyok, kissé szétszórta, kissé elveszve, mert nagyon nagy lábuk alatt a gypszyöngyeg. Egy darabból való és egyszínű ruhájuk van, rózsaszínű vagy kék, gyakran damaszkusi, aranynyal áttört selyemből, melynek rándzai az antik szobrokra emlékeztetnek, fejük meg fehér mousseline-ba van burkolva. Ez a viselet, ezen igen sajátos környezetben s mozgulataik bájos nyugalma a napnyugta beálltakor a pogánykor boldog, az elysiumi mezőkön sétáló árnyékaira emlékezteti az embert. . .

André egyike volt a Nagy-Úr-Völgye hű látogatóinak; ott élt majdnem állandóan a mióta Therapiában kellett laknia.

A meghatározott időben kikötött a baobab-platánok alatt, Jean Renaud társaságában, a kinek most is őrt kel-

lett állnia s kit szerepe mulattatott. Mohammedán szolgáit, kik ily esetben használhatatlanok lettek volna, az európai parton hagyta, s csupán egy hűséges franczia inast vitt magával, a ki, mint rendesen, török feztét útításkában hozta magával. Újabb bizalmas érintkezései folytán megszokta ezt a kalapváltást, melynek eddig sikerült elhárítania a veszélyt, s a melyet megejthetett bárhol, kocsiban, hajón, vagy akár egy elhagyatott utca közepén.

Meglátta őket, a mint talikában érkeztek hárman, kiszállottak és mint ártatlan sétára induló kis személyek elindultak a mezőn, mely helyenkint már egészen ibolyaszínű volt az őszi kikirics virágzása miatt. Zejneben és Meleken a könnyű jeldirmé volt, melyet falun megtűrnek és fehér gaze-fátyol, melyen át a szemek láthatók, Dzsenan egyedül viselte a városi nők fekete csarsafját, hogy továbbra is szigorúan láthatatlan maradjon.

Midőn egy a hegyen felfelé haladó és előre megállapított ösvényen elindultak, André utólérte őket és bemutatta Jean Renaud-t, a kinek meg akarták érinteni az újja végét, hogy bocsánatot kérjenek, a miért halálára törtek, s a kit azután, mint előörsöt, előre küldtek. Vigan haladtak felfelé ezen a gyönyörű estén a gesztenyefák és tölgyek között: a fű telistele volt körülöttük bogáncscsal. Nemsokára a hanga tájékára értek s az erdő alja tiszta rózsaszínű volt tőle. Majd lassacskán láthatóvá váltak a távoli tájak is. A Boszporus ezen oldalán, az ázsiai, végnélküli erdők: a meddig csak a szem lát, a dombokat és hegyeket ez a nagyszerű vad és zöld erdő fedi el, mely még haramiákat s medvéket rejt magában. Azután hirtelen a Fekete-Tenger bontakozott ki lábuk alatt, melynek kéksége kevésbé élénk és északibb, mint az oly közeli Márvány-Tenger, mely ma oly édeskésen nyugodtnak és gondolkodónak látszott ezen utolsó nyárvégi szép napok fényében, mintha már a tél állandó viharaira és háborgására gondolna, a midőn majd újból feltámad a borzasztó oroszországi szél.

Sétájuk célpontja egy régi erdei mecset volt; félig elhagyatott zarándokló hely, egy, a viharos tenger által uralt fensíkon, melyet az északi szelek folyton értek. Bomladozó épületben kis szegényes kávéház volt itten s benne egy egészen fehér öreg ember. A kapu előtt ültek le, hogy

lássák lábuk alatt ezen végnélküli halavány táj álmát. A néhány fa, a szélről feldúltan mind ugyanabba az irányba hajlott, engedve a hosszú idő alatt az ugyanazon irányból jövő viharoknak. A levegő ritka volt és tiszta.

Nem beszéltek a könyvről, sem semmi határozott tárgyról. Ma csak Zejneb volt kissé komoly, Dzsenant és Meleket valósággal megrészesíté a titkos séta és elmerültek a hegyek és a lábuk alatt egészen a tengerig ereszkedő sziklapart rideg nagyszerűségének bámulatában. Hogy egyedül lehessenek itten Andréval, a kis lázadóknak két négert és ugyanannyi néger nőt kellett megvesztegetniök az útba eső falvakban; vakmerőségük azonban, mely eddig mindig sikerült, nem zavarta őket csöppet sem. A fehér szakállú öreg, régi kék csészéiben ide hozta ki a kávé, a szomorú Fekete-Tenger elé, nem is sejtve, hogy a kívül dolga van, nem is igazi bej, a ki háreme asszonyaival ide zárándokolt.

A levegő ezalatt nagyon hideggé vált a völgybeli melegség után, s Zejneb köhögni kezdett kis köhögésével, melyet el akart volna leplezni, de a mely ugyanazt a szomorú dolgot mondotta, mint szép hangjának most még oly csekély megtörése. A másik két nővér közt váltott szempillantás láttára André megérté, hogy ez már régi aggodalom tárgya, összebb akarták húzni ruhája ránczait gyenge kis mellén, de a beteg, vagyis inkább, a betegség által fenyegetett, vállát vont:

— Hagyjátok, mondá a legnyugodtabb közönyösség hangján. Ugyan hát, Istenem, mit is határoz az?

Zejneb volt az egyetlen a trióban, a kiről André hitte, hogy ismeri kissé: kiábrándult nőnek tartotta, életuntnak, a ki nem kíván már semmit, nem vár semmit, de változatlan nyugalma resignáltságában is csupa gyengédségből álló lény; épen az a lélek, melyet szépséges, annyira szabályos arcza és kétségbeeséssel mosolygó szemei mutattak. Melek, kinek úgy látszik, jó szíve volt, épen ellenkezőleg a végletekig szeszélyes és erőszakos volt s oly gyermekes, hogy mindenem tudott mulatni és nevetni. A mi Dzsenant illeti, a legfinomabbat hármuk közt, mennyire titokzatos maradt ő örökös fekete fátyolában és mennyire bonyolult lelkű nagy irodalmi műveltségével; e mellett változó, meg-

alázkodó és egyszersmind gőgös, nem habozva némelykor szinte meglepő bizalmasságú vallomást tenni, majd visszatérni ismét azonnal elefántcsont tornyába, a hol még távolabb érezte magát az ember tőle.

«Nem értem — gondolá magában André — sem azt, hogy mit akar tőlem, sem azt, hogy miért kedves előttem máris; szinte azt hiszem némelykor, valami közös multra emlékezünk vissza . . . Csak azon a napon próbálhatom meg majd megfejtetni, a midőn végre meglátom, hogy milyenek a szemei; de tartok tőle, hogy sohasem mutatja meg.»

Korán kellett visszatérniök a béikoszi síkságra, hogy idejük legyen összeszedni rabszolgáikat s hazaérni még az éj beállta előtt. Visszatértek hát az erdei ösvényekre s azt akarták, hogy André maga adjon mindegyiküknek egy-egy szálát abból a hangából, mely rózsaszínűvé tette az egész hegyet, hogy gyermekes vitézkedéssel derekukba tűzhessék majd este a nagymamák és rideg öreg nagybácsik körében töltendő ebéd alatt.

Midőn leértek a síkságra, André óvatosságból elvált tőlük, de szemével követte még őket, valamivel távolabb lépkedvén mögöttük. Kevesen voltak ma itt a Nagy-Úr-Völgyében, hol a nap már az esti aranszínű árnyéklakatok mutatta; néhány fehér fátyolú asszony csupán, kik egymástól távol levő csoportokban ültek a földön. Eltávozott a három kis vakmerő, harmonikus és lassú lépéssel, Zejneb és Melek majdnem szintelen, csaknem fehér selyemben, a fekete elegiaként járó Dzsenan két oldalán; ruhájuk utánuk huzódott a gyönyörű pázsiton, a finom alacsony fűszálakon, összetörve a kikirics ibolyaszínű virágait s felforgatva a platánokról lehullott aransárga leveleket. Csakugyan három elysiumi, a nagy nyugalom völgyén áthaladó árnyékhoz hasonlítottak; a középső, a ki gyászban van, kétségkívül egy a földi szerelemtől még meg nem vigasztalódott árnyék..

Akkor veszté el őket szeme elől, midőn a szent liget nagy platánjai alá értek, mely ezen zárt síkság ellenkező végén van. A nap leszállott a dombok mögött s eltűnt lassacsán ebből a paradicsomból; az ég visszanyerte a szép nyári esték fényességét s a kis felhők narancsszínű lángokhoz hasonlítottak. A többi boldog árnyék is, mely sokáig

ült itt-ott a virágos fűvön, szintén távozni készült, de csak lassan, mint a hogy árnyékokhoz illik. A pásztorok furulyái a távolban elkezdték régi időkből való nótáskáikat a kecskék hazaterelésére. Az egész hely végtelenül magányossá vált e nagy erdők alján s a csillagos ég alatt.

André szomorúan a Boszporus felé indult, mely hamarosan feltűnt a part mellett levő óriási és máris fekete plátánok silhouette-jei között, mint egy rózsaszínű ezüst abrosz. Fívezőseinek meghagyta, hogy ne siessenek; minden mohóság nélkül érte el az európai partot, Therapiát, a hol a nagy szállodák meggyújtották már elektromos lámpáikat s hangolni kezdték előkelőnek mondott estéjük számára vásári zenekarukat.

XXVI.

Azon levelek, melyeket André másnap kapott.

1904 szeptember 18.

Mondunk Magának egy tárgyat, barátunk, melyet ki kellene fejtenie és a mely akkor bizonyára leg-„háremebb” lapja volna egész könyvének. Az *üresség* azon érzete ez, melyet a mi életünkben magával hoz az a kényszer, hogy csak asszonyokkal beszélgethetünk, hogy csak asszonyok lehetnek bizalmasaink, hogy mindig egymás közt, mindig hasonlóak közt vagyunk. Barátnőink? de hisz, Istenem, ők épen olyan gyengék és fáradtak, mint mi magunk. Az által, hogy háremeinkben a gyengeség, azaz helyesebben a gyengeségek ily mód összegyűlnek és folhalmazódnak, valóságos lelki fájdalmat éreznek, még jobban szenvednek és megkívánják az erőt. Ó, bár volna valaki, a kivel ezek a szegény elfelejtett, megalázott teremtések beszélhetnének, a kivel kicsiny, legtöbbször félénk és ártatlan fogalmaikat közölhetnék! Annyira szükségünk volna egy férfi barátra, egy erős és férfias kézre, melyre támaszkodhatnánk, mely elég erős volna ahhoz, hogy fölemeljen, ha el akarnánk esni. Nem apa, nem férj, nem testvér: nem, *barát*, mondom, egy magasan felettünk álló lény, a kit magunk választanánk, a ki szigorú volna és jóságos, gyengéd és komoly egy személyben és a ki főképen védelmező barátsággal szeretne bennünket... Találni ily férfiakat úgy-e a maga világában?

Zejneb.

Oly élet, melyben nincs *semmi*! Érzy ennek egész borzalmát? Szegény, most már szárnyakkal rendelkező lelkek, melyeket fogva tartanak; oly szívek, melyekben fiatal tűz ég, melyeknek cselekedniök azonban nem szabad, még jót se, melyek megvalósíthatatlan álmokban emésztik föl és pusztítják el önmagukat. Képzeld csak el, mily szomorú napokat töltene három barát-nője, ha Maga nem jött volna el, mily mindig egyforma napokat, az öreg nagybácsik és nagynénik állandó gyámkodása alatt, kiknek folyton érezzük néma korholását.

Házasságom drámájából, melyet elmondottam, megmaradt a lelkem mélyén a szerelem ellen érzett harag (legalább az oly szerelemmel szemben, a milyen mi nálunk uralkodik,) az örömeiben való kételkedés s ajkaimon valami kitörölhetetlen keserűség. Tudtam azonban ekkor már körülbelül, hogy más a szerelem, melyből én annyira kiábrándultam Nyugaton s szenvedélyesen tanulmányozni kezdtem az irodalmakban, a történelemben s mint a hogy előre megéreztem, megláttam, hogy örületeket képes okozni, de egyszersmind magasztos cselekedeteket is; őt találtam minden rossznak a szívében ezen a földön, de őt minden jóban és fennköltben is... Szomorúságom keserűbb lett, a midőn fokról-fokra jobban fölismertem a latin nő tündöklését. Ó, mily boldog is maguknál az a teremtés, a kiért századok óta gondolkoznak, küzdenek és szenvednek: a ki szabadon szerethetett és választhatott s a kinek megvolt az a joga, hogy mielőtt odaadta magát valakinek, megérdemeljék. Mily helye volt neki a Maguk életében s mennyire minden kétségen kívül állott az ő évszázados királysága!

Ez alatt bennünk, mohammedán nőkben, minden szunynyadt még. Az önismeret, önmagunk értékének tudata alig ébredt föl bennünk s körülöttünk szívesen ignorálta és vetette meg mindenki gőgösen a megkezdett fejlődést!

Nem emelkedhetik-e hát föl egy hang sem, hogy e némelykor mégis jó és gyengéd férfiaknak, apáknak, férjünknek, testvéreinknek odakiáltsa elvakultságukat! Hát a török nő mindig szépségeért megvett rabszolga nő lesz már ezen a világon, vagy a lomhán mozgó és halavány Hanum, a ki cigarettákat szí és örökös kábultságban él?... .

De eljött Maga és a többit tudja. Itt vagyunk mi hárman, kik rendelkezésére állunk, mint hűséges bizalmasai, mi hárman, s ha ez nem volna elég, megannyi más nővérünk, itt va-

gyunk, hogy szemünkkel segítsünk a Maga szemének, szivünkkel a Maga szivének s felajánljuk egész lelkünket a maga szolgálatára . . .

Egyszer vagy kétszer talán még találkozhatunk itt a Boszporuson, mielőtt visszatérünk a városba. Annyi teljesen megbízható, a part mellett szétszórt barátnőnk van, a ki mindig hajlandó segíteni alibijeink megállapításában.

De én félek . . . Nem a Maga barátságától: ez, mint mondtotta, ránk nézve minden kétértelműségen felül áll . . . De félek a bánattól, . . . később, távozása után.

Isten vele André, barátunk, *barátom*. Boldogság kísérje mindig utain.

Dzsenan.

Dzsenan bizonyosan nem mondta el magának. Az a rózsaszínű hölgy, a ki a maga cigarettáit szította minap este Saint-Enogatéknál, — Madame de Durmont, hogy a nevét meg ne mondjam — a mai délutánt nálunk töltötte, állítólag azért, hogy Grieg-féle duókat énekeljen Zejnebbel. Annyit beszélt azonban Magáról és oly lelkesedéssel, hogy egy fiatal orosz barátnőm, a ki ott volt, nem győzött csodálkozni. Megijedtünk, hogy talán sejt valamit és törbe akar csalni: mi tehát jól szidtuk magát s ajkunkba haraptunk, hogy el ne nevéssük magunkat. Ő kötélnek állt és hevesen védelmezte magát. Látogatása csupán a Magára vonatkozó érzelmeink szembesítése és kikérdezése volt. Mily bolbog halandó is Maga!

Csomó gyönyörű tervet találtunk ki arra nézve, hogy hogy találkozhatnánk ismét. Inasa, a kit megbízhatónak tart, tud-e hajtani? Ha ő is fezt tenne fel, kikocsizhatnánk csukott kocsi-ban, s inasa ülne a bakon. De mindezt élő szóval kell megbeszélni, majd legközelebb, ha látjuk egymást.

Három barátnője minden szépet és jót kíván magának

Melek.

Legalább el ne mulassza az Édes-Vizek napját holnap: mi is szeretnénk elmenni. Mint máskor, jőjön kaikjával az ázsia-parton, ablakaink alatt. Ha fehér zsebkendőt mutatunk a rácson keresztül, ez azt jelenti, hogy mi is megyünk; ha a zsebkendő kék, ez azt jelenti: «baj van, barátnői be vannak zárva . . .»

M. . .

Az évszak végéig az ázsiai Édes-Vizeknél voltak tehát néma és titkos találkozásai. Valahányszor csak szép idő volt pénteken — és szerdán is, mert ez is összejövetel napja a kedves és árnyékos patakon — André kaikja ismételten keresztelte három barátnőjét, de a legkisebb fejbólintás nélkül, mert ez elárulhatta volna ismeretségüket a száz meg száz női szem előtt, mely a fehér mousseline-ok nyílásai között folyton résen volt a két parton. Ha a pillanat alkalmasnak látszott, Zejneb és Melek megkoczkáztattak egy mosolyt a fekete fátyolon keresztül. Dzsenan hű maradt háromszoros fátyolához, mely ép oly jól elrejté, mintha álarczot viselt volna; a többi kaikokban, a hol aszszonyok ültek, csodálkoztak is kissé, de senki se mert volna rosszra gondolni, minthogy a hely annyira alkalmatlan volt minden vétkes vállalkozásra, azok pedig, a kik az evezősök libériáját felismerték, csak ennyit mondtak minden rosszakarát nélkül: «Ez a kis Dzsenan Tefik Pasa mindig eredeti leány volt.»

XXVII.

Dzsenan levele Andréhoz.

1904 szeptember 28.

Mily új dolog nekünk az a tudat, hogy az Édes-Vizek tömegében van egy *barátunk*! Tudni azt, hogy ama idegenek között, a kik mindörökre ismeretlenek fognak maradni előttünk, s a kik viszont bennünket megismerhetetlen és csodálatos kis állatoknak tekintenek, egy szempár talán bennünket keres, — épen bennünket, a többi hasonlóan elfátyolozott nő között: — tudni azt, hogy egy férfi talán szeretettel teljes részvételt gondol reánk! Midőn kaikjaink egymás közelébe értek, Maga nem látott engem, a ki elrejtőztem sűrű fátyolom mögött, de azért ott voltam, boldogan, a miért láthatatlan vagyok, s mosolyogtam a Maga szemeibe, melyek épen az én szemeim irányába néztek.

Talán azért, mert olyan jó és egyszerű, annyira a kedvem szerint való *barátom* volt a minap, odafent a Fekete-Tenger előtt, utolsó találkozásunk alkalmával, mely majdnem szavak nélkül folyt le? Talán azért, mert megéreztem rövid leveleiben is az igaz és gyengéd szeretetet? Nem tudom, de Maga már nem

áll oly távol tőlem. Ó, André, ha tudná, mi az: csodálatból és szeretetből álló ideális érzelem a mi oly soká elnyomott lelünkben . . .

Dzsenan.

Sok levelet váltottak még ezen nyár végén, veszedelmes találkáik tárgyában. Ők könnyen eljuttathatták hozzá leveleiket, valamelyik hűséges négerük útján, a ki bárkán mehetett Therapiába, vagy megtalálhatta este a bájos Nagy-Úr-Völgyében. André azonban, kinek egvedüli módja a sztambul poste-restante volt, leginkább valami titkos jellel válaszolt, midőn kaikjában elvonult barátságtalan ablakaik alatt. Fel kellett használni ezen utolsó, a Boszporus mellett töltött napokat, a Konstantinápolyba való visszatérés előtt, hol a felügyelet szigorúbb lesz. Pedig már érezni lehetett, különösen az esték szomorúságában, mint közeledik nagy léptekkel az őszi. Nagy, sötét fellegeket hozott észak felől az oroszországi szél, zápor-esők hullottak alá, melyek gyakran semmivé tették legravaszabbul előkészített terveiket.

A béikoszi síkság közelében, egy elhagyatott és ismeretlen mélyedésben kis őserdőt fedeztek fel, egy vízi liliomokkal ellepett mocsár körül. Mélabús és biztos hely volt ez, meredek lejtők és sűrű lombok közé szorítva; csak egy ösvény vezetett beléje, s ott Jean Renaud örködött vész-sípjával. Kétszer találkoztak itten, e zöld és alvó víz partján a sás és az óriási páfrányok között, a leveleiket hullató nagy fák árnyékában. E növényzet nem különbözött semmiben sem Franciaországétól. Az óriási páfrányok tulajdonképen a mi mocsaraink nagy osmundái voltak, de talán jobban kifejlettek itten a nedvesebb atmosphæra és a melegebb nyarak következtében. A három kis fekete szellem ott járt-kelt a mocsaras sűrűség közepén, bár az uszály és a kelleténél finomabb cipők akadályozták ebben. Egy alkalmas helyen aztán leültek André körül egy pereznyi mély beszélgetés vagy hallgatás végett, aggódva figyelvén fejük fölött az októberi fellegeket, melyek némelykor mindent elsötétítettek és nagy záporral fenyegettek. Zejneb és Melek hébe-hóba felemelte fátyolát, hogy jól a szeme közé nézve őszinteséggel és bizalommal mosolyogjon barátjára. Dzsenan azonban soha.

André sok, exotikus országokban tett utazása következtében évek óta nem élt már ennyire a mi éghajlatunk növényzete közt. Mind ez a sás, ez a moha, ezek a szép osmunda-páfrányok az összetévesztésig hűen hazája egyes mocsaraira emlékeztették, a hová gyermekkorában órák hosszát elvonult, hogy a még sohasem látott őserdőkről álmodozzék. S ez az ázsiai mocsár meg az övé annyira ugyanegy volt, hogy szinte odahaza hitte magát itten, visszamerülve életre ébredésének első korszakába . . . De azután itt volt ez a három kis keleti tündér is, a kiknek jelenléte oly bájos és különös anachronismust alkotott . . .

Elérkezett 1904 október 4.-e, az ázsiai Édes Vizek utolsó péntekje, az utolsó, minthogy a nagykövetségek a következő héten már visszatérnek Konstantinápolyba s a három kis török nő családja szintén erre készülődött. Különben hiszen a Boszporus összes házai is bezárni készültek ajtajukat és ablakaikat a következő hat szeles, esős és havas hónapra.

André és barátnői szavukat adták egymásnak, hogy minden lehető el fognak követni a vegett, hogy viszontláthassák egymást ezen a napon az Édes-Vizeknél, minthogy ennek azután vége lesz egészen a jövő nyárig, melyet még annyi bizonytalanság körbezett.

Rossz idő fenyegetett, s André, a ki mégis elindult kaikjában a találkára, így gondolkodott: «Nem fogják elereszteni őket ebben a nagy szélben.» De midőn elhaladt ablakaik alatt, Melek fehér zsebkendőjét ott látta lobogni a rácsozat előtt, a mi megállapított nyelvükön ezt jelentette: «Menjen csak. Elengedtek. Követni fogjuk.»

Nem volt ma nagy tömeg a kis patakon, sem az azt környező pázsiton, a hol az őszi kikirics virágzott a lehullott levelek halmaza közt. Kevés európai vagy talán egy sem: csak törökök, különösen nők. A sok szép szempárból, melyet a falusi módra feltett fehér fátyolok fedetlenül hagytak, nagy mélabút lehetett kiolvasni, kétségkívül a tél közege miatt, a mely évszakban legnagyobb a háremek szigorúsága, s a melyben a fogság majdnem állandó.

Kétszer vagy háromszor keresztelték egymást. Még Melek pillantása is, leeresztett, városias fekete fátyolán keresztül, csupa szomorúságot fejezett ki; azt a szomorú-

ságot, melyet általában a hanyatló évszakok és minden végéhez közeledő dolog okoz.

Midőn elérkezett a távozás órája, a Boszporus az Édes-Vizekről való távozásnál tragikus szépségű képet tartogatott számukra. Az ázsiai parton levő szaraczen erősség oromzata, mely alatt el kellett menniök, a lenyugvó nap vörös világításában egészen tűzszínű volt. Ott szemben pedig az európai parton, az a másik még óriásibb erősség igen sötétnek látszott falaival és tornyaival, melyek lépcsőzetesen voltak egymás fölé helyezve, egészen a hegy tetejéig. A víz felszíne, melyet a hideg szelek korbácsoltak, fehér volt a haboktól. Mind e fölött vízőzönszerű ég terjeszkedett; bronz és ólomszínű fellegek, melyeket a fakó égen, szakadatlanul hajtott és szétszaggatott a szél.

Szerencsére nem kellett hosszú utat tenniök a kis török nőknek az ázsiai part mentén, hogy elérjék régi, mindig oly jól őrzött márvány kikötőjüket, a hol négereik már várták őket. André azonban, kinek a széllel szemközt kellett átkelnie a szoroson, csak este érkezett meg, az izzadságtól és tengervíztől csurgó evezőseivel, kiknek bársony öltözetei és aranyhimzései ázott állapotukban szánalmas képet mutattak. A nyár végén az Édes-Vizekből való hazatérés gyakran jár ily meglepetéssel; ezek az oroszországi szél első támadásai, melyek elszomorítják a szívet, akárcsak a napok rövidülése.

Hazaérve lakásába, a hová sietséggel magával vitte a didergő evezősöket, hogy felmelegedjenek, valami különös kis zenét hallott, mely megtölté a házat; olyan fajta kis zenét, a melyet a pásztorok szoktak hallatni napnyugtakor, ott szemben, az ázsiai Békosz erdeiben és völgyeiben; mély skálájú, egyhangú, gyors, a tarantellánál vagy fugánál sokkal elevenebb zenét, mely mindemellett oly szomorú volt, hogy az ember sírhatott volna. Egyik török szolgája fujta hosszú pipját teli tüdővel, egyszerre nagy művész gyanánt mutatkozván be panaszkodó és vad dudálásában.

— Hol tanultad ezt? — kérdé tőle.

— Hazámban, a hegyek közt, Eszki-Sehir mellett nótáztam így esténként, midőn hazahajtottam atyám kecskéit.

Épen csak ily zenére volt még szükség, hogy nagyobb legyen ezen este ok és név nélküli kétségbeesése . . .

Sokáig még megőrzé ez a nóta, melyet esténként gyakran eljátszatott. André előtt mindennek egyesült és ki-mondhatatlan bájosságú emlékét: az utolsó hazatérést az Édes-Vizekről; viharos tengeren, az éj beálltával visszatérő három kis fekete szellemet, kik eltemetkeznek sötét háremükben a hegy és az erdők alatt; az őszi szél első rohamát; az ibolyaszínű kikiricscsel és sárga levelekkel ellepett ázsiai pázsitot, a boszporusi évszak végét, a nyár halálát...

XXVIII.

André már két hét óta Perában lakott és viszontlátta egyszer Sztambulban a szultan-szelimi régi házban három barátnőjét, akik magukkal hoztak egy kedves, ismeretlen kis személyt, a ki sűrű fekete fátyolaiba annyira be volt burkolódva, hogy hangja is alig hallatszott. Másnap ezt a levelet kapta:

Én vagyok a tegnapi kis szellem-nő, Lhéry úr, nem beszélhettem Önnel de a könyve számára, melyet nekünk mindannyiunknak megígért, el fogom mondani a török nő egy téli napjának lefolyását. Ez épen időszerű lesz, mert nemsokára itt lesz november, a hidegek. a sötétség, egész újabb tömege a ránk nehezedő unalomnak és árnyéknak... A török nő egy napja télen. Elkezdem tehát.

Későn kel fel, sőt nagyon későn. Az öltözködés lassan történik, lustasággal. Mindig igen hosszú haját, igen sűrű és nehéz haját kell rendbe szednie. Ezután szükséges, hogy az ezüst tükör szépet mutasson: fiatalnak és bájosnak kell hogy találja magát, a min azután elbúsul.

Ezután végig nézi csendben szalonjait, vajjon minden rendben van-e; látogatást tesz több kiválasztott tárgynál, emléknél, arczképnél, melyeknek beszélgetése nagy fontosságú. Következik az ebéd, gyakran egyedül, nagy teremben, néger nők vagy czirkassziai rabszolgák társaságában; ujjai fáznak az asztalon levő ezüst evőeszközök érintésére, de fázik különösen a lelke; beszélgetnie kell rabszolgákkal, kérdéseket intéz hozzájuk, de meg se hallgatja a választ...

Mit tegyen már most estig? A régi idők több feleségű háremei talán kevésbbé szomorúak voltak: egyik a másikkal

szolgált társaságul . . . Mibe fogjon hát? aquarell festésbe? (Mi kíváló aquarell festők vagyunk ám, Lhéry úr: hány ellenzőt, paravent-t, legyezőt festettünk már!) Avagy zongorázzon, lantton játsszék? Olvassa Paul Bourget-t vagy André Lhéryt? Avagy hímezzon, elővegye valamelyik hosszú aranyhímzését és csak arra figyeljen, hogy hogy' szaladnak ezek a finom, fehér kezek a rajtuk tündöklő gyűrűkkel? . . . Valami újat kívánnánk, a mit reménytelenül várunk, valami meglepőt, valami nagyszerűt, a mi nem jönne nesztelenül, de a mi nem fog eljönni soha . . . Szeretnénk sétálni, ellenére a sárnak, ellenére a hónak, mert nem mentünk ki a házból már két hét óta; egyedül menni azonban nem szabad. Nem tudunk kigondolni ürügyül semmiféle utat, semmit. Nincs elég térség, nincs elég levegő. Még ha van is kertünk, mintha nem is lélegezhetne benne az ember, olyan magasak a falai.

Csöngetnek! Ó, mily öröm volna, ha ez valami katasztrófa lenne, vagy legalább is látogatás!

Látogatás! Csakugyan az, mert hallani a rabszolgák szaladgálását a lépcsőn. A nő felkel; tükröt kap a kezébe és lázasan rendbehozza a szemét. Ki lehet az vajjon? Ah! egy fiatal és kedves barátnő, a ki csak nem rég ment férjhez. Belép. Kölcsönös üdvözlés, kéznyújtás és piros ajkak csókja a halavány arczon.

— Jókor jövök? Mit csinált épen, kedvesem?

— Unatkoztam.

— Nem baj, eljöttem magáért, hogy kikocsizzunk együtt akárhová.

Egy percczel később csukott koci viszi mindkettőt. A bakon a kocsis mellett néger ül: Dilaver, az elkerülhetetlen Dilaver, a ki nélkül nem szabad kimenni s a ki be fog számolni az idő felhasználásáról.

A két kocsikázó beszélget:

— Szereti hát Ali Bejt?

— Igen, felel a fiatal asszony, de épen csak azért, mert kell, hogy valakit szeressek; szomjúhozom a szeretetre. Ez csak átmeneti állapot. Ha később okosabbat tudok . . .

Hát én bizony nem szeretem az enyémet csöppet sem; erőszakkal szeretni, nem, nem tartozom azok közé, a kik hajlíthatók . . .

Kocsijuk tovább halad, a két pompás ló gyorsan üget

tovább. Kiszállniok nem szabad, ez nem illik. Megirigylük a szabad koldus asszonyokat, a kik őket bámulják.

Elérkeznek a Bazár kapujához, a hol a néphez tartozó emberek sült gesztenyét vásárolnak.

— Nagyon éhes vagyok, mondja az egyik. Van pénzünk?

— Nincs.

— Dilavernek van.

— Dilaver, végy nekünk gesztenyét.

De mibe tegyék? Oda nyújtják csipkés, illatos zsebkendőjüket s ebben fogják kezükbe a gesztenyét, mely egészen heliotrope szagúvá lett. És ez az ő napjuk legnagyobb eseménye, ez a mulatságos étkezés a nép asszonyainak módjára, de fátyol alatt, csukott kocsiban.

Hazamenet, mikor elbúcsuznak egymástól, összeölelkeznek még egyszer, s a török nőknek ezen egymás között örökösen visszatérő szavait váltják:

— Semmi álmodozás, semmi hiábavaló bankódás. Álljon ellent!

De azért maguk is mosolyognak rajta, annyira ismert és elkopott ez a tanács.

A látogató tehát eltávozott. Itt az est. Korán gyujtanak lámpát, mert az éj hamarabb beáll a háremekben, mint egyebütt, az ablakon levő farácszatok miatt. Az Ön tegnapi, új fekete szelleme, Lhéry úr, egyedül marad. De ime hazatér a bej, az úr, kit a lépcsőről hallatszó kardcsörtetés jelent be. A szegény kis feleségnek még jobban fázik a lelke. Szokásból még megnézi magát a tükörben; a visszatükröződő képet csakugyan szépek találja és ezt gondolja magában: «Mind e szépség az ő számára, mily kár!»

A férj neveletlenül elterül egy rakás vánkoson s valami történetet kezd el:

— Kedvesem, tudja, ma a palotában...

Igen, a palota, a barátok, a puskák és az uj fegyverek, csupán ez érdekli, más egyéb soha.

Ő nem hallgat oda és sírni szeretne. Ekkor aztán «megzavarodott»-nak nevezik. Engedelmet kér, hogy visszavonulhasson szobájába, a hol azonnal elkezd keservesen zokogni, fejét az arannyal és ezüsttel áttörött selyemvánkásra hajtva, mialatt az európai nők Perában bálba vagy színházba mennek, szépek és szerettetnek a világosság árjában...

XXIX.

A Boszporusról való visszatérésük óta most már másodszor találkozott André és a három szellem, a titkos házban, Ó-Sztambul kellő közepén.

— Nem tudja még, mondá Melek, hogy legközelebbi találkozásunk máshol lesz, változatosság okáért. Egy Mehmed-Fatihban, a maga kedvencz városrészében lakó barát-nőnk felajánlá, hogy nála találkozzunk. Az ő háza, mely egészen török s a melyben nincsen úr, valósággal szerencsés felfedezés, mert nyugodt és biztos. Meglepetést is készítek benne a maga számára, a jelenleginél sokkal pompásabb, de azért csak ilyen keleti háremben. Meg fogja látni!

André nem is hallgatott rá, mert elhatározta, hogy ma tüzzel-vassal megkísérti meglátni Dzsenan szemeit; ezen tervvel foglalkozott folyton, mert érezte, hogy ha nem jól intézi a dolgot s Dzsenan makacsul visszautasítja kérését, hajthatatlan jelleme mellett vége lesz ennek mindörökre. Ez az örökös fekete fátyol a fiatal asszony arcán nyomasztólag hatott rá s növelte szenvedését, a mint mind nagyobb ragaszkodást kezdett érezni iránta. Hogy szeretne volna tudni, mi van alatta! Hacsak egy perczre is, látni ezen égi hangú szíren arcát, hogy azután megrögzítse emlékezetében! . . . Miért is rejtőzik el ő és nővérei nem? Micsoda különbség van köztük? Mily más és bevallatlan érzelemnek engedelmeskedik ez a kis gögös és tiszta lélek?.. Hébe-hóba egy magyarázat czikkázott át az agyán, de csakhamar elűzte, mint lehetetlent és önbittet: «Nem, mondá ilyenkor mindig magában, hiszen lányom lehetne; ez ellenkezik a józan észszel».

• És ott volt közvetlen közelében. Csak fel kellett volna emelnie kezével ezt a darab szövetet, mely nem ereszkedett le mélyebbre, mint a báli álarcon lévő csipke. Miért is volt ez az annyira kísértő, annyira egyszerű mozdulat oly lehetetlen és gyűlöletes, mint egy bűn?!

Az idő mult és nemsokára el kellett válniok. A novemberi nap sugara már a tetők felé emelkedett, most is ugyanaz a sugár a szemben lévő falon, melynek visszatükröződése vetett kis világot a szegényes hárembe.

— Hallgasson meg, kedves barátnőm, mondá André hirtelen, minden áron szükséges, hogy megismerjem a szemeit. Nem vagyok képes, biztosíthatom, nem vagyok képes így folytatni tovább... Először is a játszma egyenlőtlen, mert maga folyton látja az enyémet ezen kettős, vagy hármas, nem is tudom, hányszoros gaze-on keresztül, mely czinkostársa. Csak a szemeit, értsen meg jól... Ezen elszomorító fekete csarsaf helyett jöjjön legközelebb jasmakban, oly szigorú jasmakban, a milyenben csak akar, csupán szemeit hagyja fedetlen és a szemöldököket, melyek hozzájárulnak a tekintet kifejezéséhez... Beleegyezem abba, hogy arca többi részeit mindörökre elfedje előttem, de a szemeit nem... Kérem, könyörgök... Miért teszi ezt, miért? Nővérei most már nem teszik... Az ön részéről ez csak bizalmatlanság s ez hiba...

Dzsenan megijedt és hallgatag maradt egy perczig, a mely alatt André saját érverését is meghallotta.

— Ime, mondá végre, a nagy elhatározások hangján, lássa André, hogy bizalmatlan vagyok-e!

S felemelve fátyolát, melyet hátravetett, felfedte egész arczát és egyenesen barátja szeme közé szegezte gyönyörű, fiatal, mély tengerszínű szemeit.

Most először merte nevének nevezni, másképen mint levélben. Elhatározásában, mozdulatában volt valami ünneplés, annyira, hogy a másik két kis árnyék csodálkozásában elnémult, André pedig e megjelenés reaszegzett tekintete alatt észrevehetetlenül meghátrált, mint a mikor az ember fél s a szeme káprázik, de nem akarja mutatni.

Ötödik rész.

XXX.

Sztambul kellő közepe a novemberi ég alatt. Régi, fű-felverte kövezetű utcák útvesztője s nagy csend természetesen az alacsonyan függő és sötét fellegek alatt, valamikor okker színre festett, egészen romba dőlt faházak halmazára, a tekintet elől állandóan dupla rostélylyal elzárt ablakokkal. Mindez a pusztulás, ezek a szüette házak mu-

tatták egészükben távolról azt a nagy tündéri várost, mely azonban részleteiben ugyancsak kiábrándította volna a körutazásos utasokat. André és néhány más hozzá hasonló ember előtt azonban ezek a dolgok még közelből is megőrizték mozdulatlanságból, ájtatosságból és az imádságból álló vonzóerejüket. Hébe-hóba felmerült egy-egy finom részlet is: régi, finoman faragott sirok csoportja valamelyik téren, háromszáz esztendőös platánok alatt, avagy egy majdnem elpusztult, arany arabeszkekkel diszített márványkút.

André, török fezenben egy mappa útmutatása nyomán, melyet Melek készített és látott el segítő jegyzetekkel, indult neki ezeknek a városrészeknek. Megállott egyszer, hogy a Konstantinápolyban hemzsegő kis kóbor kutyák egy fészket nézze meg, melyeknek a szomszédság jó lelkei szokás szerint rongyokból való fekvőhelyet és egy tetőnek szolgáló régi szőnyeget adtak. Ez alatt heverészték a kutyák barátságos és víg kifejezéssel. André mindeztáltal nem czírogatta őket, nehogy elárulja magát, mert a keletiek, ha szánnalommal viseltetnek is a kutyák iránt, restellnének hozzájuk nyulni és a macskák számára tartják fenn a czírogatást. A kicsinyek anyja azonban mégis kimászott és elébe jött, nagyban kedveskedve, hogy kimutassa, mennyire megtisztelőnek tartja figyelmét.

«A negyedik ház balra, egy halotti kioszk és egy ciprus után» volt az a hely, a hová ma három barátnőjének szeszélye rendelte. A betámasztott ajtó mögött egy leeresztett fátyolú fekete domino várta, mely azonban úgy látszott, nem Melek volt, felkisérté szó nélkül, egyedül hagyta egy nagyon keleti és a háremi rácsozat által igen elsötétített szalónban: csupa diván volt köröskörül, a falat pedig mohammedán felírások diszítették. A szomszéd szobából suttozást, halk lépteket és selyemsuhogást lehetett hallani.

Midőn ugyanaz az ismeretlen domino visszajött, hogy intsen neki és bevezette a szomszédos terembe, bátran azt hihette volna magáról, hogy ő a szerajába visszatérő Aladin. Ott állott a három komoly fekete szellem odaliszknak öltözve és csak úgy csillogott az arany himzéstől és paillette-től, bájos és elavult nagyszerűségben. Hátról régi, fehér, egészen paillette-es gaze-ból való mekkai fátyolok hullottak vállukra és burkolták be hosszú czopfjaikat. Fedetlen arcz-

czal állottak előtte s meghajoltak, mint uruk előtt és mosolyogtak rá friss ifjúságuk rózsaszínű mosolyával.

Nagyanyáik ruhái és ékszerei voltak ezek, melyeket a czédrus ládából az ő kedvéért ástak ki. Mint jó izlésű elegáns modern nők a kedves fakultságú satin-ek és a régies, reliefszerűen himzett arany-virágok közül olyanokat tudtak kiválasztani, hogy az egész együtt gyönyörű képet alkotott. Oly látványt nyújtottak neki itten, melyet ma nem lát már senki sem s a melyet az ő, az európai ember szemei sohasem is remélhettek volna. Mögöttük, az árnyékban, a divánokon elterülve, öt vagy hat barátnő ült mozdulatlan: valamennyien egyformán feketék voltak csarsaffjukban, leeresztett fátyoluk mögött s csendes jelenlétük még növelte a rejtélyt. Mindez, a mit senki másért nem tettek volna meg, hihetetlen vakmerőséggel járt s a veszély bámulatos megvetését mutatta. Érezni lehetett ezen tilos találkozás körül a téli ködbe burkolt Sztambul figyelmes szomorúságát s a mecsetekkel és sirokkal telt városrész néma korholását.

Úgy bántak vele, mint egy pasával és tánczoltak előtte, a nagyanyák tánczát Karadzsiamir síkságain, egy igen ártatlan és igen lassu tánczot, a meztelen karok mozgásával, egy ázsiai pásztortánczot, melyhez a zenét egy a terem végében, árnyékban ülő s lanton játszó elfátyolozott asszony szolgáltatta. Hajlékonyságukban, elevenségükben, ál-bágyadt-ságukban, ezen ruhák alatt ismét tisztán keleti nővé vált ez a három kis túlművelt, izgatott lelkű kis nő, a ki ismerte Kantot és Schopenhauert.

— Mért nem vig ön ma, kérdé Dzsenan halkan André-től; talán untatja ez, a mit a maga számára kitaláltunk?

— Sőt ellenkezőleg: gyönyörűséget okoz nekem és tudom, hogy sohasem fogok látni életemben ilyen valami ritkát és bájosat. Nem, bánatomat majd elmondom, ha e fekete hölgyek eltávoztak; ha az majd gondolkodóba ejti is talán, legalább biztos vagyok benne, hogy nem fog magának fájdalmat okozni.

A fekete hölgyek csak rövid ideig maradtak. E láthatatlanok közt, a kik szintén lázadók voltak természetesen, André hangjukon fölismerte mindjárt a beszélgetés kezdetekor azt a két fiatal lányt, a kik egy nap Szultán-

Szelimbe jöttek, a kiknek franczia nő volt a nagyanyjuk s a kik szökésről ábrándoztak. Melek unszolta őket, hogy emeljék fel szintén fátyolukat, a zsarnoki szabály ellen való dacból, ők azonban nem akarták s ezt mondták kedves nevetéssel:

— Nektek is kellett bizony hat hónap a míg felemelték a magatokét!

Volt köztük egy, a ki nyilván fiatal asszony volt s úgy beszélt francziául, mintha párisi lett volna s a kit André megígért könyve nagyon érdekelt. Ezt kérdezte tőle:

— Kétségtől fejlődésének jelenlegi fokán akarja megfigyelni a török nőt, hiszen ezt akarnók mi is. Nos hát, bocsássa meg egy tudatlan kis keleti nőnek, hogy André Lhéry előtt kifejti véleményét, nem fél-e attól, hogy nem lesz akkor többé az a saját szíve sugallatára hallgató író, a kit annyira szerettünk, ha személytelen regényt ír, mely egy vagy több hősnő körül forog? Nem lehetne ez inkább mintegy Medzsé folytatása, az ön visszatérése Keletre több év múltán...

— Épen ezt mondtam neki én is, szakítá félbe Dzsenan; de oly rosszul fogadta szavaimat, hogy nem is merem már előadni apró gondolataimat erre a könyvre vonatkozólag...

— Rosszul fogadtam, igaz, felelé ő nevetve, de nem ígertem-e meg mindezáltal, hogy kivéve a magam színrehozatalát, meg fogok tenni mindent, a mit akar? Sőt épen ellenkezőleg én akarom kérni, mondja el nekem a maga gondolatait még ma s e szellem-nők, a kik hallgatnak bennünket, talán szívesek lesznek hozzácsatolni a magok véleményét is...

— A keleti nő szerelmi regénye vagy költeménye nem igen változik, folytatá ugyanaz a fekete nő, a ki beszélt már. Számos levél és csak futólagos találkozások. Többé-kevésbé tökéletes szerelem, s a végén a halál; némelykor, de ritkán a szökés. Én csak az idegen iránti szerelemtől beszélek természetesen, az egyetlenről, melyre művelt modern keleti nő, a ki a maga öntudatára ébredt, képes lehet.

— Mily igazságtalanná teszi magát a lázadás Törökország férfaival szemben! próbálá megjegyezni André. Már csupán azok között is, a kiket én ismerek, többet idézhetnék, a ki érdekesebb, mint mi és sokkal...

— A szökés, nem, szakítá félbe Dzsenan, vegyük csupán a halált. Oda térek vissza, a mit már minap ajánlottam Lhéry úrnak; miért ne válasszon olyan formát, a mely megengedi, hogy a nélkül, hogy valósággal ő volna a színen, az önmaga érzelmeit fejezze ki? Ezt pl.: *Egy idegen, a ki úgy hasonlít rá, mintha testvére volna*, egy az élet által elkényeztetett férfi, a milyen ő, egy asszonyoktól sokat olvasott író visszatér egy szép napon Sztambulba, melyet hajdan szeretett. Feltalálja-e ismét ifjúságát, lelkesedését?... (Ön feleljen, Lhéry úr!) Találkozik egy nővérünkkel, a ki már régebben írt neki, mint annyi más szegény kis, dicsőségétől elvakított nő. S ekkor az, a mi húsz évvel ezelőtt még szerelemmé vált volna, most csupán művészi kíváncsiság. Nem olyan végzetszerű embernek képzelem természetesen, a milyenek 1830 óta nincsenek divatban, csupán művésznek, kit az új és ritka benyomások mulattatnak. Elfogadja tehát az egymásután következő találkákat, mert veszélyesek és kiadatlanok; s mi következhet ez után, ha nem a szerelem?... De csak a nőben, nem ő benne, ki csak dilettáns s csupán kalandot lát mindebben...

— De nem, kiálta fel hirtelen, gyermekes türelmetlenséggel felugorva, úgy hallgattok itten, mint valami csodát. ... Valósággal nevetségesnek érzem magam. Inkább eljáróm még falunk egyik tánczát, odaliszknak vagyok öltözve úgy is, ez jobban fog illeni hozzám... Te Sahendé pedig, kérlek játszd el a pásztor leányok rondoját, melyet Lhéry úr érkezése előtt gyakoroltunk, tudod...

Kézen akarta fogni két nővérét, hogy úgy tánczoljanak együtt. De a többiek tiltakoztak s a scenario végét követelték. Le akarták ültetni újból, a másik két arany-paillette-es huri épen úgy, mint a gyászban levő szellemek.

— Valóságos félelmet okoztok nekem... Untattok... A történet vége?... De azt hiszem, vége van már... Nem mondtuk-e az imént, hogy a mohammedán nő szerelmének nem lehet más vége, mint a szökés vagy a halál?... Nos tehát?... Az én hősnőm sokkal büszkébb, sem hogy követné az idegent. Meg fog halni tehát, nem egyenesen ettől a férfitől, hanem inkább, úgy gondolom, a hárem azon hajthatatlan szabályai miatt, melyek nem adják meg neki a módot, *hogy szerelmében és vágyában tettek által vigasztalódjék.*

André ránézett, a mint beszélt. Odaliszkszerű külseje százéves diszeivel ma még meglepőbbé tette szavát; sötét-zöld szemei állhatatosan az arabeszkekkel diszitett régi plafondra szegeződtek és mindezt oly személy elfogulatlan-ságával mondá, a ki kitalál valami szép történetet, de a ki nem is gondolja, hogy neki is van valami szerepe benne... Kifürkészhetetlen volt...

Majd midőn a fekete hölgyek eltávoztak, hozzá közeledett, egyszerűen és bizalommal, mint egy jó kis czimbora:

— S most, hogy elmentek: mi a baja?

— Hogy mi a bajom... Két unokanővére hallhatja, ugyebár?

— Természetesen, felelé, kissé megsértve. Mi titkunk lehetne nekünk velük szemben, magának és nekem? Nem megmondtam-e már ismeretségünk kezdetekor, hogy mi hármán csak egy lélek leszünk magára nézve mindenkor.

— Nos tehát: az, hogy a mint magát nézem, egy hasonlóság bájol el, sőt megijeszt szinte. Már a minap is, midőn első ízben emelte fel fátyolát, nem vette-e észre, hogy meghátrálok maga előtt? Ugyanazt az ovális arcot, ugyanazon szemöldököket találtam fel, melyeket ő hennával szokott meghosszabbítani. S akkor még nem is ismertem a haját, melyet ma látok, s mely az övéhez hasonló czopfban lóg alá.

Komoly hangon felele:

— Hasonlítok a maga Nedzsibéjéhez, én!... Engem ez épen úgy megzavar, mint magát, higgye el!... Ha megmondanám, André, hogy öt vagy hat év óta ez legkedvesebb álmom...

Mélyen egymás szemébe néztek és mind a kettő elnémult: Dzsenan szemöldökei kissé felemelkedtek, mintegy azért, hogy a szemek nagyobbra nyilhassanak. André fényleni látta sötét tengerszínű szemeit, mialatt a másik két fiatal asszony a hárem túlsó végében állva, a hol hamar megkezdődött az est, tisztelettel szemlélte ezt a melabús összehasonlítást.

— Maradjon a hogy van, ne mocczanjon, André, mondá hirtelen. S ti ketten jertek csak, nezzétek barátunkat; e helyen és e világításban alig látszik harmincz esztendőseknek, ugyebár?

Kegyetlen ütés volt ez neki, a ki egészen feledve korát, a mi nem egyszer történt meg vele, azt képzelé, hogy valóban fiatal. Eszébe jutott, hogy ő bizony már lefelé indult az élet lejtőjén, s hogy ez az egyetlen kérlelhetetlen lejtő, melyen semmiféle erély nem haladt soha visszafelé. «Mit is csinálók én, kérdé magától, ezen különös kicsikék mellett, a kik mind oly fiatalok? Bármily ártatlan is e kaland, melybe ők hurczoltak, már nem kaland én rám nézve...»

Talán hidegebben hagyta el őket ezen a napon, mint rendesen s elindult egyedül ezen az óriás városon keresztül, mely fölött az őszi nap már nyugovóra tért. Hány különböző városrészen, hány különböző néptömegben, emelkedő és ereszkedő utcákon, sőt egy tengerágon is kellett átmennie, míg elérte Pera magaslatán ez idő szerinti lakását, mely most, az éj beálltával gyűlöletesebbnek és üresebbnek tűnt fel előtte, mint valaha...

S miért nincs nála tűz és világosság? Hivatta török szolgáit, a kikre ez a teendő bizva volt. Franczia inasa, ki pótolni igyekezett őket, karjait az ég felé emelve jött eléje:

— Mind elmentek ünnepelni! A törökök farsangja kezdődik ma este; sehogy sem lehetett volna visszatartani őket...

Elfelejté csakugyan, hogy november 8-ika volt, a mi megfelelt ebben az esztendőben Ramazán hó kezdetének, melyben szigorú böjt van mindennap, de gyermekes élvezetek és kivilágítás éjszaka. Odament tehát egyik Sztambul felé néző ablakához, hogy lássa, vajjon az a nagy tündérkép, melyet ifjúságában, negyedszázaddal ezelőtt ismert, megújul-e vajon a hedzsra 1322-ik esztendejében is? Ugyanaz a kép volt ez csakugyan, mi sem változott meg; a város hasonlíthatatlan silhouette-je, ottan, az éjszaka határozatlanságában több ponton fényleni kezdett és gyorsan kigyuladt, mindenütt egyszerre, valamennyi minaret meggyújtá kétszeres vagy háromszoros fénykoronáját. A mecsetek fölött láthatatlan szálakon lógó óriási arabs felirások voltak láthatók az ürességben, melyekről távolból nézve s a ködön át, azt hihette volna az ember, hogy csillagokból állanak, mint a csillagzatok. Eszébe jutott ekkor, hogy Sztambul, mely máskülönben a csend városa az egész esztendőben, Ramazán éjszakáin teli van zenével, dallal és

tánczczal; igaz ugyan, hogy e tömegben asszonyt nem lehet látni, még a rendes, eléggé szép szellem-alakban sem, minthogy napnyugtától kezdve valamennyinek otthon kell lennie rácsozata mögött: látni lehet azonban ezernyi népviseletet Ázsia minden zugából, nargilét, régi színházakat, marionette-eket és kínai árnyék-játékokat. A perai elem, egyrészt az ütésektől való félelemből, másrészt bárgyú tudatlanságból, nincs képviselve. Elfelejtve tehát újból éveinek számát, melyek csak az imént szomorították el, föltette fezt, s mint török szolgálai, elindult a kivilágított város felé, a víz másik partjára, megülni ő is a keleti ünnepet.

XXXI.

November 12-ike, Ramazán 4-ike lett végre Nedzsibé sirjához tett együttes látogatásuknak napja, melyet már hónapok óta terveztek, s a mely egyike volt bizonyára legveszélyesebb vállalkozásaiknak. Épen veszélyes volta miatt halogatták eddig, meg azért, mert hosszú szabad időre volt szükség, lévén a temető igen messze.

Előző nap Dzsenan, utolsó utasítását adva, ezt írta neki: «Oly szép az idő és oly kék az ég ma reggel, hogy tiszta szívből remélem, hogy a holnap is mosolyogni fog ránk». A mi André-t illeti, ő ezt a zarándoklatot mindig egy mozdulatlan és honvágyat ébresztő novemberi napra képzelte, melyen az itteni nap meglepetésképen valóságos melegházi forróságot terjeszt ebben a tulajdonképen nagyon déli országban, a nyár illúzióját kelti, Sztambult pedig este egészen rózsaszínűre festi és még csodásabb rózsaszínűre a szemben levő Ázsiát egy rövid perczre a Mogreb órájában az éj beállta előtt, mely azonnal visszahozza Észak hidegségét.

De nem, midőn reggel ablak-redőnyei fölnyiltak, felhősnek és sötétnek találta az eget: fekete-tengeri szél uralkodott, az elcsendesülés reménye nélkül. Tudta különben, hogy ugyanebben az órában elzárt barátnőinek szép szemei is aggódva vonják kérdőre az időt, ablakuk rácsozata mögül.

De nem volt szabad habozni, minthogy az egész terv

annyi fáradságba került, annyi megfizetett vagy ingyenes bűntárs közreműködésével. a mit másodszer talán nem is lehetett volna már elérni. A meghatározott órában, fél kettőkor, fezen, kezében olvasóval Sztambulban volt tehát, Szultan-Fatihban, azon rejtélyes ház kapuja előtt, a hol négy nappal ezelőtt odaliszknak öltözve fogadták. Készen találta őket, egészen fekete, áthatolhatatlan fátyolokban; Sahendé Hanum, a házbéli ismeretlen hölgy szintén hozzájuk készült csatlakozni: négy szellem indult el tehát vele, négy kissé megijedt szellem, a ki remegett a vakmerő vállalkozás miatt. André, minthogy a szót neki kellett vinnie az úton, akár a kocsisokkal, akár valami véletlen járókelővel, szintén aggódott a nyelv, esetleges habozása, vagy idegenszerű kiejtése miatt, mert a játék komoly volt.

— Török nevet kellene adnunk magának, mondák, azon esetre, ha szólnunk kellene magához.

— Ne keressük soká, mondjuk, hogy Arif a nevem. Hajdan szívesen Arif effendinek neveztettem magamat; ma bátran előléphetek rangban: Arif bej lesz a nevem. A következő perczben — a mi még sohasem történt meg Sztambulban — útnak indult az utcán az idegen és a négy mohammedán nő, Arif bej és háreme. A kérlelhetetlen szél mind feketébb fellegeket hozott és jéghideg nedvességet terjesztett, úgy hogy valósággal megmerevedtek a hidegtől. Melek maga volt vig és így szólította barátját: *Iki gözum bejim effendim*. (Két szemem bej uram, ez egy használatos szólásmód, ami annyit jelent: bej uram, a ki oly kedves vagy előttem, mint a két szemem). André haragudott rá jó kedve miatt, mert a kis halott képe e napon állhatatosan előtte lebegett, mintha csak valósággal ott állott volna.

Egy térre érkezve, a hol kocsik állottak, két kocsiba szállottak, egyikbe a bej, a másikba a négy szellem, minthogy a társadalmi szabályok nem engedik meg, hogy a férj ugyanabba a kocsiba szálljon, mint háremének hölgyei.

Hosszú út volt, míg végre elérkeztek a régi, fanatikus városrészekre keresztül a falakon kívül eső gyászos magányban lévő nagy temetőkhöz, melyek ezen évszakban tele voltak varjakkal a sötét ciprusok alatt.

A Drinápolyi Kapu és Ejub között, az óriási bizánczi

falak előtt leszálltak a kocsiról, minthogy a valamikor kikövezett út kocsival már nem volt járható. Gyalog haladtak tovább egy darabon a romokban heverő bástyák mellett; a töréseken és réseken keresztül egy és más hébe-hóba láthatóvá vált Sztambulból, mintegy, hogy jobban bele vesse az agyba az Iszlám gondolatát, mely itt kizárólag uralkodott; egy-egy többé-kevésbé távol lévő, óriási mecset, piramisszerűen egymásra rakott kupolák tömege, melyek a fekete ég alatt mind fehérek voltak.

Ez a nagyszerű magányosságú hely, melyen André a négy fiatal gyászfátyolos nővel áthaladt a jámbor zárandoklat véghezvitelére, épen az a hely volt, a hol hajdan, negyedszázaddal azelőtt egyetlen együttes útjukat tették fényes nappal, Nedzsibé és ő. Ez volt az a hely, a hová oly fiatalon és annyira megrészegegyedve egyik a másiktól, el mertek jönni ketten, mint két veszélyrel nem törődő gyermek; itt állottak meg egyszer a halvány téli napvilágban meghallgatni egy szegény kis czinege dalát a ciprusok közt, mely elvétette az évszakot. Itt temettek el szemök előtt egy viaszarczú kis görög lányt . . . Negyedszázadnál több mult el ezen apró dolgok óta, melyek fontosak voltak az ő életükben és kitörülhetetlenek annak az emlékezetében, a ki kettőjük közül még folytatta az életet.

Elhagyták nemsokára a bizánczi falak mellett vivő utat, hogy jobban behatoljanak e csodálatosan sötét novemberi ég alatt a halottak birodalmába a ciprusok közé, a sírok vég nélküli tömegébe. Az oroszországi szél nem kímélte őket, csapkodta arcukat, s mind hidegebb nedvességgel fujt. A varjak sietség nélkül ugráltak fel és menekültek előlük.

Majd feltűntek Nedzsibé sírkövei, ezek a most még nagyon fehér sírkövek, melyeket André megmutatott a fiatal asszonyoknak. A tavasszal újonnan aranyozott felírások most is friss fényükben pompáztak.

A szerény márványkövek közelébe érve a kedves látogató szellemek egyszerre önként mozdulatlanokká váltak és imába fogtak, — abban a vallási testtartásban, melyet az Iszlám előír s a mely abban áll, hogy a két kezét, mintegy kegyelmet kérve felfelé tartják — buzgón könyörögve a szegény kis halott lelkéért. André annyira meg-

lepte és meghatotta a mit tettek, hogy szemei hirtelen könnybe lábbadtak és félve, hogy észre veszik, kis távolságban tőlük állott meg, ő, a ki nem imádkozott.

Megvalósította tehát annyira lehetetlennek látszó álmát: újból fölállítá ezt a sírt s török nőkre bízhatta, a kik tisztelhetik most már és jó karban tarthatják. A márványkövek is itt állottak szilárdan és friss aranyozással s a török nők is itt voltak, mint az emlékezés tünderei, a kik visszatértek ezen szegény kis, sokáig elhagyatott sírhoz; s itt állott mellettük ő is, — mindannyian mélységes tisztelettel és szánalommal.

Midőn befejezték a «fathia» elmondását, közeledtek a sírkőhöz, hogy elolvassák a ragyogó felírást. Előbb az arabs költeményt, mely az oszlop tetején kezdődött és dült sorokban halaót a föld felé. Azután, egészen lent, a nevet és dátumot: «Egy imát Ali-Dzsiangir Effendi leánya, Nedzsibé Hanum lelkéért, a ki meghalt 1297 Sabaan 18-án.» A czirkassziaknak, ellentétben a törökökkel, patronymikus, vagyis helyesebben törzsi nevük van. Dzsenan ekkor tudta meg benső meghatottsággal Nedzsibé családjának nevét.

— Hiszen, mondá, a Dzsiangirek az én falumban laktak! Öseimmel jöttek el hajdanában a Kaukazusból s kétszáz éve már, hogy mellettünk laktak!

Ez még jobban megmagyarázta hasonlóságukat, mely nagyon is csodálatos lett volna ahhoz, hogy csak fajbéli hasonlóság legyen, kétségkívül egy vérből eredtek, valamelyik régen élt herczeg szeszélye folytán. Melyik rejtelmes, régóta porrá vált ősapa hagyta vajon hátra, ki tudja hány nemzedéken át, e két annyira különböző rendbéli nőnek ezeket az állhatatos, ritka és csodás szemeket? . . .

Óriási hideg uralkodott ma ebben a temetőben, hol kis idő óta mozdulatlanul állottak most. Zejneb mellét a fekete leplek alatt hirtelen szivettépő köhögés lepte meg.

— Menjünk, mondá André, a ki megijedt, menjünk az Istenért és pedig lépünk gyorsan . . .

Mielőtt elmentek, mindegyikük magával akart vinni egyet ama cziprus-ágak közül, melyekkel a sír tele volt szórva. Mialatt Melek, a ki mindig legkevésbé volt elfátyolozva, lehajlott, hogy fölvegyen egy ágat, André észrevette, hogy szemei tele vannak könnyel és szívesen megbocsátá neki iménti vígságát az utcán.

Midőn visszaérkeztek kocsijaikhoz, szétváltak, hogy fölösleges módon ne hosszabbítsák meg az együttlét veszélyét. Megígértette velük, hogy mielőbb hírt adnak háremükbe való visszaérkezésükről, mely aggodalommal tölté el, minthogy a nap vége felé járt már és elindult Ejub felé, míg őket kocsisuk a Drinápolyi Kapun keresztül vitte haza.

Hat óra most. André visszatért perai lakásába. Mily szomorú est! Ablaka üvegjein keresztül csak nézte, mint tűnik el az éjben az óriási panoráma, mely most is kinosan emlékezteté vissza az egykori Konstantinápolyra, ifjúsága Konstantinápolyára. A szürkület vége. Az az óra azonban, mikor a minaretek meggyújtják tűzből álló összes fenykoszorúikat a ramazáni éjszakák gyönyörű ünnepére, még nem jött el: alig voltak láthatók most még sötét szürkességükben, a mely szürke szín majdnem azonos volt az ég szürkességével. Sztambul, mint gyakran, most is azt a széttörölt és bizonytalan silhouette-et mutatta, mint álmai ban, egykor, mikor messze utazott. A látóhatár szélén azonban, Nyugat felé, valami láthatóan elkülönített fekete folt tűnt fel, rózsaszínű alapon, mely a lenyugodott nap utolsó viszfénye, egy fekete folt: a nagy temető cziprusai. Szemeit reájuk szegezve gondolá: ott alszik ő ezen végtelen csendesség és elhagyatottság közepette a szerény márványkövek alatt, melyeket kegyeletből újból helyre állíttattam és meg-
aranyoztattam . . .

A sír csakugyan helyre volt állítva és mohammedán nőkre volt bízva, kiknek jámbor gondviselése bizonyára el fog még tartani néhány esztendeig, minthogy fiatalok. És azután? Vajon mindez meg fogja-e gátolni, hogy élete ezen időszaka, ifjúsága és szerelme ezen emléke mindjobban el ne távolodjék tőle s mind ijeszteőbben bele ne merüljön a muló idő és a mindenki által elfeledett dolgok mélységebe? Hát maguk ezek a máskülönben régiségük mellett is annyira tisztelt temetők mily jövőre számíthatnak? Midőn a minden oldalról fenyegetett Iszlám a szomszédos Ázsiára fog majd szorítkozni, az új jövevények mit fognak kezdeni a régi sírok ezen tömegével? Nédzsibé sírkövei is el fognak tűnni akkor, annyi ezer mással egyetemben . . .

Úgy látszott most neki, mintha ezen sokáig haloga-

tott kötelesség teljesítésével, a mely által úgyszólván leróttá adóját a kis halottal szemben, széttörte volna az utolsó kapcsolatot is, mely még a kedves multhoz fűzte; mindennek vége volt visszavonhatatlanul . . .

Este ebéd és bál volt az angol nagykövetségen, a hová el kellett mennie. Mindjárt itt lesz az öltözködés ideje. Inasa gyujtogatta a lámpákat és kikészítette frakkját. A ciprus erdőben tett látogatás után a fekete csarsafos kis török nők társaságában mily teljes eltérés korban, környezetben és gondolatokban! . . .

Mikor elhagyta az ablakot, hogy bele fogjon az öltözködésbe, hópelyheket látott hullani: az első hó . . . Esett a hó ottan, a nagy temetők magányában.

Másnap reggel megkapta azt a levelet, melyet barát-nőitől kért háremükbe való szerencsés visszaérkezésükről.

Ramazán 4.-e, este 9 órakor.

Teljes épségben érkeztünk haza, André barátunk, de nem minden nehézség nélkül. Nagyon késő volt már, épen a megengedett idő legvégén, azután meg egy barátnőnk, a ki tud a dologról, szórakozottságból ellenmondásba keveredett önmagával. A dolog elsímult, de a házbéli öreg nénik és öreg bácsik azért gyanítanak valamit.

Hálás szívvel köszönjük a bizalmat, melyet irántunk mutatott. Most ez a sír kissé a mienk is, ugyebár, és gyakran fogunk odamenni imádkozni, ha elhagyta országunkat.

Ma este oly távol érzem magam Magától és mégis mily közel van pedig! Ablakomból láthatnám odafenn Pera magaslatán ama nagykövetségi szalón világosságát, a hol Ön most tartózkodik és nem értem, hogyan szórakozhatik, a mikor mi ilyen szomorúak vagyunk. Azt fogja mondani, hogy nagyon követelő vagyok: az vagyok csakugyan, de nem magamért, *másért*.

Ebben a perczben Maga kétségkívül víg, körül van véve asszonyoktól és virágoktól, melyek elbájolják szellemét és szemét. Mi pedig ezen alig megvilágított hideg és sötét háremben, mi sírunk.

Sírunk az életünk miatt. Mily szomorú és üres ez a mai est! Ez az est még inkább, mint a többi esték. Vajjon az a tudat tesz-e szerencsétlenebbé, hogy Magát oly közel és mégis oly messze érezzük?

Dzsenan.

És én, Melek, tudja-e, hogy mit fogok most mondani Magának? Hogy hogy' mulathat maga a fényben, midőn mi, három, cziprusfáról lehullott ágacska előtt sírunk. Itt vannak előttünk, mekkai fából készült szent ládikában; szaguk éles és nedves, belénk hatol és elszomorít... Tudja ugyebár, *honnán* vittük el őket...

Hogy is lehet Ön bálban ma este, és hogyan nem gondolhat azokra a kínokra, melyeket okoz, azokra az életekre, melyeket útjában összetört. Nem tudom elgondolni, hogy nem gondol ezekre a dolgokra, mikor mink, idegen és távoli nővérek sírunk miattuk.

Melek.

XXXII.

Megírták neki, hogy Ramazán havában fogságuk még szigorúbb lesz az egész napi imák, szent felolvasások és böjt, de különösen az esti társadalmi élet miatt, mely a böjt ezen havában kivételes fontosságra emelkedik: nagy, «iftar»-oknak nevezett pompás ebédek, melyek pótolják a napközi böjtölést s a melyekre sok vendéget szoktak hívni.

S íme, épen ellenkezőleg, Ramazán hava még megkönnyíté leglehetőlenebb, szinte ijesztő tervüket: ott fogadni André Lhéryt magában Kasszim-Pasában, Dzsenan lakásában, két lépésnyire Hüsznügül asszonyságtól!

Sztambult az Iszlám böjtje alatt fel sem lehet ismerni. Este ünnepségek és lámpák ezrei, néppel telt utcák, tűz-koszorús mecsetek, nagy fénykarikák mindenütt a levegőben, a minaretekre helyezve, melyek alig láthatók, annyira hasonlít színük az ég s az éjszaka színéhez. Ezzel szemben azonban általános álmodozás egész nap, a keleti élet megakad, a boltok be vannak zárva, a számtalan kis kávéházban, melyek rendszerint sohasem ürülnek meg, nincs nargilé, nincs beszélgetés, csupán néhány a virrasztás és böjtölés által elfárasztott arcú alvó terül el a padokon. A házakban egészen napnyugtáig ugyanaz a kábultság, mint kívül. Különösen Dzsenannál, a hol a szolgák olyan öregek voltak, mint az urak, mindenki aludt, a szakálltalan négerék ép úgy, mint a bajszos, övükben pisztolyt hordozó örök.

1322 Ramazán 12-én, a vakmerő vállalkozás előre megállapított napján, a nagymama és a nagybácsik szerencsésen náthások voltak s szobájukban maradtak, Hüsznügül asz-

szonyságnak pedig — váratlan szerencse — két nap óta el volt rontva a gyomra egy iftar következtében s így ágyban maradt.

Andrénak két órákor kellett megjelennie, pontosan ebben a perczen, ebben a másodperczben; megmondták neki, hogy a falhoz húzódva jöjjön, nehogy meglássák a kiszögellő ablakokból és csak akkor lépjen be a nagy kapun, ha az első emelet rácsozatán keresztül fehér kendő szegélyét mutatják neki, a mi a rendes jel volt.

Ez egyszer csakugyan félt; félt miattuk és félt magáért, nem a közvetlen veszély, hanem az európai, általános botrány miatt, a mely kétségtelenül bekövetkeznék, ha meg hagyja fogni magát. Lassan jött, óvatosan vizsgálódván mindenfelé. Szerencsés körülmény volt az, hogy Dzsenának házával szemközt nem volt ház, hanem hogy ez, mint a szomszédság összes házai, a túlsó oldalon lévő nagy temetőre nézett; szemben csak öreg ciprusok és sírok voltak; erről az oldalról, melynek magánya ma a novemberi ködbe burkolódzott, nem jöhetett semmiféle pillantás.

A fehér jel ott volt a helyén; nem kellett tehát visszafordulni. Belépett, mint valaki, a ki fejjel lefelé a mélységbe ugrik. Fényes, régi stílusú előszoba, melyből hiányoztak a fegyveres és aranyruhás örök. Melek maga állott fekete csarsafban az ajtó mögött és nevető hangján ezt kiáltá neki:

— Gyorsan, gyorsan! Szaladjon!

Együtt, négyesével szaladtak fel a lépcsőn, mint a szél futottak végig a hosszú folyosókon, betörték Dzsenan lakosztályába, a ki remegve várt és utánuk kétszer ráfordította a zárt.

Hangosan felnevettek, pajkos nevetésükkel, mely a daczot jelentette mindenkivel és mindennel szemben, valahányszor csak valami közvetlenebb veszélyen felülkerekedtek. Dzsenan vig kis diadalmi hangon mutatta a kulcsot, melyet kezében tartott: kulcs, lakat, mily forradalmi újítás egy háremben! Csak tegnap kapta meg az engedélyt rá, úgy látszik és el volt telve a diadal érzetével. Ő, Dzsenan, de Zejneb és Melek is, a ki hanyagúl levetette csarsafját, halványabbak voltak mint rendesen, a szigorú böjt miatt. Különben is egészen új színben tűntek ma fel André előtt,

ki sohasem látta őket másnak, mint odaliszkoknak vagy szellemeknek: nagyon elegáns európai nők módjára voltak fésülve és öltözve, az egyetlen részlet, mely kissé keletiekké tette őket, az egészen kicsiny, fehér és ezüstszinű gazeból való czirkassziai fátyol volt a hajon, mely aláhullott vállukra.

— Azt hittem, hogy idehaza egyáltalában nem tesznek fel fátyolt? — kérde André.

— Dehogy nem, mindig. De csak ezeket a kicsiket.

Legelőször a zene-szalónba vezették, a hol három más, a veszedelmes kalandra meghívott nő várt. Bonneau de Saint-Miron kiasszony, Tardieu kisszasszony, Melek volt nevelőnője s végül egy szellem-nő, Übejdé Hanum, az École Normale végzett növendéke és philosophia tanárnő egy kis-ázsiai leány-lyceumban. A két franczia nő épen nem érezte magát biztonságban és sokáig habozott a kísértés és az eljövétel előtt való félelem között. Saint-Miron kisszasszony, teljesen úgy látszott, mintha ezt mondaná magának: «Én vagyok, sajnos, első oka ezen leírhatatlan szerencsétlenségnek, hogy André Lhéry személyesen tanítványom lakásába jön!» Mindazáltal beszélgettek ők is, mert nagy kedvük volt rá s André büszke és mégis naiv lelket fedezett fel e két félig-meddig öreg lányban, a kik különben finomak és igen műveltek voltak, oly regényes lelkesedéssel azonban, mely 1904-ben már kissé elavult volt. A könyvről beszéltek neki, melynek tudták a címét s mely igen érdekelte őket:

— Az *Ébredők* több lapja meg van már írva, úgy-e bár, mester?

— Istenem, dehogy, — felelé nevetve — egy sincs még megírva!

— Én jobban is szeretem — mondá Dzsenan André-nak, kinek hangja meglepő volt s úgy hangzott, mint valami földöntúli zene, még más, szintén igen bájos hangok mellett is. — Majd ha elmegy, fogja megírni ezt a könyvet: így legalább kapocsul fog szolgálni köztünk néhány hónapig; ha pedig szüksége lesz valami adatra, ír majd nekünk.

André, ki azt hitte, hogy udvariasságból a szellemnőhöz is kell szólania, azt kérdezte tőle a lehető legközönsé-

gesebb hangon, hogy meg van-e elégedve növendékeivel, az ázsiai török lányakkal. Valami pædagogusi választ várt, mely ép oly közönyös lesz, mint kérdése. De a komoly és kedves hang, mely a fekete fátyol alól kihallatszott, ezt mondá neki, tiszta francziasággal, a mit nem várt:

— Nagyon meg vagyok elégedve, sajnos! . . . Nagyon is hamar tanulnak és nagyon is értelmesek. Sajnálom, hogy én vagyok az egyik eszköz, mely ezen leendő asszonyokba beoltja a szenvedés mikrobáját. Sajnálom mind e kis virágokat, a kik így hamarabb fognak elhervadni, mint nyilt-szívú nagyanyáik . . .

Ezután a Ramazánról beszélgettek. Böjt egész nap természetesen, apró munkák a szegények számára és jámbor felolvasások: e hóban minden mohammedán nőnek újólág el kell olvasnia a Koránt, a nélkül, hogy csak egy sort is kihagyna belőle; a három fiatal nő, ki az egyensúlyvesztés és hitetlenség daczára csodálattal tisztelte az Iszlám szent könyvét, sem akart a szabály ellen vétetni, s Koránjuk ott feküdt előttük s zöld szalag jelölte benne, hogy meddig jutottak az olvasásban.

Napnyugta után következnek az *iftar*-ok. A szelamlikban a férfiak *iftar*-a, útána ima, melyben a meghívottak, urak és szolgálók együtt vesznek részt a nagy teremben, ki-ki letérdepelve mihrab-os szőnyegére. Dzsenanéknál ezt az imát egy kertész énekelte el minden este, az egyetlen, a ki fiatal volt és a kinek müezzim-i hangja betölté az egész lakást.

A háremben asszonyok *iftar*-a.

— A fiatal török nők ezen összejövetelei — mondá Zejneb — ritkán lépik túl a komolyság határát a Ramazánban, midőn lelkünk fenekén felébred a mysticismus és a szóba hozott kérdések életről és halálról szólnak. Mindig ugyanaz a tűz, ugyanaz a láz kezdetben. S mindig ugyanaz a szomorúság, ugyanaz az elkedvetlenedés fog el a végén, midőn az összes dogmákról és összes világnézetekről folytatott két órai vitatkozás után azt találjuk, hogy ott vagyunk a hol voltunk, abban a tudatban, hogy gyöngé, tehetetlen és szegény teremtetések vagyunk! A remény azonban olyan állhatatos érzelem, hogy ha kísérleteink kudarczot vallanak is, megvan még az erőnk, hogy másnap új úton kísértsük meg elérni az elérhetetlen czélt . . .

— Mi, a fiatal török nők — tevé hozzá Melek, egy mérges növény maréknyi magvai vagyunk, mely sarjad, ellenáll és megnő, daczára a vízhiánynak, a hidegnek és néhány ismételt *«levígás»*-nak is.

— Igen — mondá Dzsenan — de két csoportba lehet osztani bennünket. Először vannak azok, a kik, hogy meg ne haljanak, megragadnak minden alkalmat a szórakozásra, feledésre, azután az erősebbek, kik a jó cselekedetekben keresnek menedéket, mint például Dzsavidé, az unokanővérünk; nem tudom, hogy maguknál a szegények kis nővérei több jót tesznek-e vajjon és több lemondással; háremeinkben pedig annyi más van, a ki olyan, mint ő. Igaz, kénytelenek titokban működni, s a jótékonysági egyletekre nézve teljes tilalom áll fenn, mert uraink helytelenítik a nép asszonyaival való érintkezést, attól való félelmökben, hogy pessimismusunkat, megzavarodott gondolatainkat és kételyeinket átültetjük beléjük is.

Melek, kinek a hirtelen közbeszólások voltak különlegessége, azt javaslá, próbálják meg, hová bujna el André hirtelen nagy veszély esetén; a szögletben levő állvány mögé kellett volna bujnia, melyen festmény volt s a melyet brocart-ok díszítettek:

— Ez már túlságosan nagy óvatosság, mondá ő maga, mert semmi sem fog történni. A család egyedüli épkezáló embere e perczben atyám, s ő aligha fogja elhagyni Jildizt, a moghreb-i ágyúlövés előtt . . .

— Igen, de ha — jegyzé meg André — valami váratlan esemény idő előtt hozná haza?

— Hárembe nem lép be az ember bejelentés nélkül. Azt izennők neki, hogy egy török hölgy, Übejdé Hanum van látogatóban nálunk, s bizonyára őrizkednék attól, hogy átlépje a küszöböt. Mi sem könnyebb ennél, ha az ember feltalálja magát . . . Nem, csupán kimenetele nemsokára lesz kissé kínos.

A zongorán egy, Dzsenan kezétől írott nocturne lapjai heverték, melyet az imént szerzett s André szerette volna, hogy eljátszsza, minthogy csak távolból hallotta még játszani, midőn éjszaka boszporusi ablakai alatt csónakázott. De nem, Ramazánban nem mertek volna zenélni. És mily meggondolatlanság lett volna felébreszteni az alvó nagy házat, melynek álma e perczben annyira szükséges volt!

Dzsenan szerette volna, hogy barátja, fiatal leányi íróasztalára támaszkodva írjon valamit — azon íróasztal mellett, melynél egykor, abban az időben, midőn André csak álomszerű személyiség volt még előtte, írogatta naplóját s rá gondolt. Bevezették tehát a nagy szobába, a hol minden fehér, pompás és egészen modern volt. Meg kellett néznie társaságukban a rácsos redőnyű, mindig csukott ablakokon keresztül gyermekkoruk jól ismert kilátását, a hol a szürke és lassú öregség is minden bizonynyal lassan-lassan utól fogja érni őket: mindenféle korú cziprusok és sirkövek, odalenn pedig, mintegy a mélység fenekén, az Aranyszarvnak ma fénytelen és nehéz vize, mely ónabroszhoz hasonlít, azon túl pedig a téli ködbe merülő Sztambul. Néznie kellett a befelé épített szabad ablakokon keresztül a régi, magasán körülfalazott kertet is, melyet Dzsenan leveleiben leírt: «Oly magányos kert, mondá, hogy fátyol nélkül sétálhat az ember benne. Különben is, valahányszor csak lemegyünk, ott vannak négereink, hogy eltávolítsák a kertészeket.»

A kert végében, a hol platánok fonták össze óriási, kopasz, szomorúan szürke ágait, valóságos fogságban levő kis erdő képe látszott csakugyan; ezek alatt sétálhattak a nélkül, hogy bárki is észrevette volna őket.

André áldotta a vakmerőségek azon segédkezését, mely lehetővé tette, hogy megismerhesse ezen lakást, mely anyyira el volt zárva szemei elől... Szegény kis, néhány hónapi bolygó élete vége felé talált barátnők, kiket a végzet rendelése szerint el kellett hagynia mindörökre! Így legalább, ha visszagondol rájuk, fogságuk kerete pontosan fog feltűnni emlékezete előtt...

Itt volt most a távozás komoly órája. André jóformán elfelejté közöttük a helyzet valószínűtlenségét és a midőn a kimenetelről volt szó, úgy érezte ismét, mintha elevenen patkányfogóba került volna, melynek kijárása bejövetele után összeszűkült és tuskéssé vált volna.

Több fürkésző körútra indultak; minden rendben volt, egyedül egy személy volt fölösleges, egy Juszuf nevű néger, a ki csökönyösen őrizte a nagy előszobát. Az ő számára hamarosan ki kellett tehát találni valami hosszas és sürgős megbízást:

— Megvan, — mondá hirtelen Melek. — Bújjon csak el, André. Ide fogjuk híni, ez óriási lesz!

Majd midőn megjelent:

— Jó Juszufom, igazán sürgős megbízásom van. Szaladj fel Perába gyorsan és végy meg nekünk egy új könyvet, czímét felirom egy papirosra: szükség esetén bemész a nagy utcza valamennyi könyvkereskedésébe, de vissza ne gyere nélküle!

S ezt írta a legcsekélyebb nevetés nélkül a papirosra: «*Az ébredők*, André Lhéry utolsó regénye.»

Körüljárta még egyszer a folyosókat, itt-ott parancsot osztott ki, hogy máshol foglalkoztassa a cselédeket, majd visszatért és kezén fogva André-t, vad futással leszaladt vele s kissé idegesen kitolta a kapun.

André elindult, közelebb húzódván a régi falakhoz, mint valaha, s azon aggódott, hogy a talán túlságos zajjal becsapott ajtó nem fog-e újból kinyitni egy csomó revolverrel és bottal felszerelt néger előtt, kik elfogására indulnak.

Bevallották neki másnap hazugságukat, a czirkassziai kis fátýolokat illetőleg. Odahaza bizony nem viseltek semmiféle fátýolt. Az azonban, hogy férfinak megmutassa a haját, de különösen, hogy *megmutassa a nyakát*, illetlenebb dolog a mohammedán nő előtt, mint az arcz megmutatása és nem tudták rászánni magukat.

XXXIII.

Dzsenan levele Andréhoz.

1322, Ramazán 14.-e (1905 november 25.).

Tudja, barátunk, hogy holnap van Ramazán közepe, s hogy a török hölgyek ilyenkor mind elszállnak hazulról; nem jönne el kocsikázni két órától négyig Sztambulba Bajazidtól Szadé-Basé-ig?

Nagyon el vagyunk foglalva e perczben iftarainkkal, de nemsokára szép kirándulást fogunk rendezni az ázsiai parton: ez Melek eszméje és meglássa milyen jól fogjuk kieszelni.

Dzsenan.

Ezen a «holnapon» déli szél fújt és szép őszi nap sütött részegítő langyosságban és fényben, nagy öröme a szép elfátyolozottnak, kiknek minden évben csak két vagy három napon volt ekkora szabadságuk. Csukott kocsi-ban kocsiznak ki természetesen, a kocsis mellett az eunuch-al a bakon, megvan azonban az a joguk, hogy felemel-jék a redőnyt, leereszszék az ablakot, — és kocsijukat hosszabb időre megállítva, nézzék egymást, a mi a közön-séges napokon tilos. Bajazidtól Szadé-Basé-ig egy kilo-méter járás körülbelül Sztambul közepén, tiszta török, igen régi utcákon keresztül, melyek az óriási mecsetek, árnyékos halotti kertek és szent kutak mellett haladnak el. E rendszerint nyugodt, oly kevéssé a modern előkelőségek számára épült városrészekben mily különös ez a kocsi-sor, mely Ramazán közepén összegyűlik! Száz meg száz hintó és landauer áll itten vagy halad előre lassú lépés-ben, az óriási város valamennyi részéből érkezve, még a Boszporus mentén egymásra halmozott palotákból is. Ben-nük csupán asszonyok, díszbe öltözött asszonyok; a még a szemet is elfedő jasmak elég átlátszó, hogy ki lehessen találni az arcz többi részét; a háremek összes szépségei, a rózsás és szőke czirkassziai nők s a barna és halavány török nők majdnem láthatók ma kivételképen. Kevés férfi jár-kei a nyitott ajtók körül, európai egy sem: a hidak másik oldalán, Perában, sohasem tudja senki, hogy mi tör-ténik Sztambulban.

André kereste három barátnőjét, a kik úgy látszik, nagyon kiöltözködtek az ő tiszteletére. Igen soká kereste őket, de nem tudta megtalálni annyi nép közt. Midőn a kocsikázók hazafelé indultak elzárt háremeikbe, ő is el-távozott, kissé csalódottan; annyi szép s a mai napon a boldogságtól mosolygó szem láttára, melyek oly naívu-l fejezték ki örömeiket a miatt, hogy egyszer kedvük szerint a szabadban sétálhatnak, jobban megérté ezen az estén, mint valaha az elzártág halálos kinjait.

XXXIV.

Ismertek a Márvány-tenger partján, az ázsiai oldalon egy kis magányos fővenypartot, mely, mint mondák, meg van védve a Boszporuson dühöngő szélről s oly langyos, mint egy narancsokkert. Egy barátnőjük lakott épen ezen a tájon, a ki felajánlá ezt a nagyon is elfogadható alibit és kész volt bizonyítani, hogy egész nap magánál tartotta őket. Elhatározták tehát, hogy meg fogják kísértetni itt tenni meg utolsó együttes sétájukat a közeli elválás előtt, mely oly könnyen a nagy és végleges elválás lehetett, minthogy André nemsokára két hónapi szabadságra Franciaországba volt hazautazandó, Dzsennának pedig nagyanyjával kellett elutaznia bunar-basi-i birtokán tölteni el a hideg évszakot. Kettejük között a viszontlátás csak a következő esztendő tavaszán következhetik be s addig még annyi dráma történhet . . .

1904 december 12-e az ezen sétára ezernyi tervezgetés és csel után kiválasztott vasárnapi nap, egyike volt ama gyönyörű napoknak, melyek ezen változékony éghajlat alatt hirtelen állnak be a tél közepén két hóeséses időszak között és valóságos kis nyarat idéznek elő. Az Aranyzarv hidján, mert innen indulnak a kis gőzösök az Ázsiai Lépcsőfokokhoz, találkoztak a déli nap hevében, de meg sem moczczan-tak, mint oly utasok, a kik nem is ismerik egymást és, — mintegy véletlenül ugyanarra a hajóra szállva, — elfoglalták szabályszerűen a mohammedán nők számára fentartott hárem-szobát, miután elbocsájtották négereiket és néger nőiket. .

A szép tiszta idő következtében ma óriási néptömeg indult sétálni a másik partra. Velük egy időben mintegy ötven szellem-nő is hajóra szállt s a midőn kikötöttek a szkutarii Fokoknál, André, ezen sok egyszerre kiszálló fekete fátyol közepette zavarában előbb rossz útra indult s három oly nőt követett, a kiket nem kellett volna követnie s így majdnem óriási botrányt idézett elő. Szerencsére nem voltak olyan elegáns külsejűek, mint az amott lépkedő trio, s így elhagyta őket az út első kanyarulatánál, egészen megzavarodva s iparkodott utól érni három barátnőjét, kik most már az igaziak voltak.

Bérkocsit fogadtak, egyet négyüknek, a mi falun megengedett dolog. André bej gyanánt, a diszbhelyre ült, ellentétben a mi nyugati szokásunkkal, Dzsenan melléje, Zejneb és Melek pedig szembe, az elülső padkára. Midőn a lovak elindultak, mindhárman hangos nevetésre fakadtak fátyoluk alatt, mert örültek a csiny sikerültének, estig tartó szabadságuknak, ifjuságuknak, a tiszta időnek és a távoli kék égnek. Hiszen gyermeki jókedvükben igen gyakran valósággal bájosak voltak sötét kriziseik között, még Zejneb is, a ki el tudta felejtetni betegségét s a halál megkívánását. Mosolygó, könnyed megvetéssel daczoltak mindennel, a teljes elzáratással, a száműzetéssel vagy esetleg valami még súlyosabb büntetéssel.

A mint előre haladtak a Márvány-tenger partján, az állandó boszporusi szellő mind gyengébb és gyengébb lett. A kis öböl távol volt, de langyos levegőben fürdött, a mit előre tudtak, s annyira nyugalmas volt magányában, annyira megnyugtató rájuk nézve teljes elhagyatottságában! Egyenesen Délnek nyilott s egy kicsike kis sziklapart övezte, szándékosan felállított védőfal gyanánt. A finom homokon otthon érezhették magukat, mert el voltak zárva a tekintetek elől, akár egy hárem körülfalazott kertjében. Nem lehetett látni egyebet, mint a pusztá Márvány-tengert, egyetlen egy hajó, egyetlen egy ráncz nélkül, csupán az ázsiai hegyek vonalával a látóhatár szélén. Teljesen mozdulatlan volt ma, mint a szép nyugalmas szeptemberi napokon, de kissé talán nagyon is halavány kék, mert e halaványság a napvilág daczára téli szomorúságot idézett elő: az ember azt mondhatta volna, hogy valami fagyó félben levő ezüstszerű folyadék. S azok a hegyek, ott messze, szintén vakító hóval voltak már borítva.

Ha az ember felment a kis sziklafalra, nem láthatott egyetlen egy élő lelket sem a köröskörül szétterjedő, kissé kopár és elhagyatott síkságon. Felemelhették tehát fátyolukat mind a hárman egészen a hajukig és szinte meg-részegedtek a tiszta levegőtől; André sohasem látta még a napfényben, szabadban, annyira fiatal, de most a rendesenél kissé halványabb arcukat; sohasem érezték még magukat ennyire teljes biztonságban együtt, a vállalkozás örült kockázata s az esti visszatérés nehézségei daczára.

Előbb a földre ültek, hogy a sztambuli divatos czukrásznál vásárolt bonbon-jaikat megegyék. Azután végig fürkészték a kedves öböl összes zugait, melyek ezen a delutánon titkos birtokukká váltak. A körülmények, az akarat s a vakmerőség csodás összetalálkozása egyesítette itt ezen csodálatosan verőfényes és az oroszországi szél rohamai közt szinte nyugtalanítóan szép és rövid deczemberi napon ezeket a látogatókat, kik annyira különböző világokból érkeztek ide, s kiket első végzetük szinte arra szánt, hogy sohase lássák meg egymást. André, bámulva ennek a Dzsenannak szemeit és mosolyát, a ki holnapután már elutazik maczedóniai palotájába, meg tudta becsülni mind azt, mi e másodperczben oly ritka és újból többé fel nem található volt. Mindazok a lehetetlenségek, melyeket ki kellett játszani ma a végből, hogy találkozhassanak itt, ezen halavány téli tenger előtt, mindezek a lehetetlenségek fel fognak merülni holnap is és mindig; ki tudja? talán nem fogják viszontlátni egymást többé soha sem, legalább is ily bizalommal és ily nyugalomban nem; oly óra ez tehát az életben, melyet fel kell jegyezni, be kell vésni, meg kell védeni, a mennyire csak lehet, a nagyon gyors feledéstől...

Egyikük felváltva mindig felment a sziklafalra, hogy a veszélyeket már távolabbról jelezhesse. Egyszer csak az őrt álló, a ki Zejneb volt, jelenté, hogy egy török közeledik a tenger mellett ugyancsak három felemelt fátyolu hölgy társaságában. Azt találták, hogy ez a találkozás nem veszélyes, csak leeresztették egy időre fekete gaze-aikat arcukra. Midőn a török, kétségkívül egy igazi, háreme hölgyeit sétáltató bej, arra ment, ezek szintén leeresztették fátyolukat, André miatt; a két férfi megnézte egymást, szórakozottan, minden bizalmatlanság nélkül egyik a másikkal szemben: az ismeretlen nem habozott az öbölben talált férfit és nőket egy család tagjainak tekinteni.

A lapos kis kavicsok, szinte e célra faragva, melyeket a Márvány-tenger csendes hullámai gondosan sorokba raktak a homokon, eszébe juttatták egyszerre Andrénak egyik ifjúkori játékát és megtanítá három barátnőjét, hogyan kell úgy dobni a kövecskéket, hogy sokáig a tenger síma felületén ugráljanak; nagy kedvvel neki is fogtak, de siker nélkül... Istenem! mennyire gyermek, kaczagó és egyszerű

volt ma ez a három szegény kis bonyolódott lelkű lány, különösen ez a Dzsenan, ki annyi fáradsággal iparkodott elrontani életét!

Ezen páratlan óra után elindultak kocsijukhoz, mely ott várt messze, hogy visszavigye őket Szkutariba. A hajón természetesen már nem ismerték egymást. Rövid átkelésük alatt együtt élvezhették Sztambul csodás feltünését a tiszta esték világításában. Épen szemben velük húzódott el Sztambul; a Régi Szeraj barátságtalan, ormokkal diszített bástyái, melyeket a Márvány-tenger rózsaszín-ezüstös felülete fűrészt; fölötte a minaretek és kupolák tömege, egy másféle, szintén deczemberi, de kevésbbé ezüstszerű, a tengernél kevésbbé halavány és inkább az aranyra emlékeztető rózsaszínű alapon . . .

XXXV.

Dzsenan levele Andréhoz másnap.

Megmenekültünk most is! Óriási nehézségeink voltak a hazatérésnél; de mostan nyugton vagyunk idehaza . . . Észrevette az érkezésnél, hogy Sztambulunk milyen volt?

Ma eső és olvadt hó csapkodja ablakainkat s a jeges szél szomorúan sipol ajtaink előtt. Mily boldogtalanok lettünk volna, ha ez a vihar tegnap következett volna be! Most, hogy sétánk már a múlté s egy csak szép álom emléke maradt meg nekünk, hadd dühöngjenek a Fekete Tenger összes viharjai . . .

Nem fogjuk már viszontlátni egymást elutazásom előtt André; a körülmények nem engedik meg, hogy még egy találkozást rendezzünk Sztambulban; búcsúmat küldöm tehát, kétségkívül egészen tavaszig. De meg akarna-e tenni egy szívességet, melyet magától kérek? Egy hónap múlva, ha majd elindul Franciaországba, minthogy hajón akar utazni, vigyen magával fezt s válassza a szaloniki-i vonalat: hajó néhány órára megáll Szalonikiban és tudok módot rá, hogy találkozassunk. Egyik négerem fogja elvinni a hajóra üzenetemet. Ne utasítsa vissza.

Kisérje a boldogság hazájában, André! . . .

Dzsenan.

Dzsenan elutazása után André még öt hétig maradt Konstantinápolyban, s viszontlátta Zejnebet és Meleket.

Midőn elérkezett két hónapi szabadságának kezdete, a megjelölt vonalon indult el s magával vitte fezt, de Szalonikiban semmiféle néger nem jelentkezett a hajón. Szaloniki-i tartózkodása nagyon szomorú volt tehát, minthogy várakozásában csalódott, és Nedzsibé emléke miatt is, a mely itt lebegett ezen város és a környék kopár hegyei fölött. El kellett indulnia a nélkül, hogy hírt kapott volna új barát-nőjéről.

Néhány nappal Franciaországba való érkezése után ezt írta neki Dzsenan:

Bunar-basi, Szaloniki mellett, 1905 január 10.

Mikor és ki által küldhetem postára a mit írni akarok Magának, itteni őrzött voltom mellett?

Maga távol van s nem vagyunk biztosak benne, hogy vissza fog-e jönni. Unokanővéreim elmondták búcsújukat és szomorúságukat távozása óta. Mily különös dolog, André, ha az ember meggondolja, hogy vannak olyan lények, a kiknek végzetük magukkal hurczolni a szenvedést, a mely szenvedés azután meglátszik mindenben, a mi a közelükben van! Maga is ilyen lény s ez nem a Maga hibája. Végtelenül bonyolódott fájdalmakban szenved, vagy talán végtelenül egyszerűben. De szenved; lelkének rezgései mindig szenvedésben nyilatkoznak meg. Valaki közeledik Magához: vagy meggyűlöli, vagy megszereti. Ha megszereti, szenved Magával, Magától, Maga miatt. Ezeknek a konstantinápolyi kicsikének életében Maga egy sugár volt az idén; muló sugár, azt tudták előre. Most pedig szenvednek az éjszaka miatt, melybe visszasülyedtek.

Hogy én nekem mi volt Maga, egy nap talán meg fogom mondani. Az én szenvedésem kevésbbé abban van, hogy elutazott, mint abban, hogy találkoztam Magával.

Bizonyára haragudott rám, hogy nem találkoztunk Szalonikin való átutazásakor. A dolog magában lehetséges lett volna, valahol a környéken, mely ép oly elhagyatott, mint a maga Nedzsibéje idejében. Lett volna tíz percünk a magunk számára, hogy néhány búcsúsót, egy kézszerítást váltsunk. Igaz ugyan, hogy szomorúságomat ez nem enyhítette volna, sőt ellenkezőleg. Oly okokból, melyeket elhallgatok, nem tettem meg. De nem a veszélytől való félelem tartott vissza, ó korántsem; ha tudtam volna, hogy midőn magához megyek, a halál áll lesben vissza-

térésem útján, nem haboztam, nem tépelődtem volna s elvittem volna Magának, André, szívem búcsúját, úgy, a hogy szívem akarná Magának elmondani. Mi mai török nők nem félünk a haláltól. Nem feléje kerget-e a szerelem? Vagy ugyan mikor volt ránk nézve a szerelem egyértelmű az élettel?

Dzsenan.

Melek, mert neki kellett Franciaországba továbbítania ezt a levelet, ugyanazon boríték alatt a maga megjegyzéseit is hozzáfűzte e levélhez:

Hosszasan gondolva Magára, barátunk, megtaláltam, biztos vagyok benne, szenvedésének több okát. Ó, jól kiismertem mostan! Mindenek előtt maga mindent örökkévalóvá szeretne tenni és nem élvez soha semmit teljesen, mert azt gondolja magában: «Ugy is vége lesz.» Azután meg az élet annyira elhalmozta minden jóval, annyi jó dolog volt a keze között, a miből csak egy is elég volna másnak a boldogsághoz, hogy mindent kiejtett a kezéből, mert túlságosan nagy bőségben volt. De a Maga legnagyobb baja az, hogy nagyon sokan szerették és nagyon sokan meg is mondták Magának; nagyon éreztették, hogy pótolhatatlan azon életekben, melyekben megjelent; mindig megelőzték; sohasem volt szüksége rá, hogy lépést tegyen bármily érzélem útján: minden egyes esetben csak várnia kellett! Most aztán érzi, hogy minden üres, mert *Maga, Maga nem tud szeretni*, csak szerettetni Magát. Higgye el nekem, szeressen Maga is, akárkit, egyikét számtalan szerelmeseinek és meglássa, hogy ez meg fogja gyógyítani.

Melek.

Dzsenan levele nem tetszett Andrénak, nem találta elég természetesnek. «Ha érzelve, gondolá, annyira mély volna, első sorban és mindennek daczára búcsúzni kívánt volna tőlem, akár Sztambulban, akár Szalonikiban; ennek *irodalom* íze van.» Úgy érezte, mintha csalatkozott volna; benne való bizalma ingott meg s szenvedett belé. Feledé, hogy keleti nő, a ki mindenben túlzóbb, mint az európai és különben is sokkal kifürkészhetetlenebb.

Épen gyermeknek akarta nevezni válaszában, mint a hogy szokta némelykor: «Oly lény, a ki magával hurezolja a szenvedést! Ott volnánk tehát a *végzetszerű férfinál*, a

kit maga is divatját múltnak tart 1830 óta . . .» De tartott tőle, hogy messzi talál menni és komoly hangon felelt, s azt írta neki, hogy érzékenyen bántotta az, hogy így hagyta eltávozni.

Semmiféle egyenes összeköttetés nem volt lehetséges vele, bunar-basi-i elvarázsolt királykisasszonyi palotájában; mindennek Sztambulon keresztül kellett mennie. Zejneb és Melek és még sok más czinkostárs kezén keresztül.

Három hét múlva ezt a néhány szót kapta Zejneb egy levelében:

André, hogy is bánthatnám meg Magát én, bármily szóval vagy cselekedettel, a ki semmi se vagyok Maga mellett? Nem tudja-e, hogy egész gondolatom, egész vonzalmam mily alázatos, s hogy Maga lábával taposhatja: hosszú, régi, de mégis szép rajzú szőnyeg, melyre lábainak joga van rálépni. Íme, ez vagyok én és Maga mégis haragudni, neheztelni tudna rám?

Dzsenan.

Teljesen keleti nővé változott vissza e levélben s André, kit ez elbájolt és meghatott, azonnal válaszolt neki, ragaszkodó vonzalmat tanusítva ezuttal annyival is inkább, mert Zejneb ezt tette hozzá a levélhez: «Dzsenan beteg ottan, hosszadalmas idegláz bántja, mely nagyanyánkat nyugtalanítja s az orvos nem tudja mire vélni.»

Hetekkel később Dzsenan ezen kis, szintén rövid, de csak olyan keleties levélben köszönte meg levelét, a milyen az előző volt:

Bunar-Basi, 1905. február 21.

Napok óta kérdeztem magamtól: hol van az a jó orvosság, mely meggyógyít? Megérkezett a jó orvosság, s szemeim, tágra nyílván, alig tudtak betelni vele. Szegény halavány ujjaim tartják fogva, köszönet érte. Köszönet ezért, a kissé Magamagából adott alamizsnáért, gondolata alamizsnájáért. Legyen áldva azért a békéért, melyet második levele magával hozott!

Boldogságot kívánok Magának, barátom, hálából azért a boldog perczért, melyet nekem okozott. Mélységes és édes boldogságot, oly boldogságot, mely bájjal töltsen meg egész életét, mint egy illatos kert, mint egy tiszta nyári reggel.

Dzsenan.

Betegem, láztól gyötörve, a kis fogoly ismét a karadzsiamiri síkság lakója lett, mint a hogy ismét gyermek válik az emberből. Ebben a keretben, mely megelőzte azt a bámulatos műveltséget, melyre oly büszke volt, André még jobban szerette őt.

Ezuttal is, Dzsenan néhány szava után ott volt Melek utóírata. Mindig rövid levelei ritkaságára vonatkozó szemrehányások után ezt írta:

Bámuljuk elfoglaltságát s azt kérjük, hogyan lehetnénk mi is annyira elfoglaltak, túlterheltek, hogy ne legyen időnk írni a barátainknak. Tanítson meg erre, legyen szíves. Mi nekünk, épen ellenkezőleg, egész nap van időnk írni, a mi szerencsétlenségünkre és a Maga szerencsétlenségére . . .

Melek.

PIERRE LOTI után, francziából

KÖNIG GYÖRGY.

HOC ERAT IN VOTIS . . .*)

Hoc erat in votis! . . . Horácz mind megnyerte :
Volt, földje, mezője, telke, háza, kertje ;
Erdős hegy is, melyről friss hullámit hajtva,
Csörgedező patak futott le az aljba.

Bő része hír-névben, nagy urak kegyében,
Büszkeség, önérzet, elégült szívében ;
S veszendő népe közt kétes nyeresége :
Hogy sokat szeretett s nem volt felesége.

Toldi költőjének szerényebb volt vágya,
Várta is, hogy azzal majd az ég megáldja ;
Addig várta, kérte, hogy a mit reméltett,
A földből sajátja öt-hat lábnyi tér lett.

De lantján soha sem szólt hízogató ének,
Dicsőítésére Czézárnak, Meczennek ;
Múzsája borának nincs semmi salakja,
Tiszta fényben ragyog előttünk alakja.

LÉVAY JÓZSEF.

*) Vonatkozással Aranyinak hasonló című költeményére.

UTOLSÓ VERS.

Majd lombhervasztó őszi időn, ha tán
Meglep a vágy az én sirom után,
S kijősz a temetőbe: egy zugában
Még egy virágzó sirra lelsz magában.

Az az enyém lesz!... Sok színes virága
Porló szivemből tör mind napvilágra.
Mind vers te hozzád, a mit el nem dallék,
Mind szerelem, mit néked meg nem vallek.

STECCHETTI után, olaszból

KOZMA ANDOR.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF EMLÉKEZETE.*)

Tisztelt ünnepelő gyülekezet!

A báró Eötvös József emlékét megünnepelni gyűltünk össze. Oly emléket, a mely mindnyájunk lelkét fölemelné, ha közülünk sokan nem is állottak volna a harminczhat év előtt elhunyt nagy költő, tudós és államférfiú munkásságának, élő alakjának varázsa alatt.

Még hallani vélem lágy rezgésű hangját, mely atyáskodó jósággal szólította a színe előtt megjelent, műveiért rajongó serdülő ifjút; még érzem nagy, fénylő szemeinek világító és melegítő sugarát, melyben annyi törhetetlen szívjóság, annyi elpusztíthatatlan ábránd egyesült egy, magasan kortársai fölött szárnyaló szellem sastekintetével.

Az már alkonyán volt annak a gazdag életnek, mely mélyen benyúlt hazánk történeti fejlődésébe s megbecsülhetetlen kincsekkel gyarapította nemzetünk szellemi világát. Az ő életének munkája a nemzet közkincsévé lett, a hála érte és a kegyelet, közérzületünk egy elemévé; de a mikor mi e hála és kegyelet oltárán áldozunk, jól esik szeretettel emlékezni meg arról is, hogy fényes pályája őt már kezdetén e vidékre hozta, hogy már a gyermekifjút rokonszenves emlékek csatolhatták e helyhez s hogy fiatal írói munkássága ennek a vidéknek, ennek a légkörnek is ihlete alatt állott, az alatt az ihlet alatt, mely a Petőfi, Tompa, Kerényi költői szellemét is majdnem egyidejűleg gazdagította.

Pulszky Ferencz emlékirataiban elmondja, hogy mikor 1827-ben Eötvösünk atyját, a későbbi tárnokot, Sárosmegye

*) Elnöki megnyitó beszéd, az Eperjesi Széchenyi-kör 1907 október 13-iki Eötvös-ünnepélyén.

főispáni székébe iktatták be, az ünnepélyre atyjával eljött az akkor 14 éves József is, ki — mint a főispán fia — már akkor bizonyos szerepet vitt az itteni társadalmi körökben s az ünnepélyek alkalmából rendezett műkedvelői előadáson zajos tapsokat aratott szinte művészi fuvolajátékával. Tíz évvel később, mint már kezdő hivatalnok, tiszteletbeli ülnöke a kerületi táblának, megint itt időzött Eötvös s nemcsak Pulszky Ferenczcel újította meg ismeretségét, hanem megismerkedett itt Sárosy Gyulával, a két Vahottal, Kerényi Friggyessel s későbbi sógorával Treforttal. Itt írta befejezetlenül maradt svájezi útleírását, dolgozott egy az Attila mondaköréből merített szomorújátékon s itt kezdte meg a *Karthaust*, melyből egyes részleteket föl-olvasott barátjának, Pulszkynak. Hogy e vidék költői képzeletét is foglalkoztatta, mutatja a *Molnárleány* című költeménye, melyben ezt olvassuk:

És szép a rózsa, a piros,
Virágzó teljében;
De szebb még a molnárleány
A Tárca völgyében.

Az első, regényes költői kísérletektől egészen addig az ercsi-i sírig, melybe aránylag korán láttuk leszállani a fáradhatatlan, szinte emésztő munkásságtól megtört férfiút: mily kimeríthetetlen változatosság és sokoldalúság képét nyújtja ez az élet, mely mégis a maga irányában, törekvésében vezető eszméiben és mozgó érzelmeiben annyira egységes és összhangzatos!

Számra kevés költeménye a gondolatok mélységével s a forma szépségével maradandó helyett biztosít Eötvösnek lyrikusaink között. Irt és fordított színműveket is, vigákat és szomorúakat s noha maga is legkevésbé látszott költői munkássága e termékeivel megelégedettnek, némely darabját ma is kedveli közönségünk. Regényei, úgy a történelemből, mint az egykorú társadalmi életből merítettek, szépírói működésének kétségtelenül legértékesebb alkotásai; noha majdnem egytől egyig irányregényeknek mondhatók, nem avúlnak el soha egészen; különösen *Karthausi*ja olyan, hogy az ifjúság bizonyos korszakára, hatását — azt hiszem — még a késő nemzedéknél sem fogja egészen elveszíteni. *Gondolatai* gyöngysorok, melyek nem fogynak

fényben, akárhány kézen mennek keresztül. Emlékbeszédei classikái példái az elmélyedésnek és az akadémiai rhetorikának. A százada uralkodó eszméiről a történet mélyreható ismeretével, a legműveltebb nemzetek állami intézményeinek biztos megítélésével irt s a gyakorlati politika szövevényeibe egy nemes emberbarát és bölcs szempontjáról bevilágító nagy tanulmánya más nyelvbe is átültetve számot tesz az államtudományok világirodalmában. Tudományos és szépirodalmunk körüli érdemeinek nem utolsója az újra fölélesztett Kisfaludy-Társaság s az Akadémia elnöki székében kifejtett tevékenysége.

És mind ehhez járul politikai s publicistikai szerepe. Már huszonnégy éves korában, európai útján szerzett tapasztalatai nyomán tanulmányt ír a *Szegénységről Irlandban*; egy évvel később véleményt ad a fogházjavítás ügyében; utóbb, Lukács Móricz barátjával együtt, behatóbban is földolgozta e kérdést s mikor az országgyűlés — nagyrészt az ő kezdeményezésök hatása alatt — bizottságot küld ki a büntetőtörvénykönyv előkészítésére, abban ő is munkás részt vesz. Időközben megindítja barátjával, Szalay Lászlóval az első magyar revuet, a *Budapesti Szemlét*, mely az első terv szerint szintén főkép publicistikai célokat szolgált volna; sűrűn írja a vezércikkeket a *Pesti Hírlapba*, védelmére kel Kossuthnak a *Kelet népe* támadásával szemben s *Reform* című terjedelmes röpiratában kifejti egész politikai programját, melynek megvalósításában azután mint törvényhozó és mint miniszter nagyhatású parlamenti szónoklataival s kormányzati tevékenységével élénk részt vesz. A 48-iki nagy belső átalakulás több irányeszméjét ő mondta ki először s a szabadságharcz leveretését követő absolutismus enyhülése után rendkívül elterjedt német röpirataival ő készíti elő a kormánykörökben, az ausztriai és európai közvéleményben a kiegyezés talaját. Két ízben állittatván élére a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak, a rendelkezésére állott rövid idő s a kezdet nehézségei ellenére az egyetemi tanszabadság, a vallásfelekezetek egyenjogúsága, a tankötelezettség és a népoktatás rendezése ügyében korszakos törvényeket hoz létre, megalapítja országos képtárunkat s fontos reformok kezdeményeit hagyja hátra.

És ez a roppant kiterjedésű tevékenység őt soha önmagával ellenmondásba nem hozta, sőt annak egyes ágai az egymással való szoros kapcsolatot sem nélkülözik. Ez onnan van, hogy kevés író létezett, ki oly komolyan vette mindazt, a mit írt, mint Eötvös, hogy ő magát munkássága minden téren nemcsak esztétől, hanem szívetől is vezettette.

Az a hazaszeretet, mely vérző szívvel bár, még bukásában is dicsőíti a hont, «szereti néma bánatában . . . könnyei között . . . özvegy fátyolában . . .», a mely sirjában is «magyar dalt, lelkesítőt» akar hallani: az a hazaszeretet mozgatja publicistai tollát is, ad hevet ékesszólásának a fórumon, önt belé reményt az elnyomtatás napjaiban s edzi fáradhatatlan munkára, mikor már testét roskadozni érzi.

Az az emberszeretet, mely őt az írek nyomorával, a pesti árvízkárosultak bajával foglalkoztatja s a fogházügy reformátorai közé viszi, iratja vele a *Karthaust* is, melyben egy az élet csalódásaitól megtört szív végrendeleteként azt hirdeti; «Szeressetek! . . . csak az önösnek nincs vigasztatása a földön.» A zsidók emancipációja érdekében nemcsak tanulmányt ír, azt mint politikus és miniszter, megvalósítani is siet. A nemesi jogok eltörlését, a jobbágyok fölszabadítását nemcsak mint publicista követeli a *Reformban*, hanem annak írói tolla varázsával is igyekszik a *Falu jegyzőjében*, a *Magyarország 1514-ben* című regényében, a *Vár és kunyhó* című románczában híveket toborzani s viszont az egyenlőség hamis apostolait vigjátékában a gúny ostorával sújtja; míg végre mint államférfiú, ezeknek az eszméknek a megvalósításában is közreműködik.

Ez az önmagához való hűség, ez a szigorú írói és politikusi becsületesség, ez a tartalék nélkül, minden szóban és tettben való érvényesítése a lélekben egyszer gyökeret vert meggyőződésnek, az Eötvös írói és államférfiúi jellemének legnemesebb s napjainkban legtanulságosabb vonása. Ő joggal mondhatta, hogy «nem vágyom oly babérok után, melyekhez csak meggyőződésem megtagadása után jutkatnék.» (*Reform.*) Ő, ki nem egyszer érezte a keserűségét annak a kedvezőtlen fogadtatásnak, melyben eszméit, indítványait olykor a közvélemény részesítette; kit különösen a vallási kérdések terén annyi félreértéssel,

szándékának annyi méltatlan meggyanúsításával üldöztek; kinek végéveiben meg kellett érnie, hogy a parlamentben a kicsinylés és ócsárlás hangján támadják olyanok, kik merész követelésekben és öblös szólamokban erősebbek voltak nála: ő mély meggyőződéssel utalhatott az udvarok és a piacok ténynyalóinak tökéletes hasonlóságára, a fejedelmek kegyeit önzően hajhászókkal szembeállítván azokat, kik «a nép érzelmeinek és nézeteinek hirdetésével külön mesterséget űznek». (*A XIX. század uralkodó eszméi*).

Sajátságos, hogy ha Eötvös könyveit, életének bennök tisztán és összhangzatosan megnyilatkozó hitvallását, eszméi szolgálatában kifejtett önfeláldozó buzgalmát vizsgáljuk, őt a szó legnemesebb értelmében idealistának kell elismernünk. S mégis kevés alakja van a közpályának, kinek életében megadatott volna eszméinek és terveinek oly nagy részét megvalósítva láthatni, mint a hogy azt Eötvös tényleg megérthette.

Ha költői *Végrendeletében* azt kívánta, hogy

Márványszobor helyébe,
Ha fönmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelen,

ez a kívánsága nagy részben még életében teljesült, ellenben életének határán túl azt kell látnunk, hogy minél osztatlanabb elismerés és csodálat környezi emlékét, annál inkább terjed bizonyos elhidegülés az ő ideáljai iránt, bizonyos kiábrándulás a tőle s kortársaitól annyi lelkesedéssel győzelemre vitt eszmékkal szemben, annál inkább tapasztaljuk nála — ép úgy, mint Széchenyinél — tanításuk felejtését, sőt gyakran nyílt megtagadását a követő nemzedékek részéről.

Ezért jó, ha nemcsak az ünneplés óráiban foglalkozunk szellemi hagyatékával, melyből tisztán sugárzik felénk az a hármasság: emberi, politikai és irodalmi ideál, melynek Eötvös életét szentelte s melynek becsét csak elmúló homály födheti.

Emberi ideálja az emberiség rendeltetésébe vetett hite volt, melyet a szeretet ereje tett tevékenynyé. «Az emberiség el fogja érni magas célját — írja —, a jó győzni fog

e világon. — reméljétek ifjak...» (*Karthausi.*) «Nekem, óh Mindenható! adj rögzös ösvényt, de szép kilátással, mely mindig fölfelé vezet...» mert: «az egyedüli boldogság, mely a földön található: remélhetni.» (*Gondolatok.*) Bizik ügye győzelmében, sőt az utókor elismerésében is. Hite szerint csak a mindnyájunkat átható emberszeretet fogja megadni az egyesek boldogulásán alapuló nagy egésznek jólétét, s «korunk legnagyobb érdeme, hogy emberszerető». (*Fogházjarítás.*) Gondolatmenete szinte emlékünke idézi Assisi nagy Szentjének *Canto dell'amoré* ját:

A sok gyűlölettől szenvedünk, — szeressetek!

Szép a világ és szent, mely vár, a jövő.

Politikai ideálja a szabadság szeretetét az emberszeretet forrásából merítette, de a hazája iránti odaadástól kapta színét és melegét s a mély tudás, az ember- és világismeret tisztító rétegein hatolt keresztül. A parlamentarismus követelésével megelőzi Kossuthot, s a meggyerendszer elleni küzdelmével ellenségeket szerez magának; de tudományos művében biztos kézzel jelöli meg a központositás határait is és az önkormányzat szükségességét. A monarchia erejében biztosítékát látja fönnmaradásunknak s Magyarország fejlődésében és virulásában föltételét a monarchia hatalmi állásának; ezért lelkes hive a kiegyezésnek oly értelemben. mint azt a Deák bölcsesége megvalósította.

Az Ausztriával paritásos alapon újraépülő hazáját szabadelvű intézményekkel akarja államilag és nemzetileg megerősíteni s kulturáját, széles alapra fektetve, az. európai koreszmék és műveltség szabad légkörében kívánja kifejleszteni.

Irodalmi ideálja szorosan össze van forrva az emberivel. Legvilágosabban a *Falu jegyzőjé*-ben fejti ki: «A költészet — úgymond — kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után fárad... Ki kora szenvedéseiben csak művészi stádiumok tárgyát látja s míg a föld vérben áll, s az egész emberi nem vajadások között új életnek indul, virágok- s a langy esti szellőről énekel: azt bámuljuk rideg magasságában, irigyelhetjük; tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemi, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse.» Azt

kivánja, hogy a könyv nemcsak szép mű, hanem szép emberi tett legyen. «Mit mondjunk — így folytatja, — a mázolókról, kik minden magasabb cél és indok nélkül... romlott képzetökkel gyönyörködve mindenben, mi szörnyű vagy undok, a ganajat s rothadást, melyek közt igazi költők virágot találtak, fölvégják, nem a virágért, hanem mert nekik jól esik az ocsmányságokban körülkapargatni;... kik az erőnyben is mindig csak azon aljas indulatokat keresik, melyek szerintök minden tetteink egyedüli alapját teszik; kik mint Diogenes lámpájával embert, úgy új szörnyeteget keresnek képzelmeik mélyében s inkább örülnek, ha fel-találtak, mintha embertársaiknak egy új vigasztaló gondolatot nyújtának.»

Bár tehát ő is

... szeretné nyájasabb dalokban
Üdvözleni a szép természetet,
Ábrándjainak fényes csillagokban
S bimbók között keresni képeket,

érzi mégis, hogy «Dala nehéz korának jajszava» s «ki várna tőle nyájas éneket?» S azért:

Ilyen legyen dalom; egy villám fénye,
Egy könny, kimondva ezrek kínjait;
Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait. (*Én is szeretném.*)

Így látjuk az Eötvös egész, gazdag írói és államférfúi pályájának képében a nemesen gondolkozó és érző embert megelevenedni s az ő élete munkájában is valóvá lesz az, a mit egy másik koszorús költőnk, kinek emlékét nem rég ünnepeltük ugyane helyen, Jókai, e szavakba foglalt: «A mindenség közepe nem a Syrius, hanem az emberi szív, mely megtelt Istennel.»

BERZEVICZY ALBERT.

EARL'S COURT.

(Magyarok Londonban.)

Lapjaink több ízben megemlékeztek már arról a mozgalomról, melyet Mr. Hartley angol vállalkozó és Molnár Ákos képviselő kezdeményeztek. Ezek az urak a körjük sereglő közgazdasági kitünőségek és a magyar kormány támogatásával kiállítást terveztek a jövő esztendőre Londonba. Az angol főváros egyik ösmert kiállítási területén, az Earl's Court-ban akarták bemutatni hazánk gazdaságának főbb ágait.

Az eszmét kitünőnek tartjuk. Már maga az, hogy Magyarország függetlenül, egymagában odaáll a londoni piacra, kiállítja áruit: nagyobb bizonyosságát szolgáltatja önállóságunknak, mint a *Times* vagy *Daily Mail*ban elhelyezett ujságcikkek garmadája.

De egyébként is tetszetős minden törekvés, mely a dicső és hatalmas angol nemzethez akar bennünket közelebb vinni. Az angol király ma körülbelül a legjelesebb diplomata valahány kollegája közt. Szép és biztató lenne tehát, ha az ő érdeklődését, vonzódását — melynek némely jelét tapasztalhatta eddig is a magyar nemzet — e kiállítás által megerősíthetnénk. Végre gazdasági termékeinknek, sőt némely ipari portékánknek is ügyes, okos reklámot csinálhat egy jól szervezett kiállítás.

London a világkereskedelemnek páratlan súlyú piacza. Ha az Earl's Court-ba most csakugyan versenyképes árút viszünk, úgy lehet, egy pár év múlva abból a cikkből valamely távol gyarat számára hajórakományokat fogunk szállítani. Ez még nem volna utópia.

De ha a tervezett kiállítás nevezetes jelentőségét ekként átérezzük: annál inkább számolnunk kell a föladat nehézségeivel s főként értékesíteni kell azokat a tanulságokat, melyek rendelkezésünkre állanak.

Korunkat únos-úntalan a villamossággal jellemzik. Változatosságból pedig hívhatnák bátran a kiállítások és kongresszusok korának is. A mint ezeknek megannyi fajtája elnyomta a régi sokadalmak elavult formáit, megfosztotta jelentőségüktől a vásárokat: gyorsan haladt, fejlődött a kiállítások technikája.

Ma már biztos és kitaposott utakon jár az a rendezőség, mely például valamely város történelmi emlékeiből rendez nagyobbára helyiérdekű kiállítást. Hasonlókép megvan a tapasztalat által formált kerete azoknak a kiállításoknak, melyek egész vidék, ország vagy épen az egész czivilizált világ gazdasági és szellemi tevékenységét mutatják be.

A londoni magyar kiállítás, az egészen más! Ennek rendezőire sokkal nehezebb feladat hárul s ezt ők bizonyára tudják is. Itt nincs semmi sablón. Nem használhatók fel az itthon vagy Párisban, Saint-Louisban szerzett tapasztalatok. Egyfelől közgazdaságunkról kerek képet kell adni, mert nem számíthatunk rá, hogy a hézagot a közönség maga tölti ki, a mint az lehetséges hazai kiállításokon. Itt az egész keret megalkotása és betöltése reánk vár.

Szóval két oldalról tornyosodnak nehézségek. Ha szükségünk lesz a kiállítás, nem ért meg bennünket az angol közönség, nem alkot rólunk, viszonyainkról, termelésünkről fogalmat.

A nehézség másik fele az, hogy magunknak kell vonzóerőről, az érdeklődés állandó ébrentartásáról gondoskodni. Ha máskor idegenbe mentünk (Páris, St.-Louis), a vendéglátó állam attrakciók tömegével, síppal, dobbal, harsonával csodította oda a látogatókat. Azoknak a zöme aztán, ha már ott volt, szétnézett a mi osztályunkon is és nagyobbára megelégedetten távozott onnan.

Vajjon elérjük-e könnyű szerrel ezt az eredményt, mikor a feladatnak egész súlya ránk, idegenekre hárul s a mellett nemzeti önérzetünk sem engedheti meg, hogy Ósbuda vagy vurstli-fogásokhoz nyúljunk?

Bizony csak a kipróbált vezetőség fáradatlan erélye, a magyar közönség érdeklődésének nagy mértékben való fokozása együtt képesek arra, hogy a kiállítás ne csak imígy-amígy végződjék fél vagy negyed-rész sikerrel, hanem országunk mai gazdasági fejlettségét híven feltüntető s törekvéseinkről pontosan számot adó képet tárjon London elé. E kérdés elintézésénél a kormánynak nemcsak arra kell vigyázni, hogy sokat ne költsön

rá, vagy éppen ingyen úszsza meg -- a Manche-csatornát. Ha e kérdést tisztán a takarékoság szempontjából akarja megoldani: okosabb lefűjni az egészet. Pár ezer forintnál ugyanis súlyosabb hátrány nehezüli az országra, ha szakszerű ellenőrzés nélkül, tisztán idegen spekulánsokra bízva a londoni magyar kiállítás ügyét. Másrészt az is a kormány dolga, hogy vigyázzon, esetleg erős kézzel beavatkozzék, ha lagymatag, álmos vagy megbízhatatlan bizottságok veszélyeztetik a sikert.

* * *

Mind e nehézségek mellett említettük, hogy bizonyos tanulságok mégis értékesíthetők ez «*expositio sui generis*» rendezésénél. A tavalyi osztrák kiállításra gondolunk, a mely ugyancsak az Earl's Court-ban zajlott le s a melynek sikeréért szerfelett buzgólkodtak az osztrák hivatalos körök, magán Ő felségén elkezdve, a ki a kiállítás fővédnöke volt.

Az osztrák kiállításon győződünk meg róla, hogy maga az Earl's Court nem valami kedvező kiállítási terület. Meglehetősen messze fekszik a főváros középpontjától. Vasuti összeköttetése is rossz és hosszadalmas. De hagyján, ezen nem segíthetünk. Nagyobb baj az, hogy a kiállítási területet kettészeli a vasuti pályatest 50—60 sínpárral. A park egyik oldaláról a kiállítási épületek másik csoportjához majdnem 500 méteres fedett, iromba vashídon keresztül lehet eljutni.

Érezték ez állapot félszepségét az osztrák rendezők is. Panaszkodás helyett azonban elkezdtek kínosan mosolyogni s elárasztották a hazájukbeli lapokat olyan hírekkel, hogy az Earl's Court helyisége — egyszerűen csodás. «A mikor az ember a felét megnézte, alkalma van egy hosszú fedett hídon átsétálva merengni a látott élvezeteken s ez intermezzo után folytatja a szemlélődést».

Mi ne ámítsuk ilyen ábrándokkal önmagunkat. Ha ezt a nagy hidat nem kapcsoljuk be szervesen a kiállításba, akkor a látogatók jó része a kellemetlen átkeléstől visszafordul s beéri a fele-látnivalóval.

Méltó művészi feldolgozással azonban e sajátos híd oldalára fel lehetne vinni hazánk egy vagy más festői vidékének panorámáját. Ezzel nemcsak a két partot sikerül egybeforrasztani, hanem magyar fürdőink is szerepelnének a világlátnivalók között.

Törekednünk kell kétségkívül stílszerűsége, nemzeti sajátosságaink kidomborítására. De épen az osztrák példa arra int, hogy ízetlen túlzás mily visszas hatást kelt Londonban, a józan faji önérzet minta-városában.

Pár nappal a megnyitás után az Earl's Court tiroli vendéglőjében lunch-öt fogyasztottam. Szomszédomban nagyobb angol úri társaság telepedett le. Közülök egy idősb gentleman tört németiséggel rendelni akart valamit a fehér bóbítás, tiroli viseletű kis lánynál. De az hirtelen megszólalt angolul:

— Sose fáradjon, sire! Angolok vagyunk mindnyájan. Németül nem értünk egy szót sem. Csak ebben a pavillonban tiroli, a másikon stájer ruhát kell hordanunk a hetibér fejében.

Az angolok ilyen tekintetben nem értik a tréfát s volt mit hallani a missnek meg a vendéglősnek is, a miből megérthették, hogy ma már a kiállítás nem szemfényvesztés. A tiroli lány ugyan «nélkülözhető cikk», de ha már adnak belőle, akkor igazi legyen s ne a Tottenham Court Road szőke lányait bujtassák komédiás ruhába.

Az osztrák kárán mért ne tanulna legalább egyszer a magyar? Különben mi bízunk Szterényi államtitkár jóízlésében. Ő nem engedné meg, hogy az Oxford-street lézengő gavallérjaiból szervezzenek egy csapat cifraszűrös juhászbojtárt a kiállítás nagy csárdájába.

Még több ízlés és nagy gyakorlati érzék kívánatos a kiállítandó tárgyak megválasztásában. Ne dicsekedni menjünk Londonba, hogy kivételesen egy vagy más iparágban mi is használatot tudunk gyártani. Válogassuk ki inkább azokat a produktumokat, a melyek tekintetében Anglia és gyarmatai kifejezetten bevitelre szorúlnak s a melyeket mi versenyképes feltételek mellett szállíthatunk. Ilyen módon szert tehetünk esetleg Earl's Courtban új összeköttetésekre, amúgy csak saját hiúságunkat legeznenék s gyakorlati eredményt nem érnének el.

BALKÁNYI KÁLMÁN.

ÉRTESÍTŐ.

*A Renaissance Itáliában. Írta Dr. Acsay Antal, Budapest, 1905.
274 l. Ára 5 korona.*

Acsay szép műve felöleli az egész renaissance-kor kulturáját s főleg arra a két kérdésre törekszik felelni, hogy mily csirákból fakadt ez a cultura s mily nevelő hatással volt a többi korszakok culturájára. Ily feladat két tulajdonságot kíván az írótól: először tudományos készültséget és másodsor művészi érzéket, hogy a széles körrajzot minél élénkebb színekkel tölthesse meg. Azon írók közül, a kik eddig a renaissanceról írtak, Symondsban és Burckhardban egyaránt megvolt e két tulajdonság s nem hiányzik szerzőnkből sem. De csalódnánk, ha Acsaytól ugyanazt várnók, a mit Symondsból és Burckhardból már tudunk, mert műve mind a kettőtől különbözik s mintegy kiegészíti őket. A Symonds bájos epizódjaihoz és Burckhard mély történetbölcséletéhez itt a pædagogusoknak élénk áttekintése járul, mely első sorban a renaissanceban rejlő nevelő értékeket és nevelő erőket keresi. E szempontokat egyformán alkalmazza a renaissancenak tudományos és művészi oldalára.

A renaissance a tudományba művészi elemeket vitt bele s a tudományban épen úgy, mint a művészetben, érvényre emelte az egyéniséget. Ebben különbözik a középkortól, de kétségtelen, hogy a középkorból fakad s teljesen rajta alapszik, és először a középkor tudományos és művészeti anyagával dolgozik. Acsay tehát nem azonosítja a renaissance-ot a humanista tanulmányokkal, se a művészetek újra éledését nem látja benne. A *renaissance* új keletű szó, csak a XIX. század első tizedei óta van forgalomban s jelentése nem fedi tartalmát. E szó ugyanis egyrészt kevesebbet, másrészt pedig többet jelent, mint a megnyit általában tulajdonítanak neki. Nem jelenti az emberi élet

egész körének megváltozását, de jelent irányváltozást, tudniillik bizonyos szabadságra való törekvést minden téren. A renaissance nem felszabadulás a középkor járma alól, mint mondani szokták, hanem szabadabb mozgás a középkornak kitágult keretei közt. A művészetnek nem kellett újra élednie, mert az egész középkoron át virágzott, hanem az emberek természetének s az életnek sokkal több jelenségét vonják bele a művészet körébe. A művészi elemeket ott is meglátják, a hol azok eddig kiaknázatlanul maradtak. A renaissance kora nem más, mint liberalismusra való törekvés. Ez a liberalizmus nem intézményekben érvényesül, mint a XIX. században, hanem a tudományban és művészetben.

Igy fogja fel Acsay a renaissance-ot s ezért nem a hagyományos évszámmal: vagyis Konstantinápoly elfoglalásával kezdi, hanem Dantéval, kit Európa első modern emberének mond és a kinek föllépésétől számítja egyúttal az újkort. Dantében érvényesül a legösszhangzóbban a tudomány és a művészet egyéni jellege s a tudomány művésziessége. Ehhez járul még egy tulajdonság, mely a középkorban csak lappangott: tudniillik az öntudatosság és erkölcsi bátorság. Tárgya: a scholastika még a középkoré, de az emberek, az események és a jelenségek vizsgálása az újkoré, nyelve pedig a lingua vulgaris. Középkori tárgy, de már új eszközökkel kidolgozva. E mellett Dante az első igazi nevelő. Acsay igen szépen méltatja őt, mint nevelőt. Dantéra e tekintetben nem fordítottak annyi figyelmet, mint Miltonra s talán azért, mert nála a neveléstani anyag sokkal burkoltabb, mint Miltonnál. Acsay hozzáértéssel fejti ki a Dante mysticismusának burkaiból s Dantét ezzel is közelebb hozza a modern ember érdeklődéséhez. A művet tehát így nevezhetnők: a renaissance bölcselete, mert mindennek előtt a renaissance szellemét törekszik megérteni és megértetni. A szerzőben megvan az a tulajdonság, a mi a latin népeknek s főleg az olaszoknak és francziának sajátja: jól tudja a jelenségeket összefoglalni. Így jut el oly általános igazságokhoz, melyek meglepnek bennünket ujságukkal, de a melyeket egyuttal igen ügyes dialektika támogat. Felfogása körülbelül az, a mit Wilde Oszkár így fejez ki a *De Profundis* egy helyén: «Az én szememben a történelemben az a legsajnálato-sabb dolgok egyike, hogy a krisztusi renaissance, a mely a chartresi székesegyházat, az Arthur mondakört, assisi Szent Ferencz életét, Giotto művészetét és Dante *Divina Commediá-*

ját teremtette, nem fejlődhetett tovább a maga útján és megromtotta az a szomorú, classikus renaissance, a mely csak Petrarcat adta nekünk, meg Raphael freskóit, meg Palladio architecturáját, meg a merev francia tragédiát, meg a Szent Pál székesegyházat, meg Pope költészetét... De bárhol támadt romantikus mozgalom a művészetben, ott mindig megvolt valahogyan és valami formában — Krisztus vagy Krisztusnak lelke.»

Általában a szerző mindenütt arra törekszik, hogy a renaissanceból azt emelje ki, a mi első sorban a modern embert érdekli. E mellett sokszor visszafordul a mai korba és megállapítja, hogy műveltségünk elemei közül melyek azok, melyeket a renaissance-nak köszönhetünk.

Mindezek pædagogiai szempontok, de Acsay művének legfőbb érdemét épen az alkotja, hogy a renaissance culturáját a pædagogus szemével nézi. E mű tehát mintegy a pædagogus kirándulása abba a gazdag és pompázó birodalomba, melyet renaissance-nak nevezünk. Burckhard műve arra felelt, hogy mit lát meg a renaissanceban a történetbölcsele; Symonds pedig arra, hogy mit lát benne a műkedvelő. Acsay most megfelel arra a kérdésre, hogy mit kell látnia a renaissanceban a pædagogusnak, más szóval: hogy mi a renaissance-nak pædagogiai jelentősége. Műve mindazonáltal nem válik száraz pædagogiai olvasókönyvvé, hanem mindvégig élénk dialektikával megírt fejtegetéseket tartalmaz, nagyrészt az eddigieknél gazdagabb alapon, mert szerzőnk önálló levéltári kutatásokat is végzett.

n.

Az ó-kori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta dr. Fináczy Ernő. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvkiadóhivatala. 1906. Ára 6 K.

E könyv írója maga is a classica philologia művelője volt, s a mit az ó-kor neveléséről mond, soha sem másodkézből veszi, hanem mindig magukból az antik írókból meríti. Ez a könyv legfőbb érdeme. Nem elvont és száraz fejtegetéseket tartalmaz, hanem az ó-kori nevelés ügyesen rajzolt képeit. Maga a görög-római világ szólal meg e lapokon; jellemző szemelvényekben sorra elvonulnak előttünk a görög világ fényes szellemei. Antik pædagogiai olvasókönyvnek nevezhetnők, oly bőven és oly alkalmas

példákon mutatja be a görög-római világot, melynek nevelését az önzetlen tartalom jellemezte.

A neveléstörténetnek körét és módszerét tárgyzó *Bevezetést I. A keleti népek. II. A görögök, III. A rómaiak. IV. A zsidók* című fejezetek következnek. A keleti népek közül a chinai, ægyptomi, indus és persa nevelés kerül bemutatóra. Ezt a görög nevelés fejtegetése követi. A szűkkörű, a nép egyetemétől hozzá nem férhető művelődéssel szemben, a művelődés szabadságában rejlik a görög nevelés főértéke. A görög nevelés önzetlen tartalma gyakorlati céloknak szegődik szolgálatába Rómában. Amazon a szép önzetlen keresése, emezen az erély uralkodik. A görög nevelés főrésze: az æsthetikai elem idegen tőle. Rendszerezzi a nevelés tárgyait, s elhinti a hosszú időkön át Európaszerte általános liberális nevelés magvait.

Természetesen a görögöket tárgyzó rész a legterjedelmesebb, melyben a nevelés elmélkedőit igen gazdagon és szépen ismerteti könyvünk. Xenophont, aki a Kyros neveléséről írott könyveiben a természethez visszatérő, perzsa viszonyok közé helyezett nevelés képében voltaképen a spártai nevelés tökéletessé eszményített alakját rajzolja. A testi és erkölcsi nevelés ennek az ideálisan elgondolt rendszernek az alapgondolata: az irodalmi, zenei oktatás hiányzik belőle, mint a hogy a spártai nevelés is csak az erő fejlesztését szolgálta; Platon az ő eszményi államába a tökéletes viszonyok közé tökéletes nevelést tervez. Eszményi schemát követ, bár a valóságból indul ki.

Egyéniséget nem ismer, csak a közre tekint. Aristoteles már gyakorlati adatokra épít; Platon elfordul a gyakorlattól s annak a nevelésnek, melylyel szellemi aristokrátiát — Fouillée szerint — sophokrátiát nevel, s melynek az *ideák* felismerése a célja, tisztára transcendens jelleget ad. Aristoteles állama már az összesség mellett az egyénnek boldogulását is czélozza. Sőt ezeken kívül: Homerosból vett részlet a heroikus kor tiszta érzelmvilágát, nemesen egyszerű családi érzelmeit tükrözteti Hektor búcsújában.

Plutarchos népszerű pædagogiáját szintén szépen fejtegeti a szerző. Nem feledkezik meg a későbbkori görög próza legnagyobb mesteréről, az egész görög irodalom egyik legszellemesebb alakjáról, Lukianosról sem.

A görög nevelésről szóló szakasz beosztása szerint tárgyalja könyvünk a római nevelés fejlődését is. A még nem intéz-

ményszerű neveléstől kezdve végig vezeti olvasóját a római nevelés korszakain, a császársági korában megszületett közoktatásügy szervezett rendjéig. Részletezi az Augustus korabeli nevelés körét. Ismerteti a római iskola három típusát. Majd a római pædagogiai irodalomnak tárgyalása következik. Egyebek közt Cicero pædagogiai nézetei; a tiszteletre méltó stoikus bölcselő, Seneca tanításai, aki az ismereteknek erkölcsi javak nélküli értéktelenségét hirdeti, s Quintilianus *Institutiói* kerülnek bemutatásra.

A fordítások, ha nyelvünkre le volt fordítva az auctor, a közkézen járó műfordításokból valók. Sokat maga a szerző fordít. Szépen sikerült fordítás valamennyi.

A könyv jellegét a címlap szabja meg. Mint egyetemi előadásokhoz való vezérfonal csak a lényegét tartalmazza, lehető tömör, összevont előadásban, mondja az előszó. Világos, kereketlenül egyszerű nyelv jellemzi az elméleti részeket s a szemelvényeket egyaránt. Nem egyszer lendületes hangot hallat az író, ha a nagy görög szerzők remekeiről beszél, vagy ha az egész athenæi életben uralkodó æsthetikai czélt fejtegeti s a görög lélek gazdag kincseit tárja elénk. Fináczy könyve első élénk, rendszeres, tudományos tárgyalása az ó-kor nevelési elméleteinek.

V. D.

Laoce. Életbölcsölete. Tao-te-king. Külföldi kútfők nyomán összeállította, bevezetéssel és magyarázattal ellátta Sztójits Iván. Budapest, 1907. Az Atheneum irodalmi és nyomdai részv.-társ. bizománya. Ára 2 kor.

Sztójits Ivánt theosophiai tanulmányai elvezették a távol Kelet igen régi philosophusához, a kínai Lao-tséhez. Ennek *Tao-te-king* (Isteni erény könyve) című műve a kínai mystikus philosophia legelső emléke. Konfucius, a ki Kinának nemcsak vallásalapítója volt, hanem egész társadalmi és politikai életüket átható philosophiai (materialista) rendszert is alkotott a mennybe birodalom népeinek, Lao-tse e könyvről azt mondja, hogy «szeméinek gazdagságával és gondolatainak magasztosságával» bámulatra méltó. Valóban a «tudásnak és értelemnek oly magasságai» vannak letéve a könyvbe, hogy érdemes vele foglalkozni. Sztójits dicséretes buzgalma hálát érdemel, mert úttörő munkásságra vállalkozott. Látszik, hogy kiváló szeretettel állította össze művét.

Kína és általában a távol Kelet ismereteiben mi magyarok nem vagyunk gazdagok. A külföldön ez nem így van. Ez tünt fel Sztojitsnak is, és figyelemre méltatta Lao-tse nálunk nem igen ismert bölcséletét. Magyar fordításban közli a mystikus rendszer tanításait, külföldi elsőrendű fordítások alapján. Ezek közt: St. Julien, Hartmann, Konnisi, Strauss, Plaenckner, Noack, Ular műveit említjük. Igaz, hogy az eredeti szöveg alapján készült fordításnak természetszerűleg több bece van; de Sztojits műve így is igen érdemes a forgatásra. A kínai szöveg magyarázatának nehézségei vannak. A fordítónak több oly ismeret birtokában kell lenni, a mi a Krisztus előtti Kína társadalmi és politikai, sőt irodalmi életére vonatkozik. Ennek a nehézségnek tudatában oly külföldi források alapján próbált dolgozni, a mely szűkebb céljának megfelelhet tudniillik, hogy vissza tudja tükröztetni Lao-tse theosophikus felfogását.

A források bő repertoriuma után ügyesen szerkesztett bevezetésben a kínai theosophiai irodalom keletkezését tárgyalja és jellemzi találóan. Lao-tse életéről nem sokat tud se a tudomány, se az irodalom; azért arról nem sokat írhat. Többet a Taoizmus mibenlétéről. Tao az «istenség, taoizmus szerinte mystikus monizmus. Még pedig nem anthropomorphikus értelemben, hanem a milyennek mindig érezték a mystikusok az istent. Ez a theosophiai rendszer már az európai írók figyelmét is felkeltette; Leibnitz, Hegel, Schelling foglalkozott vele. Remusát Plato tanaihoz hasonlót lát benne. Hartmann, Strauss és Brandt theosophiának nevezzük (én is e műben: Confucius. Ta-Hio. Nagy Tudomány. Jászberény, 1906). Premare, Amiot a szentháromság egyisten fogalom megjelenését vélték Krisztus előtt VI. században. Sztojits fordításában magyarosságra, szabatoságra és világosságra törekedett. A szószerinti fordítás különösen a kínai szöveg tömörségénél, nem vezet célra. Sőt az ó-kori szokások, s a mi életünkől nagyon elütő jellemek, helyzetek s az ezen alapuló eredeti kifejezések is nehézséget okoznak, mint Remusát, Plaenckner is vallották. St. Julien például szószerinti fordításában szokszor a szöveget is elrontja. Azért mondja róla Plaenckner, hogy vagy a fordítás rossz, vagy a könyv érthetetlen. Egyik elismerés sem hízogó. S valóban ellentmondások vannak is St. Julien könyvében, sőt összefüggőnek sem nevezhetni fordítását. Plaenckner is túllőtt a célon, mikor bőbeszédű magyarázataival jön elibénk. Gyakran a túlságos jóakarató magyarázat az

ellenkezőjét éri el annak, a mit akar. Mindazonáltal el kell ismerni, hogy Hartmann és Plæneknek fordítása legmegbízhatóbbnak látszik. Sztojits is jórészt ezekre támaszkodott, meg Konniszi és Strauss fordításaira. Ez mindkettő tekintély az orientális irodalomban. Sztojits tiszta, világos, magyaros és egészben a mistikus rendszert összefüggően bemutató fordítást nyújt, beszámítva az ilyen természetű fordításokban itt-ott észlelhető téves helyeket. A szöveg fordítást követő bő magyarázó jegyzetek méltó kísérei a fordításnak.

Á. L.

Dai Nippon. Irta Barátosi Balogh Benedek. II. Történet. Földrajz. Számos képpel és térképpel. Szerző sajátja, minden jog fentartva. Gárdonyi Samu könyv- és műkereskedése kiadása. Budapest, 1906. Korvin Testvérek könyvnyomdája. — III. Irodalom. Ugyanott.

Balogh e kötetekben Japán történetét, földrajzát és irodalmát ismerteti. A mű a műveltebb közönségnek van szánva, a mely azt kétségtől haszonnal forgathatja. A történelmet tárgyaló kötet magasabb igényeket is kielégíthet. Előszavában felsorolt forrásai a legjavából valók. A Kojiki és Nihongi eredeti forrásokon kívül jól esik ott látni Brinkley, Rein, Siebold, Chamberlain stb. neveit. Helyes dolog volt a japán szavak írását és olvasását mindjárt a kötet elején megvilágítani. De a kötet során nem mindig látjuk a következetes írásmódot. A történelemről szóló rész fejezetei a következők: *A mondák világa. A japán őskor. A japán szigetek ősi népe és kultúrája. A hódító japánság. A japán hőskor. Az uralkodók hatalmának fénykora. A Fujiwara-család kormányzósága. A Genji és Hēyi harcok kora. A kamakurai shogmiság kora. Az északi és déli udvar. Az általános zavarok és harcok kora. A Tokugawa-család kormánya. Az ország újraszületése.* E fejezetek során elég terjedelmesen és kimerítően (350 oldalon) tárgyalja Japán történelmét a legrégebb időtől napjainkig. Okos dolog volt a szöveg közé igtatott eredeti japáni képek másolatának közlése. Szemléltető erejét nem lehet eléggé dicsérni ilyen munkákban is. A három kötet olvasása azt bizonyítja, hogy az író különösen a történeti anyag vonzza és ezzel kapcsolatban az ethnologia kérdése. A mondák világának részletes ismertetése az ősi japán istenek eredetét, a világ terem-

tését, Japán megalkotását s népének származását tárgyalja. A kínai hatást nem lett volna ártalmas constatalni; de találó a Japán őskor ismertetésében a mikádo dynasztia megalapítójának, Iharebikónak élettörténetében az «isten kardja» és «turul madár» analógiáját megállapítani. A folyékony, szabatos és magyaros stílus előnye a könyvnek. Azonban tekintve a mű igényét, fölösleges a Kr. e. uralkodók neveinek száraz, krónikaszerű felsorolása. Az áttekintés rovására nem esett volna, ha az el is marad.

A japán szigetek ősi népe és kultúrája s a hódító japánság tárgyalása becses része a műnek. Ethnologiai és ethnographiai készülsége a jelzett forrásművekre való hivatkozásával elismerést érdemel. E kérdést kissé körülményesen is ismerteti az író, bár igaz, hogy fejtegetéseiben elismerést érdemlő kritikára törekszik, azzal a következtetéssel, hogy a hódító japánság ural-altáji jellegét kétségbe vonni nem lehet. Ez különben a mai álláspont. Az ősz-, valamint a hőskor tárgyalásánál a műveltségi állapot feltüntetése hasznos dolog volt. De elmaradhattak volna a későbbi fejezetekben is a száraz nomenclaturák. Az úgynevezett fénykor leírásában a közigazgatási, kulturális állapot feltüntetése előnyére van a műnek. Innen kezdve is egész végig az egyes korok hű és kimerítő képét adja, adatai megbízhatók, előadása szabatos. Az a panaszkodás, hogy «bőséges jegyzeteit nem bocsájthatja teljesen közre,» alaptalan, mert ilyen természetű műben az író eleget ad. Ha többet adna, nem felelne meg annak az intentionak, a melylyel a mű készült. A könyv a jelenkor tárgyalásával végződik, s az utolsó orosz-japán háborút is terjedelmesen ismerteti. Úgy látszik, a hírlapok közleményei után közli adatokat, azért azok hitelességében nem bizhatunk. Mellékli a történethez (98. oldalon) Japán földrajzát is. A fejezetek után ítélve, az újabb kútfők nyomán akar maradni, de itt is szem elől téveszti eredeti feladatát. Száraz adatok és nomenclaturák felsorolása itt még bővebben található. A képek, térképek előnyére vannak a könyvnek, de jobb térképet is csatolhatott volna a könyv végéhez. Betűsoros tárgymutatót mind a három kötethez a III. kötet végéhez csatolt. Ez helytelen, mert használni felette kényelmetlen. Az utolsó kötet Japán irodalmát adja, a mely szintén tekintélyes források alapján készült. Egyet elhallgathatott volna ezek közül, tudniillik Okasaki Tomitsu német nyelvű művét; erről a szakkritika nem sok véleményt táplál. Balogh nem akar rendszeres irodalomtörténetet

nyújtani, hanem csak fejezeteket az irodalom köréből. Ilyenek: *A japán írás. A japán költészet főbb vonásai. A japán őskor irodalmi maradványai. A kínai művelődés és a buddhizmus elterjedésének első ideje. A Heiancho-kor irodalma. Az újabb kor irodalma. A Tokugawa-kor irodalma. A jelenkori irodalom viszonyai.* Ez a kötet esetleg jó a művelt közönség igényeinek kielégítésére, de arra sem mindenütt. Aránytalanságok vannak a műben, a mi nem vall tökéletes akribiára. (Nem Katakanna és hirakanna, hanem csak — kana!) Szerencséje az írónak, hogy Florenz művéből 3—4 füzet már kezében volt, ennek jó hatását itt ott érvényesíteni is tudta. De nem mindenütt. Pedig jellemzései meglehetősen találóak. De kár itt is a költők és írók neveinek tartalmatlan felsorolása. Nem okvetlen szükséges minden nevet tudnia az olvasónak. A korok jellemző vonásainak feltüntetése ezt nem követeli. Mindamellett is élvezettel és haszonnal forgathatja a műveltebb közönség e könyvet, a végéhez illesztett elég bő fordítás szemelvényekkel együtt, a melyek, mint maga a theoria is, szabatos, magyaros előadásban áll előttünk. Baloghban, úgy látszik, rendkívül szorgalmas munkása van irodalmunknak, a ki vas-szorgalmával még használhat annak a tudománykörnek, a melyért olyannyira lelkesül.

t.

Memoirs of Princc Hohenlohe. Schillingsfuerst. Edited by Friedrich Curtius. Translated from the German and supervised by George W. Chrystal. 2 vols. London 1907.

E két kötetben Hohenlohe herczeg emlékiratainak meg nem rövidített angol fordítását kapja az olvasó.

Bennünket magyarokat főleg az első kötet érdekel, mely az 1870-ik év márczius haváig terjed, s melyben van egy-két, a szabadságharczra vonatkozó részlet is.

Igy, példának okáért, 1869. augusztus havában a herczeg följegyzett naplójában egy beszélgetést Berg marsallal Varsóban. Az elbeszélő szerint 1849-ben, midőn a magyar háború rossz fordulatot vett, az osztrák császár a muszka czárhoz fordult segélyért. Berget ez alkalommal Bécsbe küldötték, hogy a háború megkezdésére előkészületeket tegyen. Elbeszélte, hogyan ment el az osztrák császárhoz Brünmben, Schwarzenberghez Bécsben és mint járt Pozsonyban. Minden dolog gyorsan és barátságosan

lett elintézve. Az orosz czár elment Varsóba és az osztrák császár itt meglátogatta őt. Minden egyes pontra nézve megegyezkedett a két uralkodó, kivéve azt, hogy kire bizzák a főparancsnokságot. Miklós czár Paskievicset szerette volna megtenni fővezérré, mert ismerte nagyravágását; de Ferencz József császár megmagyarázta, hogy becsülete nem engedné meg neki ebbe beleegyezését adni, mert e kérdésben forgó háború saját alattvalói ellen vala tervezve. «Plutot périr qu'agir contre mon honneur» mondá, mire Miklós császár megölelte őt. Paskievics azonban, e miatt bosszút forralt és rosszakaratuvá lett és mindent megtett, a mi tőle tellett, hogy a hadjárat menetelét elrontsa, a mivel nem végzett mást, mint azt, hogy az osztrák tábornoknak lehetővé tette magát jobban kitüntetni.

Az illető osztrák tábornoknak neve a könyv egy más helyén «Heynau»-nak van nyomtatva.

1861. január havában Bécsben időzött Hohenlohe, midőn azt jegyezte föl, hogy az október 20-iki diploma nyilván senkit sem elégitett ki. Schmerling, kit meglátogatott, azonnal kezdett beszélni a politikai helyzetről. Szerinte a magyar kérdés nem volt az egyedüli akadály a kibontakozás útjában. A mi a magyarokat illette, egy újabb forradalmat jósolt, de el volt készülve reá és el lehet majd intézni. Az ó-magyar párt soha sem volt népszerű Magyarországon; Deák alkotmányos pártja pedig küzködött a fejtelenséggel, mely idővel el fogja azt söpörni. A magyarországi németek magoktartásáról a legnagyobb megvetéssel nyilatkozott Schmerling.

A mondott hó 21-dikén Friesnél ebédelt. Ebéd után fölolvasták a császár manifestóját (jan. 16-dikáról keltezve), melyet a magyarokhoz intézett a forradalmári agitatio ellen. Ezzel kapcsolatban Hohenlohe herczeg azon fölötte bölcс megjegyzést tette — melyet Curtius minden kommentár nélkül ad ki — hogy nagyon furcsának hangzik neki, midőn magyar nemzetiséget emlegetnek ellentétben a némettel, tekintetbe véve azt, hogy a magyarok zöme németek. Azok közt, kik a magyar nemzeti ruhát viselik, nincsen egyetlen egy sem, ki más nyelven beszélne, mint osztrák németül. Mint látjuk, a mi számalomra méltó német diplomatánk is csak úgy járt, mint a *Times* levelezője, ki Bécsből tanulmányozza a magyar viszonyokat.

Az öreg gróf Hartig szerint pedig a magyarok befönták az osztrákot, midőn az október 20-diki diplomát számukra kiállították.

1869-ben Münchenben hivataloskodott Hohenlohe, midőn Pascal Duprat, a jól ismert republicanus, átutazott ott és elmesélte Fröbelnek az ő tapasztalatait a magyar hazában. Szerinte a magyar balpárt nem bízik az akkori osztrák szabadelvű régime életrevalóságában és hogy elkészülve legyen a közeledő válságra, már tárgyalásokba bocsátkozott a déli szlávokkal oly célból, hogy egy dunai birodalmat vagy dunai szövetséges államot teremtsenek vagy megteremtésére az utat egyengessék. A déli szlávok hallani sem akarnak egy Oroszországgal való unióról, de azért mégis elfogadják a muszka pénzét, csak hogy a saját terveik előmozdítására használják azt.

Maga Fröbel a megelőző december havában azzal a hírrrel érkezett vissza Münchenbe Bécsből, hogy itt a hangulat teljesen megváltozott. Egy évvel előbb itt mindenki Ausztria közeli fölbomlását emlegette, míg ellenben most helyreállt ismét az önbizalom s mindenki Déli-Németerszágnak egyesülését Ausztriával sürgeti nyomósan és határozottan, hogy meggátolják Ausztriának teljes elmagyarosodását!!

Bismarck gróf is érdekes dolgot mesélt el Hohenlohénak ebben az időben (1869-ben). A vaskancellár megmagyarázta neki a valódi okát annak, hogy ő 1866-ban a nikolsburgi béke megkötését miért siettetette annyira. Ennek is a magyar kérdés volt a rúgója. Ők (a poroszok) soha sem határozták volna el magukat arra, hogy a magyar forradalmat (így!) neki eresszék Ausztriának, ha Franciaország nem avatkozott volna be. A francia beavatkozás pillanatában félni lehetett egy Franciaországgal való háborútól és azért szabadon eresztették Klapkát. Csak hogy ez azzal a veszedelemmel járt, hogy naponkint láthattuk a mozgalom tovább terjedését és növését, a mi európai bonyodalmakat okozhatott volna és különösen Oroszországot nyugtalanította volna. A félelem, hogy a háború oly óriási mérveket fog ölthetni és annak megfontolása, hogy a porosz hadsereg a kholera és láz veszélyeinek vala eshetőleg kitéve, arra bírták őt, hogy Nikolsburgban határozottan a béke megkötését sürgesse, még a saját lemondásának árán is. «Mindenki azt hitte» folytatta Bismarck, «hogy én a győzelem árján úsztam előre, de higgye el nekem, soha életemben borzasztóbb időt át nem éltem. A főhadiszálláson mindenki árulónak tekintett, s midőn a kastély magas ablakánál álltam, akárhányszor fontolgattam a kérdést, hogy utoljára nem volna-e jobb kiugrani. A tanácsban sokszor oly heves

jeleneteim voltak, hogy fölpattantam, kirohantam, becsaptam az ajtót, az ágyamra vetettem magamat és ordítottam mint a kutya.»

—f.—s.

Új magyar könyvek.

Boer Jenő. Az ember. Ébredő korszellemünk megnyilatkozása. Kolozsvár. (Budapest, Politzer.) (8-r. 123 l.) 50 f.

Búzás Győző. A németes összetételek története. (Nyelvészeti Füzetek. 41. füzet.) Budapest, 1907. Athenaeum (8-r. 48 l.) 1 K.

Czakó Elemér dr. A magyar iparművészet szereplése a milánói nemzetközi világkiállításon 1906-ban. (Az orsz. magyar iparművészeti muzeum ismeretterjesztő előadásai. I. füzet.) Budapest, 1907. Ranschburg G. (8-r. 48 l.) 20 f.

Döntvénytár. IV. folyam. VI. kötet. A felsőbbíróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a »Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége, Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. LI, 355 l.) 4 K.

Évkönyv. Kiadja az Izr. magyar irodalmi társulat. Szerkeszti Bánóczy József, 1907. Budapest, Lampel R. (8-r. 407 l.) 4 Korona.

Dr. Falsik Dezső. A polgári perjog tankönyve. (Magyar polgári törvénykezési rendtartás. Birói szervezet. Rendes és sommás eljárás.) Pozsony, 1907. Budapest, Grill). (8-r. VIII. 362 l.) 8 Korona.

Grofsoreán K. Béla. Tanulmányok a hazai textil-ipar mikénti fejlesztéséről és az 1886-ik évi ipartörvény módosításáról. Budapest, 1907. Ráth M. (8-r. 86 l.) 3 K.

Gyulai Pál. Katona és Bánk Bánja. Második kiadás. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. 288 l.) 6 K. 40 f.

Herman Ottó. Az 1902-ik évi nemzetközi madárvédelmi egyezmény és Magyarország. Budapest, 1907. Eggenberger. (8-r. V, 220 l.) 1 K.

Heinrich Gusztáv. Egyetemes irodalomtörténet. Szerkeszti —. Harmadik kötet. Kelták és germánok. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter támogatásával. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. XII, 680 l.) 20 K.

Kräuter Ferencz. A mássalhangzók hasonulása a magyarban. (Nyelvészeti Füzetek. 44. szám.) Budapest, 1907. Athenaeum. (8-r. 39 l.) 1 K.

Kosztolányi Dezző. Négy fal között. Költemények. Kürthy György rajzaival. Budapest, 1907. Pallas. (8-r. 185 l.) 3 K.

Kubinyi Ferencz és Kubinyi Miklós. A felső-kubini Kubinyi-család története és leszármazása. Szerkesztik és kiadják. II. kötet. A Kubinyi-család leszármazása. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. XIII, 459 l. és XII tábla) 25 K.

Malonyay Dezső. Munkácsy Mihály. I., II. kötet. (Művészeti könyvtár.) Budapest, 1907. Lampel R. (8 r. 192, 144 l.) 16 K.

Molnár Victor. Wlassics Gyula dr. Élet- és jellemrajzi vázlatok. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. 96 l.) 2 K.

Orosz Adrienne (Csicseri). Bozóthy Nóra grófnő. Budapest, 1907. Szilágyi Béla (8-r. 109 l.) 1 K 30 f.

Papp Samu dr. és Hankó Vilmos dr. A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei. A magyar szent korona országai balneológiai egyesületének megbízásából szerkesztették. — Budapest, 1907. Singer és Wolfner (8-r. 266 l.) 3 K.

Pásztor Árpád. Új versek. 1903—1907. Szilágyi Béla. (8-r. 133 l.) 3 K.

Réz Mihály. Szabadság és egyenlőség. Budapest, 1907. Kilián Fr. utóda. (8-r. 130 l.) 1 K 60 f.

Sándor Aladár dr. A kiskorú jogai és kötelezettségei. Budapest, 1907. Grill. (8-r. VI. 233 l.) 5 K.

Dr. Schwarz Gusztáv. A jogi személy magyarázata, Budapest, 1907. Grill. (8-r. 125 l.) 2 K. 40 f.

Thury Zoltán. Az ember, a ki hazaballagott. (Egyetemes Regénytár. XXIII. folyam. 14. kötet.) Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 1 K.

Vámbéry Rusztem. A visszaesés a büntetőjogban. Vélemény és törvénytervezet. Második kiadás. Budapest, 1907. Grill. (8-r. IX. 54 l.) 1 K 50 f.

Ifj. Weszprémy Kálmán. A magyarországi zsidók statisztikája. Debreczen, 1907. Csáthy F. (8-r. 167 l.) 3 K.

Dr. Zsilinszky Mihály. A magyarhoni protestáns egyház története. A művelt közönség számára. Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József közreműködésével. Budapest, 1907. Athenaeum (8-r. 797 l.) 14 K.

A BANKKÉRDÉSHEZ.

Az önálló magyar jegybank felállítását kétségtelenül igen megkönnyíti a jelenlegi bank-statutumnak az a határozata, a mely szerint a két állam az osztrák-magyar bank üzletét, a jelzálogüzlet és tartalékalap kihasználásával, részvényenként 1520 korona ellenében megválthatja.

A megváltás állampénzügyileg előnyös lenne. Ez azonban mellékes. A két állam a bank jövedelmében most is jelentékenyen részesedik. Azonkívül ennél a kérdésnél az állampénzügyi szempont egészen másodrendű.

Igen nagy jelentősége van azonban annak, hogy az önálló bank felállítása esetén az új intézet a folytonosság megszakítása nélkül átveheti az osztrák-magyar bank magyar portfeuille-ét, a bankjegyforgalomnak és érczkészletnek a magyar üzletre eső részét, sőt a banknak üzleti routinejét is.

Mint hogy pedig az osztrák-magyar bank megváltása esetén a kormány kedvező pénzügyi feltételeket kínálhat az alapítandó magyar banknak, alig kétséges, hogy az e bank megalapítására szükséges tőke beszerezhető abban a mérvben, hogy létesíthető oly intézet, mely mind ama előfeltétellel bir, a mely a jegybank functióképességére magában az intézetben keresendő.

A nagy kérdés tehát az, hogy a legkedvezőbb feltételek mellett megalapított önálló magyar bank a jegybank feladatait az ország közgazdaságára nézve legalább is oly előnyösen képes-e teljesíteni, mint a közös bank. Erre pedig a felelet nem csupán az alapítandó bank alapítási körülményeiben és pénzügyi erejében, hanem első sorban az ország általános közgazdasági állapotában keresendő.

A jegybank feladata, minden hozzáforduló jogos hitel-igénynek kielégítése; kötelessége minden jó váltót es-

compteálni és minden jó papírt lombardirozni. De fizetőképességét sem szabad veszélyeztetnie. E két feladat között az összhangot kamatlábpolitikájával tartja fenn. Kamatlábpolitikájával irányítja a bank az ország általános kamatlábviszonyait, mert ha megszorul a bank, felmegy a kamatlábbal. De viszont az általános kamatláb és a bankkamatláb is, az általános tőke-kereslettől és kínálattól függ. Ha a jegybanknak fizetőképessége vagy egyéb magasabb érdeke nem forog szóban, úgy ép úgy versenyez a tőkekinálathban, mint akárki más, csak válogatosabb.

Az osztrák-magyar bank kamatlába Magyarországon és ezzel kapcsolatosan az általános kamatláb is, azért oly olcsó, mert a bank a monarchia két államában statutumszerűen egységes kamatlábat tart fenn, a kínálati verseny tehát, a melylyel az osztrák magántőke a bankkamatlábat Ausztriában szabályozza, Magyarországon is érvényesül.

A banknak szétválasztása esetén tehát a magyar közgazdaságnak rendelkezésére álló tőke mennyiségének megszorítása nélkül is a bankkamatláb valószínűleg emelkedni fog, mert elesik az a verseny, a melyet az osztrák tőke a banknak Ausztriában okoz. Hogy e mellett a magyar közgazdaságnak jelenleg rendelkezésre álló tőke mennyiségileg nem-e fog csökkenni és ezzel a kamatláb-emelkedésnek egy újabb factora előállni, az sok mindentől függ. Mindjárt attól, hogy a különválás pusztá ténye nem-e okozza azt, hogy jelentékeny külföldi, első sorban osztrák tőke kivonatik a magyar üzleti életből, megválnak a magyar papirállománytól. Lényegileg pedig attól, hogy a magyar pénzpiacz, a mely ma mindenféle kölcsönös kellemetlenkedés mellett is az osztrákkal nuance-ok híján jóformán azonos, magára hagyatva a maihoz hasonló positiót ki tud-e magának vívni. Ez többi között, úgy hiszem, legelső sorban a magyar valutaügy alakulásától függ az önálló bank uralma alatt.

Jelenleg, habár a bank készfizető kötelezettsége ki-mondva nincs, tényleg az aranyvaluta előnyeit élvezzük. Valutánk agio-ingadozásai számos évnek során lényegtelenek voltak. Az osztrák-magyar bank azt az adott körülmények között helyes politikát követte, hogy szükség esetén bőséges külföldi váltóanyagot bocsátott a pénzpiacz rendel-

kezésére, kedvező körülmények között pedig külföldi váltótárczáját ismét megerősítette.

Ez az eljárás eddig kapcsolatosan a bank kamatpolitikájával, a mely a jelenlegi stadiumban sem tévesztheti szem elől azokat az elveket, melyek a készfizető bankra irányadók, sikeres volt.

Igaz, hogy nagy megpróbáltatásoknak pénzrendszerünk az utóbbi években kitéve nem volt és hogy nyílt még az a kérdés, vajon a készfizetések köteles felvétele esetén minő jövőnek nézünk elébe. Nézetem szerint nincs elegendő okunk abban kételkedni, hogy a monarchia ezt a próbát ki ne állja.

Vajon a bankügy szétválasztása hiuvá teszi-e a valuta-rendezés érdekében hozott nagy pénzügyi áldozatot, megsemmisíti-e az eddig elért nagyjelentőségű eredményt?

A priori bizonyára nem.

A valutát alaposan elrontani csak inflációval lehet, vagyis papírpénz túlkibocsátással; ha tehát az állam tartózkodik a pénzszerzésnek ettől az eszköztől, a banktól függ, hogy jegyforgalmával a valuta stabilitását ne veszélyeztesse.

Tapasztalat szerint az inflációs jellegű papírpénz-kibocsátások állampénzügyi katasztrófákkal kapcsolatosak; a nagy, akut pénzpiaczi válságok, származtak bár azok túlspeculációból, az ország tőkeerejének meg nem felelő termelésből, vagy nagy hiányokból a nemzeti termelés eredményében, bármily pusztítóan sepertek végig országokon, tapasztalat szerint nem bizonyultak végzeteseknek se a jegybankokra, se a pénzrendszerekre. Láttunk ily alkalmakkor hallatlan bankkamatlábat, felfüggesztett bankactát, nagy váltóárfolyamváltozásokat, de végül az ország bankja és valutája kiállotta ezeket a lökéseket. A pusztítások egybeűt voltak. De ne hunyjunk szemet az elől, hogy pénzválságok izoláltabb, szűkebb területet találnak és erősebben lesznek a gyengébb jegybankra utalva a különválás esetén.

Az inflatio eshetőségénél közgazdaságilag nagyobb jelentőségűnek tartom a bank részéről követendő aranypolitikát, vagyis azt az állandó politikát, a melyet minden aranyvalutás ország jegybankjának azért kell követni, hogy bank-jegyállománya sohase növekedjék odáig, érczkészlete sohase

olvadjon le annyira, hogy a bankjegy hitele mint aranyra szóló utalványé, kérdésessé válhassék.

Ebből a szempontból is sajnos, azt kell gondolnunk, hogy súlyosabb lesz a magyar bank helyzete, mint a közös banké. Súlyosabb, mert Magyarország külkereskedelmi forgalma az ország productiójának egyoldalúsága mellett nagy ingadozásokat mutat, ennek a forgalomnak 75 százaléka, a mely Ausztriával bonyolódik le, a valuta szempontjából is külföldi forgalommá válik, továbbá mert ez az ország tökeszegénységénél fogva és annál fogva, hogy az intenzív gazdasági fejlődés jogos becsvágyával bír a gazdasági termelés minden ágában, nagy mérvben külföldi tőkére van utalva, a mely tőkének és annak járulékainak forgalma az ország fizetési mérlegében igen nagy szerepet játszik és ennek a forgalomnak az az egész része, a mely Ausztriával bonyolódik le és eddig a valuta szempontjából irrelevans volt, ebből a szempontból külföldi forgalommá válik.

Úgy hiszem, elég arra utalni, hogy a magyar ipari vállalatokba befektetett tőkék, a magyar pénzügyintézetekben elhelyezett tőkék mekkora része osztrák eredetű, hogy a magyar részvények, záloglevelek és államadóssági címletek minő mennyisége van osztrák kézben, hogy ennek a körülménynek jelentősége szembeötlőjek.

Rége, ha a magyar jegybankról volt szó, a vezér argumentum a közös bank mellett mindig az volt, hogy a valuta helyreállítása előtt a bankközösséget megbontani nem lehet, annál kevésbbé, mert annak a veszélynek vagyunk kitéve, hogy a pénzjegyek a monarchia két államában különféleképen fognak értékelteni. Ez az argumentum tökéletesen helyes; ámde rendezett valuta mellett, addig, a míg Magyarország közgazdasági ereje lényegesen meg nem javul, az önálló magyar banknak helyzete százszorta nehezebb lesz, mint lett volna a papírpénz uralma alatt, mert a hitelpolitika gondjaihoz hozzájárulnak az aranypolitika gondjai is, és pedig a nyugati államok bankjainak helyzetéhez képest lényegesen súlyosabb körülmények között. A mit a papírregime alatt a közgazdaság kisebb-nagyobbagio-ingadozásokkal intéz el, azt a készfizető banknak kamatpolitikával kell majd elintéznie. Meg lehet e feladattal talán küzdeni, még a mi kedvezőtlen körülményeink

között is, de a prognózis ez irányban sem lehet más, mint az, hogy a magyar bank által szükségképen követendő aranypolitika gyakran és tartósan lesz kénytelen magas kamatláb alkalmazásához folyamodni.

Nem mese tehát az az állítás, hogy az önálló magyar bank előreláthatólag a kamatláb megdrágulását jelenti. Nem segít ezen az az elmélet, hogy a magas kamatláb becsalja az idegen tőkét addig, a míg a kamatlábviszonyok ki nem egyenlítődnek; mert a tőkének vonzódása a külföldre mennyiségileg korlátolt és csak addig tart, a míg magas és biztos kamatozást talál; ellenkező esetben egyenlőbb kamatláb uralkodnék a föld kerekén.

Nem igen segíthet ezen a kartellbank gondolata sem, mert a kartell biztosíthatja a bankjegyek hitelét bizonyos fokig, de nem képezem, hogy a kamatlábpolitika azonoságát is biztosíthatná, ha csak a magyar bank önállósága nem válik teljesen külső forma dolgává.

A kamatláb megdrágulása a nemzeti termelés forgótőkéjének megdrágulását jelenti; előnyére van annak, a ki pénzt ad kölcsön, mindenki másnak kárára van.

A magyar termelés forgótőkéjét megállapítani, érdekes tanulmány tárgya lenne. Az uralkodó kamatláb változások szempontjából első sorban a kölcsönvett forgótőke ismerete lenne fontos. Az adósság és a kikölcsönzött forgótőke fogalma bizonyára nem azonos, de tagadhatatlan, hogy minden gazdálkodó adósnak egész adósságát kell gazdasági tevékenységéből kamatoztatni.

Egyes adataink vannak, a melyek világot vetnek erre a kérdésre, de azt nem merítik ki.

A magyar birodalom összes hitelintézeteinek váltótárczája kitesz 1533 millió koronát, a lombard előlegek, fedezett folyószámla követelések stb. kitesznek 888 milliót; az intézetek jelzálogkölcsönei kitesznek 2170 milliót, a mely összegből azonban a záloglevél fogalomra 1415 millió esik. Ez adatokhoz hozzájön az osztrák-magyar bank magyar tárczája, mely 1906 végén az escompte üzletben 458·6 milliót, a lombard üzletben 27·3 milliót tett ki. Hozzá jön továbbá a közvetlen pénzkölcsönzések egész kategóriája bel- és külföldről, mely nem fut át a pénzintézeteken és még az áruhitelezés nagy kategóriája, mely

mint könyvbeli hitel szerepel, vagy a melynél a leszámítolás nem történik belföldi intézetnél. Ezekről abszolút számokat adni nem lehet. Az adósság eloszlásáról sem adhatunk képet termelési ágak szerint, kivéve az említett jelzálogos követeléseket. Az ipari forgótőkéről egy sovány adatunk van: az iparos részvénytársaságok dolgozó tőkéje, a melyet nem fedez a részvény és tartaléktőke 400 millió korona.

Az ország jelzálogos adósságát dr. Fellner hat milliárdra becsüli, miből négy milliárd esik a mezőgazdaságra.

Tessék már most ez összegek alapján, a melyeket ismerünk, kiszámítani és az összegekre nézve, a melyeket nem ismerünk, elképzelni, hogy mit jelent az erre az országra nézve, ha a kamatláb állandóan magasabb lesz.

Maradjunk a négy milliárd mezőgazdasági, jelzálogilag biztosított hitel mellett. A mezőgazdasági üzemeket ezenkívül mindenesetre még egy igen nagy összeg jelzálogilag nem biztosított adósság terheli. Ez utóbbi adósság valamint a jelzálog adósságnak az a része, a mely nem hosszulejártatú törlesztéses adósság, a kamatláb-változást azonnal meg fogja érezni. Hasonlóképen azonnal érvényesülni fog a magasabb kamatláb az újonnan felveendő adósságoknál; Magyarországon pedig évenként átlag több mint 600 millió új jelzálogos adósság kebeleztetik be, ebből 400 millió lehet mezőgazdasági természetű. Plus a jelzálogilag nem biztosított ily természetű adósság. Záloglevelek magasabb kamatláb mellett lesznek csak elhelyezhetők. Sőt a forgalomban levő záloglevelekre se maradhat a tartós pénzdrágulás hatás nélkül; tapasztalat szerint minden papirban megvan a tendencia a repatriálásra és minden papir árfolyama és kamatlába végelemzésben belföldön képződik. A pénzdrágulás következménye a már kibocsátott záloglevelekre az árfolyam csökkenésében fog mutatkozni és abban, hogy ezek a címletek az árfolyamcsökkenés egész folyama alatt állandóan fogják nyomni a belföldi piacot. A kép elég szomorú, hogy ne folytassuk.

Az osztrák-magyar banknak 1906 végén 770·9 millió korona leszámítolási tárcza-állományából 458·6 millió, vagyis 59·5 % a magyar anyag, az évi 4752·7 millió összleszámítolásból 1820 millió, vagyis 38·3 % a magyar anyag.

A magyar tárczára vonatkozó számok azt mutatják,

hogy az osztrák-magyar bank a két ország gazdasági jelentőségéhez aránylag többet hitelez Magyarországon, mint Ausztriában.

A banknak ez a magatartása, mely különben természetes következménye a két ország általános kamatviszonyainak, nem új és nem szorítkozik az utolsó esztendőre. Mielőtt a bank első magyar törvényes privilegiumát 1878-ban megkapta és azért küzdött, hogy helyzete törvényes szabályozást nyerjen, az osztrák nemzeti bank többször hadilábra helyezkedett Magyarországgal. De azóta a tevékenység, a melyet a bank Magyarországon kifejt, állandóan növekszik terjedelemben és intensitásban.

A privilegium első dekadájában is lényegesen növekedett a magyar üzlet terjedelme, a másodikban a budapesti igazgatóság dotatiója fölmegy 60 millió frtról 120 millióra, magyar tárczaállomány a leszámítolási üzletben 47 millióról 98 millióra, a lombard üzletben 5.5 millióról 11.7 millióra, százalékokban a magyar tárczaállomány átlag az egésznek 37.9 %-át teszi ki, 1893-ban 47 %-át, 1894-ben 43 %-át, 1895-ben 44 %-át stb., 1906-ban 59 %-át.

A bank organisatiója a Bánffy-Badeni-féle privilegium folytán óriásit haladt magyar irányban. A magyar hitelezési üzletet kizárólag és végérvényesen teljesen magyar collegium, a budapesti igazgatóság intézi, egyébként is a paritás érvényesült, a mennyire az a banküzlet teljes kettéválasztása nélkül lehetséges.

Ki tagadná, hogy a vágy az önállóságra tökéletesen jogosult az egyén, mint a nemzetek psychológiájában. A közösség lemondás az önállóságról bizonyos mérvben úgy, mint minden egyéb szerződéses állapot.

Az önálló berendezkedés megfelelő előfeltételek mellett természetesen per se is sok tekintetben a kívánatosabb. Még közös vámterület mellett is képzelhető a bankügy szétválasztása.

Hogy a közös vámterület oly nélkülözhetetlen előfeltétele marad-e az észszerű magyar külkereskedelmi politikának, mint jelenleg, az lényegileg az európai vámpolitika fejlődésétől függ. Nincs kizárva például egy nagy fordulat a szabad kereskedelmi irány felé Németország részéről, akkor a vámunio Ausztriával sokat veszíthet jelentőségéből.

Az sincs kizárva, hogy a felfogások nálunk annyira tisztuljanak, hogy az egységes vámterület kérdésének politikai jelentősége háttérbe szorul és a közvélemény ezt a kérdést a közgazdasági *raison* szempontjából mérlegeli, akár a német vagy a szerb kereskedelmi szerződést.

Az önálló bank ellenben a magyar államiságnak mindig postulatuma lesz. De hogy a bankkérdésben nagy közgazdasági veszélyek felidézése nélkül önállósíthassuk magunkat; annak az előfeltételeit magunknak kell megszereznünk.

Számosak ezek az előfeltételek. Első sorban az ország tőkeerejének javulása. Ezzel kapcsolatban a fizetési mérleg gyökeres változása; végül a valutaügynek oly megállapodottsága, hogy a magyar pénzrendszer soliditása kérdés tárgya ne legyen.

Az út e cél felé a közös bank privilegiumán vezet keresztül.

Mezőgazdaságunk intensív művelésében a fejlődés stádiumában vagyunk, iparunk gyermekkorát éli. Mindkét téren a haladás olcsó tőke és szilárd valuta nélkül hiábavaló erőlködés.

A közös bank magyar érdek. Osztrák érdek is; mert Ausztriának érdekeltsége a magyar iparban, kereskedelemben, magyar papirokban, szóval Magyarország gazdasági jólétében, egészen eltekintve minden közjogi és politikai vonatkozástól, óriási.

Gróf WICKENBURG MÁRK.

PETŐFI TÁJKÉPEI.

Köztudomású, hogy Petőfi költői művészetének öntudatossága legjelesebben tájképeiben nyilatkozik. Már az Akadémia nyelvtudományi osztályának egykori jelentése is kiemeli e gondolatot Czuczor fogalmazásában: «Petőfi, mint költői tehetség egészen önálló, egyéni, eredeti, kivált midőn az Alföld síkjait festő rajzaiban eddig ismeretlen, vagy figyelemre kevésbbé méltatott fényképeket varázsol elénkbe.» — Költői műhelye ilyenkor legfinomabb eszközeivel áll szolgálatára. Képzelve «megrabolja a természet minden szépségét.» Stílje virágokkal ékes hajó, mely játszva futja be a «tengersík végtelent». Mindenesetre külön vizsgálatra is méltó a művészi eljárás módja, mely e remekművek megteremtésében részes. S bár Salamon Ferencz és Gyulai Pál után — költőnk nyelvén szólva — «mi csak azt szedegetjük, böngészgetjük, mit ott hagyni épen kedvük telt, vagy elhozni méltónak sem tartották», úgy véljük, hogy a legparányibb eredeti észrevétel fölvillogása is becses, ha Petőfivel van vonatkozásban s — talán ellensúlyozására se képtelen az ily esetben szinte elkerülhetlen közhelyeknek.

★ ★ ★

Sokat hallottuk, hogy Petőfi tájképeinek jellemző vonása az elevenség. Elődeitől különösen a XVIII. század divatjától eltérően nem merev rajzot nyújt, hanem lüktető életet. Leírásai csak látszólag festmények; közelebről nézve lélegzik minden vonaluk s a kialakult kép mozog, beszél, él, mint Hermione szobra a *Téli regében*. A pusztaság leírása, mely ellen Lessing kikelt, művészietlen s nem hagy nyomot az emlékezetben. Üres fölsorolás, melynek minden új tagja az előbbinek életét oltja ki s a holt részekből egy-

séges képet nem formálhat a képzelet. Petőfi tájképei azonban — Sainte Beuve egy szép szólamát használva — hű barátjai emlékezetünknek. A *Kutyakaparót* jobban véljük ismerni, mint azt az útszéli korcsmát, melyben tényleg megfordultunk, s pusztát, vagy romban álló csárdát nem nézhetünk a nélkül, hogy a Petőfiére ne gondoljunk. E versek az Alföld szövegkönyvéhez írt dallamokként vannak beírva lelkünkbe s ha elhagyva a várost, kilépünk a szabadba: mintegy varázsütésre hangzanak föl. Azt hisszük, hogy alig van művelt ember, ki például Erdélyből jöve a végtelen róna szemlélésekor ehhez hasonlót ne érzett volna.

Mi teszi e költeményeket oly elevenekké? Művészi hatásuk elemei között költőnk egyéniségének két igen rokonszenves vonása tűnik föl: a szülőföldre való ragaszkodás s a szabadságszeretetnek eladdig páratlan erejű érzése. A múlt színhelyéhez való vonzalom s a függetlenség vágya minden emberben közös s a költői hatás könnyen partot ér, ha érzelmeink feszítik vitorláját. Ha Petőfi lelkét börtönéből szabadult sasnak mondja, érezzük, hogy e mondat nem stilisztikai ékítés csupán s a prófétai erejű fölkiáltáson: «Pusztá, pusztá, te vagy a szabadság képe. — És szabadság, te vagy lelkem istensége!» nem csak a metaphora köntöse csillog: egész hitvallása, lelkének legnagyobb szentsége királyi ruhába öltözik itt. S ha e vallás mindannyiunk hite: csak erőteljes hang kell, hogy ugyanazt a zöngét váltsa ki a lélek hangszeréből. Szózat kell csupán, hatalmas, riadó, mely éreztesse a meggyőződés becsületességét: s képzelmünk a költő képzelméhez, hangulatunk hangulatához fog simulni. E pont, azt hisszük, első mozzanata a tájképek lyrává szövődésének. A hozzájuk vezető úton eszményeink falképei függnek, melyekért — érezzük — mi is állnók a csaták tüztét. De a költő — meghalt értök. «Lelke istensége» így még hódítóbb a mienknél s fokozott csodálattal nézünk föl rá, ki bárki másnál több joggal lehet ez eszmények apostola. — Nem is egyéb ez, mint a költészete és élete szoros kapcsolatát föltüntető útszéli igazság, melyet ismételnünk kellett, mint egy fontos elemét a tájképek pszichológiai hatásának.

De a szeretet melege is lyraivá segíti e képeket. Költőnk átszellemül, valahányszor «kilép a kis házfedél alól»

s «messze lát, mert mindenfelé megmérhetetlen rónaság terül». Ilyenkor egyszerre bűvös hangulatok rajzanak föl lelkében. Burns is mesterien olvasztja be legtöbbszor leírását lírai hangulatába. Böbeszédűsége azonban néha zavar s naivsága itt-ott túlzottnak tűnik föl. A mellett, bár a szülőföldhöz való ragaszkodás megható vallomásokat ad ajkára s épen oly mélyen gyökerező ez érzés nála, mint Petőfinél: a skót költő leleménye kevésbbé gazdag s képzelme szökelésében is több a vigyázat, mint költőnkében. Mellőzve egyébként a stilusbeli különbségeiket is, érdekesnek tartjuk a két költő eltérő ízlését figyelemre méltatni, melylyel a természetet szemlélik. Tudvalevő, hogy Petőfi legszebb tájképei a nyári éghöz fűződnek. A telet csak «barátságos meleg szobában» találja boldognak; óhajtása, hogy «menjen a tél, menjen gyorsan el, mert rideg tanyáján fázni nem fog»; a «vad téli éj» gyötrelmes gondolatokat szül benne; majd gyáva zsarnoknak, «vad bitor tél»-nek nevezi, a kivel szemben a föld kivívja szabadságát. A skót költő azonban így dalol:

Zúgó szelet, felhős eget
S a téli bús napot
Jobb szeretem, mint a legszebb
Tavaszcirulatot. (Lévay ford.)

«Alig van valamely földi tárgy — írja jegyzeteiben Burns — mely nekem több gyönyört adna, mely inkább fölemelne s magával ragadna, mint egy erdő vagy berek védett szélein sétálgatni felhős téli napon; hallgatni, a mint a viharos szél zúg a fák között és rohan a síkon. Ez az én álhitatom legkedvesebb időszaka... stb. (Burns—Lévay 514 l.)

Petőfi tájképein a nyár, vagy ős hangulata ömlik el, nem a tél. Költőnk a télnek csak szenvedéseket «köszönhetett», (*Egy telem Debreczenben*) örömeket alig s természetes idegenkedését ez évszaktól nyomora csak növelte. S ellenszenves tárgyak rajza — ha az epikusnál is ritkán sikerül — a lírikusnál rendesen nélkülözi a szabatossgát. A költő elfogultsága szemléleteit hiányosakká, érdektelenné teszi. Mellőzve azt, hogy a leírásról ilyenkor hiányzik az a melegség, a mit Fechner «activ színezés»-nek mond, a rajz vonalai legtöbbszor torzak, elnagyoltak. Ez esetben, «mint a rövidlátó nap», a költő «sem igen sokat

lát a pusztaságon». Innen van, hogy Petőfinél a téli képek kevésbé sikerültek, míg Burns dalaiban — ha a költő megfigyelése a tél vonásait nem is csoportosítja — lelkes rajzát nyújtja hangulatainak. Gyulai Pál, kinek szemét a hibák vajmi ritkán kerülnek el, Petőfinek *A pusztán télen* című költeményét sikerült festő költeménynek tartja, mely «míg egyrészt igen gazdag eredeti gondolatokban, (például az ősz úgy tünteti föl, mint pazarló, rossz gazdát, ki a rámaradt vagyont eltékozolja) másrészt egy pár jellemző vonással élénk képet tár elénk s a végső versszak által a költő előnti rajta egész alanyiságát.»*) Megvalljuk, mi e költeménynek nem minden szakában találjuk fel Petőfi költői erényeit. Már a bevezető kép is — melyet Gyulai eredeti gondolatnak mond — úgy érezzük, túl merészségénél fogva hatástalan. Az «ősz» és a «rossz gazda» hasonlat fogalmai oly távol állók, hogy a hasonlóság alapját nem találjuk meg hirtelen. A következő sorok felvilágosítása után is feszíteni kell képzelőnk, hogy a távol képzeteket összekösse. A hasonlat alapja:

A mit a kikelet
 És a nyár gyűjtöget,
 Ez (tudniillik az ősz) nagy könnyelműen mind elfecséreli.

De a metaphorában itt sincs meg a lélektani alap, mert a kikelethez a «gyűjtögetés» fogalmát, mint rokon fogalmat sehogys tudjuk hirtelen hozzáfűzni. Azt hisszük, hogy az egyéni eredetiség e kapcsolatban messzehagyta azt az «érzéki határ»-t, melyet Schiller az æsthetikai hatás egyik elemének tart. A kikelethez, mely látszólag oly könnyedén és kifogyhatatlan pazarsággal ontja áldásait, hasonlóság révén nem kapcsolhatjuk hirtelen a takarékoságra emlékeztető «gyűjtögetés»-nek e gondolatkörből messze kieső képzetét. Nagy költők eljárása bizonyítja, (magáé Petőfié is) hogy a megismerés fölcserélt fogalmai közötti rokonságnak villámszerűen áttetszőnek kell lennie. «Helyről-helyre röpköd gondolatom», «Szedegeti a sok szép emléket» (Petőfi)

*) Petőfi költészete. Gyulai Pál egyetemi előadásai, 1900. E mű csak kézirat ugyan s így «bírálatmentes»; a rá való utalást azonban igazolja az, hogy mint legteljesebb Petőfi-tanulmányt, alapvető munkának tartjuk.

«Ösztövért kutágas... *mélyen néz* a kútba» (Arany) «Hideg szellő *játszik huzakodva* hajukkal» (Vörösmarty) «Bújdosik a fa levele» (Vajda) stb. — De nem csak a kép, a versszak első sora is művészietlen: «Hej, mostan pusztá ám igazán a pusztá!» Monoton sor, melyben bántó a helyén nem való szójáték is. E stilus hibákhoz a vers második szakában a költői technikának egy másik gyöngesége járul.

Nincs ott künn a juhnyáj méla kolompjával,
Sem a pásztorlegény kesergő sípjával.
S a dalos madarak
Mind elnémultanak
Nem szól a harsogó haris a fű közül
Még csak egy kicsiny kis prücsök sem hegedül.

Az efféle rajz művészietlen voltára már Péterfy Jenő æsthetikai fogékonysága figyelmeztetett. Petőfi itt a telet negative rajzolja; a helyett, hogy a tél jellemző vonásait tüntetné föl, hiányzó tulajdonságainak felsorolásával éri be. A tél, nem nyár. A képzelemnek nincs mibe fogódznia ez elvont sorokban s határozatlan, szétfolyó képzetek között bizonytalanul lebeg a «végetlen ürben». Mintha a nyarat rajzolóknak úgy, hogy ekkor «a szél a légben nem kavarg, a vihar nem nyargal, hó nem fedi a tájat, köd nem ül bércezen-völgyön». A képnek nincs így «reliefje» s nem egyéb elmosódó vonalak sorozatánál. Nem tudjuk, az olvasó műérzéke velünk érez-e, hiszen a szép hatásának associatív része ritkán abszolút constans. Az tagadhatatlan, hogy a költemény többi részében csak föl villan Petőfi művészete. A lombán szipákoló béres rajzát mellőzve, melyről már Gyulai megjegyezte, hogy a többi vonáshoz kevésbé találó, különösen a három utolsó jelenet festői s ezeknek is koronája: a betyár alakja, «kit éji szállásra prücsszögve visz a ló... Háta megett farkas, feje fölött holló». Költőnk itt újra elemében van, mint mindig, ha előtte rokonszenves tárgyakat rajzol.

Említettük, mennyire átszellemül Petőfi az *Alföld* leírásánál. Mint a mohamedán áhitata Kelet felé, oly megindulással száll tekintete szülőföldre. Itt honn van, itt az ő világa. «Hová szíve lelke mindig, mindenholnan visszavágyik». A délibábos nyári ég, mely alatt bölcsőjét ringatták. A hol «gyönyörrel járja esténként a tájt s elandalodva

hallja a zenét, a nyáj kolompját». A hol «megáll s körül néz oly elragadtatással, melyet nem érez a svájcz az Alpeseiken, csak a beduin Arábia sivatagjain». A művelt olvasó előtt fölösleges ez idézetek folytatása. A költő lelkesedése itt soha nem látott magasságokba csap s szeretete — mely nélkül úgy látszik a költő nyelve is csak zengő ércz és pengő czimbalom — imádattá magasztosul! Mintha az övé lenne az egész Alföld, az ég, a délibáb. Mint föltétlen birtokosa büszkén vezeti végig rajt vendégét: Ime, a mit belátsz, minden az enyém!... Valóban az ő «szellemi» birtoka is volt az; senki nála több joggal nem tapodta ott a föld porát. «Király volt minden alkonyaton!» Petőfi tájképein különös bájként ömlik el e szeretettel vegyes büszkeség. Mindegyiknek az ő szíve ad meleget, mindenütt ő a központ s úgy képzeljük, hogy a rónák tarka jeleneteibe beállítva fénybontó lelke körül úgy forognak, suhannak a képek, mint kis égitestek a nap körül.

S hogy hatnak e képek a költőre? E viszony megismerésére adjon útmutatást saját vallomása. «A természet az én legkedvesebb barátom, kinek semmi titka nincs előttem. Mi csodálatosan értjük egymást és azért vagyunk oly jó barátok. Én értem a patak csörgését, a folyam zúgását, a szellő susogását s a fergeteg üvöltését, értem pedig különösen a falevelek zörgését. Le-leülök egy magányos fa alatt s órákig elhallgatom, mint zizegnek lombjai, mint suttognak fülembe tündérregéket, melyektől a lélek mámoros álomban meghúzza a képzelet harangját s beharangozza az égből az angyalokat szívembe, e kis kápolnába». (*Úti levelek.*) Így büvöli el Petőfit a természet. Egy vele, közösségben él vele, beleolvad, mint a Gangesz vidék őslakójának képzelme a Nirvanába. A bércz merengve néz reá, a róna rámosolyg s mint a homéri hősdalok nagy ütközeteiben résztvesz a mindenség: szíve bújában és örömében is osztozik az egész természet. Emberi rágalom, gúny, ármány és balszerencse elől ide menekül, hol nem éri utól a múlt idők emléke sem, «e madár, mely harczeitől oly búsan dalol». S mily megható a gyöngédség, melyet Petőfi a természet életébe von! Fölékíti hűséggel és jósággal: a szellő «szánakozva» hajít le a vízbe fúló vadméheknek életmentő sajkát s szárnyukat megszáritja a «jó» napsugár. A felhők

dorgáló haragja is csak pillanatnyi: szívérványával újra kigyúlad az ég s lángja szerető mosolygás. A folyó oly szeliden ballag, «nem akarja, hogy a napsugár megbotolják habjai fodrába». Kalidásza gyöngéd képeire emlékeztetnek e sorok, frissek, gyöngyözők s rajtok ég a szeretet fénye. Nincs költő, ki több és finomabb fogékonysággal szívta magába a természeti tárgyak kellemét, az éj méla csendjét, a rónák mérhetlen szabadságát, a vérző napsugárt s a rózsafelhők költészetét. Petőfinél a természetet majd tündérországnak képzeljük, melynek királyi székhelye az Alföld, majd végtelen templomnak, melynek ő a költő-papja s miközben istentiszteletre gyűl fű, fa, virág: a pap beszéde zengő, mély, mint egy mennyei szózat a földön.

S a mindent elárasztó líra felszínén most szabatos vonalakban tűnedezik föl az alakok körrajza. A költőben föltámad a drámaíró képzelme s jelenetekkel népesíti be a pusztát. «Vigan» lép föl a színhelyen a kalászos búza, «búsan» az árvalányhaj. «Kedvetlenül» hozza gyümölcsét a gyalogbodza, a gyümölcsfák orma a messzeségbe «néz» s a diszletfestő is ott terem: a nap «biborra festi» a jelenetet. Szinte azt mondhatnók, hogy Petőfi tájképei oly apró színjátékok, melyekben a természeti tárgyak csillogó jelmezbe öltözve a költő lelkét választják szinpadul. Minden emberi alakot ölt s eljátssza az egyéniségéhez illő szerepet. De a bűvös illetésre élettelen tárgyak zöme is mozdul. «Fejét vállára bocsátja a pufók kemencze», a vékony asztal «nyújtózkodik», a «szeles vályú vár». Petőfi stylje tele van kapcsolattal, átvittel. A folyó tükrén a piros sugarak táncot járnak,

Szinte hallik lépteik csengése,
Mint parányi sarkantyúk pengése.

«Boldog órák szép emlékeképpen. rózsafelhők úsznak át az égen» s mikor a tóból vadludak szállnak föl, szívéből is elszállanak a nagyravágás vad álmái. Valóban «a légi semmit állandó alakkal, lakhelylyel s névvel ruházza föl» s követve az angol költő szavát: elég, ha «szeme földre villan», holt tárgyak váza — él. De itt nem áll meg. A metaphorákkal nem merült ki költői műhelye. Ügyes rendező módjára «minden helyet bejár»: itt még rést lát, ott túl nagy a nyugalom, mit élénkíteni kell s a szintér leg-

parányibb részét benépesíti. Hajoljunk közelebb egyik költeményének, az Alföldnek szerkezetéhez s megfigyelhetjük, mint veti el az élet magvát a versszakokban.

A tanyáknál szellők lágy ölében
 Ringatózik a kalászos búza
 S a smaragdnak eleven színével
 A környéket vígan koszorúzza.

A költő nem hagyja elhagyottnak e helyet:

Ide járnak szomszéd nádasokból
 A vadludak esti szürkületben stb.

Azután:

A tanyákon túl a puszta mélyén
 Áll magányos, dőlt kéményű csárda;

Nyugodt színhely, de élet gyűl bele:

Látogatják a szomjas betyárok
 Kecskemétre menvén a vásárra.

Majd:

A csárdánál törpe nyárfaerdő
 Sárgul a királydinnyés homokban;

A költő nem késik benépesíteni e helyet se, mozgalmas lesz:

Oda fészkel a visító vércse
 Gyermekektől nem háborgatottan.

Azután:

Ott tenyészik a bús árvalányhaj
 S kék virága a szamár kenyérnek...

A költő mintha csak félne, hogy egy pillanatra is üresnek, kibaltanak marad a kép:

Hűs tövéhez déli nap hevében
 Megpihenni tarka gyíkok térnek.

A két első sor rendesen a tér, a két utóbbi a rá fölvonuló élet. E költői eljárás a figyelmes olvasónak számtalan példával szolgál s bizonyosága, hogy költőnk képzelmenek egyetlenszárnycsapása is nyüzsgő életet hagy maga után.

A tájképek hatását a költő alanyiségán kívül nagyrészt e dramatikus előadás okozza s épen ezért túlzó az állítás (Riedl), hogy a vidéket, melyet a költő rajzol, «a festő mindjárt lefesthetné s a mérnök elkészíthetné térképét». E fölfogással künnrekedtünk a költemények szép-

ségeinek méltatásán. Ellenkezőleg: nem hiszszük, hogy festő kevésbbé alkalmas tárgyat találhasson e leírásoknál. A költő duzzadó érzelmessége, a vidéket betöltő élet mozgalmas-sága, a jelenetek gyors változása, az egyes reflexiókból kikelt hangulatok ereje: mindez tiltó táblaként mered a festő kísérletére. Költőnk eljárása nem részletező, hanem gyors, merész, vázoló; nem pontos, hanem — mint Gyulai óta köztudomású — a tárgyak legjellemzetesebb oldalát kevés vonással is élénken festő. Szóval nem a mérnök irónjának ad anyagot, hanem a képzelemnek. Különösen a *Kutyakaparó* című költeményben remekel. A «kívül-belül szomorú csárda» sívár egyhanguságán a humor derüje aranylik s a «mogorva», ásitó lakók a költői nagyítás távlatában egyszeriben a legérdekesebb alakokká változnak. A csárdának és vidékének rajza oly jellemző, az elhagyatottság egyes vonásainak felsorolásában oly művészi a fejlesztés, majd a befejezés oly megkapó és teljes, hogy a költő művészetét itt csúcspontján látjuk. E darab Petőfi leíró költészetének legszebb drágaköve s külföldi költők műveiben sincs hozzá fogható.

Egy másik költeményében (*A Tisza*) a stil mintegy a folyó hangulatát követi. A leírás előbb «szeliden ballag medrében», majd «letépve lánczát», örült vágatásban száguld tova. A dialog s a heves exclamatiók a dráma lehető éreztetik s valóban, a szendergő alkonyati táj mozdulatlan-ságában a folyó bős árja cselekvő szerepet nyer s mint valamely tragikai szenvedély zúgása, a fenséges erejével hat. Petőfi föltűnő műérzékkel fokozza itt a hatás intenzitását. Tudja, hogy minden lelki fölindulás a már meglevő elemektől kap relativ értéket s így a nagyság eszméje a parányival való összehasonlításban nő óriásivá. A «beállítás» mintaszerű. Símának, szelidnek rajzolja a folyót, hogy riasztó félelmissége döbrentőbb legyen a hirtelen ellentétben. Megérzékíti a természet végtelen némaságát, hogy a csendben mint tompa zuhanás érjen a félrevert harang kongása. Gyönyörűnek festi a vidék szépségét a «levágott sarjürendekkel», hogy annál fájóbb érzeteket keltsen a pusztulás képe. Ellentéteivel így serkenti lomha képzelemünk szárnyait s a föl villanyzott olvasót mintegy elevenén találja a képek fény és színhatása.

De az ő röpte is lankad néha. *Kiskúnság* című költeménye kétségkívül festői, de vesztí szépségét, ha a többiek mellé állítjuk. A költő, mint Shakespeare szerelmese «zigánynőből is Helénát csinál», de az imádott: «a lángesővel égető puszta rekkenő forró nyár közepén» nem mindenkre hat egyformán. A leírás aprólékossága e helyt önkénytelenül eszünkbe hozza Maculay jó példát adó hollandiját, a ki kívágta a Fűszerszigetek legbecsesebb fáinak nagy részét, hogy a megmaradtak becsét növelje. Petőfi itt kivételesen túlrészletező s ha nem csalódunk, a költemény æsthetikai hatásának főeleme nem is a rajzban, hanem abban a lelkes szeretetben keresendő, melyet a költő a gondos rajzba visz. Látszólag nyugodt leírás, de jó fül messze kihallja a költő szívverését.

S e negatív példa kapcsán helyes lesz megemlékezni arról is, mily finom műérzékkel árul el e költemények szerkesztése. A *Kiskúnság* című képben kevésbé érezzük azt a bevégeztséget, mint például *Az erdei lak*, *Kutyakaparó*, *Az Alföld*, *A Tisza*, *A puszta télen* címűekben. E költemények végső versszakok úgy zárul, hogy nem képzelhetünk folytatást. Kész rajzok, miket egyetlen további vonás elrontana. Különösen *Az Alföld* méltó e szempontból elemzésre. A három első versszak mint bevezető, a költő lírai álláspontját jelzi s szerencsésen választja ki a legjobb helyet: a «felhők közelét» nézőpontnak. A 4—11. versszakok nagy vonásokban adják rajzát a rónának s a költő tekintete a legelőszőr szemébe ötlő gulyától rendre mind messzebb, messzebb repül, egészen addig, «ahol az ég a földet éri». A képeknek e sorrendje művészien kelti föl a végtelenség képzetét. A rajznak itt vége. Egyéb nem következhetik, mert a szem sem lát tovább a ködlő homályban. S a költő most fogja az elkészült rajzot, szívéhez szorítja egy utolsó versszakban s még melegebbre csókolja.

Szép vagy Alföld, legalább nekem szép!

Itt ringatták bölesöm, itt születtem.

Itt boruljon rám a szemfödél, itt

Domborodjék a sír is fölöttem.

Érdekes, hogy általánosságban a *Csárda romjai* című tájképét tartják legsikerültebbnek. Gyulai Pál e költeményt Petőfi költészete legremekebb gyöngvének nevezi s hatását

egy zongorán játszott ábrándhoz hasonlítja, mely változatos és elragadó. Pedig e költeménynek nincs oly tiszta hatása, mint a többinek. Három eleme: a lírai, reflexív és leíró, elég élesen szétszakad s az átmenetek nincsenek minden zökkenés nélkül. A bevezetés ódai szárnyalású, mely után e sor: «De mi ez?... Sír, halál... Hová nem vetődtem!» mint átmenet kissé esetlennek, naivnak tűnik fel. Alig kezd bele a költő a csárda rajzába, egy subjectív sóhajjal (Szegény Magyarország...) zavarja meg a kép fejlődését. Majd, midőn arra eszmél, hogy a templom csárda lett: egy kissé népies ízű elmélkedéssel igazolja a kettőnek egyenlő szükségességét.

Az Isten házából csárda!... És miért ne?
Ott léleknek, testnek szolgált itt enyhére.
És nem úgy részünk-e a test, mint a lélek?
Egyenlőn kedveznünk kell mind a kettőnek.
Az Isten házából csárda! És miért ne?
Itt és ott élhetünk az Isten kedvére. stb.

Úgy érezzük, hogy az észjárás és hang e sorokban kissé János vitézi s a nép műveltségén felül álló olvasóra a föllengő érzések közvetlen benyomása után nem hat úgy e naiv reflexio, mint a költő komolysága czélozza. A plasztikus kép, mely a csárda életre ébredő népét mutatja be, majd a befejezés természetesen újból alkalmasak a költő leíró művészetének ragyogtatására. Az összhatásból azonban hiányzik az egység, melyet talán a költemény szerkezeti gyöngesége is felbont. Ódai fölindulással kezdődik, mely oly magasra csap, hogy utána csak eshetik a hangulat, s objectív leírással végződik: a helyett, hogy fordítva történék. E költeményt különben jellemző példának tartjuk arra, hogy költőnk reflexiói gyakran bágyadtak s mint Byronnak, neki is főereje a leírásban és érzéseinek közvetlen kifejezésében van.

De mi is végezhetünk e reflexiókkal. Petőfi olvasása mindig új gyönyörökkel jár s ha e gyönyörök becslésénél talán egyénibbek voltunk a kelleténél: mentségünkre siethet Emerson gondolata, mely a lángelme egyik sajátágát épen abban találja, hogy minden olvasó kétkedik: vajon megértheti-e más is úgy, mint ő?

HARTMANN JÁNOS.

NÉPPOLITIKA.

I.

Menger Antal bécsi egyetemi tanár 1906. évi február 6-ikán elhunyván, hátrahagyott iratai közt *Volkspolitik* című kéziratot találtak, mely közelébb nyomtatásban megjelent.¹⁾ E könyvvel napvilágot látott szerző politikai rendszerének harmadik tagja. Az első *Neue Staatslehre* című munkája, melyben a népies munkaállam rendszerét fejtette ki.²⁾ Második *Neue Sittenlehre* cím alatt jelent meg, melyben a népies munkaállamot alkotó polgárok részére külön erkölcsiséget állapít meg és mely a tényleges körülményekhez való alkalmazkodás elvén alapszik.³⁾ A rendszer harmadik tagja a *Volkspolitik*, mely azokat az elveket tárgyalja, melyeket az alsóbb osztályoknak követni kell, hogy a népies munkaállamot megvalósítsák. Arról van benne szó, hogy az uralkodó, a vagyonos osztályok közt egyfelől és a szegényebb néposztályok közt másfelől folyamatban levő és még eldöntetlen küzdelem utóbbi osztályok előnyére nyerjen eldöntést, még pedig a felső néprétegek fölösleges megkárosítása és erőszakolása nélkül.⁴⁾ Menger

¹⁾ Anton Menger *Volkspolitik*. Jena. Verlag von Gustav Fischer. 1906.

²⁾ *Neue Staatslehre*. Anton Menger. Megjelent ugyanott, ugyanabban az évben. Ismertetem e folyóirat 1906. évi augusztus és szeptember havi füzetében.

³⁾ *Neue Sittenlehre* von Anton Menger. Megjelent ugyanott és ugyanabban az évben, mint az előbbi munkák. — Megbeszéltem a *Budapesti Szemle* 1907. évi folyamában.

⁴⁾ Ezt Menger így fejezi ki: Es handelt sich darum den Streit zu Gunsten der ärmeren Volksschichten ohne unnütze Beschädigung und Vergewaltigung der oberen Volksschichten zu Ende zu führen.

nézete szerint, azok az eszközök, melyek e célra szolgálnak, összeségökben a néppolitikát alkotják; kifejtésök képezi könyvének tárgyát.

II.

A ki figyelemmel kísérte Menger népies munkaállamának részleteit és megfontolja azokat a mélyreható átalakításokat, melyek a munkaállamot alkotnák és ezekkel szembe állítja a látszólag ártalmatlan és békés indulatú politikai eljárást, melylyel a népies munkaállam megvalósítható lenne: már első tekintetre is el kell álmélkodnia azon az optimismuson, mely oly gyökeres átalakításokat természetes fejlődés útján és békésen megvalósíthatónak vél. Mintha bizony a Menger által uralkodónak és vagyonosnak nevezett felső rétegek egy, az ellentáborban szülemlett elvont eszme kedvéért könnyedén lemondanának előnyeikről! A népies munkaállam rendszere elvont eszmén alapszik és egyenlősítésre törekszik; ez az emberi természet különféleségénél fogva nem valósítható meg. Az pedig, hogy békés úton lenne megvalósítható, meg épenséggel puszta föltevés, mely az emberi cselekvés legtermészetesebb elemével, az önérdekkel, ellenkezik és oly egyéneket tesz föl. a milyenek legfőljebb a menny lakói, az angyalok lehetnének.

Menger a dolog velejére kívánva hatni keresi azt az elvet, keresi azt a rügót, mely az ő democrata kormányformájának alapját képeznél. Itt szembe helyezkedik Montesquieuvel. A francia állambölcselelő, a törvények szelleméről írott művében, a democrata kormányalkat elvének mondja az erényt, az aristocrata kormányalkaténak a mérséklést, a monarchiáénak a becsületet, a despota, az önkényes uraloménak a félelmet.*) Menger ezzel szembe állítja és könyvében mindvégig visszatér arra, hogy a democrata kormányformáknak rügója nem az erény, hanem a bizalmatlanság. Az igazat megvallva Montesquieu megkülönböztetéseit, a hogyan azokat levezeti, szellemesnek találom ugyan, de nem valami találóknak. Már maga a

*) *De l'esprit des lois. Montesquieu. Livre III. Chap. III., IV., VI., IX.*

különféle államformák fölállítása sem valami szabatos. Van democrata, aristocrata és despota monarchia; vannak ilyen jellegű köztársaságok is. Az egyes államformák rúgói gyanánt fölállított elvek alig képezhetik bármelyikének is kizárólagos sajátságát és csak nagyjában találunk a nekik tulajdonított kormányformákra.*) Még talán a félelem illik leginkább az önkényes kormányformára, de itt is csak akkor, ha a nép kilépett kezdetleges érettségi állapotából és már önállón gondolkodni kezdvén, helyzete önállósítására törekszik és ezzel szemben a kormány az önkény fenntartását erőszakos eszközökkel veszi célba. A félelmet tehát a nyers önkényuralom rúgójának tekinthetni oly államformában, mely az uralkodás irányának egyik szélsőségét képezi. Ennek a szélsőségnek az a másik szélsőség felel meg, a melyben a népfölség uralkodik korlátlanul az állampolgárok fölött, még pedig uralkodik minden egyén önállóságra törekvő természetét formai egyenlőségbe kényszerítő célzatával. Menger népies munkaállam ilyen despotiát honosítana, meg a legnagyobbat, mely egyáltalában képzelhető. Ennek a szélsőségnek lenne rúgója a bizalmatlanság. Hálátlan és meddő dolog jelzőkkel játszani. A bizalmatlanság fogalma tartalom és erkölcsi beszámíthatóság tekintetében, különféle. Bizonyos határig, a meddig az óvatosságnak és az okosságnak terjednie kell, határozottan erény és mint ilyen, kell hogy minden céltudatos egyént áthasson és ezért egyáltalában nem tehető valamely kormányforma kizárólagos elvévé.***) Ha az egyik szélsőség az erőszakos korlátlan uralom elveül a félelmet fogadjuk el, méltán és ugyanakkora jogosultsággal mondhatjuk, hogy a másik szélsőség, a mindent egyenlősítő, korlátlan népuralom elve nem bizalmatlanság, hanem az irigység. Jelszava: minthogy nem lehet mindenki gazdag és hatalmas, azért ne legyen senki sem gazdag és hatalmas, legyen mindenki egyenlő.

Menger a bizalmatlanságot a legelső democrata erény-

*) Nem hiába nevezi Macaulay Montesquieut „unsound mind”-nek, egészségtelen elmének.

**) A szent írás azt mondja: légy szelid mint a galamb, ravasz mint a kígyó.

nek nevezi és végig menve a különféle kormányformákon úgy találja, hogy alkalmazása mindenütt helyén van. A theocratia államformáját olyannak mondja, mely a széles néptömegek bizalmatlanságának legkevesbé bír ellenállni; minthogy alapelve abban áll, hogy a földi lét csak rövid zarándokút boldogabb túlvilági lét felé és hogy ezért minden emberi intézménynek, az állami intézményeknek is, az emberiség ama fő célját kell szolgálniok. E rendszer eredménye, keveseknek, a papoknak uralma; a széles néposztályok alávetése, butítása. Helyén van a bizalmatlanság az aristocrata kormány, az absolut és a félabsolut monarchia iránt is; mert ezek kevés család uralmát és egynek emberfölötti helyzetre emelését jelenti. Itt a lemondás a bizalmatlanságról az alsóbb néposztályok örökké tartó elnyomásával azonos; hijják pedig a lemondást a legfőbb democrata erényről lojalitásnak vagy az örökös uralkodó ház iránti ragaszkodásnak. De Menger a politikai köztársasággal sincs megelégedve, minthogy ez a tulajdoni rendben oly elemet bír, mely keletkeztére és fejlődésére nézve a conservativ államformákhoz hasonlít. Itt szerző nyilván a svájci, különösen az észak-amerikai unióra gondol; persze gazda nélkül csinálja a számadást, mert ezekben alig gondol valamely komolyan számba vehető tényező az államformának Menger feje szerinti megváltoztatására. A socialdemocratia kiválólag európai termék, melyet az európai megfeneklett gazdasági és társadalmi viszonyok szültek és neveltek nagyra. A különféle államformák megvizsgálása után Menger természetesen úgy találja, hogy az állami és a népi érdekek összhangzása csak a socialis democratiában van biztosítva, a hol a magántulajdont csak szűk határok közt ismerik el. Készen van politikai rendszabálylyal is, melyet a politikai democratia polgárainak ajánl. Ugyanis szerinte a politikai democratiában a néptömegeknek két célt kell követniök: először meg kell tartaniok a politikai szabadságot és bizalmatlanságukat minden személy és párt ellen kell irányozniok, melyek a politikai szabadságot megsemmisíteni vagy csak megingatni is igyekeznek; másodszor a hagyományos tulajdoni rendet oly módon kell átalakítaniok, hogy akaratauk és érdekök kifejezésének és eredményének tűnhessék. De az a legfőbb

politikai erény, a bizalmatlanság, működni nem szünhetik meg soha, Menger nézete szerint akkor sem, ha a föltételezett socialis democratia, a népies munkaállam már valószínűségi alakot öltend; mert elve, hogy ha valahol, úgy a pártéletben van a democrata bizalmatlanság helyén és a néppártok, ne csak az állam hatalmasai irányában, hanem a saját politikai formuláik és a saját embereik nagysága és hatalma irányában is legyenek bizalmatlanok. Tehát bizalmatlanság mindenkor és mindenütt. Ha a képzelet szárnyaín belé helyezkednénk Menger új államába és ha elképzeljük ennek a mindenható politikai erénynek, a bizalmatlanságnak működését és a melyekhez nyúlni kénytelen lenne, eszközeit, valamint az eszközök nyilvánulását és hatását: oly gyanakvó, árulkodó és bosszúálló állami élet képét kapnók, melyhez csak a velencei aristocrata köztársaság lenne valamennyire hasonlítható, legsötétebb napjaiban.

III.

A világtörténet arra tanít, hogy a népszabadságot leginkább a nép embereitől kell féltetni tudniillik azoktól, kik a népkegy vállain emelkedtek vezető helyzetbe. Menger a bizalmatlankodásban annyira megy, hogy a democrata és socialista pártoknak azt a tanácsot adja, kívánják, hogy képviselőik a népszerű elveket ne csak szóval és írásban, de egész külső életmódjokkal is tanúsítsák, abban a meggyőződésben lévén, hogy azok, a kik táplálék, ruházat, lakás, élvezetek és más külső szükségletek tekintetében pompázó életmódot folytatnak, már fél lábbal a régi hatalmak táborában állnak, melyek nekik abban az irányban nagyobb előnyöket nyújthatnak.*) Ez a vélemény nem alap-

*) Menger könyve 20. fejezetében megjegyzi, hogy Lassallet előkelő életmódra irányuló hajlamai, ha hosszabb ideig él vala, valószínűleg arra csábították volna, hogy ő is, mint barátja Bucher Lothár, Bismarck politikai törekvéseihez csatlakozzék. Meglehet; de ez nem meglepő. A szélsőségek természete hozza magával a folytonos hullámzást és a végletek közti ingadozást. Az is észlelhető, hogy a tömegekre egyszerű, igénytelen életmóddal hatni nem lehet: a külső fellépés rendkívülisége kápráztatja. Valóban előkelő gondolkodású democrata nagyságok többnyire igénytelenek és önzetlen föllépések

talán, mert csak azt lehet valódi democratának tartani, a kinek gondolkodása és életmódja egyszerű és igénytelen, a kinek a democrata szellem természetében, úgy szólván, vérében van. De Menger oskoszkodása ennek ellenére is ferde és a világtörténet tanúságaival ellenkezik. A democrata államszervezet akkor van veszélyeztetve és a cäsaris-mus akkor kerekedik felül, a mikor a népszerű gondolkodás már általánosságban meg van metelyezve. Ekkor a tömegek, melyeknek gyöngeségeit vezetőik ösmerik és fölhasználják, kapva-kapnak a hiú bálványokon és önmaguk emelik maguk fölé kegyeltjeiket. Bizalmatlan gondolkodású, önálló jellemű férfiak oly válságos korszakokban se hiányoznak, de intő szavuk elvész a tömegek kurjongatásai közt és így a tömegek önmaguk kovácsolják békóikat. A történeti események hullámos fejlődésében a cäsarismus szükségszerű stádium: a demagóg szellem túlzásainak természetes következménye. Olyasféle tanácsok, hogy bizalmatlansággal kell követni ilyen vagy olyan nem-democrata szellemű egyéneket, csak jámbor óhajtasok. Ha a valódi democrata szellem a mérvadó néprétegeket, az alsóbb néposztályokat is áthatja, akkor a cäsarismusra nincs fogékony talaj; ellenkezőleg minden néphizelgő könnyedén visszaél a tömegek ingatag kegyével.

Menger néppolitikájának egyik ismételten kifejezett sarktétele, hogy miután a kormány és a nép közti viszonyokban mindig a hatalmi viszonyok döntenek, azért a széles néptömegeknek nemcsak szabadság után, hanem hatalom után is kell törekedniök. Ez igen bölcs tanács volna, ha megvalósítható volna. Ellenkezik a tömegek értelmi fokával, mozgékony vérmérsékletével, mely a millió fejű egyéniséget, melyet népnek nevezünk, nem annyira a józan belátás szövétnekénél, mint inkább tisztázatlan esz-

mint Aristides, Hampden, Washington, Deák. A nép emberei, vagyis azok, a kik a tömegek közül emelkednek föl, a valódi szerencsefiak, hiúságuknál fogva is, melynek az emelkedés szokatlansága bő tápot ad, a rendkívüliség glóriájával szeretik magokat övedzeni. Igazi népszónokok például, kik beszédjük hatalmával a tömegekre számítanak, főleg az érzésekre és a szenvedélyekre kívánnak hatni és ebbel, törekvésökben rendszeren színpadi eszközökhöz nyúlnak, föllépések kifejezéseiben és egész viselkedésökben.

mék, homályos ösztönök és föl-föltörő szenvedélyek rúgóinál fogva mozgatja és folytonos hullámzásban tartja. Sőt, mi több, a népszenvedélyek hullámozása korábban az áramlat sok értelmesebb egyént is önkénytelenül magával ragad: jelszavak lesznek uralkodóvá és ennek következtében a közértelmiség átlagos színvonala lesüllyed. A széles néprétegek erejét, a dolog természeténél fogva, csak kevés egyén juttathatja érvényre, kiknek feladata a legtöbb esetben nem állhat abban, hogy képviseltjeik kiforratlan vágyait és kívánalmat megvalósítsák, hanem szükségyszerűn abba kell állani, hogy a néptömegek indulatait fékezzék szenvedélyeiket korlátozzák és vágyaikkal közül érvényesítsék azokat, a melyek érvényesíthetők. A vezetőknek nem lehet feladatuk a tömegek vak eszközeikül szolgálni; mert ez az előtérbe tóduló óhajtasok és kívánalmak sokaságánál sőt ellentétességénél fogva teljesen lehetetlen volna.

Menger, hogy sarkitélet, a széles néprétegek uralmát elfogadható színben tüntesse föl, néppolitikáját részleteiben oly tanácsokból kénytelen összeszerkeszteni, melyek egyrészt ellenkeznek a tömegek különös és az emberi természet általános jellemével, de melyek másrészt összességükben oly eszmehalmazatot képviselnek, mely mindennel ellenzésbe helyezkedik, a mi mostanság világszerte minden nemzetek mérvadó rétegeiben szilárd meggyőződéseket alkot. Az ilyen ellenzést csak egyes rétegek kétségbeeséssel határos indulata tesz helyenként indokolttá; de hogyan lehessen ez az irány alkalmas arra, a mi Menger politikájának legfőbb célját képezi, hogy tudniillik az eldöntetlen küzdelem a vagyonos és a szegény néposztályok közt az utóbbiak előnyére nyerjen eldöntést, még pedig a felsőbb néprétegek fölösleges megkárosítása és megerősökölése nélkül, ezt elképzelni sem lehet. Ez a küzdelem, ha elvhű és következetes akar lenni, csak erőszakosságoknak végtelen lánczolata lehet.*)

*) A ki a tömegek józan belátására, békülékeny hajlamaira támaszkodik, homoktalajra épít. Az állati, az emberi természetben leginkább akkor nyilvánul, a mikor a szenvedélyek föl vannak háborítva. Ezen a népnevelés sem változtat sokat. Nagy Frigyes egyszer állítólag Pestalozzitol növendékei felől tudakozódott. A pädagóg áradozva elmondta, hogy habár eddig még nem sikerült teljesen, de

IV.

Menger az alsó néposztályoknak azt a tanácsot adja, hogy a patriotismust és a vele összekötött katonai erő kifejtést türelhető névre szállítsák le. E feladat megoldásában ne zavartassák magokat az által, hogy őket azok, a kik a népek elválasztásából a legnagyobb előnyt élvezik, hazafiatlansággal fogják vádolni. A birtoktalan néposztályoknak — és ebben Menger véleménye összevág a nemzetközi socialdemocratia véleményével — ha politikai és socialis céljaikat el akarják érni, az egész világot hazájoknak, az egész emberiséget nemzetöknek kell tekinteniök. Igaz ugyan, hogy az egyesnek politikai tevékenységét legközelebb saját államának vagy saját népének kell szentelnie; de egyszersmind mindig és mindenütt azon politikai közvetítő személyek igyekezeteinek kell ellenállniok, kik a népeket elkülöníteni, sőt köztök ellentéteket fejleszteni akarnak. A háború ellen azzal kell a tömegeknek állást foglalniok, hogy magokat nemzetközileg szervezzék és hogy a politika hatalmasai által többnyire költött vagy legalább is túlzott vitapontokat, melyek a versengő nemzetek közt föl-fölmerülnek, magoknak szellemi vezetőik által, a valóságnak megfelelőleg megmagyaráztassák. De más irányokban is gondoskodni kell a birtoktalan néposztályoknak arról, hogy a becsületesség és az emberségesség által minden embernek politikai és gazdasági közössége a nemzetközi forgalomban előkészítve legyen. Az erőszakosságoknak és csalásoknak, melyeket a nagyhatalmak kereskedelmi szerződésekben és más megállapodásokban civilizálatlan, sőt míveltebb, bár kisebb terjedelmű államok iránt tanúsítanak, el kell tűnniök. A mellett is sikra kell szállniok a széles néprétegeknek, hogy a keresztyéniséget a politika hatalmasai ne erőtesseék, csupa

idővel remélhetőleg sikerülni fog a szegényebb néposztályok gyermekeit neveléssel és tanítással az erkölcsi tökély magas fokára emelni. A király nyugodtan, végig hallgatta a pædagógot, azután szárazon csak azt jegyezte meg: Kedves Pestalozzi, fogalma sincs arról, milyen bestia az ember! A hadvezér és államférfi nem volt oly emberszerető, mint a pædagóg, de az emberi természetet jobban ismerte.

uralomvágyból, kisebb műveltségű népekre. Európa, mely a keresztyén szellemet tudományban, művészetben és az állami életben mindinkább levetkőzi, nem bír azzal a joggal, hogy vallását palástolt kényszerrel távoli continensekre erőszakolja. A széles néptömegek politikai és gazdasági emelkedése szükségképen kell, hogy a külpolitikát is teljesen átalakítsa, minthogy idegen népek kifosztása túlnyomón a magas pénzügyi körök, a nagyipar, a katonai és a tisztviselői osztályok rétegeinek használ, míg a háború kegyetlen pénz- és véráldozatai különösen az alsóbb néposztályokat sújtják.

Ez az okoskodás következetes folyománya az előzményeknek és oly eszményi állapotban tetőzik, melynek csak képzeleti alapja van. Annyi tény, hogy a socialis eszmének széleskörű elterjedése szükségképen maga után vonja a nemzetiségi torzsalkodások korlátozását, szűkebb mederbe szorítását. De azért az, a mit hazafiságnak nevezünk, soha sem lesz kiirtható. Ez nem is lenne kívánatos, de ellenkeznek a népek egyéniségének lélektanával is. A hazafias érzület és a vele járó terjeszkedési hajlam, sőt ennek olykor erőszakosságokban nyilvánuló törekvései, nagy nemzeteknél az erő és az érvényesülési ösztön szükségképi megnyilatkozásai; kisebb népeknél pedig erős önérzet, sőt az önfentartási ösztön föltétlen érvényű működése. Való, hogy a népek valódi érdekeinek méltánylása mindinkább ritkítja a háborús kitöréseket, de olykor épen elkerülhetlenné teszi. Ez irányban a polgárosult népek nagy haladást tettek: a háborúk ritkábbak és a mikor kitörnek, nagy hévvel folynak ugyan, de rövid tartamuak és különösen a békés lakosság irányában, emberséges módon viselik. A hadviselő felek a fegyveres egyéneket tekintik ellenségnek, a békés lakosságot lehetőség szerint kimélik. Nagy tévedés hinni, hogy polgárosult népek közt a háborúkat az uralkodók és csak néhány hatalmas és vagyonos rétegek érdekében viselik. Ez csak a látszat; a háborúkra rendesen a népek egyéniségében nyilvánuló érdeellentétek, a közhangulatban kifejlődő feszerő szolgálatat alkalmat. A hol és a mikor csak a felsőbb osztályokban túlsúlyra kapott érdek vagy a bennök elmérgesült társadalmi romlottság viszen háborúra, az alsóbb néposztályok nyilvánvaló hajlamainak és érdekeinek

mellőzésével, ott a háborúk rendesen balul végződnek, kóros rendszerek összeomlását vonják magok után és egészséges fejlődésnek nyitnak utat. A háborúk általában erős zivatar hatásával bírnak; tisztítják a légkört és új életre gerjesztik a természetet. Tagadhatatlan, hogy a népek valódi érdekeinek mérlegelése, a nemzetközi érintkezés által, csak üdvös befolyással lehet és e tekintetben az emberiség haladásra képes, fog is haladó irányban fejlődni; tagadhatatlan az is, hogy a nemzetközi ügyek czéhes vezetői, üres és szertartásos formákban megcsontosult lényöknél fogva, nem mindig legalkalmasabbak a vezető szereplésre és e téren csak a népekkel és érdekeikkel való közelebbi érintkezés biztosíthatja a javulást: de azt hinni, hogy kereskedelmi szerződésekben és más nemzetközi megállapodásokban minden irányban valaha teljes megnyugvás és megelégedés lenne elérhető, ez üres ábránd. A népeknek olykor annyira ellentétesek érdekeik, hogy lehetetlen az örökké tartó összhangzat. A physikailag, értelmileg vagy erkölcsileg erősebb alkudozó mindig előnyt fog magának kivívni. Mostanában a nemzetközi viszályokban lényeges változás észlelhető; a versengés többnyire anyagi és gazdasági téren forog. Okozza ezt a népeknek napról-napra jobban kifejlődő és földrajzi határokat alig ismerő érintkezése és forgalma, a melynek korlátokat csak az egyes népek közvetlen gazdasági érdeke vet. Ez meg nézeteltérések és érdekbeli ellentétek szülemlésének szinte kiapadhatatlan forrása. És mi jelentősége van annak, ha Menger és általában a socialis reformok szélső hívei minduntalan a keresztyénséget és általában a vallást kicsinylőleg szembe állítják a haladás tényezőivel, a tudománynyal, művészetel, az állami élettel? Mentül kevesebb. Hiszen való, hogy olykor az álnok pietismus a vallásosság örve alatt igyekszik önző hatalmi és anyagi czéljait megvalósítani; de lényegében mégis áll, hogy a vallásos érzület, mely az emberiségnek leghatalmasabb kedélyi tényezője, még a miveltebb népek körében sem hanyatlik és nem is fog soha a leghatalmasabb államfentartó elemként megszűnni. Más kérdés az, mily formákban és mily intézményekben megjegeczülve fogja fentartó hivatását teljesíteni. Ez főleg a népek történeti hagyományaitól és értelmi fokától függ.

Az állami lét legszilárdabb alapja a vallás. Egyes áramlatok, melyek koronként és helyenként ellene zúdulnak, annál erősebb visszahatást keltenek és még inkább bizonyítják a tétel megdönthetlen igazságát. A vallásosság szükségességét nem pótolhatja az elme fölvilágosultsága, vagy a hogy Menger nevezi, «a tapasztalatszerű világnézet diadala». Ez a «diadal» sohasem következhetik be, Menger a diadal elérésére azt véli, hogy az egyenes támadások a vallás ellen kerülendők ugyan, de a létező vallásszövetkezetek főképen kombinált megkerülő műveletekkel, különösen népneveléssel és hatalom elvonásával küzdendők le. Erős vallásszövetkezetek Mengernek is, mint más radicalis gondolkodóknak szála a szemökben; pedig ez embereknek, mint társas lényeknek természetökben van, hogy valamely cél elérésére szövetkeznek, mert a mire nem szövetkeznek, az rendszerint hatálytalan. A hatalom elvonása alkalmas eszköz lehet ugyan arra, hogy a vallási gyakorlat vezető férfiai túl ne terjeszkedjenek erkölcs-szellemi hivatásukon, de természetes határát leli a hagyományok és a történeti mult vívmányaiban, melyeknek megsértése mindig a kedélyvilág fölzavarásával jár. A nevelés pedig nem valami hatékony eszköz a vallásos érzet kiirtására, még pedig egyszerűen azért nem, mert a vallásosság a kedély ösztöne, melyet a legértelmesebb elmékben is az ész végességének tudata szentesít. «Tapasztalatszerű világnézet» alkotása a legmagasabb valami, a mi képzelhető; erre nemcsak a széles néprétegek nem birnak fölemelkedni, de még az átlagos elméjű műveltebb egyének se. A tömegekről nem is szólva. Magában véve pedig ez a «tapasztalatszerű világnézet» sohasem elégítheti ki a kedély benső vonzódását az örökkévalóság felé, a mit az is bizonyít, hogy a legmagasabb járású elmék rendesen a legbensőbbek és a legigénytelenebb vágásúak. Nem tolják föl magokat a természet törvényhozóivá, legfőljebb tartózkodólag megmagyarázni igyekeznek a természet tüneményeit.

V.

A népesség szaporasága, mely minden hazafias gondolkodónak, nemcsak, de minden rendes észjárású sociológ-

nak tetszetős eszme, Menger részéről ellenzéssel találkozik. Politikája céljának tekinti a gyermeknemzés korlátozását és ehhez a jelenben és a jövőben a legbiztosabb eszköznek tartja a néptömegek életmódjának javítását. Itt azonban kelletlenül is ellentétbe kerül önmagával. Belátja, hogy a socialista államban a népszaporodás szükségképen emelkedni fogna; mert, ha az állam a gyermekek nevelését és fentartását valamely formában a szülőkre hárítaná is, mégis tehetetlenségök esetén az államnak kellene a mai szegényügyet meghaladó módon az utódok fentartásáról gondoskodni. Abban reménykedik azonban, hogy a tömegek nézete csakhamar a helyes ösvényt meg fogja találni, mihelyt a felsőbb társadalmi osztályok iskolában, egyházban és közéletben nem fogják többé önző nemi moráljokat rájuk erőszakolni. Eljő az idő (ebben a jóslatban tetőzik Menger népesedési politikája), mikor a hazafi nem fogja azt kötelességének tekinteni, hogy minél több ellenséget öljön meg a háborúban, hanem azt, hogy a békében minél kevesebb gyermeket nemzzen!

Ez bizony igen ferde nézlet. Ellenkezik nemcsak a dolog természetével, de kiáltó ellenmondásban áll Menger socialis elméletével és népies munkaállamának lényegével. A mai viszonyok olyanok, hogy a nemzés a vagyonosabb és a míveltebb osztályokban van leginkább korlátozva, részben a társadalmi körülmények összejátszása következtében a nemi élvezetek léha hajhászása és a házasságnak vonzalom nélküli vagy késői megkötése miatt, de részben a vagyoni állapot biztosságának fentartása érdekében. Az alsóbb, a birtoktalan osztályok e tekintetben korlátokat kevésbé ösmernek és föltételezni sem lehet, hogy ha a Menger véleménye szerinti népies munkaállam létesülne, a melyben mindenki mérsékelt munkája után megtalálná létfontartása eszközeit, nemi szempontból nagyobb mérvű önkorlátozás következne be. Sőt ellenkezője bizonyos. De Menger okoskodása alapjából kiindulva (és ebben némi erkölcsi jogosultság rejlik), a vagyoni körülmények javítása nem vonná maga után szükségszerűen az önkorlátozás szükségét; mert a vagyonok arányos megoszlása képezvén a társadalmi átalakítás célját, minden polgár megtalálná létfontartása eszközeit, még ha a szaporodás a természet

szükségleteinek megfelelőleg fokozódnék is. Ha a mai sanyarú kereseti viszonyok nem ösztönzik az alsóbb és a kevésbé mivelt osztályokat önkorlátozásra, még kevésbé várható az Menger eszményi államában, eilyben a kenyérkereset nehézségei ösmeretlenek volnának.

De ha Menger alaptételének helyességét nem lehet elősmerni, még inkább áll az, hogy a céljának, a túlnépesedés meggátolásának elérésére javasolt eszköz alkalmatlan és hatálytalan. Ugyanis a túlnépesedés meggátolására legalkalmasabb eszköznek tartja, a széles néprétegeknek fogyatékos ifjúkori nevelést nyújt, úgy hogy az ifjúi és a férfiu i korban ki vannak szolgáltatva az érzéki ösztönök uralmának. Innen a mértéktelenségek étel ital és nemi ösztön dolgában, melyek az alsóbb néposztályokban gyakoriabbak, mint a felsőbb osztályokban. Menger véleménye szerint, a socialista állam, mely az embert egészen kezében tartja, kellő mértékben gondoskodni fogna a szellemi szükségletek kielégítéséről is. A művészetnek sok hátránya lévén, a socialista állam a művészetet inkább tudománnyal fogja helyettesíteni, a minthogy a protestantismus józan tudományosságával felülkerekedett a költőibb katholicismus érzékies művészeti hajlamai fölött.

Végzete az ily elmefuttatásnak, hogy egyes elfogadható eszmetöredékek mellett, egészében az okoskodás helytelen alapokon mozog és önkényes föltevésen nyugvó javaslatra megy ki. Ki sem tagadhatja, hogy a szellemi ösztön fejlesztése az elmét az érzéki irányról elvonja, a mint hogy való az is, hogy teljesen kifejlett szellemiség mellett az érzékiségnek csak alárendelt, vagy legalább is szigorúan természetes tevékenységi kör juthat. Csakhogy mily kevesen birnak szellemi fejlettség magaslatára emelkedni! De ez nincs is társadalmi osztályhoz kötve, hanem az egyéni természetétől és az emberrel veleszületett vérmérséktől függ. Az sem ritka, hogy erősen kifejlett értelmiségű egyének erős érzéki ösztönnel birnak. Tény, hogy a széles néprétegek ifjúsága hamar ki van szolgáltatva az érzéki hajlamok uralmának; de másfelől hamarébb vergődnek társadalmi önállóságra és hamarébb jutnak családi kör alapításához.

Az érzéki ösztön kifejlődését illetőleg ez a szellemi téren mozgó egyéneknek, kik valamely kenyérkereső pályán tolongnak, sincs másképen; csakhogy társadalmi viszonyaink közt későn jutnak önállóságra és házi tűzhely csak akkor alapítanak, a mikor az ifjúkor élvezetein s vele az életerő java részén már jócskán túl vannak. A socialista állam, de nemcsak ez, hanem bármely államszervezet, mely a vagyonok természetes megoszlását és az életmódok könnyebbségét eszközli, ezen lendíthetne ugyan, de a dolgot lényegében nem másítaná meg: minthogy a megélést az előhaladt kultúra nehezíti meg, míg az élet könnyűségét, ha ilyet általában föltételezni lehet, csak az ős állapot teremthetné meg. Az pedig, hogy a socialista állam a tudomány uralmát, vagyis a föltétlen józanságot és fölvilágosodást idézhetne elő, azt az ábrándok honába kell utalni. A legmagasabb kultúrára csak kevesen képesek; általánosságban pedig a műveltség fokát és irányát számtalan tényező föltételezi, melyeknek egymásutánja természetes törvények szerint fejlődik és az emberi akarattól független. A tudományos szellem dolgában az ellentét észak Németország, röviden a protestáns németiség és az inkább művészi hajlamú déli Németország, röviden a katolikus németiség között (Ausztria német tartományait is beleértve), nyilvánvaló; de amaz nem azért tudományosabb, mert protestáns, emez meg nem azért művésziesebb, mert katolikus, hanem amaz azért lett protestáns, mert néptörzsei józanabbak, bennök az értelmi erők túlnyomóbbak, és emez azért maradt katolikus, mert törzseiben a képzeleti tényezők, az érzéki hajlamok erősebbek. Az ellentét előidézésére sok tényező, különösen égaljak folynak egybe és nincsen ok nélkül az sem, hogy Észak-Európa nyugodt vérmérsékű, értelmes lakói, a dánok, a svédek és norvégek a józanabb protestantizmus hívei. Messzire vezetne, habár nem volna nehéz dolog a kultúra föltételeit Európa többi országaiban, különösen kelet és dél felé haladva megvizsgálni és ennek révén oly eredményre jutni, mely Menger általános felvilágosodást hirdető optimista elméletére épenséggel nem volna kedvező.

De szerzőnk maga sem valami túlságosan hisz a szellemi ösztönnek, mint az érzéki ösztön leghatékonyabb ellen-

szerének fejlesztésében, mert csattanósabb rendszabályt jelöl meg leginkább célravezető eszközül. Ugyanis könyve tizenkilenczedik fejezetében azt mondja, hogy a túlságos népesedés megakadályozásának «talán» legfontosabb és legczél-szerűbb akadálya abban állna, ha súlyos szellemi és testi bajokban szenvedő személyeket a házasságból kizárnák.*) De ez igen hatálytalan eszköz lenne; eltekintve attól, hogy olyan, a legapróbb egyéni dolgok vizsgálásába ható állami beavatkozás igen rosszul illeszkednék belé a magát legszabadabbnak hirdető államszervezet keretébe. A házassági tilalom fentartása és keresztülvitele sok aprólékos közhatalmi intézkedést igényelne; sok kijátszásra szolgáltatna alkalmat és bizonyosan a házasságon kívüli nemzések és a fajtalansági esetek szaporodását eredményezné. Menger okoskodásából következetesebb volna a bajnak gyökeresebb kiirtása, vagyis az életképtelen gyermekeknek kipusztítása spártai módon. Csakhogy ez az embertelen eljárás érvényesülhetett számra nézve kicsiny, természetes talajon lakó és gondolkozási módra nyers hegyi törzsnél, a milyen a spártai volt; de elképzelhetlen oly társadalomban, mely azt igényli, magáról, hogy az egész művelt emberiségre kiterjedjen és mely az emberségesség eszményi állapotának megvalósítását írja zászlajára. Nem egy, de számtalan eset van arra, hogy a zsenge korokban életképteleneknek mutatkozó gyermekek az idő folytában, okszerű nevelés és ápolás mellett vagy a bennök rejlő életerőnél fogva, szellemileg és testi-leg életképes személyekké nővik ki magukat.

A másik mód, melyet Menger a túlnépesedés megakadályozására ajánl, semmit sem mond. Véleménye szerint ugyanis a túlságos szaporodás meggátolásának másik módja az lenne, hogy az állam a szülőket gyermekeiknek munkaképes korig való fentartására és fölnevelésére köteleznél. Ha már a mai társadalomban ez az eszköz, mely általánosan kötelező, annyi mint hatálytalan, mennyivel hatálytalanabb lenne az oly társadalomban, mely az életeszközö-

*) Vielleicht die wichtigste und zweckmässigste Hemmung der übermässigen Volksvermehrung würde darin bestehen, dass Personen mit schweres, geistigen und körperlichen Gebrechen von der Ehe ausgeschlossen werden.

ket a létszükségletek arányában kívánja felosztani és a melyben a munkaképtelenek már alapelvileg az állam terhére esnek!

VI.

A népességi mozgalommal bensőleg kapcsolatos a telepítés kérdése. Menger túlhajtott gondolkodási módjából következetesen azt tartja, hogy a telepítés közvetlen célja a kizsákmányolás; szerinte jámbor időkben az a keresztvétség terjesztésének, kevésbé jámbor időkben a polgárosodás terjesztésének ürügye alatt történik. Azt véli, hogy sohasem fog sikerülni gazdaságilag czélszerű és minden néposztályra egyaránt előnyös jogrendet létesíteni, míg a társadalmi viszonyok a mostani erőszakos és kifosztó jelleget fogják magukon viselni. Csak mihelyt a birtoktalan néposztályokat, melyek nemcsak hordozói, hanem áldozatai is a telepítési hajlamoknak, eltölteni sikerülend az erőszakos hódítás és telepítés iránti idegenkedéssel (ebben tetőzik okoskodása), csak akkor lesz remélhető, hogy a népek civakodása helyébe a békés népközösség fog lépni. Eredménye az is lesz, hogy az osztályharczokat a socialis ellentéteket kibékítő socialis jogrend váltja fel.

Ez a felfogás a tárgy természetének teljes félreismerésére mutat. Hiszen tagadhatatlan, hogy a telepítés külsőségeit hol pietista, hol polgárosító mázzal szeretik bevonni, de lényegében mégis tény, hogy a telepítés okozata a népességi hullámvázás körülményeinek és okozata a népesség elszaporodásával összekötött, de vele arányban nem álló megélési viszonyok megnehezülésének. A népesség sokasága bizonyos értelemben relativ, tudniillik valamennyi gazdasági, társadalmi és politikai körülményektől föltételezett, melyek összeségökben a megélési viszonyok elégtelenségét vagy aránytalanságát idézik elő, szembeállítva azokkal az előnyökkel, melyekkel a földkerekség más országai kecsegtetnek. Ez a helyzet elégtelenséget szül. Legfőbb tünete az anyaországot megkárosító kivándorlási ösztön elhatalmasodása, mely helyenként immár ijesztő mérveket ölt. A kivándorlási hajlamot kapcsolatba hozva a telepítés kérdésével, bizvást mondhatni, hogy a jól irányzott telepítés a szertelen kivándorlás szabályozója, hátrányainak orvos-

lója. Persze nem minden állam egyaránt alkalmas messzi földön előnyös telepítési politikát folytatni; erre elengedhetlen követelmény tiszteletet gerjesztő nagyhatalmi állás és nagyszabású tengeri forgalom. Kisebb országok a kivándorlás bajait súlyosabban érzik és csak az lehet feladatuk, hogy a telepítést lehetőleg az országon belül létesítsék, a széles néprétegek javára megélést könnyítő gazdasági politikát üzenek és a messze földre irányuló kivándorlást olyképen szabályozzák, hogy a kiáradó ember- és munkanyagot az anyaföld számára lehetőleg megőrizték, az anyaföldi kapcsolatok épségben tartásával. A kivándorlás és a telepítés gazdasági indító okokon alapszik főképen és különösen az alsóbb, a munkás néprétegek érdekében történik, melyek az anyaországban elegendő tevékenységi kört vagy elégséges megélési eszközöket nem találnak. Természetes, hogy nem minden telepítés sikerül egyaránt; nincs minden országnak elég hatalma, minden népnek egyenlő képessége hozzá. Az angol, a földkerekség legjobb telepítő népe, szolgáltatja e téren a legkiválóbb példákat. Csak egyet említve, az északamerikai Egyesült-Államok angol telepítvényekből fejlettek és nem mondhatni, hogy a felső, a magasabb rétegek műve lett volna. Ellenkezőleg. Különben is Anglia világhatalmi állását nagyszabású telepítési politikájának köszönheti. De, más népekre kiterjedőleg, általában is észlelhetni, hogy a telepítési ügyfolyamat nemcsak hogy nem csökken, de sőt növekvőben van. A kivándorlást és a telepítést a mostani kor népvándorlásának lehetne nevezni, melynek a föld népeire akkora befolyása lesz, mint a milyen a népvándorlásnak volt a középkor népeire. Ez az áramlat ösztönszerű és ellenállhatatlan; ellene a szokásos állami tekintetekkel, a szűkkörű hazafias és az általános emberiségi érvekkel keveset tehetni. Az áramlat még csak kezdeten van, habár iránya már előre láthatólag módosulni fog. Amerika ide s tova már telítve van; kezd rendszabályokkal elzárkózni a feléje tóduló ár ellen. Ázsia sok tekintetből alkalmatlan kilátásokat nyújt. China idegenkedik az európaiaktól és mihelyt önérzete megszilárdul és általánossá lesz, még inkább elutasítólag fog viselkedni. Japánnal szemben, saját területén és messzire terjedő környékein, egy európai nép sem fogja megállani a versenyt. A jövő

telepítés területe az európaiak részére Afrika óriási kihasználatlan területeivel és a műveltség legsalsóbb fokán álló és szakadozott néptörzseivel. Természetes dolog és ez úgy volt a múltban és úgy lesz a jövőben is, hogy a telepítés nem járhat erőszakosságok, a benszülött törzsek alávetése és beolvasztása, sőt, ha alkalmatlankodásra és fejlődésre képtelenek, kiirtása nélkül. Ezen tény ellen mitsem használnak általános emberségi elméletek; ez egyszerűen fizikai ügyfolyamat, melynek következményei elkerülhetlenek, kérlelhetlenek. Hogy az ügyfolyamatba önző egyéni hajlamok is beléfolynak a hatalmasok és a vagyonos osztályok részéről, ezt senki sem tagadhatja. De nem is lehet másképen, mert maga az egész világmozgalom önértéken alapszik, mely minden emberi cselekedet leghatalmasabb rugója.

Ily okoskodás nyomán bátran kimondhatni, hogy Mengernek a telepítés ellen sikra állított elmélete rövid látású, korlátolt, az emberi természet tekintetbe vételének és a történeti tényezők megfontolásának hiányában szenved. Az pedig, a mit Menger a népek közti általános egyetértésről, a viszályok megszűnéséről, a népközösségről és az osztályharczok kibéküléséről vall, melyeket a socialis jogrend valószínűleg meg, az az ábrándok országába tartozik. Olyanok azok, mint az örökbéke ábrándja, mely az emberi természettel ellenkezik és a józan értelem kritikáját nem állja ki.*)

VII.

Menger népies munkaállamának alapja a léthez való jogosultság tétele. Ebből kiindulva, a socialista világnézet szerint, az emberhez méltó léthez szükséges tárgyak és szolgáltatások, a létező eszközök mérvéhez képest, mindenkinek kiutaltványozandók, csak azután lehetvén másoknak kevésbé szükséges igényeit kielégíteni. Ezzel, a mai jogi rendszerrel ellenkezőleg, a súlypont nem a holt dolgokra és uralmokra, hanem az egyénre és szükségleteire helyeződik át. A küz-

*) Ide illik Arany költeménye: «Gondolatok a békecongresszus felől». Ez örökbéke eszméjének czáfolataként az egész költeményt lehetne idézni; államtudományi értekezés sem lehetne kimerítőbb és érvekben gazdagabb.

delemben szemben állnak egymással: egyfelől a külső természet dolgai és viszonylag kis számú gazdáik, másfelől a széles néptömegek, emberhez méltó lételre irányuló törekvéseikkel.

Ilyformán a socialista átalakítás célja szabatosan megvonva lévén, a széles néprétegek vezetőinek, egyszóval, a néppolitikának dolga azt az eljárási módot megállapítani, mellyel a jelzett cél megvalósíthatónak ígérkezik. Mint-hogy ez csak a létező tulajdoni rendszer gyökeres átalakításával járhat, világos, hogy a küzdelem tulajdonképpen arra megy ki, hogy a birtokos osztályokat minden társadalmi és vagyoni előnyeiktől megfoszszák, a birtoktalan osztályok javára. Óriási küzdelem ez, mely ha az alsóbb osztályok győzelmével végződnek, oly állapotot teremtené, mely, miután az emberbe oltott tevékenységi és szerzési ösztön sohasem irtható ki, sokáig fenttartható nem lenne és a legelkeserültebb viszályokra vezetne. De maga a socialis jogrendnek megvalósítása csak a leghevesebb küzdelmek és a legerőszakosabb felforgatások árán képzelhető; nyilvánvaló lévén, hogy a mai jogrend szerint társadalmi és vagyoni előnyökben részesülő osztályok készántag nem mondanának le előnyeikről és a birtoktalan osztályokba leendő teljes beolvasztásába semmiképen nem egyeznének belé. Mégis Menger optimista nézetbe élte magát belé és abban a véleményben van, hogy a néppolitikának arra kell irányozva lennie, hogy a tulajdon és a tulajdonos közti viszony lassú és enyhe módon oldódjék meg. Nézete szerint a tulajdonos és tulajdon közti viszony lassankénti feloldására legfontosabb politikai rendszabályul szolgál az állami, a köteléki és a községi socialismus. Még a hitbizományok és más hasonló intézmények időleges pártolásától sem retten vissza, azt remélvén, hogy ez intézmények egyoldalúságánál és gyűlöletességénél fogva nagy vagyoni tömegek békés úton idővel alkalmasabbakká válnak a kényszeres kisajátításra!

Menger néppolitikája tehát békés, háborúellenes; de föltétlenül az állítja fel, hogy a széles néprétegeknek a háború mellőzésére irányzott törekvéseiknek nemzetközi jelleget kell ölteni. A háborúellenes néppolitika csak akkor lesz teljesen hatályos, mondja, ha az európa—amerikai

kultúrkörnek minden államában erős, jól szervezett, nemzetközi jelleggel bíró socialis pártok fognak alakulni. De a széles néprétegeknek nemcsak a hatalmasok háborúit, hanem a lehetőség szerint minden erőszakos forradalmakat is ki kell kerülniök. Ez a naivságig optimista és a tömegek rohamosságra hajló lelkületének teljes félreismerésén alapuló világnézet abban az eszmei fogyatkozásban is szenved, mintha a népies munkaállamra irányuló hajlandóság általános és mindenütt egyaránt nagy volna, de különösen még azon a balhiedelmen alapszik, mintha Amerika a socialdemocratia eszméivel telítve lenne. A socialdemocratia kiválón az európai gazdasági és társadalmi viszonyok terméke; de Európában sem mindenütt egyaránt nagy mérvű, nem mindenütt azonos jellegű, sőt, a mennyiben a opportunistá áramlatnak engedve már-már az állami ügyekben tevékeny részt kezd venni, veszélyessége csökken és úgy látszik, nemzetközi jellegének tetőpontját nemsokára meghaladandja.

Menger néppolitikája ellenmondásokkal van telve, mint-hogy nézeteit, eszmei céljához képest, folyton módosítja. Ezzel csak azt éri el, hogy még a saját alapelveiből kiindulva is mindinkább távolodik céljaitól. Könyve huszadik fejezetében arról panaszkodik, hogy mindig kevés volt azon egyének száma, kik bátorsággal és áldozatkészséggel magokat az emberiség általános érdekeinek szentelték; kívánja, hogy ezeket a néppártok a legelkeserültebb harcokban is kiméeljék. Szép tanács, de hol van az megírva, hogy az emberiség általános érdekeinek mindenkor és mindenütt csak socialdemocratá eszmék megvalósításával lehessen szolgálni. De nem is mindig a nép legigazibb barátja az, a ki magát annak mutatja. Ugyancsak a huszadik fejezetben azt tanácsolja a néppártoknak, teljes erővel akadályozzák meg azt, hogy ellenfeleik döntő hatalmi állásokat foglalhassanak el. Azt azonban nem mondja meg, nehéz is volna megmondani, mily módon történjék ez; holott épen a világtörténet tanúsítja, hogy a vezetők megválasztásában az alsóbb néprétegek meglehetősen tehetetlenek, de tanúsítja azt is, hogy a néptömegek csak ritka kivételes esetekben emelik fel vállaikon a leghivatottabb, a legérdemesebb egyéneket. Könyve huszonkettedik fejezetében azt a helyes

meggyőződését nyilvánítja, ámbár ehhez valami nagy jóslati tehetség nem épen szükséges, hogy a birtoktalan néptömegek, a mai kor hatalmi állása mellett, nemcsak hogy nem számíthatnak az állami közegek támogatására, de sőt osztályi érdekeik komoly érvényesítésénél az állam és a társadalom határozott ellenállására el lehetnek készülve. Azért nem marad számukra egyéb hátra, mint hogy a politikai elveiket és jelszavaikat a legnagyobb határozottsággal és sikerrel érvényesítsék és hogy minden opportunitási hajlandóságról lemondjanak. Ezek ugyan szép kilátást nyitnak a mondva csinált békés átalakulásnak, a népies munkaállam enyhe módon történendő megvalósulásának. Mégis Menger ugyanebben a fejezetben azt a különben is kézen fekvő tényt emeli ki, hogy minden socialista érületű néptömegeknek nagy hajlama van az opportunizmusra; ez abból is kitűnik, hogy a mai szocializmusban nagy revisionista és possibilista áramlat nyilvánul. Ebből a helyes észrevételből, a természetes észjárás szerint, az a következtetés folyna, hogy a társadalmi osztályok ellentétes érdekeit békés és természetes úton csak úgy lehet kiegyenlíteni, ha a különféle osztályok vezetői a szélsőségeket lesimitják és a közös munkához egymáshoz közelednek, a minnek folyománya nem ugyan az alsóbb néprétegek ábrándjainak teljesítése, de legfeljebb társadalmi és kereseti viszonyaiknak lényeges javítása. De Menger ezt az önkényt kínáló következtetést nem vonja le, hiszen ez ellenkeznék mesterkéltén, az emberi természet ellenére összealkotott államával, helyette azonban ezzel a szépnek ugyan nagyon szép, de fölötté általános mondással éri be: hogy a siker attól függ, fog-e a szocializmus nagy elvhűség mellett egyszersmind hajlékonyságot és simulékonytságot tanusítani. Igen, hajlékonyság és simulékonytság; de ezekkel ellenkezik a merev ragaszkodás a szélső elvekhez. A merev magatartással a socialista párt tétlenségre kárhoztatja magát és azt éri el, hogy rendszerének megvalósítható részeit azok fogják megvalósítani, a kik tulajdonképen nem tartoznak a socialdemokraták táborába és ezzel elhúzzák a socialdemokraták alól a gyékényt.

Menger socialis jogrendjének alfája és omegája épen annak megváltoztatása, a mihez minden munkabíró ember

leginkább ragaszkodik: a magántulajdon megváltoztatása. Világos, hogy ez csak a hagyományos életformák átalakításával lehetséges. És itt Menger egy történeti tapasztalati tényről említ, habár helytelenül hozza kapcsolatba az ő elméletével. Azt mondja ugyanis, hogy a hagyományos életformák átalakítása, történjék akár államcsíny, akár forradalom útján, csak akkor bírhat állandó sikerrel, ha egyúttal a magántulajdonnak nagy mérvű, a régi pártoktól az új hívekre átruházó elkobzásával is történik. Ez a confiscatiók problémája, melyet nyugalmas időkben mindenki gyűlöl és megbélyegez, de mely nélkül az emberiség legbüszkébb kultúrfajai sohasem lettek volna keresztülvihetők. A forradalmak tartós hatást nem gyakoroltak, ha egyúttal a tulajdon felosztásából folyó változásokkal is nem jártak; az államcsínyek tartós sikere is nagyrészt attól függ, hogy a magántulajdon socialis hatalma nagy vagyoni eltolásokkal az új rend szolgálatába legyen állítva. E tételekre lehet ugyan példákat felhozni a történetből, de rosszul vannak megválasztva a socialis jogrend létesítésének lehetővé tételére. Államcsíny és forradalom szükséges jelenségek, elmaradhatlan studiumok a nemzetek fejlődési történetében, de, kóros állapotok tüneteiként mindig csak a végleteket, a szélsőségeket jelzik: tartósságra igényt nem tarthatnak és szükségszerűn ellenhatást idéznek elő. A mint az államcsínyek ideig-óráig erősíthetik az önkény uralmát, de az elégtelenség magvait bőven elhintvén, erőszakos kitöréseket idéznek elő: úgy a forradalmak is átmenetileg bármily szélső intézményeket behozhatnak ugyan, de utánok, az emberek nyugalomra vágyó természeténél és az emberi fejlődés hullámos törvényszerűségénél fogva, csak conservatív jellegű állapotok következhetnek be. Államcsíny és forradalom csak mulékony tartósságú állapotokat teremthetnek, nemcsak, de olyanokat is, melyek a kórság népegyéni természete és foka szerint, csak helyenként és koronként merülhetnek fel. Okozhatnak eltolásokat a tulajdon terén, de meg nem szüntetik a magántulajdont. Egyébként pedig erőszakosság nyilvánulásai lévén, józan és egészséges politika eszközeinek nem minősíthetők. Ha tehát Menger abban a hiedelemben van, hogy elkobzásokkal a socialis jogrend, a népies munká állam általánosságban az egész emberi nemre, vagy csak az

emberi nem míveltebb részeire is, egy időben és tartósan létesíthető, ezzel oly nagy állításra merészkedik, mely az elkobzások problémájának önkényes kiterjesztését jelenti, jellemző sajátságaival meg nem egyeztethető.

VIII.

Menger nagyban bízik a jelenkor több áramlatában, melyek a merev conservatismus ellenére is fel-felvillannak és a néptömegeknek a politikai, a vallási és a socialis problémák felé haladását előkészítik és ezáltal egyengetik az utat az individualista államnak socialista állammá való átmeneteléhez. Ilyenekül említi különösen az ifjúsági nevelést, a technika haladását és a külső életmódnak átváltozását, fokozott igényeit. Igaz, ezek oly fontos tényezők, melyek összesége a socialis kérdés összefoglalását alkotják. Fokozódnak az élethez kötött igények a népség minden még legalsóbb rétegeiben is, de nem minden előnyükre. Elégtelenné lesznek az anyagi eszközök a megnőtt igényekhez viszonyítva. Ez szaporítja a surlódásokat, fokozza a küzdelmeket. Számolni kell ezzel és törvényes intézkedésekkel a bajokat a lehetőséghez képest orvosolni kell. Ebben rejlik a socialis kérdés lényege, mely a többi kérdések fölött uralkodik és mintegy rásüti bélyegét a folyó évszázadra. Véleményem szerint, a socialis kérdés, a hogy szélső híveik felállítják, örökre megoldhatlan marad; de számos élessége, a szélek letördelése és a kóros állapotok enyhítése révén, tompulni fog és így a megoldás oly értelemben fog bekövetkezni, hogy a kérdés annak idején lekerül a napirendről és más kérdésnek ad helyet. Arról szó sem lehet, hogy a munkásrend, a birtoktalan osztályok legyenek valaha uralkodóvá, vagyis, hogy a többi osztályokat valaha kiegyenlítőleg magukhoz levonhassák; de arról lehet, sőt kell beszélni, hogy a munkásosztályok vagyoni és társadalmi helyzete a míveltebb államokban függetlenebbé váljon, oly módon, hogy tagtaik tevékeny részt vehessenek a közügyekben, hogy anyagi helyzetük lehetőleg biztosítva legyen, hogy tagjaiknak formailag meg legyen adva a mód általános műveltségre emelkedni és hogy egyes tagjaik, a kik képesség és képzettség tekintetében arra valók,

más társadalmi osztályok kiválóbbjai közé felküzdhessék magokat. A socialis kérdést ilyen szempontból fogva fel, lehetetlen, hogy minden helyesen és méltányosan gondolkodó ember rokonszenvével ne találkozzék. Az áramlatok ebbe az irányba hajtanak a műveltebb népeknél. De hogy az áramlatok, különösen a technika haladása és az életmód növekvő szükségletei külön socialis jogrenddé fejlődnének és hogy a socziális államot készítenék elő, azt épenséggel nem állíthatni; mert ezek a tényezők oly természetűek, hogy még nagyobbá fejlesztik a vagyoni különbségeket, egyrészt óriási vagyonokat teremtvén, másrészt a fogyasztás nagymérvűsége miatt szaporítván a tőkésített vagyonnal nem rendelkezők, egy szóval, a vagyontalanok számát.

Menger eszméje ebből a szempontból nem szabatos és nem vág ide, mint sok más tetszetős eszméje. Művének a tárgy összefogó kifejtésén kívül az ad jelentőséget, hogy eszméi voltaképen nem újak, de szétszórta tágabb körökben élnek és bejátszanak a napi események, a köznapi élet sokadalmába. Művében sok helyes észrevétel mellett található sok fölületest, melyeket a helyes történeti fölfogás nem igazol; a mint hogy természetes is, hogy ily elvont és az emberi természettel ellenkező rendszernek leggyöngébb oldala a történeti fölfogás indokolatlansága. A hiba magában a mintaképül felállított állami szervezetben van, mely mesterkéltén lévén megalkotva, a megvalósítására törekvő politika sem lehet helyes. Sőt még az is kétségbe vonható, indokolt-e általában külön néppolitikáról beszélni, oly értelemben, a mint azt Menger teszi. Ha a birtoktalan osztályok részéről külön politikát állítani fel, azt pártpolitika a szónak legtúlzóbb értelmében: ellentétbe helyezkedik a többi társadalmi osztályok érdekeivel, azért föltötte egyoldalú és nem helyes. A helyes politika csak az lehet, mely az ország szükségleteinek megfelelőleg általánosságban minden népréteg érdekével foglalkozik, az ellentéteket kiegyenlíteni törekszik és a közérdekre irányozva figyelmét, szíven viseli különösen az alsóbb néprétegek érdekeit, mint a melyek leginkább vannak a támogatásra utalva. Ilyen értelemben van néppolitika és ez kell, hogy a mai kor államférfiait foglalkoztassa.

RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

VII.

Hall Caine egyike a nálunk legkevésbé ismert angol regényíróknak, pedig már 1886-ban kezdi meg ebbeli működését, a mely 1898-ban körül-belül tetőpontját éri el. Ekkor írja meg *The Christian* című regényét, a mely még abban az esztendőben mintegy 200,000 példányban terjedt el. Ennek a számnak a fele bizonyosan Amerikára esik.

Már ezzel az elbeszélő művével mutatja, hogy fölötte érdeklődik korunknak vallási problémája iránt, a mely egyformán kell hogy érdekelje a katolikust és a protestánst. Mind a kettőnek kell ösztania azt a főtörekvést, hogy a vallásnak az eredeti krisztusi tanításokhoz kell visszatérnie, ha a kereszténységre egyáltalán vár valami jövő a forrongásából kialakuló társadalomban. De nem volna Hall Caine regényíró, ha *Keresztényében* nem a szerelem győzne a vallási érzület fölött, s mégis John és Glory, a két főhős szerelme úgy végződik, hogy az előbbi egy bishopsgatei kolostorba megy életét befejezni.

Alig haladta meg az ötven évet. Hosszú, őszbe csavarodott szakálla a patriárkákra emlékeztet, hatalmas alakja nem kevésbé. Mint apostol beszél a meggyőződés legszilárdabb hangján, s külseje után akár a legbuzgóbb anglikán püspöknek lehetne tartani. Építéssz mérnök lett, s mint

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 368., 369., 370. és 371. számában.

ilyen kezdette meg pályáját, de hamarosan az ujságírói élet-hivatást választotta, s egy liverpooli lapnak londoni tudósítója lett. Nem tartozott azonban a *faiseur-journalisták* közé, mert már kezdetől fogva az *Athenæum* és az *Academy* ismert angol tudományos folyóiratok munkatársa, s mint kritikus kitűnő essayket írt. Ugyancsak Londonban megismerkedett Dante Gabriel Rossettivel, a *prærafaeliták* nagymesterével, a ki élte fogytaig (1882) legszűkebb társaságára méltatta, s a kiról Hall Caine bensőséges visszaemlékezéseket tett közzé.

Majd fölhagyott az ujságírással s jó ideig kizárólag a szépirodalomnak élt. 1886-ban megjelenik *The shadow of a crime* című regénye, 1890-ben a *The Bondman*, 1891-ben a *The Scapegoat*, s 1894-ben a *The Mauxman* című. Mindegyik művével emelkedett a népszerűsége. Ez az utolsó munkája még azért is nevezetes, mert benne szakított a hagyományos három kötetes angol regénynyel; Hall Caine, mint a modern francziák, azontúl csak egy kötetben írta meg regényeit, a melyeknek állandó ára hat shilling lett, a francziák átlagos ára csak negyedfél frankban állapodott meg. Hall Caine tehát ugyan kevesebb kötetet adott, de van azért olyan regénye, a melynek terjedelme a hatszáz sűrűn nyomott oldalt is meghaladja.

Nem kevesebb sikert ért el másik két regénye: az *A Son of Hagar* és a *The Deemster*, de, mint említettük, a *The Christiannal* érte el népszerűségének legfőbb fokát, úgy hogy a *The Eternal City* ezt már nem haladhatta túl, sőt hatás dolgában régiebb regényei mögött is maradt. Ez 1901-ben jelent meg, s ugyanazon, sőt fokozottabb írói kvalitásokkal ékeskedik, mint elődjei. A pápaság és a modern Olaszország viszonya azonban kevésbé érdekli a tömeget a legegyszerűbb szerelmi történetnél; ennek a viszonynak szépirodalmi földolgozása csak válogatott olvasók számára van megírva, majdnem úgy, mint a legfelsőbb matematikának fontos és nélkülözhetetlen számításai, a melyek két világrészre szóló népszerűséget vagy sikert nem szoktak megállapítani. Ezen a körülményen nem javítottak Hall Caine alapos előtanulmányai, vagy hőseinek és alakjainak mesteri megrajzolása sem.

1892-ben újra erőt vett rajta a reporteri természet, a

Times megbízásából Oroszországba ment, hogy az akkori zsidóüldözésekről számoljon be. 1895-ben az Egyesült-Államokban és Canadában tartózkodott, hogy a hely színén tanulmányozza az angol írók és szerzők képviselőit az Amerikában divó irodalmi rablásokat, a mikkel az ottani könyvkiadók megkárosítják Anglia és más nemzetek íróit.

1898 őszén jött Rómába, hogy a mai örök városnak milieujében éljen s ez sugallja új alkotását. Tanulmányai közel három esztendőt vettek igénybe, csendben, minden zajos reklám nélkül. Ezeknek eredménye a *The Eternal City*. Ha tanulmányai a hely színén kifárasztották, Róma vidékének kis városait kereste föl, a multnak és a természeti szépségeknek ezeket a gyöngyeit; tavak, vízesések, narancs-, olajfa és citromerdők, sziklák, középkori várak, antik romok, barokk templomok és fejedelmi villák között elmélkedett a harmadik Rómának küzködéseiben, s vatikáni és quirináli képmutatásán.

Ha egyben-másban Zolán is észrevenni Bourget hatását: nem kevésbbé lehet majd észrevenni Hall Cainen mind a két francia írónak befolyását, azzal a különbséggel, hogy az angol író is iparkodik majd egyet-mást fölfödözni a harmadik Rómán, például mikor a Navona-teret nevezi el Róma szívének és lelkének. Ezen a téren volt Domitianus császár circusa, s a ki Rómát ismeri, túlzásnak fogja tartani ezt a lelkesedést.

A regény Londonban kezdődik. Roselli, ottani olasz származású orvos fölszed egy elnyomorodott kis talián muzsikust: Leone Dávidot. Maga Roselli egy hajthatatlan intransigens római főrangú család fia, a ki kénytelen otthonát elhagyni, s más név alatt Londonban új életet kezd, orvos lesz. Leányát Romanak nevezi el az örök város iránti lelkesedésből.

Ez a prologus. Húsz évvel utóbb Rómában vagyunk. A pápa ünnepélyesen megnyitja az 1900-ik évi szent esztendőt a Péter-templomban. A kíséretnek és ünnepnek Zolaszerű pontos leírását kapjuk. Vegyes érzelmű közönség beszélget Rómáról, s a francia születésű pápai zuávnak természetesen az a meggyőződése, hogy ha Róma megbukik, a világ is elpusztul. Itt tudjuk meg, hogy a pápa vezeték-

neve Leone, egy Leone báró fia, a ki dúsgazdag bankár volt, s azt emlegette, hogy annyi milliót hagy fiára, hogy gazdagabb lesz akármelyik római hercegnél, s akár pápa lehet, ha akarja. A fiatal Leone némileg viharos mult után pap lesz, rengeteg összegeket költ jótékony czélokra, s végezetül megválasztják pápának. Sok közös vonás van ugyan benne XIII. Leóval, de még sem ő az; Hall Caine tehát egy maga alkotta pápával fog dolgozni, nem mint Bourget és Zola.

A Péter-bazilikával átellenes Bonelli-palotából a diplomáciai kar és főrangú római társaság nézi végig a szent év megnyitását, s nyugtalan, mert a nép között látja a rendkívül népszerű Rossi Dávidot, a ki legszélsőbb baloldali képviselő; apostolnak, néptribunnak, forradalmárnak s vallási anarkistának tartják. A palota Bonelli báró, olasz miniszterelnöké, a kit a garibaldisták vén vampyrnak neveznek. Azt az államférfiút gyűlöli az udvar, a papság, az aristocratia. «Hajthatatlan jellem és lélek, a cäsarismus és a kormányzás pogány ideáljának megtestesülése. Inkább a feje, mint keze a királynak, a ki gyöngé és babonás, s fél a Quirinálban, ebben a pápai és papi palotában tartózkodni; annál hitetlenebb Bonelli, a ki akár Szent-Péter székében is nyugodtan aludnék. Megveti a közvéleményt, a parlamenti kormányformát s az emberi jogokat; s akár Voltaire, cynicus és kemény lelkű hitetlen, az egyháznak nyílt ellensége.» Ez a leírás jórészen Crispire, az elhalt olasz miniszterelnökre vall, míg a király inkább a babonás II. Viktor Emánuel, az olasz egység megalapítója, s nem fia: I. Umberto volna. Bonelli pedig abban is hasonlít Crispihez, hogy a feleségével van baja. Ez egy álarczos bálon túlságos kaczérsággal viselkedik, féltékenységeben férje kocsiba ragadja, s becsukja egy, az albanói hegyekben elrejtett kastélyba, a hol a nő megőrül. Donna Roma pedig a mindenható szeretője lesz.

A sajátságos nevű hölgy a Volonna hercegi család sarjadéka. Ezen meg nem nehéz fölismerni az ősi római Colonna nevet. Apja összeesküdött a pápai uralom ellen. Londonba ment, s itt orvos lett Roselli néven. Majd köztársasági conspirator lett az olasz király ellen, s ezért is megszenved. Leánya számtalan kaland után elég szegényen

Rómába jut, majd a miniszterelnök jóvoltából a pincióhegyi Trinità dei Monti-templom közelében lakik, a modern Róma legelegánsabb, körülrajongott hölgye; ő kormányozza tulajdonképpen Olaszországot, oszt kegyeket és kitüntetések, benne van minden jótékony mozgalomban, s még a parlamenti többséget is ő tartja össze.

Rossi Dávid nagy néptömeget vezet a Péter-térre, s az a célja, hogy kervényt ad át a pápának, mikor fényes körmenetben vonul vissza a Vatikánba. Bonelli épen olyan álmódóznak tartja, mint magát a pápát. Azt ajánlaná abban neki, hogy béküljön ki Olaszországgal, szövetkezzék a néppel, a melynek nyomora kétségbeejtő, s a krisztusi tanítások szerint kormányozzon. Ábrándja, hogy megalapítja «az ember köztársaságát». A kervényt nem sikerül neki átadni, e helyett lázító beszédek tart, a miért végre képviselő létére is elfogják. Forradalmi beszédekben panaszozza el, hogy Krisztus tanítását meghamisították. Az Isten atyaságát és a felebaráti szeretetet hirdette, s a pápa csak a világi uralmát követeli vissza. A berlini Harnack szerint amaz volna a kereszténység lényege, s Rossi Dávid már az ő eszméivel tüzei a népet. Szerinte a keresztény népek nem Krisztus parancsai szerint élnek. A papok arra tanítanak, hogy hogyan haljunk meg, de nem arra, hogy miként éljünk. A modern Itália nem kevésbé csalások, képmutatások és botrányok országa. A miniszterek maitressei nem kevésbé zsarolják ki az országot. Corruptio uralkodik mindenütt. A nők szerepének emlegetése fölbőszíti Donna Romát, bár különben rokonszenvvel viseltetik a néptribun iránt. Bonelli parancsára azonban, a kinek az a meggyőződése, hogy a XX. század már sem a pápaságé, sem a monarchiáké, Rossit nyomban szabadon bocsátják, mert Donna Roma fölteszi magában, hogy egy hónap alatt kiismeri a rejtélyes multját, valami összeesküvésbe keveri, s akár a Vatikánnal való viszonyát is föl kutatja.

Rossi sikerülten utánozza a bibliai stylt, s ezért van óriási hatással a római népre, a mely fogságából való kiszabadulása után diadalmenetben kíséri lakására, a Navona-térre. Itt Washington, Lincoln, Mazzini, Garibaldi, Cromwell és Kossuth, az emberiség legnagyobb jótevői és megszabadítóinak képei között ábrándozik, s itt tartja lapidáris

angol írásban a programját. «Mitől kell óvakodnom? — ez az első szinte catechismusi kérdés. A gazdagok, a kitüntetések, az otthon szeretetétől, az asszony szerelmétől. Mi a hivatásom? A szegénység, a tisztalelkűség, az engedelmesség, Isten imádása, az emberiség szolgálata. A Gondviselés nem adott barátokat, otthont. apát, anyát, fivért, nővért, száműzött és vándor vagyok. Remény és félelem nélkül fogom teljesíteni hivatásomat.»

A néptömeg szidja a pápát, a miniszterelnököt, a királyt. Rossi lecsendesíti. A kenyéradó ellen népgyűlést hirdetnek, s úgy fognak tiltakozni, hogy csak gyermekeiknek adnak enni, de a proclamatiót csak úgy írja alá Rossi, ha azon nem fegyveresen jelennek meg, mert vérengzést nem akar, mert «az ember köztársaságának hitvallása és alkotmánya a Miatyánk». A néptömeg elmondja ezt az imádságot, s megesküszik rá. A jelenet egészen angolos, amerikai és római stýlben van kidolgozva.

Közben megjelenik Rossinál a Londonból jövő római: Minghelli Carlo, a ki túlságos eszményinek tartja a jövőre vonatkozó ábrándjait, s azt ajánlja, hogy Bonellit meg kellene ölni, azaz nem őt, hanem benne a miniszterelnököt, a modern állam intézményeit. Minghelli Donna Romát is rágalmazza, s ekkor derül ki, hogy a nevezetes hölgy, természetesen Roselli orvos révén gyermekkori barátja Rossinak, a kinek neve tulajdonképen Leone Dávid, azaz ő a kis elhagyatott talián muzsikus. Bárcsak meghalt volna ez az ő gyermekkori Donna Romája, nem volna most Olaszország Pompadour marquise-a. Egy modern izű fonográf-jelenet után, s miután megtudtuk, hogy Rossinak leglelkeesebb párthive: Rocco Bruno fiával a bibliát olvastatja: hamarosan újból találkozunk Donna Romával, a ki személyesen keresi föl Rossit, hogy ártatlanságát hangoztassa, s hogy bebizonyítsa neki a róla terjesztett hírek rágalmazó voltát. Rossi elhiszi, s nyilvános elégtételt ígér a hölgynek lapjában, a *Napkelte*-ben. Azután elmondja a maga történetét. Rossi részt vett Roselli orvossal egyetemben egy jogtalan olasz király elleni összeesküvésben. Amerikába menekült, mert az olasz kormány halálra ítélte, de a honvág visszaűzte Olaszországba, a hol Roselli elveit akarja megvalósítani. A Leone vezetéknév helyett föl-

vette a Rossi nevet; így lett Rossi Dávid, s nem fél attól, hogy Donna Roma elárulja titkát a miniszterelnöknek. Előrelátható, hogy egymásba szeretnek, s mert Donna Roma szobrászattal foglalkozik, s mert a városnak egy fontánát szándékezik faragni, elhatározza, hogy ezen Rossit is megörökíti, a ki modellt fog neki ülni, s ezért meg fogja látogatni.

Tíz vagy tizenkét szobája van a Trinità dei Montin, s a boudoirja épen a Vatikánra néz; benne lakik az a pápa, a ki a római szent birodalmat akarja modern alakban helyreállítani, azaz újra egyesíteni a kereszt és a kard, az egyház és állam hatalmát. Ebben, s Olaszország elleni harczában Rossi nem fogja segíteni ezt a X. Pius pápát. Így nevezi Hall Caine a maga pápáját, s vagy három évvel az 1903. évi pápaválasztás előtt szinte divinációval el is találta, hogy a jövő pápájának ez lesz a neve. A valódi X. Piussal közös vonást természetesen nem talált el; az ő pápája is olyan képzeleti, mint Fogazzaróé. Míg Rossija sajtóságos keveréke két kitünő olasz typusnak: Pietro Sbarbarónak és Lazzaretti Dávidnak, s van benne nem egy közös vonás Felice Cavallottival. Az első a mult század nyolczvanas éveinek volt félelmetes publicistája, s rendületlenül ostromozta a modern Olaszország és parlament corruptióját. A másik a népnek volt vallási őrvongásban szenvedő apostola, a tömeg Krisztusnak tartotta, s a hatóságoknak sok bajuk volt vele. A harmadik költőibb lelkű néptribun volt Sbarbarónál, mint képviselő is rettenthetlenül üldözte ugyanezt a corruptiót, párbaj áldozata lett, s példátlan népszerűségnek örvendett, úgy hogy nincsen olasz város, sőt falu is, a melynek egy utcája ne volna róla elnevezve.

Érdekes egy délelőttnek látogatóin szemlét tartani Volonna Románál. A római polgármester Minghelli unokaöcsését ajánlja az újonnan szervezendő titkos politikai rendőrség fejének, ugyanazt, a ki Rossit a miniszterelnök élete elleni összeesküvésbe akarja belevonni. Amazt a londoni nagykövetség titkári állásától mozdították el. A pétervári nagykövet Párisba akarja magát áthelyeztetni; madame Sella, a masamód azt kívánja, hogy Bonelli miniszterelnök jelenlétével tisztelje meg estélyét. A Donna Romát ért

sajtóbeli támadásokon természetesen mindenki föl van háborodva. Minden óhajítás teljesül, bár Donna Roma undorodik ettől a protectio hajszoló képmutató világtól.

Rossi is megjelenik a hölgnél, hogy modellt üljön a fontánájához. Napokon át azonban csak londoni emlékeikről, Roselli orvosról beszélgetnek. Majd Tamás apostolt akarja az ő mintáján faragni, a hitetlent; majd Jánost, Krisztus legkedvesebb tanítványát; majd Pétert, egy új vallás főnökét. Rossi azt hiszi, hogy Roma, gyermekkori játszótársa már tizenhárom éves korában meghalt. Elmennek együtt az operába, a hol épen valami Sámson-féle operát adnak elő. Mindenki egyúttal Delilára is gondol; a tömeg pedig zúgolódik, hogy néptribunja ilyen társaságban forog. A Grand-Hotelba is együtt mennek, a hová a legelőkelőbb római világ jár, s a szerelmes Romát az sem ábrándítja ki, hogy Rossi saját vallomása szerint valaha ebben a szállodában szolgaféle volt. A hölgynek gyakran tart előadásokat, hogy Olaszországnak erkölcsi kvalitásait kellene megreformálni; ez volt tudvalevőleg a nagy olasz hazafiaknak eszménye. Közben a levélváltások is sűrűen követik egymást. A miniszterelnök mindennap kap és ír levelet Rómának, a kit Rossi atyjának régi arczképével örvendeztet meg. Kiderül azonban, hogy Donna Roma él, a kit Rossi megvédelmezne mindenkinek sérelmeivel szemben. A Rómában annyira divatos rókavadászatra is együtt mennek, letelepednek egy ostériában, hogy a vadásztársaságtól távol legyenek, s a kölcsönös szerelem fejlődik tovább, a megfelelő sűrű levélváltással. Rossi azonban nem akar többé Donna Romához menni, mert párthívei is szemrehányást tesznek neki ezért a viszonyért, s mert, mint neki írja, egy nő iránti szerelme akadályozza benne. Az előbbi azonban gyanítja, hogy ez a nő tulajdonképen az ő hivatása. Hozzá figyelmezteti, hogy a kormány kutatja multját, s három post-scriptumos levélben is kéri, hogy keresse föl. Nagy a veszély, mert levelezésüket is ellenőrzi a rendőrség. A keresztény nemzetközi anarchismus igazgatóságának sem tesszik ez a viszony. Tagjai Rossi lakásán ülnek össze, a hol a programot részletesebben megvitatják, s Rossi Donna Romát jó és tiszta lelkű nőnek jelenti ki. «Ebben a tevékenységünkben Rómának nagy szerep jut. Ő az örök város.

Halhatatlansága *mysterium*. Más városok elpusztulnak, ha munkájuknak és hivatásuknak vége szakadt. Csak Róma marad meg minden időközön és civilizációkon keresztül. Valamikor pogány köztársaság fővárosa volt. A köztársaság megbukott, s császárság fővárosa lett. A császárság megbukott, s a kereszténység fővárosa lett. Most, átmeneti állapotában, Olaszország fővárosa. De hivatása, hogy a világ nagy congressusának fővárosa legyen, az ember köztársaságának udvara és bírósága.» S ez Hall Caine *Eternal City*jének is alap gondolata.

Jelen vagyunk a parlament megnyitásán. A trónbeszéd a hadsereg szaporítását, az egyesülési jog és a sajtószabadság megszorítását követeli. Nyíltan kárhoztatja Rossinak hamis bibliai alapokon létesített nemzetközi anarchista szövetségét. A felirati vitánál Rossi heves beszédet tart, s ugyanilyen vezércikket ír a *Napkeltébe*, a melyet lefoglalnak. Megvádolják a Vatikánt is, hogy titokban szövetségzett a fölforgató elemekkel. Néhány képviselő pedig a lutribasiet, hogy a parlament megnyitásával kapcsolatos számokat megtegye. Ez a leírás még teljesen a Pelloux tábornok és miniszterelnök kormányára vall, a mely a socialisták és anarchisták ellen megtorló rendszabályokra készült, tekintettel a firenzei, milanói és szicíliai lázadásokra, a melyeknek a mellett még köztársasági jellege is volt, s a melyekbe állítólag a papság is bele volt keverve. Lázításért, a közrend elleni sajtóbeli izgatásért tényleg nem egy papot ítéltek el; Umberto király pedig 1900-ban anarchista merényletnek lett áldozata.

A pápa megbízásából a jezsuita-collegiumba Rossit egy bíbornok hivatja magához. Az atheisták és szabadkömüvesek uralma ellen szövetkezésre szólítja föl. Az egyesületi jog új szabályozása fenyegeti a congregatiókat is, tehát közös ellenségük van. Külön katolikus pártra nincsen szükség a parlamentben, mert ez nyíltan föladná a pápa világi uralmát, s tényleg még ma sem alkot ilyen külön pártot az a nyolcz-kilencz katolikus képviselő, a ki az olasz parlamentben ül. A bíbornok azzal is hitegeti a néptribunt, hogy a pápa szintén Róma jogára alatt akarja egyesíteni a nemzeteket. Rossi azonban belátja, hogy miként kívánja őt a Vatikán fölhasználni, s nem hajlandó a királyt a pápával

fölcserelni, a ki hit- és erkölcsbeli dolgokban való csalhatatlanságát az állam és társadalom ügyeire is kiterjesztené. A katolicismus mindig szövetkezett a királlyal, a népeket illetéktelenül engedelmességre szorította. Ebből az erkölcstelen viszonyból azonban már kinőtt a világ, s most az emberiség, a humanitás az eszméje; ez tart örökké, s egyedül ez az isteni dolog a világon. Ebben csúcsosodik ki az evangélium, s Róma keresztyénsége helyt kell hogy adjon a világ keresztyénségének. Ez körülbelül Goethe humanitások ideálja, telítve phantasticus bibliai elemekkel, a melyekről a nagy német költő hallani sem akart. A fölirati vitánál pedig Rossi tagadja, mintha a Vatikán szövetségese volna, sőt pártjának ellene kegyetlen harcot kell folytatnia. De csak békés osztályharcot mond ki, hivatkozva a kétezer éves római mondásra: paucis vivit humanitas, az egész emberiség kevés embernek érdekében dolgozik. A parlamentből kimenet, a királyné kocsijával találkozik, s nem köszön neki; ezt hat-nyolcz év előtt az olasz szocialista képviselők gyakran megcselekedték.

A *Naphelle* szerkesztőségében a legszélsőbb baloldali képviselők elhatározzák az obstructiót, s a szolgálékú, parasita parlamentet ostromozzák. Malatesta képviselő szemrehányást tesz Rossinak, hogy egy asszony kedvéért gyáva és lomha; nyomban a hely színén párbajt vívnak, de a néptribun nem lö, s az előbbi nem talál. A kormány polgári rendőrökkel őrizteti, s Rómából is el szeretné távolítani; végül a lap kiadóját vásárolják meg, a ki Rossit arra kényszeríti, hogy vagy a mandátumról, vagy a szerkesztői állásról mondjon le. Ennyi üldözés és szerelmének viszontagságai közben a Péter-templomba megy imádkozni, s innét a Forumra és Colosseumba, a hol a mártíromság hatalmáról elmélkedik. Hazajövet levélben vall szerelmet Volonna Romának, vértanúságát is gyaníttatva. A parlamentben (a Pelloux miniszterelnök korábban kitört hirhedt obstructio alkalmával) saját testével védi meg a miniszterelnököt, a kire az ellenzéki képviselők revolverrel törnek. Donna Roma elájul, a kormány a nemzetközi anarchismus ellen proclamatiót intéz a néphez, s az előbbi egy nagy fogadáson fontánáját bemutatja a szokott előkelő társaságnak. Az újságírók és mások megbotránkoznak, hogy Rossi ott együtt van Bonellivel,

pedig a legkeményebb politikai ellenfelek. «Amerikában — mondja nagykövete — tragikailag őszintén veszünk ilyen népmozgalmakat. De az olasz színészfajta, komédiás a király, a parlament, maga a pápa.» A fontánán Rossi a maga teljes nemeslelkűségében érvényesül, míg a miniszterelnök a szoborcsoporthoz maga Júdás, kapzsiságával, érzéki-ségével, képmutatásával és kegyetlenségével.

Most következik a nagy szerelmi jelenet. Donna Roma könnyáradattal borul Rossi lábaihoz; bevallja, hogy nyomorban van, mert a Volonna-család vagyona már kimerült, s minden, a mit nála lát, Bonellié; bocsánatot kér tőle, hogy kétszínű volt iránta, s titkait a miniszterelnöknek elárulta. Szolgája meg, a ki olyan discrét, mint egy bíbornok, nyomban elmondja ennek, hogy a néptribun az éjjel a hölgnél volt. Világos, hogy a báró szemrehányásokat tesz neki, mert megigérte, hogy egy hónap alatt kikémleli. Nyolcz részletben elmondja Rossi történetét, Minghelli, a londoni titkos rendőr jelentése alapján s azt sem hallgatja el, hogy lovászfű volt New-Yorkban s hogy anyja a Tiberbe ölte magát, s így került Rossi Leone Dávid név alatt lelenczházba, majd a király ellen esküdött össze. Mindez természetesen Donna Roma londoni élettörténetével is kapcsolatos. De mert képviselő, nem lehet vele könnyen elbánni s így valakinek a parlamenti szünet alatt esküvel kell erősíteni ezt a személyazonosságot. És szükséges, hogy ez a valaki éppen Donna Roma legyen. Mindent, eredeti kémlelési és árulási terveit is el kell mondania a békés anarchista apostolnak, annyival inkább, mert közeledik házasságuk ideje. A capitoliumi anyakönyvi hivatalban ezt már ki is hirdették a római nagyvilág csodálkozására.

Bonelli miniszterelnök mégis fontos tanácskozás tanujának hívja meg a kétségbeesetten aggódó hölgyet a Braschi-palotába, a hol a belügyminisztérium van. Száz-százötvenezer vidéki politikai tüntető csődült össze Rómába, hogy a kivételes törvények ellen tiltakozzék, de a praefectus, a rendőrfőnök és a hadügyminiszter kijelentik, hogy felelnek a rendért és fegyveres erőért. Kihirdetik az ostromállapotot, a népet nem bántják, csak a vezetőkre fognak tüzelni. Minghelli lesz az agent provocateur. A veszélyről Volonna Roma természetesen nyomban értesíti Rossit.

A néptribun utolsó vezérczikkét (ez is csendesíti a népet) írja a *Napkelte* szerkesztőségében, a hol fölkeresi a hölgy s menekülésre készíti, de végre maga is lelkesül a nép jogaiért. s megírja a miniszterelnöknek, hogy a colosseumi népgyűlésen ő is jelen lesz s ha a nép vezetőire fognának tüzelni, ő is köztük lesz. Rossi pedig úgy rendezi a dolgait, mintha halálára készülne.

Még Róma, «a látványosságok városa» sem látott ilyen tömeges tüntető fölvonulásokat. Rossi a Colosseumban beszél, a népet újból inti békességre, mert hatvanezer katona fegyverei között kénytelen tiltakozni. Megvádolja a katholicizmust, hogy Krisztus nyomairól letért, hogy a socialdemocratiát társadalmi veszélynek, a democratiát vallási büntettnék bélyegzi meg. A népjogokért, az igazi népsouverainitásért harcol. «Az örök várost újra fogjuk teremteni, pantheonja lesz az emberiségnek s a világosság anyala a népek között.» Minderre az egész nép megesküszik, békésen föloszlik s a kormány keservesen csalódik, hogy vérengzés nem történhetett, a minek főoka az, a regényt olvasó angol hölgyeknek bizonyára nagy öröme, hogy Donna Roma ijesztgetésére az utolsó perczben tiltotta el a nagyon lovagias miniszterelnök a nép provokálását és a tüzelést. Hátra van azonban, hogy Rossi leendő feleségével maga Bonelli tisztázza a helyzetet. Kijelenti, hogy Isten előtt ő a férje Donna Romának s az ész és természet törvénye szerint az övé s ha kell, Rossit párbajra is kihívja; de inkább elfogatja. Annál könnyebb lesz ez, mert a nép kövel támadja meg a csendőröket s ezek fegyvereiket kénytelenek használni; a népvezérek tehát lázítók s a tüntetőket fölöszlatják. Ha pedig Donna Roma lemond Rossiról s az ő felesége lesz, megkegyelmez neki, de házasságukat vagy megszőktetését minden áron meg fogja akadályozni. Éjjel azonban a néptribun még elfogatása előtt fölkeresi kedvesét s megállapodik vele, hogy titokban egyházilag fognak megesküdni, Rossi pedig menekül Rómából. Katonai törvényszékek működnek s mindenki jutalmat kap, a ki a népvezérek hollétét elárulja. Megható epizód, hogy ebben a csekélyebb mérvű összetűzésben Rossi szállásadó gazdájának kis József fia meghal, a kit a néptribun és Donna Roma egyaránt imád; ezért még menekülése előtt revolverével halálra keresi a miniszter-

elnököt. A hölgynek közben pénzre van szüksége s Palomba polgármestertől tizenötezer lira előleget kér fontánájára, de a ki csak úgy hajlandó ezt megadni, ha a Móricz- és Lázár-rend nagykeresztjét szerzi meg neki. Nem kevésbé érdekes epizód: nyilván rosszul állhat a miniszterelnök ügye, mert Donna Románál egymásután jelentkeznek a hitelezők, kezdve a lakásbéren; az ingóságait is le akarják foglalni. Közben a Londonba menekült Rossitól levél jön, a ki elmondja, hogy campagnabeli borszállítók kíséretében szabadult ki Rómából s mellékel egy proclamatiót a római néphez: nem félelemből, magasabb érdekek miatt menekült s nemsokára vissza fog közéjük térni, hogy a zsarnokságnak véget vessen. Közben megtudjuk, hogy Donna Romát forradalmár apja meg sem kereszteltette. Majd többször szerepel az Ara-Coeli-templom híres bambin Gesùja, a kis Jézus szobra, a melyet Rómában csodás gyógyítások végett a betegek lakására visznek.

Donna Románál árverés van, a miniszterelnök följánlja segítségét, de nem fogadják el. Gúnyos nevetést kelt, mikor a fontána eladására kerül a sor. Majd megtudjuk, hogy nem is valami nagy vagy fényes római templomban szép requiem legalább ötszáz frankba kerül s hogy a Campo-Veranon lévő temető halottas házában ez a fölírás olvasható: Előkelő holtak számára fönn tartva. Volonna Roma erre jár s betér a szomszédos San Lorenzo fuori le mura templomba, itt bűneinek tudata annyira erőt vesz rajta, hogy keresztetletlen létére is gyónni akar. A kapucinus, a helyett, hogy megmagyarázná neki, hogy a keresztesség minden bűnt megbocsát, némi theologiai fejtegetésekkel nyugtatja meg.

Hall Caine regényében igen sűrű levélváltás folyik, a mit a nagy rendőri felügyelet miatt valami klastrom közvetít. Ebben a könyvben úgyszólván mindenki levelez. Rossi ír Párisból, Londonból, Berlinből s jelenti feleségének, Donna Romának, hogy épen Rómában szándékozik pártja nagy cselekedetét végrehajtani. Egyik leveléhez proclamatiót mellékel a római papok számára. A papoknak volna kötelessége, a nép számára a vallást megmenteni. «A földkerekség népei az apostolok pünkösdi nyelvén beszélnek. Talán socialismusról, communismusról, anarchismusról; de

ezek csak aspirációk, nem rendszerek, bajaiknak tünetei, de nem gyógyítási módok. Csak egy közös kiáltásuk van: az emberi nem egységéért. Ez pedig Jézus hangja. Olyan egyházzal álmodok, amely lemond világias törekvéseiről s nem osztja föl az emberiséget gazdagra és szegényre, szövetkezve az előbbivel s az utóbbinak csak alamizsnát juttatva. A népnek olyan pápájáról álmodok, aki a földnek szellemi uralkodója lesz, de nem a Szentlélek által, aki zárt ajtók mögött hetven bibornok közvetítésével cselekszik, hanem az egész világnak mennyei világosságával. Az volna a legfönségesebb egyház s reméllem, hogy még látni fogom ennek a pápáját.»

Donna Roma Rossi üres lakásába költözködik a Navona-térre. A kormány pedig a politikai foglyok vallatását kezdi meg fáradhatatlanul s a néptribunra minden áron rá akarja bizonyítani, hogy a király életére tör s forradalmat szít. Rossi Bonelli miniszterelnöknek már nemcsak államférfiúi mivoltában, hanem szerelmében is engesztelhetetlen ellensége, a kit le kell tiporni. A hozzá közelálló foglyokat minden módon meggyötrik; főleg lakásadójától, Rocco Brunótól erőszakolnak ki a királyi kegyelem csillogtatásával ilyen vallomást, hogy azután kétségbeesésében a katonai törvényszék előtt mérgezi meg magát; levelek hamisításával pedig azt akarják vele elhitetni, hogy felesége megcsalta a néptribunnal. Annak is híre jár, hogy a Vatikán «Az ember köztársasága»-féle szövetkezetet kárhoztatni s tagjait ki fogja közösíteni. S közben Donna Romát X. Pius pápa hivatja magához; Pifferi, a kapucinus generális ennek a gyóntatója, bizalmasa és főtanácsadója s nyilván a pápa San-Lorenzo-beli gyónási szándékáról tudott meg egyet mást. Az a generális Donna Romának elmondja a pápa életrajzát; szép szegény leányt szeretett, egyháziilag meg is esküdött vele, fia született tőle, de az öreg Leone báró nem szívesen nézte ezt a viszonyt, fiát Rómából eltávolította s a leány erre a Tiberbe ölte magát. Azután a fiatal Leone pap lett. Ebből kell gyanítanunk, hogy Rossi Dávid, a kit tudtunkkal régebben Leone Dávidnak hívtak, tulajdonképpen a pápa fia. Pifferi föl is fogja neki említeni, hogy nagyon hasonlít hozzá s bár atheistának látszik, az egyháznak és államnak ellensége, mégis jószándékú és nemeslelkű ember. A régi angol ro-

mantika, modern földolgozásban, ezzel eléri tetőpontját. A Pifferi név ezúttal valódi; nem volt ugyan generális, csak XIII. Leó sekrestyése püspöki rangban.

A bibornokok üdvkívánataikat adják át a pápának, a ki ez alkalommal is panaszkodik XIII. Leó példájára, hogy világi uralmától megfosztották; szól Rossi új vallásáról is, a melyben az ember lenne az Isten s kijelenti, hogy szövetkezetét vagy egyesületét már az Inquisitio congregatioja is kárhoztatta. Erre következik a nagyérdékű jelenet Donna Roma és a pápa között. [Bevallja Rossi iránti szerelmét, mert Bonelli miniszterelnök csak gondnoka volt. Bizalmasan elmondja gyanuját, hogy a néptribun a király és az ország ellen tör, a mire a pápa a vatikáni kertben Pifferivel együtt a kellő theologiai argumentumokkal megbeszéli: vajjon fölhasználhatja-e Volonna Roma bizalmas vallomását, hogy mind a kettőt megmentse, bár ellenségei. Szóba kerülnek ezúttal a gyónási titkok is s természetesen Pifferi, a nagy theologus a pápa mellett van, a ki mindenben hallgat szavára. A hölgy még inkább megijed, mikor a néptribun ezt írja neki Párisból: «Az olasz népet új keresztes háborúra szervezem s ebben részt fog venni minden nemzetnek socialista pártárnyalata. A királygyilkosságot nem az anarchisták találták föl. A nép minden időkben végrehajtotta, látván, hogy az igazságosságot lábbal tiporják. S azoknak a nevei, a kik elkövették, aranybetűkkel vannak vésve márványemlékekre.» Donna Romát pedig a miniszterelnök hivatja magához, s ha nem jön, a rendőrség zaklatásaival fenyegeti meg. A kormány meg elhatározza, hogy husvét hétfőjén, a királynak egy évfordulóján a nép lecsendesítése végett nemzeti ünnepet fog ülni.

A dolog vége az lesz, hogy a pápa Mario kamarását küldi Bonellihez, hogy a merényletről értesítse. A miniszterelnök a monsignoreból rendkívül ügyesen és gúnyosan szedi ki, hogy a szentatya a nagy titkot valami hölgytől tudta meg, de részleteket nem akar elárulni a közlemény bizalmassága miatt s tudja, hogy az épen Donna Roma. Házkutatással is fenyegeti, de ez elmarad. Újból magáévá akarja tenni, mert neje a véget járja, a mire a hölgy bevallja, hogy egyházilag már Rossi felesége. Erre megtudandó azokat a részleteket, Bonelli levélben kihallgatást kér a pápától.

Rossi tehát nagy veszedelemben forog, a hölgy minden áron el akarja vonni az összeesküvéstől, akár olyan módon is, hogy Rómába hívja magához. A pápának pedig sorban jelentéseket tesznek a nagycsütörtöki szertartásokról (nem fog hiányozni a részletes leírása) és egyebekről, a Propaganda bibornok-præfectusa, a majordomus, a ki tánczmesterhez hasonlít, a bibornok-államtitkár, a ki multkor titokban értekezett Rossival; a cardinalis is dicséri jó szándékaiért a néptribunt. Pifferivel azután megállapodnak, hogy a pápa csak a királylyal együtt fogadná a miniszterelnököt s az előbbinek ilyen értelemben ír sajátkezüleg. A Péter-téri obeliszkláttára, a melyen ez a latin fölírás van: Krisztus hódít, győz, uralkodik, diadalmaskodik, visiója van. «Róma, mint a tékozló fiú fog atyjához visszatérni, a ki várja s tárt karokkal fogadja. A modern korszak a vallásban és egyházban fog újra születni. S a pápa nem apró királlyal, de egyetemes souverainitással, a nélkül, hogy adót szedne, vagy hadsereget tartana, uralkodva, de nem kormányozva, elnökölve (a népek államszövetségén), de nem parancsolva, a világ szellemi és földi uralkodója lesz.» A régi kereszténység egy nagy pápájának könyvében pedig ezeket olvassa: «Isten, ismervén a hatalom illetén gyarapodásának veszedelmét s hiveit üdvözíteni akarván, nem a korona fényével, hanem a kereszt alázatosságával, fölosztotta a két hatalom működését, elrendelvén, hogy a császároknak az örök üdv kedvéért legyen szükségük a pápákra, világi dolgokban pedig a pápák függjenek a császároktól. A papi szent hivatalnak semmiképen sem szabad magához ragadnia világi ügyek vezetését, azok pedig, a kik a világ dolgait kormányozzák, erőszakoskodás nélkül nem avatkozhatnak a mennyország ügyeibe.» X. Pius ebben a hangulatban fogadja a királyt miniszterelnökével együtt.

A fiatal király (Károly Albert, mint dédapja volt) térdelve csókol kezét, míg Bonelli csak mélyen meghajtja magát. Ez is fölötte érdekes jelenet. A miniszterelnök veszi át a szót a gyámoltalan fejedelemtől: Rossival kell elbánni, a hazaárulásra legújabbán halálbüntetést szabtak. De képviselő, immunis, tehát csak úgy lehet vele elbánni, ha valaki följelenti; ő szentségének kell erre rávenni Donna Romát; ha ez megtörténik, Rossi kegyelmet kap régi össze-

esküvéseért is, csak száműzik, de ezzel a mostani összeesküvés minden részlete föl lesz derítve. A pápa vonakodik, mert a hölgy bizalmasan mondotta el neki azokat a részleteket; Bonelli azonban rá akar ijesztetni azzal, hogy különben az egész világ előtt bevádolja bűntársként: őt, a béke és szeretet fejedelmét. A miniszterelnöknek szemrehányásokat tesz az egyház üldözéseért s a politikai foglyokkal való kegyetlen bánásmódjáért. Pifferi kapucinus az ajtónál hallgatózik s jeleket ad; Bonelli meg azzal a váddal akarja megfélemlíteni a pápát, hogy világi uralmának helyreállítása érdekében anarchistákkal szövetkezik. X. Pius minderre XVI. Gergely pápa ismert formulájával felel, a melyben I. Miklós csárnak szemére vetette, hogy a lengyel katolikusokat üldözi, haláluk után mind a kettőjüket Isten ítélőszéke elé állítván; végül mégis megígéri, hogy a kegyelem fejében Donna Romát vallomásra veszi rá. Ebben a hangulatban viszik a Péter-templom sekrestyéjének pompás palotájából a nagyecsütörtöki szertartásokra, de utóbb gyöngéledik, rosszul lesz, s a ravasz Pifferivel megint theologiai vitába ereszkedik a gyónás és a titoktartás dolgában. Rossinak Amerikába kellene mennie, új életet kezdeni.

A kapucinus generális Donna Romát tehát újból a pápához hívja, mert minden áron meg akarja menteni, de a hölgyet nagy félelem fogja el; időközben levelet kap a néptribuntól Berlinből, a mi aggodalmait még inkább növeli, mert a néptribun nagyon is kétértelműen nyilatkozik a királygyilkosságról s az olasz hadsereghez is lázító proclamatiót intéz. A pápa Volonna Roma előtt újból kikel Rossi tanai ellen, de meg akarja őt menteni. «Igazi reformokat, a melyekre szüksége van az emberiségnek, csak az Isten, a római szentszék és a pápaság hajthat végre s csak a Péter-templom nagy harangja juttathatja a világ tudomására.» Szóval ebben a régi katolikus álláspontjában rendületlen Rossival szemben: a reformerek evolúción kezdik s revolúción végzik.

X. Pius szerint Donna Romának kellene férjét veszedelmes vállalatoktól távol tartani; ezt nem teheti, mert megígérte neki, hogy szerelmével nem fogja útját állani népapostoli hivatásának. Elmondja a pápának újból, részletesen férje élettörténetét s végül így szól hozzá: Ha Rossi

szentségednek tulajdon fia volna, követelné-e hogy följelentsem? — a mire a pápa azt feleli, hogy akkor is, sőt százszorta inkább. A Vatikánt meglepi, hogy a szentatya éjjel akar a Vatikán kertjében sétálni; ekkor bízza meg Pifferit, hogy a hölgyet a törvényszék előtt támogassa. Nagyszombaton idézik meg s vallomása alapján, hogy Rossi Dávid azonos személy Leone Dáviddal, a ki összeesküdött a király ellen, ebbeli első bűnéért elfogatási parancsot adnak ki ellene. A pápa újból elmélkedik élete folyásán s megnyugszik Isten akaratában. A Rómába utazó Rossit pedig a svájci határon elfogják, miután francia, német, olasz, svájci és orosz társaitól elbűcsűzött. A pápát velük szemben is védi, nem akar sem a király, sem a pápa élete ellen törni, csak az intézmények ellen, a melyeket képviselnek. A nép fölvilágosításában, nevelésében és szövetkezésében rejlik boldog jövője. A német elvtárs ellen pedig védi az evangéliumot, mert ez elavultnak és haszontalannak nevezi, a keresztyénséget pedig egyáltalán a haladás és szabadság ellenségének tartja. Most tehát Rossinak tizenhét év előtti összeesküvéseért kellene meglakolni. Tépelődik, hogy ki árulhatta el; megtudja, hogy egy hölgy. A kormánypárti lapok hevesen írnak ellene régi és mostani összeesküvéseért; pártjának lapjai szerelméről és egy nő árulásáról beszélnek s mindnyájan tele vannak a király husvét hétfői jubileumának ünnepeivel. De az utolsó pillanatban Malatesta segítségével a római állomáson meg tud menekülni; a revolver-párbajban tudvalevőleg megkegyelmezett életének. Donna Romát közben megdöbbeníti, hogy mit írnak a lapok az ő árulásáról. Bonelli az Annunziata-rend lovagja lesz, a melyik abban egyezik a mi aranygyapjas rendünkkel, hogy vele a király rokona lesz. Felesége is meghalt már s joggal tart attól, hogy a miniszterelnök nem tartja meg ígéretét a királyi kegyelemre vonatkozólag, hanem Rossit minden áron ki akarja végeztetni. Rossinak búcsúlevelet ír, a melyben bocsánatát kéri, magához veszi ennek revolverét, föl akarja keresni Bonellit s ez épen belép hozzá.

Hatalmának tetőpontján van, miután a király ünnepe, a mely politikai ravaszságból a Pantheonban nagy misével kezdődött, várakozáson felül a legfényesebben sikerült. A quirináli ünnepeken mondja a király a miniszterelnök-

nek, hogy «ő mindig jó katolikusnak vallotta magát, bár a pápa kiközösítette, nem ugyan név szerint, de tényleg.» A mire a báró ezt feleli: «Engem skeptikussá tett a vallás hosszas tanulmányozása. Harmincz éves koromban kísérletet tettem, hogy megértsem az egyház dogmáit és a hit mysteriumait. Ötvenöt éves koromban beláttam, hogy a pápa sem érti őket. Ezentúl tehát megszüntem gondolni velük s fejemet az élet törvényei előtt hajtom meg.» A gyöngelelkű király pedig hat hónapra teljhatalmú dictátornak nevezi ki.

Újabb nagyérdekű drámai jelenet következik: Donna Roma és a báró miniszterelnök között Elmondja neki, hogy Rossi ma éjjel érkezik, mint fogoly Rómába; majdnem keserű és kegyetlen a gúny, hogy férjét maga a hölgy szolgáltatja kezébe, mert az ideális anarchista apostol lapjában és beszédjeiben örökösen sértegette. Micsoda diplomatai művészetet mutatott ki ezzel, pedig a nőkről azt tartják, hogy nincsenek hivatva nagy dolgokra! A báróné meghalt, már szabad, tehát legyen a neje. Kétségbeesett szemrehányások következnek erre; Rossi a férje s még a koronáért sem lenne a Bonelli felesége. Az egyházi házasságára nézve is megnyugtatta, ez nem érvényes, mert a polgári házasság kötelező; egyházi szempontból sem, mert Donna Roma nincsen megkeresztelve. A báró térdepelve könyörög s minderre keserű mosolylyal jegyzi meg, hogy őt, mint dictatort a király adott szava Rossinak megkegyelmezése érdekében nem kötelezi.

A megmenekült Rossi ebben a pillanatban hallatja hangját, a hölgy ajtót nyit neki s a miniszterelnök egy mellékszobába rejtőzik. Ő is szemrehányásokkal kezdi. Csak egyetlen egy ember árulhatta el, a ki tudja, hogy Leone Dáviddal, a régi összeesküvővel azonos személy. Lehetetlennek tartja, hogy ezt az ő neje követte el. De Volonna Roma bevallja s tette azért, hogy életét mentse meg; s megesküszik, hogy csak szerelemből cselekedte s a néptribun megbocsát. A miniszterelnök akaratlanul tanúja ennek az őszinte szerelmi jelenetnek s belép közéjük. Arczátlanul kérdi Rossit, hogy mi jögon jött a hölgy lakásába, a ki az övé s a ki az ő megbízatásából jelentette föl. A néptribun arra kér választ, hogy volt-e valaha a miniszterelnök maitresse-e vagy nem? Minden jel arra vall. A hölgy kétségbeesetten

tagad s erre Rossi Bonellire, a csábítóra támad; párbajra nem hívja ki a bűnvád alatt álló összeesküvőt, hanem rendőrségért kiált s távozni akar. Rossi nem engedi, «vadállati dühhel» rohan rá s a másik szobában a már említett revolverrel (ezt a hölgy maga akarta használni) megöli; de csak gondolja, hogy a halál bekövetkezett. Az apostol Donna Romának bevallja, hogy megölte, de tulajdonképen mind a ketten a gyilkosok s menekül tőle, mert megtörte szívét, reményeit, elárulta atyja, a szent politikai vértanú emlékét. A szomszéd szobából hallja a miniszterelnök gyöngé, elfuló hangját. Orvosért akar sietni, de nem engedi, csak azt nem akarja, hogy itt találják: bizonyosan meghal. Papot nem kíván, azonban könyörög a sokat szenvedett hölgy bocsánataért. A halál siet. Micsoda Európára szóló botrány lesz ebből! Egy második Boulanger tábornok, a ki szeretője sírján lőtte agyon magát Brüsszelben! Az Annunziata-rend csillaga ölte meg, Rossi ezt szorította agyvelejébe. «Kis komédiája el van játszva.» Donna Roma megbocsát a haldoklónak; utolsó kívánsága, hogy karjai között haljon meg.

A navona-téri lakásra négy carabinieri jön Rossit elfogni. Tagadja, hogy itt lett volna. A halottat s a Rossi monogrammjával ellátott revolvért megtalálják. Donna Roma magára vállalja a gyikosságot s Bonellit a belügyminisztérium szomszédos Braschi-palotájába szállítják, hogy a botrányt elkerüljek. Rossi félőrülten támo lyog az utcákon, bejárja egész Rómát, világosságot lát a pápa szobáiban, erkölcsi világa föl van dülva. A Santo-Spirito kórház melletti lelenczházban anyát lát, a ki csecsemőjét az utcára nyíló kosarában helyezi el. Így cselekedett vele anyja is, a ki azután a Tiberbe ölte magát. Egy belső hang a Vatikán bronzkapujához tereli. Közben X. Pius consistoriumot tart, a melyen tizenöt új bibornokot creál s kijelenti, hogy a pápa függetlensége csak úgy óvható meg, ha nemcsak Rómában, hanem az egész világon uralkodik; ezt a viláгурalmat a kereszt alázatosságának hatalmával reméli elérni. Hall Caine pedig ezúttal alkalmat vesz magának arra, hogy kigúnyolja a Vatikán embereit.

A pápa ágyban fekvé Gaetanino komornikjától kérdi, hogy mi az ujság. Ez a név éles gúnynyal van megválasztva. XVI. Gergely pápának volt egy mindenható komornikja.

a kinek Gaetano Moroni volt a neve. Közönséges borbély-legényből a pápa első kamarai segédje lett, sok kitüntetéssel még több ajándékot kapott, sűrűen megvesztegették a kapaszkodók, hizelegtek neki bibornokok és diplomaták. A római nép Gaetaninónak csúfolta s ezzel jelezte, hogy olyan viszonyt tételez föl róluk, a milyennel Voltaire emlékirataiban Nagy Frigyes porosz királyt vádolta.

Egy ember föltétlenül a pápával óhajt beszélni. Rossi ez: Leone Dávid, a ki elmondja a pápának élettörténetét. Az államtitkár-bibornok tiltakozik, hogy a pápa menhelyet adjon a bár exterritoriális Vatikánban ilyen gonosztévőnek. X. Pius mégis az államtitkár lakásán helyezteti el s elrendeli, hogy az olasz hatóságoknak ne adják ki. Valami természetfölötti, kinyilatkoztató hang szólal meg benne s ezzel a szóval: Atyám! — borul a pápa lábaihoz.

A Vatikánban nagy zavar van. Csak most tudják meg, hogy Rossi menekült, hogy Donna Roma ölte meg a miniszterelnököt s hogy fogva van. A beteg pápa arcán öröm, szégyen, félelem, lelkiismereti furdalás tükröződik; vigasztalódik, hogy nem Rossi ölte meg. Az örök város gyászban van Bonelliért, a kit Itália Richelieu-jének tartanak. A király fölkiált: ki fogja ezután Olaszországot kormányozni, de a nép és az ellenzék háborog s örvend halálának. A nagy zavarban Rossit a hatóságok nem üldözik. A pápa egy nemes gárdistát küld ki hírekért a városba. A közvélemény a Borgiaék, VI. Sándor pápa mérgezéseire gondol s Olaszország szégyenének tartja ezt a gyilkosságot, a melyet a végtelenül kaczer és könnyelmű hölgy, római hercegnő létére gyalázatos intrikák között követett el. Saját vallomása szerint bűntársai nem voltak, tettének okai ki fognak derülni, az igazságosság diadalt fog aratni. Életfogytiglani rabságra ítélik. A nép ki akarja szabadítani, de a katonaság az Angyalvárba szállítja, a hol a parancsnok jóvoltából a pápák ottani régi lakásán helyezik el, a mely a Vatikánnal összeköttetésben áll egy hosszú folyosó révén.

A kormány lemond s a király nem tud ilyent alakítani. Közmegegyeződés lesz, hogy az uralkodó családot dethronizálják és a pápa nemzetközi helyzetében változás áll be. A gárdista a postán megkapta Donna Romának férjéhez Páris, London és Berlinbe intézett leveleit. A pápa magához

veszi, közönséges fekete reverendát ölt s mindenekelőtt Rossit keresi föl vatikáni menedékhelyén, a ki a Miatyánktól kezdve újból elmondja vallási és társadalmi programját. Kiderül továbbá, hogy Donna Roma félreértette az ő merénylettervét.

A hölgy betegen fekszik az Angyalvárban, szinte deliriumban beszél s rendületlenül hiszi, hogy Dávid visszatér hozzá. Fölkeresi az angol nagykövet, a ki fölajánlja védelmét, mert Donna Roma Angliában született. Főlebbezhet, talán önvédelemből cselekedett. Végignézte a navona-téri lakáson a bünjeleket s ott találta Rossi elfogatási parancsát, tehát ennek is ott kellett lennie a lakáson. De a hölgy elkéri tőle, hogy a legfőbb bűnjel ne legyen Dávidjának árulója.

A pápa meg elmondja a hölgynek, hogy Rossi semmiféle merényletet nem akart elkövetni. Most már az a meggyőződése, hogy sem atheista, sem anarchista, hanem jó keresztyén, a ki szereti az emberiséget s nagy eszményei vannak. Donna Roma meg akar keresztelkedni, «föltételes gyónást» végez X. Piusnál s bevallja, hogy meg akarta ugyan ölni a miniszterelnököt, de nem ő a gyilkos. Mellesleg megjegyezve, ilyen föltételes gyónásról a katolikus theológia semmit nem tud s ez egyenesen saját külön Hall Caine-féle találmány. A pápa megrendül azon, hogy Rossi, az ő fia lenne gyilkos; megparancsolja neki, hogy tagadja ezt; de végre a gyónási titok pecsétje alatt minden részletet elmond. Rossi csak önvédelemből cselekedett. Minderre az ellágyult pápa így felel: «Azt gondoltam, hogy a bűnbánó Magdolnához jövök s itt magának az istenanyának lelkét találtam».

A levelekből több rendbeli félreértés derül ki. Rossi bevallja a pápának, hogy ő követte el a gyilkosságot s ettől tudja meg, hogy Donna Roma hősiesen magára vállalta a tettet, el van ítélve s a legfőbb bűnjel: az elfogatási parancsot meg tudta szerezni. A pápa beszél Dávid anyjáról s a vallási anarchista és X. Pius egymás karjaiba omolnak.

Közben tüzéséget és gyalogságot helyeznek el a Péter-terén. Az államtitkár a pápának ellenállást javasol, mert a garancia-törvény, a mely a szentatyának a Vatikánban területi függetlenséget biztosít, meg van sértve. X. Pius azonban kinyitattja a bronzkaput s az olasz katonaságot a Vatikán nagy rémületére fölbívjá, hogy szabadon, erőszak nélkül hatolhat be. S ez alkalommal ezt a világra-

szóló kijelentést intézi az olasz parancsnokhoz: «Mondja meg urának, hogy ettől a naptól kezdve a Szentszék többé nem fogja hangoztatni a pápa világi uralmának szükséges ségét, egy olyan kis városban, mikor szellemi uralma kiterjed az egész világra. A lelkek fölötti souverainitással megelégszik a szentatya.» A parancsnok pedig gyorsan ellovagolt, hogy szétvigye az örvendetes hírt.

Az örök város zavarai közepette sem szünetelhet az igazságszolgáltatás s biztonság okaért Donna Romát Viterbóba akarják szállítani, de a hölgynek valami belső baja van s napról-napra fogy. A népben és a parlamenten nagy háborgás észlelhető. Végső gyöngeségében is levelet ír Rossinak s megálmodja, hogy a király lemond és a köztársaságot kikiáltják. Halálos ágyánál végre Dávid megjelenik, minden kiderül, minden meg van bocsátva s karjai között hal meg.

A quirinált barátjai és emberei elhagyják. A király bejelenti a parlamentnek lemondását. A kormánypárt az első, a mely elárulja és cserben hagyja. Rossi megjelenik s minden szem rajta csüng. Az ő indítványára kiáltják ki a köztársaságot; a pápára vonatkozólag pedig azt határozzák, hogy miután földi uralmáról lemondott, minden garantiát meg kell adni neki szellemi hatalma függetlenségének érdekében. Egyben a parlament rendelkezésére bocsátja magát, hogy gyilkossága fölött ítéljen. Maga a régi kormánypárt mondatja ki, hogy a nagy néptribunt Olaszország nem nélkülözheti. Plebiscitummal megválasztják köztársasági elnöknek s ezt Donna Roma még hallja az utcáról és azután Rossi Dávid nyomtalanul eltűnik.

Hall Caine regényét prologussal kezdte és epiloggussal végzi. Nyolczvan éves ember mereng el egy siron, a melynek márványemlékén csak ez a szó olvasható: Volonna. Az örök városnak pedig ünnepe van mostan, a mióta világ-város lett. Fontánát is lepleznek le, a melyet véletlenül fődöztek föl. Egy navona-téri vendéglőben egyetemi hallgatók étkeznek s oda jár az öreg Rossi is. Nem ismerik. Egy öreg pap, egy monsignore ül köztük s elmondja nekik a nagy népapostol és Donna Roma történetét: csak a szerelem emeli a nő állapotát s teremt vértanúkat. A fontánán Krisztusa Rossit ábrázolja s a néptribun újból bujdosásra adja magát. Programja az aggastyán pap szerint nem volt

utópia. Beszél nekik még a régi királyságról és a régi pápaságról. «A nagy pápa, a ki föladta a világi uralmat, azután tette ezt, hogy nem alapíthatta meg a maga eszméje szerint az új római szent birodalmat s az a pápa tettetönkre az abszolutismust, a ki a csalhatatlanságot hirdette ki. Csak ötven éve boldog és szerencsés az egyház, azóta, hogy lemondott a világi dolgokba való avatkozásról a vallás nevében.»

Ezzel a jóslatszerű kijelentéssel végződik Hall Caine *Eternal Cityje*.

VIII.

Hatszáz oldalnál több, sűrűen nyomott oldal ez a regény, a melyről kiadója hitelesen állítja, hogy százezer példányban nyomatta. Ennyit megbír az angol, amerikai és egyéb angol gyarmatok olvasóközönsége, új kiadást azonban mégsem ért *Az Örök Város* a melyben, mint az olvasó látta, annyi a kopott angol romantika, hogy az egyként türelmes és szenzációkra éhes angol olvasó se igen kér belőle. Még abban lehet legfőbb értékét föltalálni, hogy az esti diner után elég kellemes olvasmánya a Rómában heteket vagy hónapokat eltöltő angol és amerikai ladyknek.

Míg Zola és Bourget néhány fölismerhető s a maga idejében élő alakkal dolgozik, teljesen reális viszonyokat vesz számba s lelkének egy részét teszi bele Róma leírásába: addig Hall Caine valósággal eltorzítja alakjait, képzelenségeket farag belőlük. Sokszor még azoknak a képtelen alakoknak lelkébe se látunk tisztán. Rossi a pápa valóságos fia, keresztyén katolikus anarchista s utópiája mégis megvalósul 1950 körül, atyja: a pápa meghódolt fia eszméinek. Néha pedig nem tudjuk, hogy kivel van dolgunk? Donna Rome majd a miniszterelnök szeretőjének, majd a gyámleányának van föltüntetve, a ki Rossival szemben játszsza a politikai kém szerepét, azután kiderül, hogy a gyermekkori játszótársa s beleszeret. Ilyenek volnának az *Eternal City*ben az érdekfeszítő részletek, földolgozva a legújabb ismert módszer szerint.

S mégis ez a regény a legértékesebb az összes angol szépirodalmi művek közül, a melyek a hármas Rómával foglalkoznak. Leírásai azonban nem oly behatóak és lélek-

kel valók, mint Zoláéi s nem olyan lelkesek, mint Bourgetéi, a ki minduntalan a hívőnek enthusiásmusát parancsolja magára. A pápai szertartások pontos leírása Hall Cainenél se hiányzik; Rossi nála is végig járja az antik és keresztyén Rómát, s szintén a lelkét olvassa beléjük, akár Froment abbé, de sohase olyan mélységesen, mint a francia regényírók alakjai. Pápai zuávja kevésbé jelentékeny alakja, mint a katolikus Rómától örökké extasisban leledző Montfanon marquis. Tudvalevően francia zuávok mohammedánus egyenruhában védtek IX. Pius pápa egyházi államát az olaszok ellen. III. Napoleon küldötte őket Rómába, hogy védjék a keresztyénség fővárosát, s még se jutott egyiknek se eszébe, fölismerni azt a talán akaratlan humort, hogy mohammedán vagy mohammedán külsejű katonák őtalmazzák Krisztus helytartóját az olaszok, tehát katolikus hívei elől. De hasonló eset nem egyetlen az egyház történetében. Guicnard Róbert a nagy VII. Gergely pápát szaraczén katonákkal kísértette le Rómából Szalernóba.

Valamint Zolára tud hatni Bourget, úgy mindkettőnek befolyása alól nem tud szabadulni Hall Caine s még kevésbé az a nagy csomó angol író, a ki az imitaterum servum pecus módjára vetette magát a hármas Rómára. Világos, hogy azok fölött magasan kiválik Hall Caine, a kinek a más szépirodalmi műveiben föllelhető kiváló írói tehetségére rátalálunk az *Eternal City*ben. Képtelen alakjai mellett legfőbb baja még az volna, hogy theologiai s főleg katolikus erkölctani kérdéseket (gyónási titkot stb.) fejteget, pedig minden sorából meglátszik, hogy nem ért hozzájuk. Kár volna azt hinni, hogy a katolikus Bourget ért hozzájuk. Annyira otthonos bennük, mint előképe: Chateaubriand volt, de különösen az utóbbi igen ügyesen ért ahhoz, hogy ne ereszkedjék ezekbe a theologiai kérdésekbe. Az ő catholicismusa lelkes, s mert nemcsak szép, de hasznos is, azokkal a sokszor kényes, fogós és kompromittáló kérdésekkel nem törődik. Zolának pedig becsületére legyen mondva, hogy Bourget módjára nem tér ki ezen theologiai kérdések elől, mikor regénye keretében szükségük van rája. De ebben az esetben olyan pontosan és szakavatottan használja föl őket, mint mikor magát az örök várost írja le.

Hall Caine regénye érdekfeszítő akarna lenni, a nélkül, hogy érdekfeszítő volna. Politikai jövődöléseinek azonban van valami alapja, a vallásinak kevésbé. Az bizonyos, hogy húsz, tíz vagy akár két év előtt, a mikor munkája készült, Olaszországot még erősen fenyegette az a veszély, hogy a fölforgató pártok köztársaságnak kiáltják ki. Szerencsétlen külháború folytán valamelyik európai hatalommal nagyon valószínűen trónvesztetté tette volna a savojai házat, ezért támaszkodott a népszerűtlen hármasszövetségre. Az afrikai kalandnak azért nem lett ez a következménye, mert készületlenül találta a fölforgató pártokat, s mert nem otthon közlőre érezték e példátlan kudarcot. Az utolsó években ezek a pártok elzülöttek, főleg abban az irányban, hogy Itáliában már igen kevés komoly ember van, még a mindig nyugtalankodó, egyébként folyton gyöngülő socialisták között is, a ki egy ujját mozdítaná meg a köztársaság kikiáltásáért. Hall Caine könyvének tehát már e részben is csak történeti értéke van.

Az már fogósabb kérdés, hogy vallási jövődölése be fog-e válni, azaz hogy a pápaság lemond-e jogilag is világi uralmáról, a régi egyházi állam birtoklásáról, továbbá, hogy tisztán szellemi és vallási szerepre szorítkozik-e, azzal folytatva és fölélesztve valódi hivatását. Ezt a meglepő katolikus renaissanceot Hall Caire állítólagos X. Pius pápája kezdette volna meg s körülbelül a XX. század derekán lennének készen ezzel a világra szóló reformmal. A valódi X. Pius azonban nem igen mutat erre hajlandóságot, legfőlebb nem csizvakodik az olasz királysággal, s a római kérdést érni hagyván, az időre bizza megoldását, a melynek megoldása bizonyosan nem az egyházi állam helyreállítása lesz, eredeti, vagy kisebb, vagy akár legkisebb részletében is, értve a harmadik Róma egy részének ismertetését. A valódi X. Pius azonban soha nem járt Olaszországon kívül, szellemi látóköre tehát nagyon szűk; örökké scholastikus teológiát tanított, tehát sejtelve sincs, még csak a modern katolikus teológiáról se. Legutolsó encyclikája is (Pascendi dominici gregis) fényesen bizonyítja azt, annyira, hogy a reform-, haladó vagy kultur-katolikusok (mint önmagukat nevezik) joggal vetik szemére, hogy nem érti meg őket, s tanait elferdíti. Vagy igaza volna Zola Boccanera bibor-

nokának, hogy vagy úgy áll fönn a katholicismus, a milyen ma, vagy büszkén és rendületlenül bukik meg? S olyan ma, hogy számtalan hibájával, kinövésével, a végletekig palástolt történeti hazugságaival, az őszinteségnek teljes hiányával, a jelentéktelen reformoknak dicsekvő előtérbe tolásával, hitvédelemnek látszó vakmerő logikátlanságával, az antisemitismussal való származásos szövetségével (mert híveibe is már csak az tud némi negatív keresztyén öntudatot sugallni) legkiválóbb követőinek vallomása szerint elidegeníti magától a belátóbb elemeket, a kik nemcsak a nép megfékezésének eszközét látnák benne.

És ha azt kérdenők, hogy ki hatolt legmélyebben a hármass Róma lelkének ismeretébe? Föltétlenül Zolának kellene adnunk a pálmát. Ha túltengő is a részletessége, ha irányának túlzásairól Rómában se feledkezik meg, ha a mai katholicismust nagyon emberi szempontokból is nézi: naturalista genialitása előtt meg kell hódolnunk, tudván, hogy csak néhány hónapig tartózkodott a minden szempontból csaknem kimeríthetetlen örök városban; intuíciója pedig, mint már említettük, valósággal csodálatos a reformkatholicismus dolgaiban, a mennyiben 1896-ban, regényének első megjelenése idején, ez az irány még fejlődőben volt s nagyon kevésbé ismert.

A bevezetésben említettük, hogy a világirodalomban vagy öt-hat esztendeje szünet van a hármass Rómának, az örök városnak szépirodalmi kezelése körül. A negyedik Róma, a Rossi Dávidé, az állítólagos X. Pius pápa fiáé utópia abból a szempontból, hogy az örök Róma egy új pápaságnak keresztyén világuralmával az emberiség fővárosa lesz. Ez különben Mazzininak is hőbortja volt. A negyedik Róma a modern Olaszország és a megbékült pápaság Rómája lesz. Nagyon valószínű, hogy az örök városnak ez a negyedik formája is fogja lelkesíteni a legkiválóbb írókat. Az Urbs Aeterna minden korban érdekelt minden népet, s nincs az emberi kulturának az a vonatkozása, a mely hozzá és beléje ne folyt volna s a mely czímen magának ne hozott volna rokon- vagy ellenszenvet, táplálékot vagy irányítást.

VETÉSI JÓZSEF.

AZ ÉBREDŐK.

Regény a jelenkori török háremekből.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

XXXVI.

Midőn André, szabadsága leteltével, 1905 márcziusának első napjaiban visszatért Törökországba, Sztambult még hólepel takarta, de ezen a napon csodálatos kék ég alatt. A hajó körül, mely visszahozta, sirályok ezrei keringtek; a Boszporus teli volt foltozva ezekkel a madarakkal, mint hogyha valami nagy pelyhű hó esnék; számtalan vad madár, a fehér tollak egész fellege repkedett e fehér város előtt; csodás téli kép, a déli nap fényében.

Zejneb és Melek, kik tudták, hogy melyik hajóval érkezik vissza, még ugyanezen este elküldték leghüségesebb négerük útján *szelam*-jaikat fogadására Dzszenan egy hosszú levelével egyetemben, a ki, mint mondták, meggyógyult, hanem azért még továbbra is távoli régi palotájában marad.

Felépülve, a karadzsiamiri síkság kis barbár leánya ismét akaratossá és bonyolódottá vált s épen nem volt az az «alázatos tárgy, melyet barátja lábával taposhat». Ó nem, most lázadó és erőszakos hangon írt. Ennek oka az volt, hogy a háremek rácsozata mögött értelmetlen szóbeszédnek keringtek André készülő könyvére vonatkozólag; egy fiatal asszony, a kit André alig látott és csupán sűrű fekete fátyol alatt, azzal dicsekedett, mondták egyesek, hogy az barátnője s a tervezett könyv fő sugalmazója. A szegény távoli foglyót kissé vad féltékenység lepte meg:

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 367., 368., 369., 370. és 371. számában.

Nem érti-e, André mily tehetetlen harag fog el, ha arra gondolunk, hogy mások sikolhatnak Maga és mi közénk? Hát még ha e versengés arra vonatkozik, a mi a mi birodalmunk: a Maga keleti emlékeire és benyomásaira! Nem tudja-e, vagy elfeledte talán, hogy mi életünket tettük kockára (nem is szólva lelkünk nyugalmaról) csakis azért, hogy teljességgel adjuk Magának országunk benyomásait, mert még csak nem is a szíve megnyerésére tettük (tudtuk, hogy fáradt és elzárt; nem, azért, hogy hatással legyünk művészi érzékenységre és megszerezzük a Maga számára, ha lehet ezt mondani, ezt a *félíg való álmot*. Hogy ezt, a mi lehetetlennek látszott, elérjük, hogy megmutassuk Magának a mit nélkülünk legfeljebb elképzelhetett volna, kítettük magunkat nyitott szemmel annak a kockázatnak, hogy lelkünkbe örökös fájdalmat és megbánást ültetünk. Hiszi-e, hogy sok európai nő megtette volna ezt?

Igen, vannak órák, midőn valóságos gyötrelem ránk nézve az a gondolat, hogy más gondolatok is támadhatnak Magában, melyek elkergetik a mi emlékünket és más benyomások lesznek kedvesebbek Maga előtt, mint a mi Törökországunk benyomásai, melyet *velünk és általunk látott*. S azt szeretném, hogy könyve bevégeztével ne írjon már többé semmit, ne gondoljon többé semmit, hogy kegyetlen és tisztán látó szemei ne érzékenyenek el többé másokért. Midőn az élet nekem nagyon elviselhetetlennek látszik, azt mondom magamnak, hogy nem fog soká tartani, s ha én távoznám el előbb és ha lehetséges a felszabadult lelkeknek hatni az élők lelkére, az én lelkem meg fogja szerezni magának a Magáét, magához fogja vonzani s a hol leszek, oda kell majd jönnie Magának is.

A mi még hátra van életemből, azonnal odaadnám azért, hogy tíz perczig olvashassak magában. Szeretném bírni azt a hatalmat, hogy megszenvedtessem, s *tudjam, hogy szenved*, én, a ki még néhány hónappal ezelőtt is életemet adtam volna a Maga boldogságáért.

Hát, Istenem, André, annyira gazdag Maga barátságokban, hogy ily pazarul bánik velük? Méltányos-e annyi fájdalmat okozni annak, a ki szereti Magát és pedig oly távolról, oly érdek nélküli gyengédséggel? Ne rontson el meggondolatlanul egy vonzalmat, a mely, — ha kissé követelő és féltékeny is, — mégis a legigazabb talán és a legmélyebb, melylyel életében találkozott.

Dzsennan.

André ideges lett e levél olvasása után. A szemrehányás gyermekes volt és nem állt meg, mert nem volt a török nők közt más barátnője, mint ez a három. De általában az egész hangot tűrhetetlennek találta. «Nem lehet tagadni, mondá magában, ez most már igazán hamis hang, ezen három testvérbarátság eddigi tiszta harmóniája közepette, melyet mindig oly változhatatlannak gondoltam... Szegény kis Dzsenan, ... hát lehetséges volna?»

Megpróbálta vizsgálat alá venni az új helyzetet, melyből nem látott menekvést. *«Ez nem lehet, mondá, ez nem lesz soha, mert nem akarom, hogy legyen. Ennyi tartozik én rám: részemről a kérdés el van intézve.»* S ha az ember ily nyíltan kimondott valamit maga előtt, ez jól megvédi a zavaros gondolatok és áruló erővesztések ellen.

Az ő érdeme különben, midőn így gondolkozott, nem volt valami nagy, mert teljes volt benne a meggyőződés, hogy Dzsenan, még ha szereti is, mindig érinthetetlen fog maradni. Ismerte most már ezt a kis önérzetes és gögös, de egyszersmind vakmerő és szeplőtelen teremtet: a távolból képes volt odaadni magát egy barátnak, a kiről jól tudta, hogy nem fog kilépni idősebb testvérbátyai szerepéből, de — ha gyógyíthatatlan csalódással is — kétségkívül örökre visszatette volna a fátolt arczára csak egy kissé hosszabb vagy reszkető kézzorítás miatt is...

A kaland azért mégis több veszéllyel fenyegetett. Dzsenan egyes régi megjegyzései, melyek akkor alig tűntek fel neki, ma komoly hangzással tértek vissza emlékezetébe: «Mohammedán nő szerelme idegen férfi iránt nem végződhetik másképp, mint a halálban vagy a szökésben.»

Másnap azonban, egy szinte tavaszias szép napon minden sokkal kevésbé komoly színben tűnt fel előtte. Úgy mint a multkor, most is azt gondolta, hogy talán mégis «irodalom» van e levélben, főképen pedig keleties túlzás. Különben is, néhány év óta, ha valaki azt mondta neki, hogy szereti, kézzelfoghatóan kellett ezt bebizonyítani, annyira előtte lebegett folyton életkora, melyet nem tudott figyelmen kívül hagyni...

Könnyebb szívvel mint tegnap Sztambulba indult, Szultán-Szelimbe, hol Zejneb és Melek várták, kiket már óhajtott viszontlátni. Sztambul, mely mindig másképen

fenséges a távolból, ezen a napon közelből valósággal szármalmas volt a nagy olvadás okozta nedvességben és sárban; az a sikátor, melyből a találkaul szolgáló ház nyilott, hólepellettel volt borítva az árnyékban álló falak mentén. A szerény kis háremben, melyben hideg volt, fedetlen arczczal fogadták, bizalommal és szeretettel, mint a hogy egy idősebb, útról hazatérő testvért fogadtak volna. Azonnal megkelepte arczzonásaik megváltozása. Zejneb arcza, mely azért most is a finomság és tökéletesség maga volt, oly halavánnyá vált mint a viasz, szemei nagyobbak, ajkai szintelenek lettek: a tél, mely Keleten nagyon hideg volt, úgy látszik, sokkal súlyosabbá tette betegségét, melyet restelt ápolni. A mi Meleket illeti, ő szintén halaványabb lett, homlokán fájdalmas ráncz látszott, érezni lehetett, hogy figyelme szinte tragikusan egy határozott dologra szegeződik s hirtelen megérett valami végső ellenállásra.

— Megint férjhez akarnak adni! — mondá ridegen, minden egyéb felvilágosítás nélkül, feleletképen ama néma kérdésre, melyet megsejtett André szemeiben.

— S maga? — kérdé Zejnebtől.

— Ő, én... nekem itt van a szabadulás közelemben, felelé, megérintve mellét, melyet időről-időre komor kis köhögés emelt fel.

Mindkettejük gondolatait Dzsennannak az a levele foglalta le, mely tegnap ment át kezükön s a mely *le volt zárva*, a mi eddig még sohasem történt meg, nem lévén közöttük soha semmiféle titok:

— Ugyan mit is írhatott magának?

— Istenem!... Semmit... Gyerekségeket... Nem is tudom, micsoda oktan hárembeli pletykák azok, melyek, teljesen ok nélkül, felizgatták...

— Kétségkívül könyve azon új sugalmazójának története, a ki állítólag rajtunk kívül működött?...

— Az. És nincsen benne semmi igazság, biztosíthatom magokat; mert hármukon s azon a néhány futólagos szellemen kívül, a kiknek épen magok mutattak be...

— Nem is hittünk soha ebben a pletykában, sem nővérem, sem én... De ő, ott messzi, mindentől távol... Az egyedülletben bizony minden kicsiség felizgatja az embert...

— És ő annyira felizgatta magát, hogy nagyon komolyan haragszik rám...

— No, de nem halálosan, — veté közbe Melek, — legalább a látszat nem ezt mutatja... Nézze csak inkább, mit írt nekem ma reggel.

S odanyujtá neki ezt a levélrészletet, visszahajtván a papirost a folytatásra, melyet nyilván nem volt szabad elolvasnia:

Mondjátok meg neki, hogy szüntelenül reá gondolok, hogy egyetlen örömöm a földön az ő rá való emlékezés. Irigyellek innen benneteket, ez egyetlen foglalkozásom: irigyellek azokért a perczekért, melyeket vele együtt töltötök, melyek alatt megajándékoz jelenlétével: irigyellek azért, hogy oly közel vagytok hozzá, hogy *láthatjátok* tekintetét, hogy kezet szoríthattok vele. Ne feledkezzetek meg rólam, a mikor együtt vagytok: ki akarom venni a magam részét találkozásaitokból s azok veszélyéből!

--- Csakugyan, — fejezé be, visszaadva a behajtott levelet, — ez nem mutat valami halálos gyűlöletre...

Minden lehetőt elkövetett, hogy könnyed hangon beszéljen, de ez a néhány mondat, melyet Melek megmutatott, még jobban meggyőzték és megzavarták, mint a hozzá ítézett szenvedélyes hangú és hosszú levél. Ebben nem volt «irodalom»; ez annyira egyszerű, annyira tiszta volt!... S mily ártatlansággal írta unokanővéreinek ezeket a kristálytiszta mondatokat, mikor pedig oly gondosan leragasztotta minapi nagy szerelmi szemrehányásait!

Igy fordúlt hát csakugyan, várakozása ellenére, az utolsó esztendőben kötött különös és ártatlan barátsága három nővel, a kik kezdetben szétválaszthatatlan kis háromságot alkottak, *egyetlen egy lélekkel s mindörökre elfedett arczzal*. Az eredmény megrémíté, de kedves is volt előtte; e perczben nem lett volna képes megmondani, hogy vajjon így szereti-e jobban, vagy máskép...

— Mikor jön vissza? — kérdé.

— Május első napjaiban, — felelé Zejneb. Ismét ki fogunk költözködni, mint tavaly az ázsiai parton lévő jalinkba. Az a tervünk, hogy még egy utolsó nyarat töltünk itt együtt, ha parancsolóink akarata szét nem választ egymástól valami házasság által még az ősz előtt. Utolsót mond-

tam, mert engem a tél bizonyosan magával fog vinni, a másik kettő pedig jövő nyárig, mindenestre ismét férj-nél lesz.

— No, ezt még meglátjuk! — mondá Melek, sötét daczczal.

Andréra nézve szintén az utolsó nyár lesz ez a Boszporus mellett. Megbízata a nagykövetségen lejár novemberben s elhatározá, hogy követni fogja végzetét; — kissé fatalismusból, kissé meg azért is, mert vannak dolgok, melyeknek nem kell mindenáron a meghosszabbítására törekedni, különösen, hogyha ezek csakis fájdalmas vagy vétkes megoldásban végződhetnek. Nagy szomorúsággal nézett tehát ezen gyönyörű boszporusi évszak kezdetének elébe, mely alatt kaikban sétál az ember a kék vizen a rácsos házakkal szegélyezett két part mentén, avagy a Nagy-Űr-völgyében s az ázsiai part rózsaszínű hangával borított hegyei közt. Mindez viszszatér most, még egyszer, utoljára, de csak azért, hogy befejeződjék azután a visszatérés minden reménye nélkül. Három barátnőjével való találkozásai fölött ott fog lebegni, mint tavaly, az árulásoktól, kémkedésektől való állandó félelem, mely egy percz alatt elválaszthatja őket egymástól mindörökre; ezen felül az a biztos tudat, hogy nem fogják együtt meglátni a jövő nyarat, csak növelni fogja azt az aggodalmat, melylyel majd az augusztusi és szeptemberi szép napok mulását, a kikirics virágzását, lehulló platánleveleket s az első októberi esőt szemlélik. Azután meg itt lesz ez az új, annyira váratlan mozzanat, Dzsenan szerelme, mely, még így félig bevallatlanul, ennyire féken tartva is, — mint a hogy ő féken fogja tartani kicsiny vas kezével, — szintén bizonyára még megindítóbbá és kegyetlenebbé fogja tenni e keleti álom végét.

XXXVII.

Április hó 10.-e felé André inasa, midőn felkölté reggel, örvendező hangon jelenté be, mint valami rá nézve kedvező eseményt:

— Láttam két fecskét! Hogy' danoltak, de hogy' danoltak!...

A fecskék már Konstantinápolyban vannak! S mily meleg napfény jött be ezen a reggelen az ablakokon keresztül! Istenem, hát a napok még gyorsabban múlnak, mint régen! Megkezdődött a tavasz; *már benne vagyunk* és nem a jövő tartogatja, a hogy André még tegnap gondolhatta, abban a sötét időben, mikor a fecskék még nem jelentek meg! Az a nyár, mely már holnap itt lesz, mely azonnal megjön, lesz az utolsó, visszavonathatlanul utolsó nyár keleti életében s kétségtelenül egyszersmind álfiatalságának utolsó nyara is . . . Visszatérni Törökországba, később, jövője és hanyatlása borulatszerű szürkéségében . . . talán igen . . . De ugyan minek? Midőn az ember visszatér, mit talál meg magából és abból a mit szeretett? Mily kiábrándító kaland az ily visszatérés, hiszen addig minden megváltozik vagy meghal! . . . De különben is, gondolá, ha majd megírtam ezt a könyvet, melyet ezek a szegény kicsiké akaratom ellenére megígértettek velem, nem zártam-e el magam elől mindörökre ezt az országot, nem vesztettem-e el török barátaim bizalmát s a polgárjogot kedves Sztambulomban? . . .

Úgy mult el ez az április, mint egy nap. Andréra nézve sztambuli zarándoklatokban és álmodozásokban, ejubi és szultan-fatihli megállásokkal és szabadban elszívott nargilékkal telt el, daczára a bizonytalan időnek s a hidegek és havas szelek visszatérésének.

Elérkezett május elseje is és Dzsenan még most sem írt arról, hogy el akarja hagyni megközelíthetetlen régi palotáját. Kevesebbet írt, mint az elmúlt esztendőben és rövidebb leveleket. «Bocsássa meg hallgatásomat, írta egyszer neki. Iparkodjék megérteni, annyi minden van benne . . .»

Zejneb és Melek azonban folyton azt állították, hogy vissza fog térni s úgy látszott, mintha biztosak volnának benne.

Kettejüket is ritkábban látta most André, mint az elmúlt esztendőben. Az egyik jobban visszavonult az élettől, a másik pedig változékonyabb lett attól a házasságtól való félelmében. Máskülönb a felülvigyzat is kétszeres volt az idén, általában az összes asszonyok fölött, — de talán különösen ő fölöttük, kiket (most még csak nagyon határozatlanul) tilos járással-keléssel gyanúsítottak. Sokat írtak

barátuknak, a ki azért nagyon szerette őket, de beérte néha azzal, hogy *gondolatban* feleljen, csak az akarata volt meg az íráshoz. Ekkor aztán szemrehányásokkal illették, de oly finomakkal:

Kasszim-Pasa, 1905. május 8.

Mi baja van, kedves barátunk? Aggódunk, távoli és szerény szegény kis barátnői. Midőn így múlnak a napok, a nélkül, hogy levelet kapnánk Magától, súlyos szomorúság nyomja le a vállainkat és minden fénytelené válik, a tenger, az ég s a szívünk.

De azért nem panaszkodunk mégsem, biztosíthatjuk, és csak azért mondjuk el ezt, hogy ismételjük még egyszer azt a régi dolgot, melyet amúgy is jól tud, hogy Maga a mi egyetlen és nagy barátunk.

Boldog Maga e perczben? Napjainak vannak virágai?

A szerint, hogy mit nyújt az embernek az élet, múlik az idő lassan vagy gyorsan. A mienk mindig lassan mulik. Nem is tudom csakugyan, miért vagyunk mi ezen a világon? . . . De talán valóban azért az egyetlen örömért, hogy a Maga igen ragaszkodó, igen hűséges rabszolgái legyünk a halálig és azon túl is . . .

Zejneb és Melek.

Május 8-a már! . . . Ablakánál olvasta ezt a levelet, egy hosszas langyos napnyugtakor, mely ott marasztalta az embert a távoli tájak s az ég óriási kibontakozása előtt. Az ő lakása csakugyan nem volt már Perában; igen távol a zajos főutczától, át lehetett tekinteni onnan az illatos cziprusok ama ősi ligetjét, mely a város közé van ékelve s a Halottak Kis Kertjének neveztetik s ott emelkedett szemben Sztambul, kupolaival egyetemben és elfoglalta az egész látóhatárt.

Leszállott lassacskán az éj Törökország fölé, egy hold nélküli, de nagyon csillagos éjjel. Sztambul, úgy mint minden este nagyszerű színt öltött a sötétségben, és olyan volt mint egy kivágott árnykép az égen. S a kutyák ugatása, a bakterek vasas botjának kopogása vált hallhatóvá a csendben. Majd eljött a műezzimek órája s ebből az egész phantastikus, odalenn terjeszkedő városból felszállott a magas, könnyed és tiszta moll-hangok szokásos symphoniája, melynek mintha szárnyai lettek volna, akárcsak az éneknek.

Ez volt az első igazán kábító és varázslatszerű éjszaka ebben az esztendőben. André, ablaka mellett, kevésbbé örömmel, mint szomorúsággal fogadta: utolsó nyara kezdődött . . .

Másnap a nagykövetségen meghallotta, hogy legközelebb, mint minden évben, kiköltözködnek Therapiába. Reá nézve ez szinte egyet jelentett a Konstantinápolyból való végleges távozással, minthogy azután már csupán néhány szomorú napra fog oda visszatérni a nyár végén, mielőtt elhagyja Törökországot.

A törököket és levanteieket egyaránt mozgásba hozta már a minden évi kiköltözködés a Boszporusra vagy a szigetekre. Az egész szoros mentén, az európai parton épen úgy mint az ázsiai, a házak újból megnyíltak; a kőből vagy márványból való partokon úrnőjük nyaralását előkészítő eunuchok fáradoztak, magokkal hozva kipingált és aranyozott kaikokban a selyemtapétákat, a divánok matraccait, a himzett párnákat. Nyár volt hát csakugyan, — és mintha ez a nyár a rendesnél hamarabb következett volna be az idén; de bizonyára hamarabb fog el is tűnni, mert az idő mindig gyorsabban múlik, a mint az ember előrehalad az életben.

XXXVIII.

A szép június hónap elseje! Május igen hamar elilant: Dzsenan különben nem tért vissza és most mindig rövid levelei nem magyaráztak meg semmit.

A szép június hónap elseje! André, ki újból elfoglalta therapiai lakását a víz partján, a Fekete-Tenger nyílása előtt, a reggel fényére ébredt fel, szorultabb szívvel már csak a miatt is, mert június van; pusztán a dátum ezen változása azt az érzetet keltette benne, mintha nagy lépést tett volna a vég felé. Gyógyíthatatlan baja, mely a napok múlása okozta rémület volt, mindig fokozódott az ébredés oly tisztán látó ijedelmében. A minék most leginkább érezte mulását, az a keleti tavasz volt, mely úgy megrészegette, mint ifjúsága idejében, s a melyet nem fog többé megtalálni soha, soha . . . És ezt gondolta: «Holnap bevégeződik mindez, holnap kialszik rám nézve ez a nap;

óráim szigoruan meg vannak számlálva az öregség és az elmulás előtt . . .»

De mint mindig, mikor az ébredés teljesen végbe ment, újból feltűnt agya előtt a mindennapi élet ezernyi apró, mulattató es szép részlete, az az ezernyi kis délibáb, mely elfelejteti az idő múlását s a halált. Először a Nagy Úr-Völgye jelent meg emlékezete előtt; ott volt ez vele szemben, mögötte az ázsiai part lombos dombjainak, melyeket meglátott minden reggel, mihelyest kinyitotta a szemét. Oda fog majd menni délutánonként, mint az elmúlt esztendőben, leülni a platánok árnyékában, elszíni nargiléját, figyelni távolról a mezőn sétáló fátyolos nőket, kik az elysiumi árnyakhoz hasonlítanak. Ezután következik majd az új kaikjával való gyermekes bibelődés; tudtára adták, hogy megérkezett Sztambulból, a hol frissen aranyozták, hogy kikötött ablakai alatt s az evezősök fel akarják próbálni új libériájukat. Utolsó keleti nyarán szépen akart megjelenni péntekenként az Édes Vizeknél s egy nagyon keleti színösszeállítást talált ki: a hajósok ruhája s a hajó után húzódó hosszú szőnyeg sötét narancs-sárga szín volt aranyhímzéssel, a hajó keskeny kis fara legvégén, a szőnyegen török módra ülő inas libériája pedig égszínkék, ezüsthímzéssel. Mikor mind felöltötték új ruhájukat, lement, hogy lássa a hatást a vízen. E perczben a víz, a Boszporus vize, mely pedig rendszerint hullámos, teljesen sima tükröt mutatott. Vég nélküli béke a levegőben s a június és a reggel ünnepe a két part lombjai között. André meg volt elégedve a kísérlettel, szemeinek jól esett ezen kék és ezüstsínbe öltöztetett ficzkóknak kontrasztja a sötét-sárga bársonnyal, melyen ő trónol, s a melynek aranyhímzései egy régi, a szerelem álnokságára vonatkozó arabs verset alkottak. Majd elhelyezkedett kaikjában, hogy kis sétát tegyen Ázsiáig még a déli nap heve előtt.

Este levelet kapott Zejnebtől, a ki találkát adott neki másnapra az Édes Vizeknél, csakis úgy természetesen, hogy kaikjukban keresztezik egymást. Minden veszélyesebbé vált, írta, mert a felülvigyázat kétszeres; még azt is megtiltották nekik, hogy a part mentén csónakázzanak, mint tavaly, abban a könnyű hajóban, melyben maguk eveztek mousse-line lepleik alatt. Egyébként soha semmi keserűség Zejneb

panaszkodásában; sokkal gyengédebb teremtés volt, mintsem hogy képes lett volna felindulni valamin s különben is annyira fáradt és annyira resignált volt ezzel a közeli és jó halállal, mely ott lappangott a mellében . . . Az utóiratban elmondá, hogy a szegény öreg Mevlut (egy aethiopiai eunuch) meghalt nyolczvanharmadik életévében; a mi valószínű szerencsétlenség rájuk nézve, mert becézte őket, kik mellette nőttek fel és semmi kincsért el nem árulta volna őket soha. Ők is nagyon szerették; úgyszólván a családhoz tartozott. «Úgy ápoltuk, — írta — mint egy nagyapát.» Ez az utolsó szó azonban utólag ki volt húzva s a helyén olvasni lehetett, a mit Melek gúnyos kis írása fölibe írt: «nagybácsit! . . .»

Következő pénteken elment tehát az Édes Vizekhez, először az idén, új, a tavalyinál különösebb színű kaikjában. Kétszer is keresztezte két barátnőjét, kik a kék libériát szintén felcserélték zöld és arany színű libériával és a kik fekete csarsafban, félig átlátszó, de az arcra lebecsátott leplekben voltak. Más, szép, szintén sűrű feketébe burkolt és kaikjukban elterülő hölgyek megfordultak, hogy megnézzék ezen, a mai napon rejtélyes sétálókkal annyira zsúfolt vízen, a páfránnyal és virággal borított partok közt: ezeket a láthatatlanokat majd mind érdekelte ő, mert olvasták könyveit és ismerték, mert megmutattatták maguknak mások által; nehánynyal közülök talán beszélt is az utolsó őszön, a nélkül, hogy látta volna arcukat, kis barátnőinél tett kalandos látogatásai alkalmával. Itt-ott egy-egy figyelmes pillantás esett rá, egy-egy kedves mosoly, mely alig volt észrevehető a sűrű fekete gaze-ok alatt. Tetszett is nekik színeinek összeállítása, melynek kapuczinus-virág és kék hortensia színe pompásan siklott tova a zöld patakon, a zöld mezők és az árnyékos erdők között; rokonszenvvvel csodálták ezt az európai, a ki itt tősgyökeres keletinek mutatkozott.

Ő pedig, ki némelykor még annyira gyermek volt, örült, hogy magára vonja ezen szép megismerhetetlenek figyelmét s némelykor titokban ura volt gondolatainak, könyvei révén, melyeket sokan olvastak ebben az esztendőben a háremekben. A júniusi ég gyönyörűen csendes és mély volt. A fehér fátyolú nézők, kik a part menti gyepeken ülve csoportokban figyeltek, a mousseline-ok nyílásain

keresztül szép nyugodt szemeket mutattak. Érezni lehetett a széna nagyszerű illatát és mindazon nargilekat, melyeket ottan, az árnyéokban szittak.

Tudta mindenki, hogy a nyár még három hónapig tart, hogy az Édes Vizek évszaka alig hogy megkezdődött, több péntek itt fogja még találni őket s mindennek tulajdonképen van még egy kis jövője, nem fog épen holnap befejeződni . . .

André is, míg szép kaikját kis ideig a bokrok közt pihentette és maga is elsítt egy nargilét a fák árnyékában s szemlélte a vízen felvonuló népet, teljesen az ifjúság illúziójában volt s a feledés ittasságát érzé.

XXXIX.

Ama levél, melyet Dzsenantól kapott a következő héten.

1905. június 22.

Visszatértem a Boszporusra, André, a mint megigértem Magának, s végtelenül szeretném már viszontlátni. Le akar-e jönni csütörtökön Sztambulba és elnézni két óra tájban Szultan-Szelimbe, jó dajkám házába? Jobb szeretem ottan, mint barát-nőnkél Szultan-Fatihban, mert ez volt első találkozásaink helye . . .

Tegye fel fezését természetesen és legyen olyan óvatos, mint eddig: de csak akkor jőjön be, ha a rendes jel, a fehér zseb-kendő szegélye kilátszik a rácsozat közül az első emelet egyik ablakán. Ha nem, akkor nem lehet találkozunk, sajnos! talán sokáig: folytassa útját a sikátor végéig, majd térjen vissza, mint valaki, a ki tévedett.

Minden sokkal nehezebb az idén és folytonos rettegések közt élünk . . .

Barátnője,

Dzsenan.

Ezen a csütörtökön, attól kezdve hogy felébredt, jobban érezte mint bármikor, a Dzsenan meglátása előtti izgalmat. «Az utolsó év óta, — mondá magában — észrevehetőleg kellett öregednem; ezüstös szálak vannak bajuszomban, melyek nem voltak ott, a mikor ő elment.» Sokért nem adta volna,

ha sohasem zavarta volna meg barátnője nyugalma; de az a gondolat, hogy testileg süllyed szemei előtt, mégis türhetetlennek látszott előtte. Az oly lények, mint ő, kik nagy mystikusok lehetnek volna, de nem tudták megtalálni az annyira keresett fényt, egész csalódott szenvedélyükkel a szerelemre és fiatalságra vetik magukat és belekapaszkodnak kétségbeesetten, mikor elmúlását érzik. Ekkor kezdődik aztán a gyermekes és szánalmas kétségbeesés, mert a hajszürkül s a szem fénye bágyad; szörnyű rémülettel lesi az ember azt a percet, a mikor az asszonyok elfordítják tőle szemüket és másra néznek . . .

A következő csütörtökön André, az elhagyatottságában oly bájos Ó-Sztambulon keresztül, a júniusi szép ég alatt elindult Szultan-Szelim felé, félve viszontlátásától s talán még jobban attól, hogy Dzsenan is viszont fogja látni őt . . .

A szomorú sikátorba érve, midőn felemelte szemét, azonnal észrevette azt a kis fehér jelt, mely a barna és sötét okker színű házak között azonnal feltűnt. Az ajtó mögött Meleket találta, a ki őt leste:

— Itt vannak? — kérdé.

— Igen, mindketten; várják.

A kis hárem bejáratánál, mely mindig szegényesebb és kopottabb lett, Zejneb állott fedetlen arcczal.

A végében, egészen árnyékban, Dzsenan, a ki azonban egészen önkéntes lelkesedéssel jött feléje, egészen fiatalon, hogy megszorítsa a kezét. Itt volt hát csakugyan; André újból hallá hangját, mely olyan volt, mint a távolból halatszó zene . . . A mély viz-színű szemek azonban nem voltak ott, sem a fájdalmas madonnákra emlékeztető hajlott szemöldökök, sem az arcz tiszta ovális alakja, sem semmi: a fátyol ismét oly áthatolhatatlanul fedte el arczát, akár az első napokon; megrémülve túlságosan nagy lépése miatt, a kis fehér hercegnő visszavonult elefántesont tornyába . . . S André azonnal megérté, hogy minden kérés hiábavaló lenne, hogy e fátyol nem fog többé felemelkedni soha, ha csak közbe nem jön valami tragikus és végső körülmény. Úgy érezte, mintha ezen annyira tilos vonzalom könnyed és kedves időszakának vége volna. Mától kezdve a többé el nem kerülhető katasztrófa felé haladtak.

Hatodik rész.

XL.

Mindezáltal a látszólagos nyugalom néhány napja még fenmaradt számukra.

Igaz ugyan, hogy a július elmúlt a nélkül, hogy lehetséges lett volna viszontlátniok egymást, még akár távolból is az Édes Vizeknél — az a július, mely Konstantinápolyban nagy szelek és viharok időszaka s az év azon része, melyben a Boszporus reggeltől estig fehér habokkal van borítva. Ebben a hónapban Dzsenan alig írhatott neki, annyira vigyázott rá egy kellemetlen öreg néni, a ki soha végződni nem akaró látogatásra érkezett Erivánból s a ki nem volt rávehető a csónakázásra, ha a víz nem volt olyan sima mint a tükör.

Ez a hölgy azonban, kit André és három barátnője «Peste Hanum»-nak nevezett, megszökött augusztus elején s a nyár — utolsó nyaruk — hátralevő része mindvégig olyan szép maradt! Augusztus, szeptember és október az igazán kellemes évszak a Boszporus mellett, a mikor az égnek paradicsomszerű fényessége van, a napok hanyatlának és nyugodtabbak lesznek, de azért megőrzik pompájukat.

Ismét az ázsiai Édes-Vizek állandó látogatói lettek és találkákat rendeztek Sztambulban, a szultán-szelimi kis házban. Külsőleg minden olyan volt, mint az 1904-iki nyár alatt, még az a fekete fátyol is, mely eltakarta Dzsenan arcát; lelkükben azonban új, még kifejezetlen érzelmek támadtak, melyek némelykor, beszélgetéseik közepette, igen kínos csendeket okoztak.

Azután meg, a múlt évben ezt mondták magukban: «Van még egy másik nyár is előttünk». Most azonban már a vég közeledett, minthogy André elhagyja Törökországot novemberben; állandóan erre a közeli elválásra gondoltak, mely oly véglegesnek tetszett nekik, mint a sírba tétel. Régi barátok lévén, voltak már közös emlékeik s terveket alkottak újból való elkezdésére, a kikerülhetetlen vég előtt, a régi dolgoknak, az az előtt négyesben.

tett sétáknak és zarándoklatoknak: «Igyekezni kellene még egyszer az életben együtt viszontlátni mult őszi kis őserdőnket Béikoszban... Nedzsibé sirjához is vissza kellene még térni egyszer utoljára, mindannyiánknek együtt...»

André előtt, a ki ebben az esztendőben, mintha valóságos kis halált érzett volna mindig, valahányszor csak a hónap neve változott, szeptember 1. reggele nagy lépcsőfok átlépését jelentette az élet lejtőjén, mely már szinte a zuhanás sebességét érte el. Úgy tetszett neki, mintha tegnap óta a levegő hirtelen őszi tisztaságot és frisseséget nyert volna el és csengőbb is volna, a hogy az évszak végén szokott lenni; a mély harsogású török trombiták hangját, melyek odaát szóltak az ázsiai parton, hol katonák állomásoztak béicosi platánok árnyékában, ma tisztábban lehetett hallani. A nyár bizony fogytán volt s borzongással gondolt arra, hogy az ibolyaszínű kikirics nemsokára ismét virágozni fog a lehullott levelek közt a Nagy-Ur-Völgyében.

Milyen fényes volt azért mégis minden ezen a reggelen s mily változatlan nyugalmat mutatott a Boszporus! Nincs egy fuvalat se, s a mint a nap emelkedik, kellemes langyosság árad szét. A vizen tengeri vitorlások hosszú csapatja vonul végig, melyeket gőzhajó vontat; régi török tengeri hajók, régies festésekkel diszitett házikókkal, a milyen hajókat ma már csak ezen a tájon láthatni; valamennyi vitorlájuk feszül, úgy indulnak engedelmesen, együtt a Fekete-Tenger felé, melynek bejárata látható ottan két hirtelen megszakadó hegyláncz között s csendes és ártalmatlan tengernek nézhette volna az, a ki nem ismerte. Közvetlenül ablakai alatt, André a napfényben fürdő partot látta, melynek mentén szép kaikok várakoztak, többek között az övé is, mely este az Édes-Vizekhez fogja vinni...

Az Édes-Vizek!... Még ötször vagy hatszor jelenhet meg itten, keleti ember módjára e lombok közt folyó patakon, hol valóságos kis muló királyságot gyakorolt s a hol a fátyolos hölgyek már messziről megismerték evezőseinek libériáját. És sok nap van még hátra a mikor leülhet napnyugtakor a Nagy Úr óriási platánjai alatt nargilét színi, ama név nélküli béke közepette, szemlélve az asszonyok

lassú sétáját, a «boldog árnyakét», a messzi terjedő elysiumi mezőn . . . Legalább harmincz vagy harminczöt nyári nap még, a mi egészen elfogadható haladék a nagy vég előtt, mely tehát mégsem fog azonnal bekövetkezni . . . Az ázsiai dombok ezen a reggelen teljesen rózsaszínűek voltak Béikosz fölött, a hanga virágzása miatt, de olyan rózsaszínűek, a milyen egy rózsaszínű szalag. A vízbe kiugró török falvak házacskái, a nagy zöld platánok, melyeknek ágaira háromszáz év óta akasztják hálóikat a halászok, mindez, s a kék ég csendesen nézte magát a Boszporus tükrében, mely ma is oly sima volt, mint a változatlan, szép napokon. S ez az egész kép annyira bízni látszott a nyár és a nyugalom, és az élet és az ifjúság maradandóságában, hogy Andrét ez újból megtéveszté, elfelejté a dátumot és nem érezte többé a közeli holnap fenyegetését.

Délután elment tehát az Édes-Vizekhez, hol minden ideális fényben fürdött; keresztezte három barátnőjét s találkozott más fátyolos asszonyok pillantásával is. Hasonlíthatatlan est volt ez, a mikor visszajött az ázsiai part mentén; régi néma házak, melyekben az ember sohasem tudja, mily dráma játszódik le; régi lombborította titkos kertek; régi tengerparti éberen őrzött márvány-partok, melyeken pénteken mindig láthatatlan szépségek ülnek, hogy nézzék a kaikok visszatérését. Evezőseinek élénk rythmusától megrészesgítve szitta be az elbájoló és édes levegőt; még a lélegzetvétel is ittassá tette itt az embert. Pihentnek érezte magát, tudta, hogy fiatalnak látszik e perczen s ugyanaz az életkedv támadt föl benne, mint kora ifjúságában, ugyanaz a szomjúság, élvezni vég nélkül mindent a mi mulékony. Lelke, mely legtöbbször nem volt egyéb, mint a bágyadtság sötét örvénye, ily változásokra volt képes a külső behatások kéjes rábeszélése alatt vagy pedig valami művészi szemei előtt lejátszódó phantasmagoria láttára; képes volt változni, megújulni és vállalkozni kalandok és szerelmek egész sorozatára.

Jean Renaud is vele volt kaikjában és forró szavakkal panasolta el bánatát, hogy szerelmes egy követségi szép asszonyba, a ki igen kedvesen közönyös vágyaival szemben és hogy szerelmes egyidejűleg Dzsenanba is, a kit sohasem látott, de a kinek silhouette-je és hangja megzavar-

ják álmát is. André közönyösen hallgatta e vallomást, mely annyira megfelelt az est hangulatának; épen olyanak érezte magát ő is, mint ez a fiatal ember, majdnem kizárólag hasonló kérdések foglalkoztatták őt is és semmi egyéb nem számított e perczen. Szerelem volt mindenütt a levegőben. Bizalmat bizalommal viszonzva, kedve lett volna odakiáltani a diadal hangján: «Engem bizony jobban szeret, mint magát!...»

Szó nélkül folytatták útjukat, mindegyik önző módon a maga gondolataiban élén elmerülve, melyeken a szerelem uralkodott s e boszporusi nyári est pompája még nagyszerűbbé tette álmodozásukat. Mellettük most is a régi házak titkos márványpartjai vonultak el; a víz szélén ülő nők nézték, mint siklanak tova a most már olomszínű sugarakban, ők meg mulattak magukban azon, hogy milyen jól eshet e fátyolos nézőknek ritka színekkel diszitett kaikjuknak arramenetele a nyugvó nap apotheosisa közepette.

XLI.

Szeptembernek vége!... A szép rózsaszínű hanga napról-napra hervad az ázsiai dombokon és egészen rozdsaszínűvé válik. Béikosz völgyében az ibolyaszínű kikirics kivirult a pázsit finom füve között s a platánlevelek arany színű lepedője ki van már terítve mindenütt. Este, a nargilé elszívására, egyike előtt ama sátraknak, melyeknek szerény kis kávései még itt vannak, de el fognak menni, a napon választ az ember helyet, kikeresvén a hanyatló nyár utolsó melegét: később pedig, mihelyest a napsugarak vízszintesen kezdik érni a földet és az ember szinte tűzvész vörös viszfényét látja a platánok óriási koronája fölött, hirtelen beálló hűvösség lepi meg az embert és szomorítja el, távozni kénytelen és a léptek a fűvön megzörögtenek a lehullott leveleket. Most már nagy őszi esők, melyek a mezőt egészen feláztatják, váltakoznak még meleg és csodásan tiszta napokkal, melyeken méhek zümmögnek; az est beálltával azonban a föld és az erdő már hideg gőzőket lehel ki.

André ismerte ezen földre hullott sárga leveleket,

ebben a völgyben, tavalyról; s az ember jobban megszeret egy helyet, ha kétszer látta ott a levelek hullását. Tudja hát, hogy kin lesz elhagyni mindörökre Ázsia ezen falusi kis zugát, a hová majdnem minden nap eljött két fényes nyáron át. Tudja azt is, hogy ezt a szenvedést, mint annyi más, máshol átérzett szenvedést, hamar el fogja felejteni sajnos! a közeli jövő mindinkább sötétülő szürkeségében . . .

Az egész esztendőn át hiába akartak együtt sétálni itt, André és barátnői. De most két sétát terveztek, minden áron, október 3-ára és 5-ére, az utolsókat és végsokeket.

A mai, 3-iki sétának kitüzött célja az a kis őserdő volt, melyre 1904-ben bukkantak. Össze is találkoztak valamennyien, ezen rejtett mocsár partján, mely mintha szándékosan lett volna elrejtve, a hegy egy mélyedésében. Elfoglalták egykori helyeiket, ugyanazon mohaborította köveken, ugyanazon csendes víz mellett, melyből akkora Osmunda páfrányok és oly magas nád emelkedett, hogy az ember tropikus növényzetnek nézte volna.

André mindjárt észrevette, hogy nem olyanok ezen az estén, mint rendesen, e szegény kicsikék, hanem idegesek és elkeseredettek, mindegyik a maga módjára. Dzsenan hidegséget színlelve, Melek szenvedélylvel:

— Mind hármunkat férjhez akarnak adni megint, mondák, hogy megtörjék lázadásunkat. Azután meg nagyon függetlenek szeretünk lenni, úgy látszik s ezért olyan férj kell nekünk, a ki tudjon velünk bánni.

— A mi engem illet, folytatá Melek, a dolgot szombaton határozták el családi tanácsban; kijelölték a hóhért, Omár bej személyében, a ki lovassági kapitány s kemény pillantású gavallér, kegyesek voltak megmutatni nekem egy napon az ablakomból; nem fog soká tartani tehát . . .

Lábával dobantott, elfordítá szemét, összeszorítva ujjai közt azokat a leveleket, melyek keze ügyébe estek.

André nem tudott szólni semmit s a másik kettőt nézte. Zejnebtől, a ki legközelebb ült hozzája, épen kérdezni akarta: «És maga?» de félt a választól, melyet könnyen kitalálhatott, attól a csendes és fájdalmas mozdulattól, melylvel bizonyára mellére mutatott volna. Dzsenan-

hoz, a kinek egyedül volt leeresztve fátyola, mint mindig, intézte tehát e kérdést:

— És maga?

— Ó én, felelé azzal a kis gögös közönyösséggel, melyet néhány nap óta mutatott, arról van szó, hogy visszaadjanak Hamdinak...

— Nos, és akkor mit fog tenni?

— Istenem, hát mit tegyek! Valószínű, hogy alá fogom vetni magam. Minthogy valamelyikhez csak hozzá kell men-nem, nem mindegy-e, ha visszatérek ahhoz, a ki már volt az uram? A szégyent kisebbnek fogom tartani így, mint egy idegen mellett...

André bámulattal hallgatta. A sűrű fekete fátyol nem engedte, hogy olvasson a szemében, mi a komoly ebből a hirtelen megnyugvásból, mi nem. A Hamdihoz való visszatérésbe való beleegyezés, ez volt a legjobb. a mit csak gondolhatott, hogy megoldjon egy oly helyzetet, a melyből nem volt menekvés; kezdetben azonban alig akarta hinni, aztán meg rájött, hogy ez olyan megoldás volna, melyet ő szenvedne meg.

Nem mondtak már semmit ezekre a fontos dolgokra vonatkozólag s gondolatokkal terhes csend állott be. Dzse-nan kedves hangja szólalt meg azután először, e csendes helyen, hol hallani lehetett minden egyes levél hullását, egyiket a másik után. Igen határozott, igen nyugodt hangon kezdett beszélni, ismét a könyvről.

— Ohó, mondá André, tréfálni igyekezve, igaz, a könyv! Hosszú idő óta nem is gondoltunk már rá... Lássuk csak, mit is fogok elmondani? hogy maguk szeretnének este társaságba járni, nappal meg szép kalapokat viselni, sok rózsával és tollakkal, mint a perai nők?

— Nem, ne csúfolódjék André, ma, ily közel utolsó napunkhoz...

Hallgatá tehát őket, áhitattal. Nem ringatta magát legkevesbbé sem tévhitben arra nézve, hogy mit tehet érettük, de legalább nem akarta képzeleti világításban bemutatni őket, nem akart írni semmit, a mi nem felel meg az ő gondolatainak. Úgy vélte, hogy nagyobbik részük ragaszkodik az Iszlám szokásaihoz, végtelenül szereti fátyolatát, azon egy feltétellel, hogy felemelheti néha kiválasztott bará-

tok előtt és próbaképen. Nem követeltek többet, mint azt, hogy úgy bánjanak velük, mint gondolkozó, szabad és felelős lényekkel, hogy szabad legyen fogadniok egyes férfiakat, ha szükséges, akár elfátyolozva is, hogy beszélgethessenek velük, — különösen ha a völegényről van szó.

— Pusztán ezekkel az engedményekkel, folytatá Dzsenan, megelégednénk mink, és azok, a kik utánunk fognak jönni legalább is félszázadon keresztül, fejlődésünk egy haladottabb korszakáig. Mondja meg jól könyvében, barátunk, hogy nem kívánnánk többet, nehogy bolondoknak és fölforgatóknak ítéljenek. Különben is alig hiszem, hogy található volna prófétáink könyvében oly rész, mely csak némi határozottsággal is ellene mondana ezen óhajításainknak.

Midőn az est közeledtével elbúcsúzott tőlük, érezte, hogy az a kis kéz, melyet Melek nyújtott feléje, úgy ég, mint a tűz.

— De hiszen, mondá ijedten, a maga keze nagy lázra mutat!

— Igen, tegnap óta folyton növekszik a lázam... Omár bej kapitány bánja!... Most pedig egészen rosszul vagyok; nagy nehézséget érzek a fejemben, nagy nehézséget... Ha nem azért lett volna, hogy magát viszontlássam, nem is keltem volna föl ma.

S rátámaszkodott Dzsenan karjára. Mihelyest kérkeztek az ibolyaszínű virágokkal és lehullott aranyszínű levelekkel borított síkságra, úgy kellett tenniök, mintha nem ismernek egymást, mert más sétálók is voltak ott, meg asszonyi csoportok, azok a harmonikus és csendes csoportok, melyek esténként benépesítik Béikosz völgyét. André, mint rendesen, távolból nézte távozásukat, de azzal az érzéssel mostan, hogy soha többé nem fogja viszontlátni ezt a képet: az őszi naptól bearanyozott órában e három pogány árnyak látszó kis átmeneti és szenvedő teremtes távozását a Nyugalom Völgyének mélyén, ezen a nem is valóságosnak látszó finom pázsiton, az egyiket fekete leplekben, a másik kettőt pedig fehérben...

Midőn eltűntek, a kis török kávé sok sátrai felé indult, a kik ott vannak a fák alatt, nargilét kért, noha az októberi est harmatja már alászállott. A nap utolsó sugarában leül gondolkozni, oda támaszkodva egy óriási platánhoz. Való-

ságos zuhanás történt vele; Dzsenan resignatioja megsemmisíté álmát, utolsó keleti álmát; a nélkül, hogy észrevette volna, annyira számított arra, hogy tartani fog ez még Törökországból való távozása után is, azt remélte, hogy ha majd elvált tőle s Dzsenan nem láthatja öregedését, sokáig megőrzi még számára ezt az ideális szerelem-félét, mely ilyenén módon nem lesz kitéve azoknak a csalódásoknak, melyekben a közönséges szerelem rendesen halálát szokta lelteni. De ha egyszer Hamdi, a ki fiatal és a kit bizonyára nem szűnt meg megkívánni, visszaveszi, elvesz számára teljesen. «Nem szeret annyira», gondolá: milyen naiv és képzelődő is vagyok én! Nagyon kedves dolog volt ez, de csak «irodalom» volt és vége, vagyis inkább sohasem is volt... Nem vagyok fiatal, ez is azt bizonyítja s holnap nem fogok már szánot tenni sem neki, sem másnak.»

Ő volt az egyedüli nargilét szívó ember e perczen a platánok alatt. Csakugyan elmúlt a kellemes, langyos esték évszaka, mely annyi álmodozót vonzott ebbe a völgybe a környékről, az oldalt érkező és rózsaszínű napsugaraknak nem volt már semmi ereje, hideg volt: «Erőszakosan meg akarom hosszabbítani itt utolsó nyaramat, mondá magában, de ez épen olyan hiábavaló és lehetetlen, mint meghosszabbítani ifjúságomat; ezen dolgok ideje elmúlt mindörökre...»

A nap most lenyugodott a szomszédos Európa mögött s a távolban pásztorok sipjai hivogatták a kecskéket; a síkság, mely egészen elhagyatottá vált körülötte a néhány megsárgult fa alatt azt a szomorúan vad képet mutatta, melyet ismert az egykori ősökről... A borulat s a földre hullott levelek szomorúsága, a távozás szomorúsága, Dzsenan elvesztésének s az élet alkonyán való szomorúsága, mindez együtt nem volt már elviselhető és nagyon is bizonyította az általános halált...

XLII.

Néhány nap óta a levelezésnek igen ügyes módját eszelték ki sürgős szükség esetére. Egy barátnőjük, Kiamuran nevezetű, fölhatalmazta André-t, hogy írását, melyet a gyanakvó cselédség ismert, utánozza s az ő nevét írja

alá, sőt átadott néhány borítékot is, az ő kezdőbetűivel, melyekre Dzszenan a címét sajátkezűleg írta rá. Így aztán írhatott neki (rejtett szavakkal mégis, indiszkrécziótól való félelemből) s inasa, ki állandóan fezt és olvasót hordott, egyenesen a három kis vétkes jaliájába vitte a levelet; némelykor előre meghatározott órában küldé, három barát-nője közül az egyik ilyenkor mintegy véletlenül az előszobában tartózkodott, és eltávolítva a négereket, szóbeli választ küldhetett a biztos hírvivőtől.

Másnap tehát megkoczkáztatott egy levelet Kiamuran aláírásával, hogy tudakozódjék Melek lázáról és megkérdezze, hogy megteszik-e együttes sétájukat a hegyen levő mecset-hez. Este megkapta Dzszenan üzenetét, hogy Melek ágyban fekszik sokkal nagyobb lázban és hogy ők ketten nem távozhatnak mellőle.

Mégis meg akarta tenni a sétát, ha egyedül is, október 5-én, azon a napon, melyen utoljára kellett volna együtt fölmenniök oda.

Csodás napja volt ez a déli ősznek, az erdők illatoztak, a méhek zümmögtek. Kisebb ragaszkodást érzett ma kis török barátnőjéhez, még Dzszenanhoz is és tudta, hogy bele fog nyugodni az életbe *máshol*, a hol ők nem lesznek ott. Azt is gondolta, hogy távozásánál kevésbbé fogja sajnálni épen őket, mint magát Keletet, ezt a mozdulatlan Keletet, melyet imádott kora ifjúsága évei óta, ezt a szép, végéhez közeledő keleti nyarat, Ázsia ezen falusi zúgát, hol két nyarat töltött el a régi idők nyugalmaiban, a fák árnyékában, a levelek s a moha illata közepette . . . Mily szépen süt a nap még ma is! A tölgyek, a vöröses és arany színű páfrány hazája, Franciaország erdeit juttatta eszébe, annyira, hogy föltalálta hirtelen ugyanazokat a benyomásokat, melyeket hajdan, gyermekkorában érzett a szünidő végén, mikor az esztendő ugyanezen szakában el kellett hagynia a falut, a hol annyi kedves játékot üzött a szeptemberi ég alatt . . .

A mint azonban felfelé haladt, a zuzmóval és páfránnyal borított ösvényeken. a mint kibontakozott a távoli táj, elillant a hazai illúzió is, nem az volt ez már s a török föld fölismerése lépett helyébe; a Boszporus mély kanyarulatai váltak láthatóvá lába alatt, falvakkal és palo-

tákkal partjain s vonuló hajó-karavánokkal. A szárazföld belseje felé is idegen látvány terült el előtte, egyforma és vastag lomb-kabáttal borított végtelen sorozata a domboknak, az óriási és csendes erdőknek, a milyeneket Franciaország már nem ismer.

Midőn végre elérte a fensíkot, melyet szabadon érnek a szelek, s a mely peristylumúl szolgál a magányos régi mecsetnek, földön ülő asszonyok csoportját találta ott, kik zarándokolni jöttek ide, igen primitív ökörszekereken. Hamar, mihelyt észrevették, lebocsájták mousseline-lepleiket, hogy elrejtsek arcukat. Fátyolos szellemek néma csoportjává váltak, mely archaikus bájjal vált külön a látóhatár szélén hirtelen feltűnt Fekete Tenger óriás tükrétől.

Átlátta ekkor, hogy ezen országnak és rejtélyének bája ellent fog állni lelkében mindennek, még a Dzsennan okozta csalódásnak, még az élet alkonyán föllépő kiábrándulásoknak is . . .

XLIII.

A következő napon, mely történetesen péntek volt, nem akarta elmulasztani az ázsiai Édes-Vizekhez való kirándulást, mert ez volt most már bizonyára a legeslegutolsó: nyári szerződése a kaik tulajdonosával és az evezősökkel még ma este véget ér és különben is jövő héten az összes nagykövetségek visszatérnek Konstantinápolyba, a Boszporus évszaka végéhez közeledik.

Nyár dereki nap sem volt soha ily fényes és ily csendes; nem tekintve azt, hogy kevesebb hajó volt talán a ma kissé elhagyatott part mentén, azt hihette volna az ember, hogy a szép augusztus hónap egy péntekje ez. Szokásból, ragaszkodásból is, mégis és ellenére mindennek, barátnői jalijának csukott ablakai alatt vonúlt el kaikjával . . . A kis fehér jel ott volt, a maga helyén! Mily csodás meglepetés, azt jelentette-e ez vajjon, hogy ők is jönnek? . . .

Ottan, az Édes-Vizeknél, a mezők aranyszínűek voltak ma a kedves patak mellett, annyi sok lehullott levél halmozódott föl, és a fák is bizonyították az ősz ittlétét.

Az e helyre járni szokott, előkelő kaikok legnagyobb

része azonban mégis egyik a másik után ment be a háremek szépségeit vive s André, mellettük elvonulva, még egyszer, végső búcsúképen diszkrét mosolyokat kapott, melyek a fátyolok alól jöttek.

Sokáig várt, mindenfelé nézelődve; barátnői azonban nem jöttek. a nap előrehaladt s a sétálók kezdtek már oszladozni.

Indult hát ő is, s majdnem a patak végénél volt már, a mikor feltűnt egy kék és aranyszínű libériás szép kaikban egy egyedül lévő nő, kinek feje fehér jasmakba volt burkolva, mely a szemeket fedetlenül hagyta s a kit kétségtelenül párnák emeltek magasabbra, mert kissé nagynak és magasnak látszott a vizen, mintha csak azért rendezte volna így, hogy jobban lássék.

Találkoztak, s ő mereven ránézett: Dzsenan! . . . Zöld bronzszínű szemei és hosszú vöröses szempillái, melyeket egy év óta elrejtett előtte, nem voltak hasonlíthatók senki máséhoz és nem lehetett őket összecserélni senki máséval. Megborzongott ezen annyira váratlan megjelenés láttára, mely két lépésnyire emelkedett tőle, de moccannia sem volt szabad az evezősök miatt, így hát mozdulatlanul mentek el egymás mellett, a nélkül, hogy valami jelet váltottak volna.

Megfordítá mégis kaikját egy perczczel később, hogy találkozzék vele még egyszer, mikor majd lefelé jön a patakon. Majdnem senki sem volt már ott, mikor ismét egymás mellett haladtak el a futólagos keresztezés alatt. E második találkozásnál a fehér mousseline jasmakba burkolt alak sötét cyprusok és egy a víz partján lévő régi temető sírkövei között látszott előtte, mert ebben az országban temetők mindenütt vannak, kétségtelenül azért, hogy folyton emlékezetben tartsák a halál gondolatát.

A nap már alacsonyan állott és sugarai rózsaszínűek voltak: távozni kellett. Két kaikjuk majdnem egy időben hagyta el a keskeny patakot és indult felfelé a Boszporuson az est nagyszerűségében, az Andréé körülbelül száz méternyire a Dzsenané mögött. . . Látta messziről, a mint kilép a márványparton és bevonul sötét jaliijába.

Tette nagyon is nyíltan beszélt: egyedül ment az Édes-Vizekhez, sőt mi több, jasmakban ment oda, hogy megmutassa szemeit és belevéssé kifejezésüket barátja emléke-

zetébe. Andrénak azonban, a ki azért érezte mindazt, a mi ebben különleges és megható volt, eszébe jutott birtelen *Medzsé* egy része, a hol valami hasonlót mondott el, egy a válás pillanatában, hajóban váltott ünnepélyes pillantás alkalmából: «Igen kedves tőle, gondolá szomorúan, csak-hogy ez is «irodalmi» kissé, Nedzsibét akarta utánozni... A mi nem fogja megakadályozni abban, hogy néhány nap mulva karjaiba ne fogadja Hamdiját.»

Tovább haladt fölfelé a Boszporuson, egészen közel az ázsiai parthoz; sok üres, hermetikusan elzárt ház, sok bezárt kerítésű kert a biborszínű vadszöllő lombozata között; mindenütt látható volt az ősz, a távozás, a vég. Itt-ott ezeken a kis kőpartokon, a hol annyira tilos a kikötés, néhány még most is falun időző asszony ült a víz mellett a nyár ezen utolsó péntekjén, szemük azonban (ez volt minden, a mit arcukból látni lehetett), a városi hárembe való visszatérés szomorúságát és a téltől való félelmet fejezte ki. S a nyugvó nap mindezt a melancholiát úgy világítá meg, mint valami vörös bengáli fény.

Midőn André hazaért therapiiai házába, evezősei búcsúszelamjaikat mutatták be neki; fölvtették szerény ruháikat s mindegyik elhozta, gondosan összehajtva, brusszai gazeból való finom ingét és szép narancssárga bársonyból való kabátját. Elhozták az ugyanilyen színű bársonyból való hosszú szőnyeget is, naivan meghagyva, hogy jól meg kell szárítani, mert telítve van sós nedvességgel.

André csak nézte ezeket a szegény rongyokat, melyeken az aranyhimzések az eső és nap következtében már a régi értékes tárgyak patináját mutatták. Mit tegyen velük? Megsemmisíteni őket talán nem is volna olyan szomorú, mint hazavinni hazájába, hogy majd később, a komor jövőben, ha megtalálja ezeket a mindinkább fakuló ereklyéket, ezt mondja magának: «Ez volt az én kaikom libériája, hajdan, abban a nagyszerű időben, mikor még a Boszporuson laktam...»

Beállott az esthajnal. Megkérte török szolgáját, azt, a ki régebben eszki-sehiri pásztor volt, hogy vegye elő mély hangú furulyáját és játssza el azt a tavalyi dalt, azt a vad fúga-félét, mely kifejezte mostan előtte ezen nyár végének, ezen a helyen, ezekben a különös körülményekben való

mondhatatlan kinját. Majd, ablakára támaszkodva, nézte kaikja távozását, melynek evezősei ismét szegény hajós emberek lettek és visszatértek lassacskán Konstantinápolyba, hogy új gazdához szegődjenek. Soká követé őket szemével a mindinkább éjszínűvé váló vizen, ezt a hosszú keskeny fehér tárgyat, melynek eltűnése az esthajnalnak szürkéségében két keleti nyár hasonló elmúltát jelenté előtte.

XLIV.

Szombaton, október 7-én, a Boszporus utolsó napján levelet kapott Dzsenantól, melyben tudtára adta, hogy Melek láza folyton nő, hogy a nagyanyák aggódnak és hogy még ma visszatérnek a városba orvosi konzultáció végett.

Az összes nagykövetségek is csomagoltak már. André is sietteté úti készülődéseit, hogy legyen ideje még egyszer átmenni az éj beállta előtt az ázsiai partra, ott szemben, és elbúcsúzni a Nagy-Úr-Völgyétől. Későn ért oda, sűrű sötét fellegek alatt, melyek átvonulásuk közben esőcseppeket hullattak. A völgy elhagyatott volt és a kicsiny, a fák alatt tanyázó kávéházak is elhurczolkodtak tegnap óta. Búcsút mondott két vagy három alázatos turbános léleknek, kik itt laktak sátrakban, azután egy jámbor világosszínű kutyának és egy szürke macskának, melyek szintén e völgy lakói voltak ezen a két nyáron és a melyek mintha megértették volna végleges elutazását. Azután meg megkerülte, temetési lassú léptekkel, ezeket a csendes, bezárt. ma este oly elhagyatott mezőket, a hol barátnőinek leplei annyiszor érintették a finom pázsitot és a kikirics ibolyaszínű virágját. Ez a séta itt tartá egészen addig a már majdnem sötét óráig, a mikor a csillagok kigyulladnak s elkezdődik a kóbor kutyák első ugatása. Visszatérve e zárándoklatáról, midőn ismét oda ért a bejárat óriási platánjai alá, melyek mintegy szent berket alkotnak, már egészen sötét volt s az ember megbotlott a fák gyökereiben, melyek a sok lehullott levél között úgy tekerőztek, mint a kigyók. Sötétben érkezett a kis kikötőhöz, melynek minden egyes gránitköve ismerős volt előtte és visszatért kaikban az európai oldalra.

XLV.

Egész éjszaka üvöltött a szél a Boszporuson, az a fekete-tengeri szél, melynek gyászos hangját majd hallani lehet mostan majdnem szakadatlanul a tél négy vagy öt hónapján keresztül. Ma kétszeres erővel dühöng a vihar és rázza André házát, hogy még nagyobbá tegye utolsó therapiái ébredésének szomorúságát.

— Rémséges idő jár! — mondja inasa, kinyitva az ablakokat.

Szemben, az ázsiai dombokon, alacsonyan lógó sötét fellegeket lehet látni, melyek szinte érintik a feldúlt fák tetejét.

E zord viharban, a zápor ostorcsapásai alatt megy ma végig a Boszporuson, utoljára, elvonulva barátnői jaliája előtt, a hol minden be van zárva, el van rakva s a hol az aláhulló levelek járnak tánczot a márvány parton.

Este pedig Konstantinápolyba költözik, ó, de mily rövid időre a nagy távozás előtt! Éppen ötven nap még, mert elhatározta, hogy tengeren tér haza Franciaországba s a november 30-i hajón indul, azért épen ezen, hogy legyen egy előre meghatározott, megváltoztathatatlan időpont, melynek alá kell vetnie magát.

Dzsenan levele az éj elérkeztekor elhozza neki az orvosok verdiktjét: agyláz, mely már most is igen súlyosnak látszik; a szegény kis Melek bizonyára meg fog halni, legyőzve annyi ideges izgalomtól, lázadástól és rettegéstől, a mit ez az új házasság okozott.

XLVI.

Október végének ezen két hete, míg Melek haláltusája tartott, majdnem változatlan szép időben és mélabús napfényben telt el. André most, az iskolás gyermekek módjára minden este kitörölte kalendáriumában az elmúlt napot, melyen november 30.-a kereszttel volt megjelölve. Sztambulban töltötte ideje java részét, azt a török életet élve, mely reá nézve nemsokára bevégeződik. De itt is, úgy mint a Boszporuson, az ősz szomorúsága hozzácsatlakozott az oly

közeli távozás szomorúságához, s majdnem hideg volt már álmodozni, nargilékat színi a szabadban, a szent mecsetek előtt, a leveleiket hullató fák alatt.

Barátnőit természetesen nem látta viszont, mert Dzsenan és Zejneb nem távozhattak el attól, a ki halálán volt. Már a végső napokban kitettek számára az ablak rácsára, egy alig észrevehető fehér jelet, mely azt jelenté: él még, és megmondták, hogy kék jel azt jelentené: mindennek vége. Már kora reggel tehát és azután napközben még kétszer ő, vagy barátja Jean Renaud, vagy inasa átmentek a kasszimpasai temetőn, aggódva vizsgálván az ablakot.

Ezen idő alatt a kis haldokló házában figyelmes csend uralkodott és a nagyanyák kívánságára imamok imádkoztak állandóan. Az Iszlám, az agóniákat vallásosan altató régi Iszlám mindinkább magához ölelte a lázadó gyermeket, a ki fokonyként engedett befolyásának és félelem nélkül aludt el; különben is a kétkedés nála még gyógyítható baj volt, még fiatal hajtság a nyugalom és hit hosszú időre visszanyuló örökségén. S íme lassacsckán még a naiv szertartások, melyek olyanok a Korán mellett, mint minálunk a lourdes-i szokások az Evangyéliom mellett, még a két tiszteletreméltó nagyanya babonái se bántották már ezt a kis, tegnap még hitetlen leányt, a ki túrt, hogy amuleteket rakjanak rá, hogy ruháiból dervisek üzzék ki a gonosz szellemeket; az ejubi mecsetben megáldatták finom, valamelyik előkelő párisi üzletből érkezett ingeit vagy még messzibb küldték őket Szkutariba a szent Üvöltőkhöz, kiknek lehellete, a míg extasisban vannak, gyógyító erővel bír, hosszú, Allahhoz intézett kiáltásaik után.

Mikor október hava beveződött két nap óta nem ejtett már egy szót sem, nyilván elvesztette öntudatát is, forró és nehéz álomba merülve, melyet az orvosok a halálhoz egészen közel állónak mondtak.

XLVII.

November 2.-án Zejneb, — ő virrasztott ágya mellett, — hirtelen megborzadva fordult hátra, mert a félig sötét szoba végében egy hang szólalt meg az állandó csend közepette,

egy gyenge, friss, imát mondó hang. Nem látta jönni ezt a leeresztett fátyolu leányt. Miért volt itt Koránjával a kezében? Ah! megérté azonnal, a halottak imája! Törökországi szokás, hogy ha a házban haldokló van, a városrész fiatal leányai és asszonyai fölváltva jönnek imákat olvasni: úgy jönnek be, mintha joguk volna erre, nevüket se mondják meg, fátyolukat sem emelik föl, névtelenül és végzetszerűen; ottlétük a halál jele, mint minálunk az utolsó kenetet nyújtó papé.

Melek is megérté és már régóta becsukódott szemei újból kinyíltak; elérkezett ahhoz a rejtélyes *jobbanléthez*, mely a haldoklónál majd mindig bekövetkezik. Ismét megtalálta kissé a hangját, melyről az ember már azt hihette volna, hogy mindörökre elnémult:

— Jöjjön közelébb, — mondá az ismeretlennek — nem hallom jól . . . Ne gondolja, hogy félek, jöjjön . . . Olvassa hangosabban . . . hogy mindent halljak . . .

Azután maga akart mohammedán hitvallást tenni és kis fehér viasz kezeit imára emelve föl, ismétlé a szent szavakat:

«Nincs más isten mint az Isten és Mohammed az ő profétája . . .»*)

A hitvallás vége előtt azonban, mely olyan volt, mint egy lehellet, alig hallható, a szegény fölfelé emelt kezecskéek lehanyatlottak. Ekkor az, kinek nevét nem ismerték, újból kinyitá Koránját, hogy folytassa imáját... Ő, mily bájos, mily ringató a rythmusa az Iszlám imáinak, különösen mikor fiatal lány ajkai mondják sűrű fátyol alatt!... Késő éjjeli óráig váltották fel egymást ezek a jámbor ismeretlenek, zaj nélkül lépve be és távozva, mint az árnyék, szünet azonban nem volt e harmonikus melodiában, mely segít meghalni.

Gyakran más személyek is jöttek be lábbujjhegyen és hajoltak szó nélkül a halálos álomban fekvő ágya fölé. Az anya volt ez, egy szenvedő és jó lélek, a ki annyira visszavonultan élt, hogy alig számított. Vagy a két nagy-

*) La illahé illallah Mohammedun Resszulallah. Ech hedu en la illahé illalah vé ech hedu en le Mohammedul alihé hu ve resszulu.

anya, a kik nem tudtak belenyugodni, némán s majdnem keményen kétségbeesésükben. Vagy az atya, Mehmed bej, egy fájdalomtól és talán lelkiismereti furdalástól földült arcz; szíve mélyén imádta leányát, Meleket, s a régi szokások hajthatatlan követése által ő kergette a halálba... Vagy pedig, remegő léptekkel, a szegény Tardieu kisasszony lépett be, a volt nevelőnő, kit az utolsó napokon hittak ide, mert Melek akarta, de nem szívesen tűrték, mint felelőset és kárhozatost.

A haldokló gyermek szemei becsukódtak; a kezek vonaglásán vagy az ajkak rángatózásán kívül nem adott már életjelt.

XLVIII.

Körülbelül négy óra reggel. Dzsenan virraszt. Egy percz óta a fátyolos látogató, kinek imája megtöltte a harem ezen szobáját, ünnepélyesebb csend közepette exaltáltan olvas, mintha érezné, hogy valami történik, valami végső dolog. Dzsenan, ki folyton kezében tartá Melek átlátszó kis kezét, nem is véve észre, hogy az elhidegül, rémülten ugrott föl, mert valaki a vállára ütött. Két kis figyelmeztető ütés, szomorú discretióval . . . Csunya, sohasem látott öreg asszony alakja emelkedett mögötte, mely zaj nélkül jött be a mindig nyitott ajtón, nagy, széles vállú, de összeaszott halavány nagy öreg asszony, a ki szó nélkül intett neki: «Távozzék!» Bizonyára sokáig kémkedett a folyosón, míg hivatásszerű érzékével megbizonyosodott, hogy órája elérkezett, és közeledett szerepe véghezviteléhez.

— Nem! nem! — mondá Dzsenan — rávetve magát a kis halottra, ne még! nem akarom, hogy elvigyék, nem!...

— Csak lassan, — mondá az öreg asszony — csendesen, tekintélylyel eltávolítván Dzsenant, nem teszek vele semmi rosszat.

Nem volt különben semmi gonoszság a csunyaságában, inkább komor részvét és különösen nagy fáradtság. Annyi szép virágot lekaszált már a háremekben, annyit elvitt már ez az erős karú öreg asszony, ez a «halottmosó», a hogy hívják őket.

Megfogta a nyakánál, mint a beteg gyermeket s a szép,

vöröses, kioldódzott haj befödte rémes vállait. Két segédje, még ijesztőbb külsejű öreg asszonyok, várta lámpával az előszobában. Dzsenan és az imádkozó követték a hajnali csend hidegében a folyosón és előszobán keresztül a gyászos csoportot, mely tovább haladt a lépcső felé, ottan pedig lement . . .

Így halt meg a kis Melek-Szadiha-Szaadet húsz és fél éves korában, attól való félelmében, hogy másodszor is reáerőszakolt úr karjaiba dobják . . .

A lépcső végén az öreg asszonyok a földszint egy termének ajtajához értek terhükkel e régi ház mellékhelyiségeiben, egy márványnyal pallózott szobába, melynek közepén fehér fából való asztal állott, mellette egy még gőzölgő, forró vízzel megtöltött kád, egy három lábú asztalon pedig kibontott lepedők; a sarokban koporsó, — keskeny falú könnyű koporsó, a milyenek Törökországban szokásosak — végül a földön egy botra csavart régi kendő, egy «Validé» kendő, mely halotti leplül szolgál a gazdagoknak: mindez jó előre el volt készítve, mert az Iszlám országaiban a temetésnek nagyon hamar kell végbe mennie.

Mikor az öreg asszonyok kiterítették a gyermeket az asztalon, mely rövid volt, a szép vöröses haj, most is kioldódzva, leért egészen a földre. Mielőtt elkezdtek volna munkájukat, jelt adtak Dzsennának és a fátyolos ismeretlennek, hogy távozzanak. Ezek különben maguktól is visszavonultak és odakinn vártak. Zejneb, a ki megérezte, hogy történik valami és fölébredt, szintén hozzájuk csatlakozott; Zejneb nem sírt, hanem fehérebb volt a halottnál és szemlein kék karikák voltak. Mind a hárman itt állottak, mozdulatlanul, megdermedve, gondolatban követve az utolsó öltözködés fázisait, hallgatva a lefelé patakzó víz szomorú zaját, egyes tárgyak ide-oda tételét a csengő teremben; mikor vége volt, a nagy öreg asszony behívta őket.

— Nézzék meg mostan.

Benne volt keskeny koporsójában, egészen fehérbe burkolva, kivéve az arcot, mely fedetlen volt a búcsú csókok számára; nem tudták egészen bezárni szempilláit és száját; de oly fiatal volt, fogai oly fehérek, hogy még így is gyönyörű szép volt, gyermeki arczkifejezéssel és valami kinos, fájdalmas mosollyal.

Elmentek felkelteni mindenkit, hogy jöjjenek ide megölelni a halottat, — az apát, az anyát, a nagyanyákat, az öreg, rideg nagybácsikat, kik néhány nap óta nem voltak már ridegek, a szolgálókat, a rabszolgákat. A nagy házban mindenütt meggyulladtak a lámpások a rémüldözés, gyors léptek, sóhajtság és jajgatás zaja volt hallható.

Mikor megjött az egyik nagyanya, a kettő közül a szenvedélyesebb, ki Dzsenannak is nagyanyja volt s ezen utolsó napokban a házban lakott, ez az 1320-as intranzingens szultána, ki még ma reggel is úgy kikelt azon új fejlődés ellen, mely elveszi tőle unokáit, éppen a félős nevelőnő, Tardieu kisasszony térdepelt a koporsó előtt. A két asszony egy perczig csendben nézte egymást, az egyik félelmetesen, a másik alázattal és megijedve:

— Távozzék! mondá a nagyanya török nyelven, gyűlölettől remegve. Mit akar még itten maga? A maga munkája be van fejezve . . . Hallja, távozzék!

A szegény lány azonban, a mint hátrált előtte, oly tisztasággal és kétségbeeséssel nézett a könnyel megtelt szemekbe, hogy az öreg szultána hirtelen megsajnálta; nyilván megérté egy másodpercz alatt, a mit éveken át nem volt hajlandó elismerni, hogy a nevelőnő mindebben nem egyéb, mint felelőtlen eszköz az idő szolgálatában . . . Ekkor kezét nyújtott neki, ezt kiáltván: «Bocsásson meg!» És ez a két asszony, kik eddig ellenségek voltak, fuldokolva zokogott egymás karjában. A gondolat, a faj és a korszakok különbözősége hosszasan elválasztotta őket egymástól, de mind a kettő jó volt s anyai gyengédségre és önkéntes megbánásra hajló.

Ezalatt az ablakon át érkező halavány fény a novemberi éj végét jelentette be s Dzsenan, Andréra gondolva, fölment a kék szalagért, mint a hogy megmondá, elvette a régi jelet s kiakasztá ezt ugyanazon ablak rácsozatára.

XLIX.

Napkeltekor az inas ment megnézni és egészen rémülten tért vissza Perába:

— Úgy látszik, hogy Melek kisasszony meghalt, —

mondá urának — midőn felkölté; kék jelt tettek ki, épen most látiam . . .

Több ízben volt alkalma beszélni a kis Melekkel, valami ajtóhasadékon keresztül, mikor André veszélyes megbízásaiban járt el, sőt Melek kedvesen megmutatta neki az arczát is, köszönetet mondva. Ő neki Melek kisasszony volt, annyira fiatalnak találta.

André, kit Dzsenan egy órával később arról értesített, hogy a halottat dél tájban fogják a mecsethez vinni, tizenegy óra előtt lement Kasszim-Pasába. Fezt és szegényes öltözetet öltött magára, hogy bizonyosabb legyen abban, hogy nem ismerik föl, mert elhatározá, hogy egy alkalmas perczen egészen közel fog férközni és megkísérti az Iszlám egy jámbor kötelességét teljesíteni kis barátnőjével szemben.

Előbb félrevonulva várakozott a ház szomszédságában levő temetőben. Nemsokára látta kijönni a könnyű koporsót, melyet mindenféle népek vittek a vállukon, mint a hogy a törökországi szokás kívánja: régi, zöld és vörös csikos «Validé» kendő burkolta be egészen, apró kasmiri rajzokkal; kis fehér fátyol volt rátéve a fej oldalán, annak jelzésére hogy asszony volt, és, meglepő újítás, szerény rózsabokréta is oda volt tűzve a kendőhöz.

A törökök sokkal jobban sietnek a halottak eltemetésével mint mi, és nem küldenek partékat. Jön, a ki akar, szülők, barátok, kik között a hír elterjedt, szomszédok, cselédek. Asszony soha sincs e rögtönzött menetekben és főképen nincsenek halottvivők: ezt a tisztet a járókelők töltik be.

Szép novemberi napfény, gyönyörű fényes és nyugodt nap: Sztambul valósággal fénylett ottan, nagy, mozdulatlan kifejezésével, az alatta lévő Arany-Szarvat beburkoló átlátzó őszi köd fölött.

Gyakran ment át egyik vállról a másikra Melek koporsója, a szerint, a mint útközben egyesekkel találkoztak, a kik mind jámbor cselekedetet akartak véghez vinni az által, hogy néhány perczig vitték ezt az ismeretlen kis halottat. Elöl ment két zöld turbánú pap: ezeket követte vagy száz, mindenféle osztályhoz tartozó férfi; jöttek öreg, mágusi sipkát hordó dervisek is, kik nagy hangon gyászos éneke-

ket énekeltek, mint a farkasok ordítása téli estéken az erdőben.

Egy régi mecset felé mentek, mely egészen a házakon kívül állott. A kis Meleket letették az udvar köveire és az imámok, igen gyenge hangon elénekeltek a halottak imáját.

Alig tíz perczczel később újra elindultak az öböl felé, hogy bárkába szállva, átmenjenek a tulsó partra az ejubi nagy temetőbe, a hol leszen az ő állandó lakása.

Az Arany-Szarv közelébe érve, a mélyen fekvő városrészekben, a hol sok nép volt, a menet meglassúdott, mert sokan csatlakoztak hozzá. A kis Meleket itten felváltva hajós emberek és matrózok tömege vitte a vállán. André, ki eddig habozott, közeledett végre, megnyugtatta ezen tömeg által, melyben nem lehetett volna fölismerni, megérinté kezével a régi «validé» kendőt, oda tolta vállát és rátámaszkodni érezte kissé kis barátnője súlyát és vagy húsz lépést tett vele a tenger felé.

Azután eltávozott egészen, félve, nehogy állandó kísérését észrevegye valaki . . .

L.

Egy héttel később, a kettő a ki megmaradt, Dzsenan és Zejneb elhitta Szultán-Szelimbe. Ott, a most is ugyanolyan szerény, elrejtett, sötét házban találkoztak, utolsó előtti alkalommal egész életükben, ők egészen feketében és láthatatlanul, egyformán sűrű és egyforma mélyre leeresztett fátyolban.

Nem volt közöttük másról szó, csak arról a ki eltávozott, a ki «felszabadult», mint a hogy ők mondták, s André megtudta halálának részleteit. Úgy tetszett neki, mintha hangjukat nem bántanák könnyek a fekete gaze álarcz alatt; mindketten komolyaknak és megnyugdottaknak látszottak. Zejnebtől nagyon is megszokott volt ez a közöny, mert ő már úgyszólván nem is tartozott ehhez a világhoz, Dzsenan nyugalma azonban meglepte. Egy adott perczen, a legjobb akarattal, ezt mondá neki egész kedvesen: «Megismertem múlt pénteken Hamdi bejt; finom,

előkelő és szép alak.» Ő azonban közbevágott, először haragudván meg talán: «Kérem, André, legyen szíves, ne beszéljünk erről az emberről.» Ekkor tudta meg Zejnebtől, hogy a családban, melyet Melek halála egészen lesújtott, nem gondoltak ez idő szerint erre a házasságra.

Az, hogy Hamdi bejjel találkozott és ilyennek találta, igaz volt. Azóta még iparkodott is ezt elhitetni magával: «Nagyon örülök, hogy ilyen a kedves kis barátnőm férje.» De ez nem volt őszinte érzelem, mert épen ellenkezőleg: szenvedett a miatt, hogy látta, tapasztalta külső szépségét és különösen fiatalságát.

Mikor elhagyva őket, újból megtette, mint már annyiszor az oly hosszú utat ezen ház és az ő háza között, Sztambul, inkább mint bármikor, múltó város benyomását tette rá, mely szálnalmas módon elnyugatiasodik, elmerül a köznapiasságban, izgalomban, csúnyaságban: a Szultán-Szelim körüli még mozdulatlan utczák után, mihelyest elérte a hidak közelébe eső alacsony városrészeket, utálat fogta el a tömegek zaja közepette, mely ezen az oldalon soha véget nem ér. Mindezek a sürgölődők, kik a sárban, a keskeny utczák sötétségében, az est hideg kódében eladtak, vagy megvettek ezernyi jelentéktelen apróságot s tisztátalan élelmiszereket, nem voltak már törökök, hanem az összes levantei fajok keveréke. Nem tekintve a vörös fezt, melyet hordottak, legalább is felüknek nem volt meg a méltósága megőrizni nemzeti viseletét, hanem európai rongyokat, nagy városaink selejtes áruit öltötték magukra, melyeket zsúfolt hajók öntenek ki itten. Soha még annyira, mint ekkor, nem vette észre a gyárakat, melyek mindenütt füstölögtek és a buta nagy házakat, melyek a mi városaink silány kópiái. — «Én állandóan csak a régi Sztambult keresem, mely már nincs meg: romba dől, vége van. Most már az embernek szűkebbre kell szorítania a kört, hogy mit nézen meg itt, mely részeket látogasson: oda fenn a mecsetek még megvannak, de az összes alacsony városrészeket már aláassa a «haladás», mely gyorsan érkezik nyomorával, alkoholjával, kétségbeesésével és rombolásával. Nyugat gonosz lehellete érte a kalifák városát is: ime, «felocsúdik» ez is, ugyanabban az értelemben, a melyben felocsúdnak nemsokára háremeinek összes asszonyai is . . .»

De azután ezt gondolá, még nagyobb szomorúsággal: «Mindez azonban mit tehet nekem? Én már nem vagyok idevaló ember: itt van november 30.-ának megváltoztathatatlan időpontja, mely igen hamar fog bekövetkezni és el fog vinni magával kétségkívül mindörökre. Nedzsibé szerény, fehér sirkövein kívül, ott messzi, melyeknek jövője még érdekelni fog, mit bánok én minden egyebet? És különben, öt év múlva, vagy tíz év múlva, mi leszek én más mint rom? Az életnek nincs tartóssága, és az enyém már mögöttem van, ezen élet dolgai nemsokára már nem fognak reám tartozni. Az Idő folytathatja szédületes futását, magával viheti Keletet, melyet szerettem és Czirkasszia nagy, tengerszínű szemmel bíró összes szépségeit, magával viheti az összes emberi fajokat és az egész világot, a végtelen mindenséget; mit jelent ez én nekem, a ki nem fogom látni, a ki már majdnem befejeztem életemet és holnap bizonyára elvesztem a lét öntudatát is . . .»

Más percekben viszont úgy tetszett neki, mintha ez a november 30.-i dátum nem következne be soha, annyira *otthon* érezte magát Konstantinápolyban, annyira gyökeret vert ebben a városban, sőt még lakásában is, a hol minden a maga helyén volt még most is, utazása előtt. Folytatva útját a tömegek között, — mialatt a számtalan lámpa kigyulladt, — a kiáltások, hívások, Kelet összes nyelvein folyó alkuvások között ellenmondó benyomások martalékának érezte magát.

LI.

November vége felé járt és legeslegutoljára voltak együtt. Ugyanaz a napsugár a szemben levő házon egy perczre beküldte még az est előtt a szegény kis, Sztambul kellő közepén elrejtett hárembe visszaverődő, mesterségesnek látszó fényét. A fátyolnélküli, halavány Zejneb és a fekete lepleiben szinte elvesző, láthatatlan Dzsenan oly nyugodtan beszélgetett barátjával, mint rendes találkozásaik alatt: az ember hajlandó lett volna azt hinni, hogy ezen napnak lesz még holnapja, hogy a mindennek végéül kijelölt november 30.-i dátum nincs még oly közel, vagy talán nem is fog bekövetkezni; semmi sem mutatott arra,

hogy soha, soha többé ezen mai nap után nem fogja hal-lani hangjuk csengését ezen a földön . . .

Zejneb látható felindulás nélkül a levelezés módját próbálta megbeszélni, ha majd André Franciaországban lesz. «A poste-restante-ra most jobban ügyelnek; a jelenlegi rém-korszakban senkinek sincs joga oda bemenni, a nélkül, hogy megnevezné magát. Levelezésünk mindezáltal egészen veszélytelen lesz azon a módon, melyet kigondoltam, csu-pán kissé hosszadalmas, ne csodálkozzék hát, ha némely-kor két hétig is várnia kell a válaszszal.»

Dzsenan hidegvérrel adta elő arra vonatkozó terveit, hogy legalább megpillantsa még egyszer barátját novem-ber 30.-ának estéjén. «A mikor négy óra lesz a top-hanéi órán, mert e szerint indulnak a hajók, mind a ketten végig fogunk kocsizni a parton. A lehető legközségesebb bér-kocsiban természetesen. Oly közel fogunk menni a vízhez, a mint csak lehet; maga a fedélzetről, a hol tartózkodni fog, ügyeljen az összes kocsikra, nehogy elmulasszon; egész tömeg van ott mindig, mint tudja és minthogy a török nőknek nincs joguk megállni, épen csak egy másodperczig fog tartani a mi búcsúzásunk . . .»

Ezen az estén a szemközt levő házról jövő napsugárnak kellett megjelölnie búcsúzásuk időpontját; ha majd eltűnik a tető csúcsán, André felkel és távozik: ezt már kezdetkor megállapították, ez volt a végső határ, melyet kiszabtak s a mely után mindennek vége lesz.

André, aki előzetesen fájdalomtól remegőknek képzelte őket ezen utolsó találkozáson, megzavarodott nyugalma láttára. Azután meg számított arra is, hogy viszontlátja még Dzsenan szemeit ezen az utolsó napon; de nem, a per-czek múltak és semmi sem mozdult meg a szigorú csarsaf el-rendezésében vagy a fátyol ránczaiban, melyek kétségkívül ép oly véglegesen földték most már el, mint hogyha bronzból valók lettek volna, egy szobor arcza fölött.

Fél négy órakor, mialatt a «könyv»-ről beszéltek, hogy valamit mondjanak, majdnem hirtelenül félhomály lepte el a kis háremet és mindhárman egy időben hallgattak el.— «Menjünk! . . .» mondá egyszerűen Zejneb szép beteg hangján, kezével a rácsos ablakokra mutatva, melyeket már nem világított meg a szomszéd házról érkező fény. . . A sugár

eltűnt a régi tetők fölött; itt volt az idő s André felkelt. E végső pillanatban, mely alatt szemközt állottak egymással, Andrénak ideje volt gondolni: «Ez volt az az egyetlen kétségkívül vissza nem térő pillanat, mikor még egyszer láthatam volna, mielőtt az ő szemei és az enyémeik visszatérnek a földhöz...» Ennyire teljesen bizonyosnak lenni abban, hogy soha többé nem fogja visszontlátni s mégis így menni el, a nélkül hogy látta volna, nem, ezt nem várta; de szó nélkül tűrte a csalódást és növekvő szomorúságát. Szertartászerűen meghajlott a kis kéz fölött, melyet ő odanyujtott, megcsókolta ajka szélével s ez volt az egész búcsú...

Most a régi elhagyatott kihalt utcák következtek, melyeken egyedül ment végig.

— Nagyon jól végződött, mondá magában. Szegény kis befalazott, nem is végződhetett volna jobban!... S én még öntelten azt hittem, hogy drámai lesz a vég...

Inkább talán nagyon is jól végződött, mert annyira az üresség és egyedüllét érzelmével indult útnak!... Kisértés vett rajta erőt, visszatérni a régi ólomzaváros kapuhoz, míg ők még esetleg ott vannak. Dzsenannak ezt mondta volna: «Ne hagyjuk el egymást így, kedves kis barátnőm, maga a ki kedves és jó, ne okozza nekem azt a fájdalmat, mutassa meg a szemeit, utoljára, és szorítsa meg erősebben a kezemet; akkor kevésbé szomorúan fogok elmenni...» Természetes, hogy nem tette meg és tovább folytatta útját. Elszorúlt szívvel is szerette azonban ebben az órában Sztambult, melynek ezer meg ezer esti világa kezdett már visszatükröződni a tengerben; hozzákapcsolta valami kétségbeesetten, nem tudta jól, hogy mi, valami, ami a levegőben lebegett az óriási és változatos város fölött, kétségtelenül a női lelkek valamelyes lehellete, — hiszen alapjában véve majdnem mindig ez okozza ragaszkodásunkat valamely helyhez vagy tárgyhoz, oly asszonyi lelkeké, kiket szeretett és összezavart; vajjon Nedzsibé volt-e vagy Dzsenan, vagy pedig mindkettő, bizony nem is tudta...

LII.

Két levél a következő napról:

Zejneb levele Andréhoz.

Én csakugyan nem tudtam jól megérteni, hogy mi tegnap utoljára láttuk: máskülönben lába elé vetettem volna magamat, mint egy szegény szerencsétlen és könyörögtem volna, hogy ne hagyjon itt bennünket... Veszve hagy bennünket az elme és szív homályában. Maga a fény, az élet felé megy, mi pedig tengetni fogjuk nyomorúságos, mindig egyforma napjainkat tunya háremeinkben...

Távozása után kétségbeesetten sírtunk. Zeristeh, Dzsenan jó dajkája lejött, megdorgált bennünket és karjaiba vett, de ő is, a szegény jó lélek, sírt, hogy bennünket látott sírni.

Zejneb.

Elküldtem magához ma reggel egy pár szerény török emléket. A hímzést Dzsenan küldi: ez az «ajet», a Korán azon verse, mely gyermekkorra óta mindig ágya fölött függött. A fátolyokat fogadja el tőlem: az, melyre rózsák vannak hímezve, czirkasszai fátol, nagyanyámtól kaptam; az ezüsthímzés jalink ládáiban volt: valami dívánjára dobhatja majd francziaországi házában.

Z...

Dzsenan levele Andréhoz.

Szeretnék olvasni Magában, a mikor hajója eléri a Pointe-du-Sérail-t, a mikor minden kerékfordulással távozni fognak temetőink ciprusai, minaretjeink, kupoláink... Mindvégig nézni fogja őket, jól tudom. Azután meg, távolabb, már a Márvány-tengerben, szemei még keresni fogják a bizánczi fal mellett azt az elhagyatott temetőt, a hol egyszer imádkoztunk... Végül pedig össze fog folyni szemei előtt minden, a sztambuli ciprusok, meg az összes minaretek, meg az összes kupolák és szívében nemsokára az összes emlékek...

Ó, hadd folyjon és keveredjék hát össze minden: a kis ejubi ház, a hol szerelme lakott és az a másik szegényes lakás Sztambul közepén a mecset mellett, meg a nagy szomorú palota, hová egyszer titokban eljött... És hadd folyjanak össze mind-

ezek a silhouette-ek is: az egykori szerető, a ki maga mellett ment szürke feredzséjében a fal mellett a januáriusi kis marguerite-ek között, (követtem az ösvényt és felidéztem árnyékát) és az a három, később, a ki barátnője akart lenni. Zavarja őket össze mind, zavarja össze jól és őrizze meg mind a szívében. (Emlékezetében, az nem volna elég.) Ők is, a mostaniak, szeretnék Magát, jobban talán mint gondolta... Tudom, hogy könny lesz a szemében, ha majd eltűnik az utolsó ciprus... és akarok egy könnyet a magam számára is...

És ottan... ha majd megérkezett, hogyan fog barátnőire gondolni? A báj megszűntével mily színben fognak feltűnni maga előtt? Kétségbeejtő elgondolni, hogy talán nem fog megmaradni semmi, hogy talán vállát fogja vonni és mosolyogni fog, ha visszagondol...

Mennyire szeretném már és mennyire rettegek tőle: elolvasni azt a könyvét, mely a török nőkről szól, — mi ró-lunk!... Meg fogom-e találni benne azt, a mit hiába keresek, a mióta csak ismerjük egymást: lelke mélyét, igazi benső érzelmeit, mindazt, a mit nem árulnak el sem rövid levelei, sem ritka szavai. Éreztem ugyan Magában némelykor felindulást, de mily hamar visszafojtotta. mily rövid volt ez is! Voltak perczek a mikor szerettem volna felnyitni a fejét és a szívét, hogy tudjam végre, mi van hideg és tiszta tekintete mögött!...

Ó, André, ne mondja hogy bolondokat beszélek!... Szerencsétlen vagyok és egyedül... Szenvedek és vonaglok éjszaka!... Isten vele! Sajnáljon engem. Szeressen kissé, ha tud.

Dzsenan.

André ezt felelte:

Nincs semmi különös felfedezni való «hideg és tiszta» tekintetem mögött. Én bizony kevésbé tudom, hogy mi történik a Magái mögött, kedves kis titokzatos...

Mindig szememre veti csendes és zárkózott modoromat: sokat éltem, ez azt jelenti: ha maga is ennyire lesz, jobban meg fogja érteni...

Talán azt hiszi, hogy Maga nem volt jéghideg tegnap, a búcsú perczében?!...

Tehát, viszontlátásra holnap este négy órakor a galatai szomorú kikötőnél. Jól fogok vigyázni a távozók nagy tömegében: nem lesz más foglalkozásom, biztosíthatom, mint az, hogy

el ne mulasztaszam kedves fekete silhouette-jének elvonulását...
minthogy ez minden, a minek nézését még megengedi nekem...

André.

LIII

A november 30-i csütörtök érkezett pontosan és könnyörületlenül, mint a hogy el fognak érkezni hamarosan az összes határozó és végzetes napok, nemcsak az mindegyikünkre nézve, a melyen meg kell halnunk, hanem, később, azok is, melyek látni fogják nemzedékünk utolsóinak elhullását, az Iszlám és a hanyatló fajok eltűnését, azután meg azok, melyek magukkal fogják hozni az Idők végét, a Nap forgásának megszűntét és feledését az úrrá való Sötétségben...

Hamar, hamar érkezett ez a november 30-i csütörtök, közönyös és észrevétlen dátum a Konstantinápoly tömegeiben forgolódo anyira különféle emberek többségének; Dzsennannak azonban és Andrénak hirtelen fordulót jelző, melynél az élet megváltozik.

A szürke és hideg hajnalon mindketten majdnem egy időben ébredtek fel, mindketten ugyanazon ég alatt, ugyanabban a városban még néhány óráig, csupán egy emberi lakásokkal telt mélyedéstől és egy halottakkal telt cziprus erdőtől elválasztva — valósággal azonban igen távol egymástól a láthatatlan korlátok folytán. Őt a távozás benyomása fogta el, mihelyest kinyitotta szemét, mert nem házában lakott már, hanem szállodában; a lehető legmagasabban szállott meg azonban, hogy elkerülje a lenn uralkodó lármát, ne lássa az amerikai globe-trotterek sipkáit, a syriai iparlovagok eleganciáját, főképen pedig hogy kilátása legyen még Sztambulra, Ejubbal a távolban.

És mindketten, Dzsennan és André, előbb az eget vonták kérdőre, a felhők sűrűségét, az őszi szél irányát, egyik a tágra nyitott ablakon a másik pedig az elnyomó örökös rácsozaton keresztül, mely börtönné teszi a háremeket.

Fényes időt kívántak erre a napra és honvágyat keltő őszi napfényt, mely némelykor meglegházi langyosságot áraszt szét Sztambul fölött. André azért, hogy színeket imádó és óhajtó szemei utoljára is lássák a minaretes és kupolás

város nagyszerű képét. Dzszenan azért, hogy biztosabb legyen abban, hogy megláthatja még egyszer André a galatai partról a mikor elmegy távozó hajója mellett, mert máskülönben semmi sem keltett benne mélyebb szomorúságot, mint a novemberi szép esték halvány rózsaszínű világítása és régóta gondolta már magában, hogy ha majd, a mikor ő eltávozott mindörökre, egy ily lassú és arany színű napnyugtakor kell hazamennie eltemetkezni, ez tűrhetetlenebb volna, mint az esős borulatok komorságában. De lám, esős időben minden bonyolódottabbá és bizonytalanabbá válik: mily kifogást lehet találni a sétára, hogyan lehet kikerülni a fekete eunuchok és szolgák kettőzött kémkedését?...

Pedig csakugyan, kétségkívül egész napig tartó esőre lehetett számítani. Sötét ég, erősen fújó oroszországi szél; alacsonyan szálló terhes fellegek, majdnem közvetlenül a föld felett, ködbe borítván a távoli tájakat, hidegbe és nedvességbe burkolva mindent.

Zejneb is az eget nézte nyitott ablakán keresztül s nem törődve a maga egészségével, magába szítta hosszasan a konstantinápolyi tél jeges nedvességét, mely már tavaly kifejlesztette mellében a halál csiráját. Majd hirtelen úgy találta, hogy elpazarolja a hasznos perczekeket; bár André csak este négy órakor utazik, nem tudta megállni, hogy el ne menjen Dzszenanhoz, a hogy megigérte tegnap: együtt kell még átgondolniok a tervet, kieszelni a rendeseknél még ravaszabb cseleket, hogy pontosan a jelzett órában jelenhessenek meg a kikötőben. Még majdnem egy egész napig marad ő itten; a jelenléte által okozott izgalom, zavar és veszély továbbra is ébren tartá őket; tevékenyeknek és lázasoknak érezték magukat; de azután, ó, azután vissza fognak merülni hirtelen abba a nyugalomba, melyben nem fog történni semmi...

Andréra nézve a nap inkább csendes szomorúsággal kezdődött. Az a miatt érzett óriási fáradtság, hogy annyit élt, annyit szeretett és annyszor búcsúzott életében, határozottan elaltaták lelkét a távozás órájában, melyet előzetesen kegyetlenebbnek képzelt. Csodálkozással, szinte lelkiismereti furdalással tapasztalta magában az elfogulatlanságot, még mielőtt elindult volna... Röviden kell végezni, gondolá magában: ha majd távol leszek, ő neki is jobb

dolga lesz; minden rendbe jön, sajnos, Hamdi karjai között . . .

De mily kiábrándító idő ez utolsó napon! Arra számított, hogy egy szomorú és csendes sétát tehet még a novemberi napfényben Sztambulba. De nem, lehetetlenség ebben a téli időben; nagyon is színtelen képek zárnak be itteni tartózkodását . . . Nem fog átmenni a hidakon — soha többé — az izléstelen és nyomorult Perában fog maradni és unatkozik távozása órájáig.

Két óra, itt az idő, hogy elhagyja a szállodát és a tenger felé induljon. Mielőtt azonban lemenne, oda fenn átérezte még egyszer végtelen szomorúságát az Ejub és a nagy temetők felé ablakán keresztül vetett pillantásnak, melyeket letről már nem fog látni, sem Galatából, sem sehonnan; egészen távol a ködben, Sztambulon túl látszott valami, mint egy fekete sörény az égen, egy ezernyi cziprusból álló sörény, melyet ma a távolság daczára mozogni látott az ember, akkora szél fújt . . .

Ezután lement hát a galatai mély városrészbe, mely mindig zsúfolva van aljas levantei népséggel. Ez Konstantinápolynak azon része, melyet a gőzhajók állandó érintése leginkább megmételyez, mind az érkezők, mind azon rossz modern árú által, melyet szünet nélkül a kalifák városára hány.

Sötét ég, tapadó sárral megtelt utcák, füsttől és a görögök ánizsos alkoholjától megfertőztetett tisztátalan lebujok, rongyokba öltözött zsákhordók és rühös kutyák tömege. A csodatevő nap még ebből is képes némelykor szép képet alkotni, de ma mily szánalmas e látvány a téli nedvességben!

Négy óra most; a novemberi nap lenyugszik a sűrű felhők mögött. Ez a távozás hivatalos órája, s egyszersmind az az óra is, melyben Dzszenan kocsijának lassan arra kell mennie, utolsó búcsúzásképen. André, kiválasztva kabinját, elhelyezve poggyászát, a fedélzet bátsó részén tartózkodik nagykövetségi kedves személyektől körülvéve, a kik kikisérték és majd szórakozottan hallgatja a hozzá szólókat, mert a kocsit lesi, majd kissé megfélekedve azokról, a kiknek arra kell jönniök, mosolyogva felel a hozzá szólóknak.

A kikötő, mint mindig, zsúfolva van néppel. Az eső elállt. A levegő teli van gépek zajával, zsákhordók és matrózok kiáltásaival Kelet összes nyelvein. Ez a nedves, ordító és egymást lökdöső népség valóságos tömkelegét mutatja a török viseleteknek és európai rongyoknak, az összes fejeken látható vörös fez azonban mégis keletivé teszi a képet. Az utcza mentén, mind e tömeg mögött, a kávéházak zsúfolva vannak levanteikkel; vörös sipkás alakok töltik meg a faházak minden ablakát, melyekben állandóan hangzik valami keleti zene és állandóan füstöl a nargilé. A tömeg, mint mindig, nézi a távozó gőzhajót. Hanem, e kéteshírű városrész, az öltözetek és a zaj ezen tarkasága fölött, odafenn, elválasztva egy hajók erdejével borított öböl vize által, a nagy Sztambul mecsetjei emelkednek a ködben. Mindig fenséges silhouette-je megsemmisíti a közeli csunya képet és uralkodik csendjével a durva piaczi zaj fölött . . .

Hát nem fognak eljönni a szegény kicsikék? . . . Lám, André majdnem elfelejté őket, a távozások elkerülhetetlen ittasságában el lévén foglalva kézzorításokkal és közönyös vidámságú kérdésekre adandó feleletekkel. Azután meg nem egészen bizonyos abban, hogy vajjon ő, személyesen utazik-e most el: annyszor szállott már ugyanezen hajókra, ugyanezen kikötőben, ugyanezen tömeg közepette, egyes barátjait kísérve ki, vagy várva őket, mint a hogy ez szokás Konstantinápolyban. Ez a Sztambul pedig, mely ott látható, annyira az övé, annyira az ő városa immár több mint egy negyed század óta, hogy lehetséges-e egyáltalában, hogy most valósággal elhagyja? Nem, úgy képzei, hogy holnap vissza fog térni ide, mint rendesen, és meg fogja találni a jól ismert helyeket s az ismerős arcokat . . .

Elhangzott már az indulást jelző második harangozás is; barátjai, kik kikisérték, eltávoznak, a fedélzet kiürül; csupán azok, kik a tengerre mennek, maradnak ott, szemben egymással és figyelik egymást. Bizony kissé gyászosan szólott ez a második harangszó, az utolsó, s André ekkor magához tért . . .

Ah! ez a kocsi ottan, ez lesz az bizonyosan. Egy bérkocsi, egészen közönséges, de hisz Dzsenan bejelentette, hogy ilyen lesz, közeledik, még nagyobb lassúsággal, mint

a melyet az ott álló tömeg szükségessé tesz. Egész közel fog jönni: az ablak le van eresztve és csakugyan két fekete fátyolú asszony ül benne... Az egyik hirtelen felemeli fátyolát: Dzsenan!... Dzsenan, a ki akarta, hogy lássa; Dzsenan, a ki ránéz, egy másodperczig, oly kétségbeesett kifejezéssel, melyet nem lehet elfeledni soha...

Szemei fénylettek a könyvek között; de most már nem láthatók... A fátyol visszahullott s André érezte, hogy valami végleges és örökös történt, mint a mikor egy szeretett alakot a koporsó fedelével takarnak el az ember elől... Nem hajolt a kocsi ajtaja felé, nem intett búcsút a kezével, semmi jelt sem mutatott: csak ez a tekintet, mely különben szintén elég volt ahhoz, hogy török nőt komoly veszélybe döntson. S most a bérkocsi lassan tovább folytatja útját; eltávozik a sürgő-forgó tömegen keresztül...

Ez a tekintet azonban mélyebben belehatol André szívébe mint minden szó és minden levél. Azok a népek, kik a parton kezükkel vagy kalapjukkal búcsút intenek neki, nincsenek ott az ő számára; ő rá nézve a világon csak ez a kocsi van, ottan, lassan visszatérve egy hárem felé. Szemei, melyek legalább követni szeretnék, hirtelen elborulnak s a tárgyakat reszketni látják, zavarosan...

De hogyan van ez? hisz álmodik! A kocsi, mely folyton lépést haladt, mintha rohamosan távoznék, de ellenkező irányban, mint a merre a lovak lépnek! Visszafelé megy, mint egy kép, melyet elvisznek s megy vele minden egyéb, a népek, a tömeg mormogása, a házak, a város... Ah! a hajó indult el!... Zaj nélkül, rázkódás nélkül, az ember nem is hallotta a kerék fordulását... Gondolataiba merülve, nem ügyelt erre... A nagy hajó eltávolodik a kikötőtől a nélkül, hogy mozgását észre lehetne venni: az ember azt hihetné, hogy a kikötő távozik, szalad gyorsan, csunyaságával, tömegével egyetemben, mialatt a nagy Sztambul, mely magasabban van és távolibb, még nem mozdult meg. A hangok zaja elhal, nem lehet már megkülönböztetni a búcsút intő kezeket, — sem azt a fekete bérkocsit a törökök fezésnek sok ezer vörös pontja közt.

A nélkül, hogy bárminek mozgását észre lehetett volna venni a hajón és majdnem hirtelen beállott, váratlan csendben, most Sztambul maga is elhomályosodik a köd-

ben és szürkületben; elhomályosúl ez az egész Törökország, valami gyászos fenséggel, a távolban, — nemsokára már a multban.

André nem szűnik meg nézni e képet, a míg csak Sztambulnak az est szürkületére rajzolt határozatlan körvonalai sem tűnnek el egészen. Ő rá nézve azonban az ég ezen oldalán megmarad valami bája a lelkeknek és női alakoknak, — azoké, a kik az imént abban a kocsiiban hazafelé indultak és másoké, kik már megsemmisültek a halálban...

Az éj beállta a Márvány-tengeren...

André ezt gondolja: «Épen most érkezhettek haza.» Elképzei, milyen lehetett hazatérésök, belépésök a házba a fürkésző tekintetek között, végül fogságuk és magányuk ezen az estén...

Még egészen közel van a hajó: az a világító torony, mely most gyulladt ki kis távolságban és fénylik a sötét tenger fölött, a Pointe-du Serail világítótornya. Andrének azonban az a benyomása, mintha már végtelenül messze volna, mintha ez az elutazás balta gyanánt vágta volna ketté azokat a szálakat, melyek török életét ehhez az órához fűzték s mintha ekkor ez az időszak, mely valóságban oly közel volt, de a melyet nem tart vissza már semmi, külön válnék és leesnék hirtelen azon örvény mélyére, melyben elvesznek a teljesen elmúlt dolgok...

LIV.

Franciaországba érkeztek ez a néhány szót kapta Dzsénantól:

A mikor országunkban volt, André, a mikor ugyanazt a levegőt szíttuk, mint Maga, úgy látszott még, mintha egy kissé a mienk is volna. Most azonban elveszett számunkra; minden a mi érdekli, a mi körülveszi, ismeretlen mi előttünk... és szívét, gondolatát nem vagyunk már képesek követni. Eltűnik előlünk, vagyis helyesebben, mi vagyunk azok, a kik elhalványodunk, míg nemsokára el nem tűnünk egészen. Ennek a szomorúsága kétségbeejtő.

Kis ideig könyve még kényszeríteni fogja arra, hogy vissza-

emlékezzék. De azután? . . . Ezt a szívességet kérem magától: küldje el nekem belőle azonnal az első lapok kéziratát, megteszi ugy-e? Mindig velem lesznek: *bárhova menjek is, még a földbe is* magammal fogom vinni őket. . . Ó, mily szomorú ennek a regénynek a regénye: ez ma az egyetlen talaj, melyen biztos vagyok abban, hogy magával találkozom; holnap már ez lesz minden, a mi megmarad egy teljesen elmúlt időszakból. . .

Dzsenan.

André azonnal elküldte a kért kéziratot. De semmi válasz, semmi, teljes öt héten keresztül, Zejneb ezen levéléig:

Kasszim-Pasa, 1323, Zilkada 13.

André, holnap reggel kell szeretett Dzsenanunkat Sztambulba kísérni, Hamdi bej házába, másodszor, a szokásos esküvői szertartással. Mindent különös gyorsasággal végeztek el. Az összes nehézségeket elsimították: a két család együttesen járt el Ő Császári Felségénél, hogy az elvászto irádét visszavonják; neki nem volt senkije, a ki védelmezze.

Hamdi bej ma gyönyörű szép nizzai rózsákat küldött neki; de még nem is látták egymást viszont, mert Dzsenan azt az egyetlen szívességet kérte tőle Emiré Hanum által, hogy várjon a holnapi szertartás végéig. Valósággal elborították virágokkal; ha láthatná szobáját, melybe egyszer belépett, — oda vitette valamennyit, — az ember azt hinné, hogy valami csodakert.

Ma este bámulatosan nyugodtnak találtam, de jól tudom, hogy ez csak fáradtság és resignatio. Tudom, hogy a mai nap reggelén, mely gyönyörű szép volt, megengedték neki, hogy ki-menjen, csupán Kondzsa-Gültől kísérve, Melek és a maga Nedzsibéje sírjához s Ejub magaslatán a temető azon részébe, a hol szegény kis hugom együtt fényképezte le magukat, emlékszik még? Vele akartam tölteni ezt az utolsó estét: így tettük, Melek és én, első házassága előestéjén, de megértettem, hogy jobban szeret egyedül lenni és visszavonultam még az éjszaka előtt, lesújtva a kétségbeeséstől.

Most értem vissza a házba, szomorú egyedülletben és jobban elveszettnek érzem őt, mint első alkalomkor, mert befolyásom gyanus Hamdi előtt, távol fognak tartani tőle, nem fogom látni többet. . . Nem hittem, André, hogy ennyit lehessen szen-

vedni; ha Maga imádkozó ember volna, arra kérném imádkoz-zék értem, így csupán arra kérem, érezzen szánalmat, nagy szánalmat alázatos barátnőiéért, azért a kettőért, a ki meg-maradt.

Zejneb.

O, ne higgye, hogy ő elfelejti Magát; Ramazán 27-én, mely minálunk a halottak napja, ő akarta, hogy együtt menjünk ki a maga Nedzsibéje sírjához és virágokat vigyünk neki... és imáinkat, a mi még megmaradt elveszett hitünkéből... Ha több napon át nem kapott levelet, ennek oka az, hogy ő szenved és kínlódik; de tudom, hogy *még ma, mielőtt lefekszik* hosszasan akar írni magának; mikor elváltunk, mondta nekem.

Z...

LV.

A következő nap utáni napon azonban ez a kézzel írott parte érkezett, melyben André, mihelyest feltépte a boríté-kot, felismerte Dzsavidé Hanum keze írását:

Ó Dzsenan-Feridé-Ázádé,
hogy Allah rahmetje*) szálljon le reád!

Allah:

Feridé-Ázádé-Dzsenan,
Tevfik Pasa Darihan Zádé és Szeniha Hanum Kerisszen leánya
meghalt 1323 Zilkada 14-én.

Született 1297 Redzseb 22-én Karadzsiamirban.

Akaratához képest az ejubi Szivassziak türbéjében temet-ték el, hogy ott aludja örök álmát. Szemei azonban, melyek tiszták és szépek voltak, kinyíltak már és Isten, a ki nagyon szerette, tekintetét a paradicsom kertje felé irányította, a hol Mohammed, a mi prófétánk várja híveit.

Nekünk mindannyiunknak, a kik meg fogunk halni, imánk feléd emelkedik, ó Dzsenan-Feridé-Ázádé, és kér, hogy ne feled-kezzél meg rólunk. Mi, szerény barátnőid, követni fogjuk azt a fényes utat, melyet te mutattál nekünk.

Kasszim-Pasa 1323 Zilkada 15.

*) Rahmet. (Az isteni irgalom, a nagy égi bűnbocsánat, mely mindent jóvá tesz.) A halottra, kinek nevét említik, mindig ezt mond-iaák: «Allah Rahmet ejlészün!» Isten adja neki rahmetjét!

Sietséggel és kissé megzavarodva olvasta; először is e híradás keleti formája nem volt ismerős előtte, azután meg nem ismerte Dzsenan ezen különböző neveit, első pillanatra elterelték figyelmét... Majdnem perczek kellettek, míg teljesen megérté, hogy ő róla van szó.

LVI.

Hosszú levelet kapott Zejnebtől három nappal később, benne egy csukott borítékot, melyen nevét «André» még Dzsenan keze írta.

Zejneb levele.

André, minden szenvedésem, minden szomorúságom még vígság volt addig, míg az ő mosolya világította meg: fekete napjaimat ő tette világosabbá: most érzem ezt csak, hogy ő nincs már...

Egy hete hogy ott van a föld alatt... Sohasem fogom már látni mély és komoly szemeit, melyek lelkét tükröztették vissza, sohasem fogom hallani hangját, sem gyermeki nevetését; minden komor lesz körülöttem egészen végig: Dzsenan a föld alatt fekszik... Még most sem hiszem, André, és mégis, hiszen érintettem kis hideg kezét, láttam megfagyott mosolyát és gyöngyház-fogait márvány-ajka között... Én mentem hozzá elsőnek, én vettem magamhoz az utolsó levelet, melyet írt, a Magához intézett levelet, melyet ujjai összeszorítottak és összegyűrtek... Nem hiszem még most sem, pedig hiszen láttam megmerevedve és féhéren, kezemben tartottam halotti kezeit... Nem hiszem, pedig így van és láttam, láttam Validé-kendőbe burkolt koporsóját, mekkai zöld fátyollal és hallottam az imamot, ki a halotti imát mondotta fölötte...

Csütörtökön, azon a napon, melyen Hamdi bejhez kellett volna őt visszavezetnünk, levelet kaptam tőle hajnalban, szobája kulcsával... (Az a lakat, melynek úgy örült, mikor megkapta, emlékszik még?) Kondzsa-Gül hozta és miért ily korán?... Meg voltam rémülve már akkor is, mikor a borítékot feltéptem... És ezt olvastam: «Jer, halva fogsz találni. Elsőnek fogsz belépni egyedül a szobámba; keresni fogsz közelemben egy levelet, el fogod rejteni ruhádban és azután elküldöd barátomnak.»

En odarohantam, beléptem abba a szobába egyedül... Ő André, mily borzalom... Az első pillantás borzalma odabenn!... Hol lesz ő vajjon? Mily helyzetben... elesve, fekve?... Ah! ott abban a székben, azon asztal előtt, hátra dőlt, egészen fehér fejjel, mely mintna a felkelő napot nézte volna... És nem volt szabad kiáltanom... Nem, a levelet kellett keresnem... Levelet négyet vagy ötöt találtam előtte az asztalon lezárva: kétségtelenül bucsulevelei voltak ezek. De voltak különálló lapok is, bizonyára ez volt az, az elkészített borítékkal, melyen rajta volt a Maga neve... Az utolsó lapot, melyet összegyűrve fog látni, bal kezéből vettem ki, mely görcsösen összeszorítva tartá... Elrejtettem s a midőn megtettem akaratát csak akkor kiáltottam teljes erőmből és jöttek...

Dzsenan, egyetlen barátnőm, testvérem... En nekem, ő utána, rajta kívül nincs most már semmim, sem öröm, sem jó szó, sem napfény: ő elvitt magával mindent a sírjába, melyen nemsokára zöld sírkő fog emelkedni, ottan, tudja abban az Ejubban, melyet mind a ketten úgy szerettek...

És élt volna ő, ha az a kis barbár maradt volna, az ázsiai síkság kis hercegnője! Mit sem tudott volna a dolgok semmiségéről... A sok gondolkozás és sok tudás mérgezte meg napról-napra egy kissé... Nyugat ölte meg, André... Ha primitívnek és tudatlannak hagyták volna, csupán szépnék, itt láthatnám még magam mellett és hallanám a hangját... És szemeim nem sírtak volna, mint a hogyan sírni fognak napokon és éjjeleken keresztül... Nem volnék ebben a kétségbeesésben, André, ha ő az ázsiai síkságok kis hercegnője maradt volna...

Zejnéb.

Dzsenan levelét André vallásos félelemmel kezdte ki-nyitni.

Nem úgy, mint a partet, melyet egészen szórakozottan bontott fel. Most tudta miről van szó; napok óta gyászt öltött érte; az elvesztésén való szomorúság fokként, lassan hatolt benne mélyebbre és mélyebbre; volt ideje gondolkodni a felelősség ama részén is, mely ő reá háramlott ebben a kétségbeesésben.

Tehát, mielőtt feltépte volna a borítékot, bezárkózott egyedül, hogy ne zavarja senki a vele való együttlétben.

Több lap... Az utolsót, a legalul levőt ujjai csakugyan összegyűrtnek érezték.

Az első dolog, a mit tapasztalt, az volt, hogy ez az ő rendes, mindig egyforma, szabályos írása. Uralkodott tehát magán a halál előtt! Rythmikus mondatokkal kezdte, a mi szokása volt; e mondatok egészen nyugodtak voltak, úgy hogy André majdnem kételkedni kezdett, ő, a ki nem látta «megmeredve és fehéren», ő, a ki nem érintette «halotti kezeit».

A levél.

Barátom, itt az ideje hogy búcsút mondjunk egymásnak. Azon irádét, melyről azt hittem, hogy meg fog védelmezni, visszavonták, Zejneb bizonyára megírta. Nagyanyám és nagybácsijaim mindent elkészítettek az esküvőre és a holnapi napnak vissza kell adnia engem ama férfi karjaiba, kinek nevét úgy is tudja.

Létfél van, e bezárt ház békéjében nincs más zaj, mint toltam sercegése, semmi sem virraszt, kivéve szenvedésemet. Rám nézve megszűnt e világ; búcsút vettem mindentől, a mi kedves volt előttem, megírtam utolsó akaratomat és búcsú-leveleimet. Megszabadítottam lelkemet mindentől, a mi nem lényege, el akartam űzni belőle az összes képeket, hogy semmi se maradjon kettőnk között, hogy csak Magának szentelhessem életem utolsó óráit és hogy csak maga legyen az egyetlen a ki megérzi szívem dobogásának megszűnését.

Mert, barátom, meg fogok halni... O, nyugalmas halállal, mely az álomhoz hasonlított és meghagy szépnek. A nyugalom, a feledés itt van a közelemben ebben az üvegben. Igen édes arabs méreg ez, mely mint mondják a halálban a szerelem illúzióját kelti.

André, mielőtt itt hagytam volna az életet, elzarándokoltam ahhoz a sírhoz mely kedves Maga előtt. Itt akartam még imádkozni és kérni attól, a kit Maga szeretett, hogy legyen segédmemre a távozás órájában, és engedje meg emlékemnek, hogy összevegyüljön az övével a Maga szívében. Ezután Ejubtá mentem, egyedül öreg rabszolgámmal, kérni a halottakat, hogy fogadjanak be. A sírok közt bolyongtam, kikeresvén a helyemet. A temető azon zugában, a hol együtt ültünk, megpihentem magamban. Ez a téli nap olyan langyos volt mint az

április, melyben lelkem ugyanazon a helyen odaadta magát... Az Arany-Szarvban visszatérésemkor az égből rózsák hulottak. Ó, hazám, mily szép vagy az est biborvörös színében! Behunytam szememet, hogy magammal vigyem a másik életbe a képedet!...

Zejneb a szökést tanácsolta nekem, midőn tudtunkra adták az irádé megsemmisítését. Nem tudtam azonban rászánni magam. Talán, ha meg tudtam volna találni egy más ég alatt a szerelmet, mely felfogadott volna... De csupán rokonszenvező szánalomra volt jogom. Jobb szeretem a halált, fáradt vagyok.

Különös nyugalom uralkodik rajtam... Elhozattam szobámba, — fiatal leányi szobámba, melybe Maga eljött egy nap, — az összes virágokat, melyeket barátnőim a holnapi ünnep-re küldöttek. Ágyam köré s az asztal köré, melyen írok, rakosgatva őket, Magára gondolok, barátom. Felhívom emlékéit. Ezen az éjszakán Maga a társam. Ha behúnyom szememet, itt van Maga, hidegen, mozdulatlan; de a szemei, — ezek a szemek, melyeknek rejtélyét soha sem tudtam kifürkészni, — áthatolnak csukott szempilláimon és megégetik szívemet. Ha kinyítom a szememet, akkor is itt van Maga: a virágok között arczképe tekint reám.

És a könyvét, — *a mi könyvünket* — kivéve azt a néhány lapot, melyet elküldött nekem s a melyek holnap velem jönnek, nem fogom tehát olvasni! Így hát nem is fogom megtudni a Maga egész gondolatát. Megérezte e vajjon a mi életünk szomorúságát? Megértette e e vajjon azt a bűnt: felkelteni alvó lelkeket, azután meg letiporni őket, ha fel akarnak szállni, azt a gyalázatossgát: asszonyokat tárgyak tétlenségére kárhoztatni?... Mondja meg Maga, hogy a mi életünk, mintha homokba süppedne és hasonló a lassú haláltusához... Ó, mondja meg! szorgáljon halálom legalább mohammedán nővéreimnek! Annyira akartam volna jót tenni velük életemben!... Valamikor arról szerettem álmodozni, hogy megpróbálom felébreszteni őket mind... Ő nem, aludjatok, aludjatok szegény lelkek. Ne vegyétek észre soha, hogy szárnyaitok vannak!... De azokat, kik már felszállottak, kik megpillantottak egy más eget, mint a háremét, ó André, ezeket Magára bízom; beszéljen róluk és beszéljen értük. Legyen megvédelmezőjük a gondolkodók világában. Mindannyiuknak könnye meg az én mostani kétségbeesésem hassa meg végre azokat a szegény elvakultakat, kik azért szeretnek bennünket, de elnyomnak!...

Az írás itt hirtelen megváltozott, kevésbbé biztossá, majdnem remegővé vált:

Három óra reggel s én folytatom levelem. Sírtam, annyit sírtam, hogy nem is látok már jól. Ó André! André! lehetséges-e az, hogy az ember fiatal legyen, szeressen és mégis a halálba kényszeríttessék! Ó, valami összeszorítja a torkomat és megfojt... Volt jogom az életre és boldogságra... Egy álom az életről és a fényről még körülöttem lebeg... De holnap, a holnapi napon új urat erőszakolnak rám, az ő karjai fognak körülfonni... És hol vannak ama karok, melyeket szerettem volna...

Egy köz itten a megszakítás egy másik időszakát mutatta: kétségkívül az utolsó habozást s azután a visszavonhatatlan cselekedet véghezvitelét. A levél, néhány másodperczig még, harmonikus nyugalomban folytatódott tovább. De ez a nyugalom megborzongatta az embert...

Vége, csak egy kis bátorság kellett. A feledés kis üvegecskéje üres. A múlté vagyok. Egy percz mulva elhagytam az életet, és nem marad meg belőle egyéb, mint a virágok keserű íze ajkamon. A föld távol lévőnek látszik, minden összezavarodik és feloldódik előttem, — minden, kivéve a barátot, a kit szerettem, a kit ide hívok, a kit magam mellett akarok egészen a vég bekövetkezéséig.

Az írás kezdett mind ferdebb lenni, mint a kis gyermekek írása. Majd, az új lap vége felé, a sorok teljesen összekuszálódtak. A szegény kis kéz nem uralkodott már magán, a betűk kicsinyek lettek, majd meg hirtelen igen nagyok, ijesztően nagyok... Az utolsó lap volt ez, az, melyet a haldokló vonaglásában összegyűrt, s a papiros sebei itt még nagyobbá tették az olvasás borzalmát.

... A barát, a kit ide hívok, a kit magam mellett akarok egészen a vég bekövetkeztéig... Szerelmem, jöjjön hamar, mert meg akarom mondani Magának... Nem tudta-e hát, hogy szerettem magát teljes lényemből? A mikor az ember meghalt, mindent megvallhat. A világ törvényei megszűntek már. Miért ne vallanám hát meg én, a mikor eltávozom, hogy szerettem Magát...

André, azon a napon, mikor Maga itt ült ezen íróasztal

előtt, honnan most búcsúmat írom, a véletlen azt akarta, hogy a mint előre hajoltam, megérintsem Magát; ekkor behúnytam a szememet és csukott szemeim mögött mily szép álmok vonultak el hamarjában! Karjai szívéhez szorítottak és szerelemmel eltelt kezeim finoman megérinték szemeit és elűzték belőlük a szomorúságot. Ah! jöhetett volna a halál s egy időben jött volna, mint magára nézve a fáradtság, de mily édes lett volna és mily víg és hálás lelket vitt volna el magával... Ah! minden összezavarodik és elborúl előttem... Azt mondták nekem, hogy aludni fogok, de nem vagyok álmos, csak minden mozog, minden kettőzötten látszik, minden tánczol, gyertyáim mintha napok volnának. virágjaim megnőttek, megnőttek, óriás-virágok erdejében vagyok...

Jer André, jer mellém, mit csinálsz ott a rózsák között? Jer mellém míg írok, karodat magam körül akarom és kedves szemeidet ajkaim mellett. Így, szerelmem, így akarok aludni egészen melletted, s mondani Neked, hogy szeretlek... Hozd közelebb hozzám a szemeidet, mert a másik világból, a melyben én vagyok, olvasni lehet a lelkekben a szemeken keresztül... S én halott vagyok, André... Tiszta szemeidben, melyekben nem tudtam olvasni van-e könny az én számomra?... Nem hallom a válaszodat, mert halott vagyok... Ezért írok, nem hallanád meg távoli hangomat...

Szeretlek, hallod legalább ezt, szeretlek...

Ó, érezni így, mintegy a kezében ezt a haláltusát! Hogy ő volt az, a kihez állandóan szökött, ama nagy rejtély percében, a mikor a lélek eltávozik... Felszedni így kedves gondolatai utolsó nyomát, mely már a halottak országából érkezett!...

És elmegyek, elszállok, szoríts Magadhoz... André!..., Ó, szeretni fog-e még valaki ily gyengéd szeretettel... Ah! jön az álom s a toll nehéz.

Karjaidban... szerelmem...

— — — — —
Egészen homályosak voltak ezek az utolsó szók, alig voltak megírva. A többit nem lehetett már elolvasni... A szegény kis kéz által, mely itt már nem bírta tovább, összegyűrt lapra odaszorította ajkát szeretettel és szenvedélyesen. S ez volt az ő nagy és egyetlen csókjuk...

LVII.

Ó, Dzsenan-Feridé-Ázádé, Allah rahmetje szálljon le reád! Béke legyen büszke és fehér lelkeddel! És ismételjék törökországi nővéreid, hívásomra, néhány eszten-deig még a feledés előtt kedves nevedet, este az imádságukban!...

PIERRE LOTI után, francziából

KÖNIG György.

TAVASZI EMLÉK.

Örökké tél van! — duzzogom sohajtva.
Borús szobában bú lakik s panasz.
De tárom ablakom s tódul be rajta
Sugár és langy lég, tündöklő tavasz.

Meghalt a tél, a tavasz megszülemlék
S vissza varázslá ifju kedvemet.
Ébred szívemben kedves, régi emlék,
Tavaszhoz illó — s lelkem is nevet.

Már úntam éltem', rám döltek a gondok,
Való bajok s több képzelt is talán:
S legényszobámba egyszerre berontott
Váratlanúl egy vidám ifju lány . . .

És életuntság, gond, baj eltünének,
Megverve rútul, csoda-hirtelen —
S egyszerre itt volt a virág, az ének,
A kedv, a szerelem.

KOZMA ANDOR.

PÁRISI ÉJ.

•

Görgesd lassú habod, görgesd, mogorva Szajna!
Mérges párákba fult hidjaid alatt suhanva
Hány bús, rothadt tetem siklott immár tova;
Ifjú lelküknek mind Páris volt gyilkosa!
De fényes hajaid oly sok hullát nem láttak,
Mint a hány gondolat kél bennem, hogyha látlak!

Az ősi Tiberis partján sok büszke rom
Vándormesgyénk felől régmúlt időkbe von,
Sötét repkény s moh'val befutva kőfal, oszlop:
Úgy tűnnek fel, miként zöld fübe' szürke foltok.
A vig Guadalquivir narancsfákkal mulat,
S vidám estélyt, könnyű bolerót hűn mutat.
A Pactolban arany; partján a Bosporusnak
A buja odaliszk örök mámorban úszhat;
Várur a Rajna; és a Lignon troubadour;
Szegény elátkozott csavargó az Adour;
A Nilus álmatag vizének lágy siráma
Tündérálmot lehell az alvó mumiákra:
A nagy Mississipi szent sása közt pedig
Büszkén sodorja kis rózsás szigetjeit,
Míg végre fény s robaj pompájától kísérve,
Mint egy Niagara, ragyogva hull a mélybe;
Az Eurotas, a hol nyájas hattyúsereg
Hószínű dísze zöld borostyán közt lebeg,
Derült ege alatt, min egy-egy sas csapong át,
Mint egy költő veri bűbajos hullámkobzát;
És végül a Ganges, míg távol a tömeg,
Mint egy élő golyó, bömbölve hempereg,
S faczimbalmát veri a templomok hosszába',
Vagy leguggolva sír a vékony oboába;
S várván az antilop könnyű szökésire,
Míg elnyújtózva bőg az erdők tigrise:
Piros padmák között, rezgő pálmák tövében,
Lassan, bizton halad, teljes királyi fényben!

De néked, Szajna, nincs semmid, mi tetszene!
 Két part, s ez az egész! Két piszkos part, tele
 Borzas kecskék — s dicső néppel, mely hosszú sorba'
 Halászat partodon s örvényt csinál habodba'.
 Igaz! — De jó az est! Elszéled a tömeg,
 Mert éhség gyötri vagy fáradtság törte meg;
 Az égre rózsapírt vet a leáldozó nap,
 S elhagyni odvuk' oly jó az ábrándozóknak,
 Hogy a Cité-hidon, a Notre-Dame alatt
 — Szívük s hajuk a szél szárnyán — álmodjanak!
 A csendes légbe fenn, hajtván az estfuvalmak,
 Róttbarna s rózsaszín felhőpárák suhannak;
 S a kapun, egy király fejére ez alatt
 A haldokló nap még egy forró csókot ad!
 És nőttön-nő az árny! A fecske fut előle,
 S csak néma denevér csapong a levegőbe'.

Majd minden zaj elül, s egy kóbor hang hatol
 Hozzád csupán a nagy városból, mely dalol,
 Beczézi zsarnokit, szolgálait sírnak adja. —
 S ez a szerelmek és a bűnök virradatja!

Aztán nagy hirtelen, a barna légbe' fenn,
 Mint egy rémes tenor, hosszan, keservesen,
 Elnyújtva panasztát, ordítva a homályba',
 Egy zúgból feltör a Pogányság orgonája,
 S harsogja hymnusát, mely polka vagy románcz,
 Mit rég gyakorta fűjt gyermekharmonikánk,
 Mely méla vagy tüzes, kaczag, vagy könnyeket szór,
 S nők, száműzöttek és művészek lelkihez szól!
 Oly elcsavart, hamis, oly csúnya, oly rideg,
 A melytől Rossinit kirázná a hideg,
 Elnyújtva a kaczag, a jaj kurtára nyírva,
 Valami képtelen violinkulcsra írva,
 Rekedt a dallama, *Cé* szól a *Gé* helyett, —
 S mégis ha hallgatod: nedves lesz a szemed,
 S a lélek odaát az álmok szép honába',
 Úgy érzi: könnye hull a régi dal nyomába'!
 Részvéttel a kebel, könnyel csordult a szem,
 Epedsz: áraszsza rád szűz békéjét a menny!

És lelked új, csodás harmoniába mélyed,
 A mely félig zene, félig festőművészet,
 S egygyéolvasztja, — míg fény és dal önti el, —
 Az orgona szavát az alkony fényivel!

S végül az orgona is elhal s csend van aztán;
 A tikkadt éj leszáll; a sötét mennynek alján
 Egy könnyű fellegben Venusz csillagja ring;
 Az utcákon kigyúl a gázláng sorra mind,
 S a csillag és a láng fantasztikus fényt áraszt
 Az éjbe, mely sötét, sötétebb, mint az álarcz!
 S a szemlélő, a ki, mint egy öreg garas,
 Idő s évek során rozsdás lett, a magas
 Korlátra dől, rabúl ejtven a gyászos örvény.
 Tudás, fényes remény, magas vágý, égbe törvén,
 — Emlékiden kívül, — mind elszáll, mint a szél,
 S veled nincs más, csupán Páris, a Hab s az Éj!

Komor Szentháromság! Nehéz ajtók a mélybe!
 Kihalt illúziók hármassá Mene-thekelje!
 Végzet Vampirjai! Ijesztők oly nagyon,
 Hogy az ember, kit elbódít a fájdalom,
 Mert szelleműjjatok testét keresztüljárta,
 — Az Orestes, kinek hiányzik Elektrája! —
 Üres szemeitek borzalmival tele,
 Nem tudja, mit tegyen, s megy az örvény fele!
 És oly irigyek is vagytok ti mind a hárman:
 Jegyesitek' az Ősféregnek dobni bátran,
 Hogy a szív köztetek nem tud választani:
 Inkább öljék-e meg az Éj borzalmait,
 Vagy a sötét folyó, a mély, a rémes árvíz,
 Vagy festett karjaid, világ úrröje, Páris!?

S te Szajna, folysz tovább! Elhordva, mit lehet,
 Áthúzod Párison kigyó-ösvényedet;
 Vén sáros útadon lassan hömpölygsz előre,
 Szenet, fát s holtakat vivén a kikötőbe . . .

VERLAINE PÁL után, francziából

THALY LORÁNT.

GYERMEKVÉDELEM ÉS BÜNTETŐJOG.*)

Jogtörténeti visszatekintés alapján legbiztosabban megítélhetjük azt, vajon a jogrendszernek valamely ága *felmeneteles haladásban* van e, vagy *megállott*, vagy abban épen visszaesés mutatkozik-e?

Két jellemző jogtörténeti adattal kezdem tehát.

1. A XVI. század végén Amsterdamban a népbíróság tagjai megütköztek azon, hogy a hatályban volt törvények alapján fiatalokú büntetteseket lopás miatt vérpadra kellett volna küldeniök. Ezek az egyszerű, józan, gyakorlati észjárású polgárok embertelennek és oktalannak találták a tételes jogot és inkább felmentették a fiatalokú tolvajokat, mintsem hogy halálbüntetéseket szabtak volna ki. A felmentő ítéletek arra indították Amsterdam város tanácsát, hogy 1595-ben és 1597-ben felépíttesse azokat a letartóztató intézeteket, a melyek Európa szárazföldjén a fogházaknak első mintájául szolgáltak.

A csak sanyargatásra szánt régi tömlőczők helyett ezekben a fogházakban az elítélteket megfelelő oktatással és munkával iparkodtak rendes életmódra szoktatni.

A megszokott régi jogszabályokkal azonban nehéz hirtelen szakítani.

1833-ban Angliában felakasztásra ítélték egy 9 éves gyermeket a miatt, mert bottal betört egy ablaktáblát és az ablakon át bemászva két penny értékű festéket lopott.

Sok más ilyen jellemző esetet említhetnék.

2. A mint az angol jognak e szabályából is kitűnik, régebben a fiatalokúak bűncselekményei esetén is a megtorlás szempontja, a szigor és az elrettentés elve volt az uralkodó.

*) Részletek a Magyar Jogászegyletnek 1907 október 20-iki évnnyitó közgyűlésén tartott előadásból.

Mekkora pazarlás volt ez emberéletben! Manapság a művelt államokban sok száz züllésnek indult fiatalkorút nevelnek becsületes munkásokká, a kiket a régi tételes jogok szerint ki kellett volna végezni.

Az elhagyatott és büntettes ifjúságot a XIX. század elejéig a börtönökben, dologházakban és egyéb épületekben minden elkülönítés és válogatás nélkül együtt helyezték el a felnőtt büntetettekkel, elmebetegekkel és elzüllött csavargókkal. A közös elzárásban elhelyezés pedig erkölcsi nevelés, kellő oktatás és felügyelet nélkül arra vezetett, hogy a megátalkodott, erkölcsileg romlottabb egyének elrontották a támasz nélkül maradt gyakran csak elhagyott, de nem züllött gyermekeket és ifjakat.

3. A régi törvények alapján évszázadokon át alkalmazott halál- és testi büntetésekkel szemben a XVIII. század vége óta minden államban a *szabadságvesztésbüntetés* volt a megvalósítandó cél.

Nagy költséggel fogházakat építettek és ezeket az egészségtan és az emberiség követelményeinek megfelelően berendezték. A büntetéseket mindjobban enyhítették, végre a fiatalkorúak bűncselekményei esetén néhány napi vagy heti fogház lett a rendes büntetés. E mellett legfeljebb a felnőtt büntetésektől való elkülönítésre törekedtek, de ezt is csak azok az államok, például Belgium tudták a valóságban keresztülvinni, a melyek magánzárkák építésére milliókat költhettek.

Szemben a kivégzésekkel és a testi büntetésekkel, a fiatalkorúaknak fogházakban való elhelyezése tagadhatatlanul emberiesebb elbánás volt. De a múlt században nagyot tévedtek a legnemesebb emberszeretettől áthatott szakférfiak akkor, midőn a rend szerint közös elzárásban eltöltött néhány heti vagy hónapi fogháztól csodatevő hatást vártak.

Ezen a téren is bebizonyult, mikép a reformeszméknek gyakran az a sorsuk, hogy mihelyt megvalósítják őket, nem-sokára felismerjük fogyatkozásait és tökéletlenségüket. Ezt nem is szabad elszomorító ténynek tekinteni.

Ebben rejlik az emberiség haladásának egyik biztosítéka.

Mihelyt azonban a reformeszmék tökéletlen vagy alkalmatlan voltát felismertük, nem az a helyes eljárás, ha visszatérünk a régi rosszra, hanem a haladásnak új útjait kell keresnünk.

Ilyen haladást jeleznek számunkra a züllésnek indult vagy büntetendő cselekményt elkövetett fiatalkorúakkal szemben való

elbánásnak újabb alapelvei. Ezeket a magyar hatóságok is a legutóbbi hónapokban elfogadták.

A m. kir. belügyministerium 1907 június 13-án 60,000 sz. alatt rendeletet bocsájtott ki az eddigi környezetükben erkölcsi romlásnak kitett vagy züllésnek indult gyermekek oltalma tárgyában.

E rendelet értelmében azokat a 12 éven alóli gyermekeket, a kik büntetendő cselekményt követtek el, valamint azokat a 12—15 éves fiatalkorúakat is, a kik eddigi környezetükben erkölcsi romlásnak vannak kitéve, vagy züllésnek indultak, a közigazgatási és rendőri hatóságok haladék nélkül a legközelebb eső m. kir. állami menhelybe szállítják.

Néhány nappal e rendelet kibocsájtása után az igazságügyi kormány az országgyűlés képviselőháza elé terjesztette a büntető törvénykönyvek és bűnvádi perrendtartás módosításáról és kiegészítéséről szóló törvényjavaslatot.

Ezt rövidség okáért az alábbiakban a jogászi nyelvszokásban már elfogadott «büntető novella» kifejezéssel fogom megjelölni. E javaslat, melyet a képviselőház igazságügyi bizottsága folyó évi november hóban kezdett tárgyalni, tételes jogunknak a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezéseit teljesen hatályon kívül helyezi és azok helyébe az új elveknek megfelelő radikális reformeszméket kezdeményez.

Íme, ha a folyó év nyarán hazánkban történeteket összehasonlítjuk a mult századbeli angol jog rendelkezéseivel, nincs okunk kételkedni a büntető törvénykezés folytonos haladásában. Megállapíthatjuk ezt azon az alapon, mert az új rendszer nemcsak emberesebb, de *eredményesebb is*, a mennyiben a fiatalkorúak ijesztően növekedő kriminalitásával szemben a társadalomnak hathatósabb védelmet ígér.

I. A fiatalkorúak bűncselekményeinek tényezői.

Daczára a nemes buzgalomnak, a melylyel az állami és magánjótékonyosság Európa és Amerika több államában a gyermekvédelem és a fiatalkorúak megmentése terén munkálkodik, tagadhatatlan, hogy korunkban a fiatalkorúak egyrésze számos bűncselekményt követ el. Különösen a nagy városok és az ipari központok munkás osztályának és a világvárosok proletariátusának elhagyatott gyermekei tömegesen csavarognak és gyakran

követnek el kisebb vagyon elleni bűncselekményeket, főleg lopást. Hazánkban is a hivatalos statisztika teljesen megbízható adatai szerint több mint tizennyolcezer 20 éven alóli egyén tölti ki fogházbüntetését, kiknek egy tizedét a budapesti büntető bíróságok ítélik el.*)

Mik az okai a fiatalkorúak e növekvő kriminalitásának? Van-e reménység e bűncselekmények tényezőinek leküzdésére? Ezek a bűnügyi kóroktannak**) a jövő szempontjából legfontosabb kérdései.

a) Ha igaza volna a Lombroso féle bűnügyi embertani iskola alaptételének, hogy ezek a fiatalkorúak büntetteknek születtek, akkor néma lemondással bele kellene nyugodnunk ebbe a leverő tanításba és fel kellene hagynunk azzal a reménnyel, hogy törvényhozási és kormányzati rendszabályokkal vagy társadalmi tevékenységgel valaha leküzdhetnők ezt a veszélyes jelenséget.

A született büntettes típusról szóló tan azonban pusztá feltevés. Ambár bizonyos emberfajoknál (pl. hazánkban a kóbor cigányoknál) a bűncselekményekre való hajlam erősebben mutatkozik, egészben véve a büntettekéről nem beszélhetünk úgy, mint külön emberfajról.

b) A büntettes gyermekek és fiatalkorúak egy része, sajnos elég jelentékeny százaléka abnormális, degenerált. Ezek szerencsétlen áldozatai az örökölt testi és lelki degeneráltságnak. szülik gonosz és dorbézoló életmódjának, nagyfokú alkoholizmusának és más sötét tényeknek, a melyekre itt nem térhetek ki. Ezek a gyengeelméjű vagy abnormális gyermekek azonban nem a büntető bíró elé valók, hanem külön gyógygyógypedagógiai intézetekbe és orvosok kezelése alá tartoznak.

A kérdésnek ez a részlete nem a jogásznak, hanem az orvostudomány munkásának hatáskörébe tartozik.

Ha azonban e szerencsétlenek közt közveszélyes büntettek akadnak, velük szemben nem a rövidtartamú szabadságvesztés-

*) A részletes statisztika táblázatokat, a melyeket kérésemre a magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal nagyérdemű igazgatója dr. Vargha Gyula úr volt kegyes összeállíttatni a *Magyar Jogászegyleti Értekezések* közt megjelenő nagyobb tanulmányomban teszem majd közzé.

**) Ennek lényegét kifejtettem a Budapesti Szemle 35S. számában 31—43. l.

büntetést kell alkalmazni, hanem ellenük a jogrendet és a társadalmat állandó gyógykezeléssel, valamely intézetben tartással kell megóvni.

c) A nem anormális 12 éven alóli gyermekek és a 12—16 éves fiatakorúak bűncselekményeinek okai szerfelett bonyolultak.

Részben előidézi azokat a nyomasztó gazdasági helyzet és az a tény, hogy korunkban a fiatakorúak nagyobb mértékben vannak ráutalva a kereső munkára, mint évtizedek előtt.

Másik, de korántsem kizárólagos tényezőt a lelki életnek a serdülés korában fellépő zavarai alkotják. Ezekről az elmekórtan művelői tudnak sokat beszélni. Ezek azonban megfelelő elbánással rendszerint elháríthatók.

Legnyomatékosabb okok: a romlott környezet, az erkösetelen példa, a szülők szívtelensége és szeretetlensége, a családi élet kötelékeinek a szülők egy részénél tapasztalható ijesztő meglazulása, a nevelés elhanyagolása, főleg a nagyvárosokban a moralitásnak általános hanyatlása és a vallásos érzés és nemesebb erkölcsi felfogás hiánya, az élvezetvágy és a lépten-nyomon kínálkozó alacsony gyönyöröknek mértéktelen szeretete, végre a nagyobb városokban oly sokszor kínálkozó alkalom.

A francia kriminológusoknak legfényesebb tehetsége Tarde figyelmeztetett két jelentős tényezőre. Az egyik: az utánzásnak hatalmas és titokzatos törvénye, mely a gyermekeknek és ifjaknak akaraterő és ellenállási képesség nélküli lelkét oly könnyen befolyásolja. A másik, hogy a büntetendő cselekmények ma jobban jövedelmezők és sokkal kevesebb kockázattal (legfeljebb néhány napi fogházbüntetéssel) járnak, mint régente.

Mindezek az okok főleg a nagy városokban a fiatakorúak ezreit juttatják a rendőri hatóságok és a büntető bíró elé.

II. Hatályban levő büntetőjogunk és alkalmazásának eddigi eredményei.

Ha vizsgáljuk: mily rendelkezésekkel, minő eszközök útján iparkodik büntetőtörvénykönyvünk ellensúlyozni a fiatakorúak bűncselekményeinek fennebb vázolt okait? a következő eredményekhez jutunk:

Ha 12 éven aluli gyermek követett el bűncselekményt, az igazságügyi hatóságok jelenleg nem tehetnek semmi intézkedést

a végből, hogy a fiatalkorúnak további erkölcsi romlását megakadályozzák. Ha pedig a bűncselekményt 12—16 éves fiatalok követte el, az igazságügyi hatóságok: a) a mennyiben a fiatalkorúnak a cselekmény bűnössége felismerésére szükséges belátási képessége nincs, a terheltet javító intézetbe utalhatják; b) a mennyiben pedig a belátási képességet megállapítják, a fiatalkorút börtön- vagy fogházbüntetésre ítélik.

Minthogy azonban a jelenlegi öt javító intézetben a büntetett fiatalkorúaknak egy tizede számára sincs hely, ennél fogva a bűnösség megállapításakor az esetek nyolcztized részében a büntető tárgyalásnak eredménye az lesz, hogy a fiatalkorút néhány hónapi vagy heti fogházbüntetésre ítélik.

A rövidtartamú fogházbüntetést a fiatalkorú jelenleg rendszerint a kisebb bírósági fogházakban tölti ki, többnyire felnőtt csavargókkal, szokásos büntetésekkal közös elzárásban, igen gyakran minden munkáltatás és erkölcsi oktatás nélkül.

A kik manapság a büntetési rendszer kérdéseivel foglalkozunk, legnagyobb részt egyetértünk abban, hogy a rövidtartamú szabadságvesztés nemcsak a *büntetés céljait nem képes elérni*, hanem egyenesen *ártalmas* is.

Azon fiatalkorú csavargók számára, a kik a nyomornak minden szenvedését és bűnét már megismerni tanulták, a *rövidtartamú* fogház gyakran kedvezőbb helyzetet teremt, mint a minő az illetőnek az életben jutott. Az egészségtan. követelményeinek megfelelően berendezett fogház kedvező viszonyainak megismerése után a fiatalkorú még kevésbé fog tartózkodni attól, hogy rövid idő alatt újabb bűncselekményt kövessen el.

Néhány heti vagy hónapi szabadságvesztés arra sem alkalmas, hogy a fiatalkorú egyéniségét munkára és rendes életmódra szoktassa, őt társadalmilag használhatóvá tegye. Ellenkezőleg a felnőtt büntetésekkal közös elzárásban töltött idő rendszerint fokozza a züllésnek indult fiatalkorúnak erkölcsi romlását.

Ezenfelül a rövidtartamra fogházba vagy tolonczházba helyezés egyáltalán nem védi meg a társadalmat. Néhány nap vagy hét múlva a fiatalkorú visszatér ugyanabba a környezetbe és azon életviszonyok közé, a melyek züllését okozták. *Még ha akarna is a régi környezettől szabadulni*, nem teheti, mert a mióta a fogházból szabadult, gyakran *nem kap tisztességes munkát*.

Mindezek alapján nem lehet csodálni, ha a fiatalkorú büntetések százai *visszaesők* lesznek.

A bűnügyi statisztika hazánkban és a külföldön megezáfolthatlanul bizonyítja, hogy a *fiatalkorú büntettek száma* az utolsó évtizedekben jelentékenyen *növekszik is*.

Ez a tételes büntetési rendszereknek mindennél ékebben szóló bírálata.

III. A reform útjai.

Ha pedig a büntetési rendszer jelenlegi eszközei alkalmatlanok, akkor törvényhozásunk, midőn a megfelelőbb szabályozásnak módzatait keresi, miképen a görög rege Heraklese, választásra jutott.

Két világnézet közt kell választania.

1. Az egyik, a melyhez a büntetőtörvénykezés pessimistái és a megtorlás elvének hívei tartoznak, a büntetések *szigorításától*, különösen a *testi büntetés* visszaállításától várja az eredményt.*)

Ez a gondolatmenet visszavezetne bennünket *a dereshez*; végeredményben pedig, ha egy-két botozás nem segít, a bitófához. Oda jutnánk ismét, a honnan Amsterdam város tanácsának tagjai már 1595-ben elfordultak. Visszatérnénk a testi büntetésekhez, melyek eltörléseért a XIX. század harmadik és negyedik évtizedében Deák Ferencz, br. Eötvös József, Szemere Bertalan és nagynevű több más magyar államférfi oly nemes hévvel küzdött.

2. A másik gondolatmenetet *az újabb irányoknak* köszönhetjük.**)

Ennek lényege a következő: vizsgálni kell a *fiatalkorúak bűncselekményeinek* tényezőit és *okait*. Ezek *hatását* *lehetőleg*

*) Már törvényhozási példák is vannak erre. Dániában 1905-ben némely bűncselekményekre nézve visszaállították a botbüntetést. Hazánkban az igazságügyi bizottság egyik tagja a *«büntető novella»* tárgyalása alkalmával néhány hét előtt hangoztatott hasonló óhajt.

**) Ezeket legelőször Észak-Amerika egyes államai valósították meg. Az idevágó új törvények ismertetése meghaladná e cikk kereteit, azt tehát más alkalomra kell fentartanom. E törvényeket és az új intézményeket számos amerikai és angol író ismerteti. A hazai közönség nagyobb része felvilágosítást szerezhet a következő két munkából: Baernreither: *Jugendfürsorge und Strafrecht in Amerika* (Leipzig, 1905). Herr *Das moderne amerikanische Besserungssystem* (Stuttgart, 1907).

meg kell szüntetni vagy legalább minél több fiatalkorúra nézve csökkenteni. A fiatalkorút ki kell emelni abból a környezetből, mely erkölcsi romlását okozta. Ennek kapcsán enyhíteni kell némely társadalmi igazságtalanságokat, melyek hatását sok árva vagy félárva elhagyott vagy martirgyermek keservesen érzi.

A megtorlás teréről át kell mennie a tág értelemben vett társadalmi tudományok mezejére. Nem az elrettentést kell célul tűzni, hanem törekedni kell *a fiatalkorúak felemelésének, megmentésének, erkölcsi átalakításának* munkáját végezni. Minthogy azonban ez utóbbi cél elérésére *a rövid tartamú* fogház egyáltalában *nem* alkalmas, sőt annak több irányban rontó vagy káros befolyása is van, azt lehetőleg *mellőzni kell*. Helyébe lép a hosszabbtartamban, megfelelő munkáltatás mellett és kellő oktatással végzett *nevelés*, nem többé a kisebb bírósági fogházban, melynek erre se személyzete, se helyiségei, se a munkáltatásra alkalmas berendezései nincsenek, hanem külön intézetekben, melyeket akár az állam, akár a magánjótékonyosság, akár a társadalmi szervezet állítanak fel.

A büntetőjogot ki kell egészíteni a gyermekvédelmi törvény szélesebb keretű rendelkezéseinek és *a társadalmi munkának*.

Ha a bűncselekmény oka (a mint, sajnós, ez a rendszerinti eset) a család volt, a méltatlan szülőktől el kell vonni a szülői hatalmat, viszont növelni kell a tisztességes szülő hatalmát a züllésnek induló gyermekkel szemben. Ellenőrizni kell az iskolai kötelesség pontos teljesítését. Törekedni kell arra, hogy *az iskola* ne csak tanítson, hanem *neveljen is*. Minden alkalmas eszközzel küzdeni kell az alsóbb néposztályok nyomora, tudatlansága és erkölcstelensége ellen.

Mindezen irányokban legtöbbet *a praeventív gyermekvédelem* nemes munkája tehet. Minél korábban kezdődött ez, annál biztosabb az eredmény.

Mi magyarok büszkén utalhatunk arra *a hatalmas, nagy-szabású* gyermekvédelmi munkára, a mely *az állami gyermekmenhelyekben* és az azokhoz tartozó gyermektelepeken az 1901: VIII. és XXI. t.-cz.-ek, az 1903 június 24-én kibocsájtott gyermekvédelmi szabályzat (I V. C. sz. belügyminiszteri rendelet) és a fennebb említett folyó évi 60,000 számú *korszakos* rendelet alapján folyik. Az állami menhelyekben és az azokhoz tartozó telepeken *immár 33,500 gyermeket* tartanak meg az életnek és a becsületes munka számára.

IV. Büntetőjogi reformok.

A gyermekvédelem munkáját viszont a büntetőjogi törvényhozásnak kell kiegészítenie.

A büntetőjog évezredekén át az állami zsarnokságnak és a hatalmi önkénynek készsége eszköze volt. Az utolsó három évtized újabb tudományágainak és új kutatási módszereinek köszönhetjük, hogy a büntetőtörvényhozás ma számos irányban a gyengék oltalmazását, az elhagyatott társadalmi osztályok védelmét tűzi ki céljául. Századunknak s bizonyára az emberiség egész művelődésének legnagyobb problémái, a nagy társadalmi kérdések éreztetik itt is hatásukat és arra indítják korunk törvényhozását, hogy a fiatalkorúak bűnügyeiben teljesen szakítson a régi jogrendszerekkel.

A *«büntető novella»* alapgondolata e részben az, hogy a bűncselekményt elkövetett fiatalkorúval, a ki *sokszor inkább szerencsétlen, semmint bűnös*, meg kell ismertetni a becsületes, munkás életet és meg kell aczélozni akaraterejét arra, hogy önuralmat gyakorolva, saját elhatározásából, tisztességes munkával kereshesse boldogulását és jövőjét.

A külföldi tapasztalatok már is bizonyítják, hogy azoknál a fiatalkorúaknál, a kik nem anormálisok, illetőleg betegek, *a megfelelő nevelésnek az esetek 80—90 %-ában meg is van a maga hatása.*

A *«büntető novella»* hatályban levő jogunknak idevágó rendelkezéseit helyébe a következő új jogszabályokat iktatja.

A *12 éven alóli* gyermek, ha bűncselekményt követett el, sohase jut fogházba vagy tolonczházba, a bíróságnak azonban módja lesz arra, hogy az arra hivatott hatóságok a gyermeknek megmentése végett megfelelő intézkedéseket tehessenek.

A *12—18 éves* fiatalkorúakkal szemben a javaslat a bíróságot, illetőleg közigazgatási hatóságot felhatalmazza arra, hogy *megfelelő osztályozást és individualizálást* vihessenek keresztül.

A javaslatnak büntetéstpótló eszközei a következők: 1. szülői vagy iskolai fenytés; 2. bírói dorgálás; 3. szigorúbb *felügyelet mellett* próbára szabadlábon hagyás; 4. *javító nevelés* határozatlan időtartamban, melynek tartama a fiatalkorú munkájától és magatartásától függ és mely a 21. életévig terjedhet.

Csak ha ez eszközök nem mutatkoznak alkalmasaknak, akkor helyezhető a fiatalkorú 5, illetőleg 10 év tartamára *kellően*

berendezett külön fogházba, esetleg egy hónapnál rövidebb tartamú fogházbüntetését más elítéltektől *elkülönítve* tölti ki.

A bíró szerepe a javaslat szerint teljesen megváltoznék. A bírónak többé *nem* az a feladata, hogy büntessen, hanem *a* *fiatalkorú érdekeinek képviselőjévé*, bizonyos mértékig *gyámkodó, oltalmazó hatósággá* változik át. Biztosra veszem, hogy a magyar bírói kar, melynek magam is tagja voltam és annyi kiváló tehetségét ismerem, ezt a nemes munkakört *nem fogja* visszatartasítani.

V. Gyakorlati aggodalmak.

Azok közül, a miket a gyakorlat szakférfiai a javaslat tárgyalása alkalmával az új gondolatokkal szemben felhoztak, legnyomatékosabb az a kettő, hogy a magyar társadalom nem kapható a patronage nehéz munkájára és hogy nem lesznek megfelelő számban intézeteink, a hol a javító nevelés végezhető volna.

a) Az *előbbi* állítás ellen határozottan fel kell szólalnom. Iveken lehetne kifejtennem azt *a szakadatlan, czéltudatos, sikeres és folytonosan fokozódó* munkát, a mit a gyermekvédelem és a züllésnek induló fiatalkorúak érdekében az *igazságügyi és a belügyi kormányok, az állami gyermekmenhelyek országos felügyelője*, a bíróságok és ügyészségek számos vezető tagja, a székesfővárosi államrendőrség bűnügyi osztálya, a budapesti ügyvédi körnek évek előtt megalakult s több mint 200 tagot számláló *gyermekvédő bizottsága* és a társadalmi tényezők közül elsősorban a bámulatosan tevékeny *Országos Gyermekvédő Liga* végeznek. A társadalomnak más köreiben is («Országos Katholikus Nővédő Egyesület», «Lorántffy Zsuzsánna Egylet» stb.) évek óta foly a patronage-tevékenység buzgó munkája.

Hibánk, hogy ezekről keveset tudunk. Természetes, hogy a ki a jótékonyság apostoli munkáját végzi, csendben dolgozik és nem szokott emberbaráti kötelességének teljesítésével dicsekedni.

b) A mi a megfelelő *intézeteket* illeti, a jelenlegiekben is *több száz* gyermek minden nehézség nélkül azonnal elhelyezhető. Van *18 állami gyermekmenhelyünk*. Rendszerint több emeletes, nagy épületek. Az *Országos Gyermekvédő Ligának* már is berendezett internatusai vannak Rákoskeresztúron, Sopronban és Kőbányán. Legközelebb fogják megnyitni a szegedi Árpád-otthont

és építenek Trencsénben nagyobb intézetet. Most készült el Nagy-Szőllősen a züllött fiatalkorúak részére berendezett *állami internatus* is. Egyes törvényhatóságok már is százezreket ajánlottak fel hasonló intézetek berendezésére. Az önkormányzati tényezők és a társadalom széles rétegei több oldalról önként jelentkeznek, hogy segítségére legyenek az államnak. A f. év nyarán az egész országban *több mint ezer* nevelő szülő jelentkezett, a kiket a állami gyermekmenhelyek igazgatói alkalmasaknak találnak szigorú nevelés vezetésére. Ezek a *családi élet körében* fogják a zülléstől megóvni a székesfővárosnak azon kis csavargóit, a kik eddig zsebmetszők, szokásos tolvajok vagy üzletszerű orgazdák közt vagy még rosszabb társaságban menthetetlenül börtöntöltelékké növekedtek fel.

Az intézeti nevelés céljaira *nem szabad* se fényesen berendezett javító intézeteket, se nagy gyári telepeket kívánni. Vezérlő gondolatom (és ebben a hivatott hatóságok velem teljesen egyetértenek) az, hogy a züllött, nagyvárosi proletár gyermekek erkölcsi megújítására legalkalmasabbak a *mezőgazdasági, szőlőművelési, kertészeti foglalkozások*, távol a nagyvárosok azon életviszonyaitól, a melyek sokakat vittek a romlás útjára.

És ha mentési munkánk az egész vonalon nem lenne is egyszerre sikeres, jobb ha néhány száz gyermeket meg tudunk menteni, mintha valamennyit a *fogházak útján az állam* a zülléshez juttatja.

A társadalomnak pedig ezen a téren nem szabad szem elől téveszteni három nagy igazságot. Az egyik az (és épen ez adja meg a gyermekvédelmi munkának *vonzó* jellegét), hogy míg a felnőtt elítéltek megjavítása érdekében kifejtett tevékenység terén még a legjobb lelkiúkat is elhagyja a remény és helyet ad a csalódásnak, addig az elhagyott gyermekek megmentésének és az elbukott fiatalkorúak felemelésének munkáját, legyen az bár megvalósíthatatlan eszmény, csüggedés nélkül végezünk kell, *mint az emberszeretet parancsolta kötelességet.**)

A másik igazságot Széchenyi fejezte ki, amikor *Stadium* cz. munkájában utalt arra, hogy az emberszeretet rendszerint egyúttal a társadalomnak jogos érdekét is szolgálja. Sokan e téren csak nemes szívük parancsát követik. Ha azonban a dolgot

*) Puibaraud: *Actes du Congrès pénitentiaire international de Paris.* (Melun 1897) 475 és köv. l.

mélyebben vizsgáljuk, szemünkbe ötlük, hogy ez az emberbaráti tevékenység egyuttal a gyermekek ezreit menti meg a tisztességes munkának, közülünk is százakat megóv attól, hogy ellenünk büntetteket kövessenek el és egyuttal az államot, végeredményben ismét a dolgozó polgárokat megkiméli azoktól az óriási költségektől, melyeket a büntető eljárás lefolytatása és a börtönök építése és fentartása ma hazánkban is okoznak.

E szerint a fiataikorúak veszélyeztetett részének a nagy nemzeti munka számára való megmentése olyan *gazdasági cél* is, melyet az állam összes hivatott hatóságainak és a társadalom értelmes részének szemük előtt kell tartaniok.*) Amint Baernreither írja: *«valóban a nemzeti erőfejlesztés, a nemzeti vagyon gyarapításának munkája ez».*

Mindenki értheti, mit jelent ez *abban az országban*, melynek egyik legnagyobb fia azt mondta: olyan kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmeznünk és melyből *azóta* a népességnek $\frac{1}{18}$ -ad része *kivándorolt*, ipara és mezőgazdasága pedig *munkáshiány*nal küzd.

A magyar társadalom, a mely az utolsó évtizedekben annyit fejlődött és haladt, a *kis magyar nemzet*, mely a nemzeti munka-erő növelésére sokszorosan rá van utalva, ezeket az emberbaráti, művelődési és *gazdasági* feladatokat bizonyára nem fogja szemé elől téveszteni.

BALOGH JENŐ.

*) Baernreither: *Jugendfürsorge und Strafrecht in den Vereinigten Staaten von Amerika* (1905) Előszó XII. 1.

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.

Tisztelt szerkesztő úr!

Czikket kér tőlem a törvényjavaslatokról, melyek az alkotmánybiztosítékokat erősíteni hivatvák. Czikk helyett egy rövid levélben is elmondhatom rólok véleményemet. Midőn e vélemény napvilágot fog látni, a javaslatokból különben is valószínűleg törvény lesz s a *Szemle* művelt olvasóját csak az összbenyomás fogja érdekelni, melyet azok tesznek. A képviselőházban egy óra alatt végeztek e javaslatokkal, melyek fontosságban vetekednek 48-iki törvényeink legnevezetesebbjeivel, így a főrendiházban is alig fognak lényeges változást szenvedni, annyira a mai politikai helyzet következményének tekintetnek.

Az egyik javaslat, mely a miniszteri tanács kezéből kiveszi a bíráskodást a közigazgatási és birói hatóságok közt támadt összeütközések fölött, a joguralom elemi követelményének tesz eleget s közjogunkban nagy haladást jelent.

Két legfőbb bíróságnak, úgymint a curia és a közigazgatási bíróságnak fennállása mellett alig képzelhető más helyes megoldás, mint az, a melyet a kormány tervez, kivéve az elnökségnek három évenkénti váltakozását. E részben a curiát multjánál, a gondjaira bízott jog átalánosságánál, terjedelménél, de az ítélkezés egységének kívánalmánál fogva is állandó túlsúly illetve volna.

A hatásköri bíróság, ezen és más hiányai mellett is, határozott vívmány.

A másik javaslatról ily elismeréssel nem szólhatni.

A közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről szóló törvény helyes czíme alatt lép ugyan elénk s nem kérkedik az alkotmány biztosítás nagy hivatásával. Tartalma azonban nem oly egyöntetű és határozott, a mint czíme következtetni engedi.

A javaslatnak valóságos Janus arcza van. A magyar poli-

tika százados hibáját, az ellenkező végletek közti ingadozást tükrözi vissza.

Áll ez mindjárt az álláspontra nézve, melyet törvényhozásunk a közigazgatási bíróság hivatása tekintetében elfoglalt, midőn azt most tíz éve fölállította. Alkotmányunkat nem találta akkor roskatagnak, hogy azt a közigazgatási bíróságnak s a megyéknek kelljen megtámasztani; ebből folyólag a közigazgatási bíróságot kelleténél jobban is kizárta abból, hogy a megyéknek magasabb rendű, az alkotmány legfőbb elveivel kapcsolatos jogait bármiképen ítélkezése körébe vonhassa.

A hatalmat nem adhatjuk ki kezünkől, ez volt akkor az ellenzék főbb embereinek is a felelete a kifogásokra, melyek a közigazgatási bíróság kezeinek akkor még csak tervezett megkötése ellen tétettek. S aktiv politikusok semmi komoly törekvést nem mutattak a bíróságot akár egyszerű jogi, akár magasabb alkotmányi tekintetben megfelelő hatáskörrel ellátni.

A javaslat mindezen tekintetekben nagy fordulatot jelez az eddigi jogállapotban, határozott szakítást a multtal.

Először is eltér az úttól, melyet törvényhozásunk e bíróság hatáskörének meghatározásában követett és fölszabadítja legalább a törvényhatóságok tekintetében kötött helyzetéből.

Nem szakemberek előtt szólva, a közigazgatási bíróságnak mostanáig, mint a gyógyszerésznek, megvan a maga gyógyszerkönyve a felállítását elrendelő törvény 22—83. szakaszaiban, a hol azok a jogi betegségek vannak fölsorolva, melyekre a bíróság orvosságot nyújthat. Más betegségeket nem gyógyíthat, más orvosszereket nem adhat.

A jogvédelemnek e kötött módjától eltér a javaslat s elvi általánossággal fölhatalmazza a bíróságot ítélkezésre, ha előtte a törvényhatóságok bármily jogsérelmük miatt orvoslást keresnek.

E fordulat a mily nagy, ép oly üdvös; szakítás a routine bölcseségével s utat tör a bíróság hatáskörének egészen elvi szabályozására, a teljes jogvédelem meghonosítására.

Ugyancsak nagy a fordulat a törvényhatóságok jogállása tekintetében. Ezeket mint közjogi testületeket szembe állítja a kormánnyal s följogosítja őket, hogy ezt panaszaikkal a közigazgatási bíró elé idézzék s rendeletei, intézkedései, határozatai fölött ítéletet kérjenek, panaszukkal ezek foganatosítását megakaszthassák.

A szakítás a multtal itt is szembeeszkő s az ellenkező véglet ez azon az úton, a melyet a magyar törvényhozás 70. óta a törvényhatóságokkal szemben követett. A törvényhatóságok eddig a kormánynak voltak alárendelve, a javaslat által ellenben a mellérendelés helyzetébe jutnak.

E szakítást a multtal oly üdvösnek, mint az előbbi a közigazgatási bíróság hatáskörének elvi meghatározására és tágítására nézve, éppen nem mondhatni.

A javaslat a törvényhatóságoknak és kormánynak a koordinálása tekintetében azonban nemcsak a multtal szemben alkot ellenkező végletet, de önmagában is ellenkező végleteket tartalmaz.

Mindenekelőtt nézzük a szakítást a multtal. A törvényhatóság ugyanis ezentúl a közigazgatási bíróság előtt kereshet orvoslást a miniszternek vagy bármely közegének a törvényhatóságra sérelmes rendelete, határozata és intézkedése ellen azon az alapon, hogy 1. azzal... a törvényhatóságnak, szerveinek vagy közégeinek törvényes hatáskörét sérti, 2. a törvényhatósággal szemben valamely hatósági jogot törvényellenesen gyakorol, 3. törvényt vagy más törvényes szabályt sért.

A közigazgatási bíróság pedig ily törvényhatósági panasz esetében jogosítva van, hogy nemcsak a határozatokat és intézkedéseket, de a rendeleteket is megsemmisíthesse.

Különösen a javaslat utóbbi rendelkezései hívják ki a bírálatot, nem különben az, a mely a törvényhatóság panaszának, akár rendelet, akár határozat vagy intézkedés ellen támasztja, ezek végrehajtását megakasztó erőt tulajdonít.

A törvényhatóságoknak adott panaszjog által először is a nemzetnek a miniszteriumban egyesített végrehajtó hatalma annyi részre törik, a hány közülök vélt jogát a bíróság előtt keresni jónak látja. A nemzet e jog által törvényhatóságok szövetségévé válhat, a mint akaratának végrehajtására kerül a sor, mert ebben a stádiumban időlegesen nem országos kormányának, hanem helyi kormányainak fölfogása dönt mit kell, mit szabad tenni.

Ha ugyanis bármelyik törvényhatóság megakaszthatja egy kormányrendelet végrehajtását, a míg a bírói döntés be nem következik, a törvényhatóság s nem a kormány fölfogása, akaratát ad irányt az illető törvényhatóságban.

Ennek a koordinált viszonynak a következése a törvény-

javaslatba fektetett másik elv, a bíróságnak a kormány és a törvényhatóságok fölé helyezése a szabályrendeletek érvényességé-
eldöntésében.

A közigazgatási bíróság ez által a kormányhatalomnak mondhatni gyámhatóságává lesz, avagy enyhébben szólva a rendeletalkotásban rejlő quasi-törvényhozó hatalom részesévé tétetik s a rendes birói hatalmon messze túlmenő hatalomhoz jut.

Minden bíróság ugyanis csak egyes jogeset eldöntésére, jogszabályok alkalmazására, de nem jogszabályok alkotására vagy megszüntetésére hivatott. Az egyes jogeset eldöntésével tovább fejlesztheti, módosíthatja, javíthatja a jogot, de ily esetben követett jogi meggyőződésének, az angol bíróságok nagyobb hatalmától eltekintve, az államok nagy részében csak *præcedensi*, nem törvényhozói ereje van.

Még az észak-amerikai bíróságok is, midőn mellőznek ítéletükben egy közönséges törvényt, mely valamely alaptörvény határozmányával ellenkezik, ítéletöknek csak a perbeli esetre van hatálya, magát a törvényt érintetlen hagyja, azt meg nem semmisítheti.

Mint már Tocqueville mondotta az észak-amerikai bíróságok hatalmáról szólva, melylyel az alkotmány alapelveivel ellenkező közönséges törvényt mellőzhetik: A törvény csak lassan, a bíróságok ismételt kalapácsütései (értsd ítéletei) alatt veszti erejét.

A törvényjavaslat a mi közigazgatási bíróságunkat többel ruházza föl. Megadja neki a jogot, hogy a kormányrendeleteket ne csak mellőzze egy konkrét eset iránti per fölött hozott ítéletében, de hogy egy csapással meg is semmisíthesse.

Ez a jog több mint az angol bíróságok döntvényjoga, melynél fogva főtörvényszékeinek törvénymagyarázatai véglegesek s kötelezők, mert ezáltal a bíróság a kormánynak quasi-törvényhozó hatalmában, a szabályrendelet alkotásában részes, e hatalomnak mintegy felsőháza lesz, ítéletével megerősítván vagy elvetvén a törvényhatóság által a konkrét jogeset nélkül előtte panasz tárgyává tett szabályrendeletet.

Ily hatalma lehet az országgyűlésnek. Lehet továbbá az államtanácsnak oly országban, a hol ilyen létezik, a hol a rendeletek alkotásában s az állam kormányzásában különben is közreműködik mint az állam cselekvő életének részese s ennél fogva tagjait actualis politikai tekintetek szerint kapja is.

Ámde a tisztán ellenőrző, jogvédő hivatású bíróságot ruházni föl a hatalommal ily általános szabálynak egészbeni helybenhagyására vagy megsemmisítésére, főkép ha az mint a miénk alsófokozatok nélkül áll, annyi, mint ráhárítani a kormányzás gondját s az érte való felelősséget, s ez által bírói meggyőződésében megingatni, az actualis politika tekinteteinek kitenni, mert hisz egy konkrét esetben hozott hibás ítéletet más hasonló konkrét esetben helyre lehet hozni, de az egyszer megsemmisített rendeletet bíróilag nem lehet visszaállítani.

Az országos kormány működésének veszélyes megbénítása tehát az, a mit a bíróságnak a kormányrendeletekkel szemben adott megsemmisítési jog eredményez, a mi azonban kikerülhetlen, mihelyt a megyéket tekintjük az alkotmány védbástyáinak, a felelős kormány ellenőrzőinek, vele koordináltaknak, őket, mint az indokolás mondja, mint közjogi testületeket állítjuk szembe a végrehajtó hatalommal. A koordináltak között csak bíró dönthet s ha e koordináltak az ország hatalmában részesek, az egyiknek (a törvényhatóságnak) panasza a bíró előtt meg kell hogy állítsa a másiknak működését.

A javaslat, indokolása, de szavai szerint is, a törvényhatóságot nemcsak mint a törvény őrét állítja be közjogi rendszerünkbe, eddig is az volt (*legale potestatis executivae organum et custos legum*, így jellemezték az 1790-i *regnicolaris* bizottságok munkálatai), de neki ez alkotmányi szerepére *actoratust* ad, belőle közjogi koronaügyészt csinál, a kinek a törvény sértetlen fenntartása fölött őrködni joga, a ki a javaslat első szakaszának részletező szövegezése szerint nemcsak akkor jogosult panaszszal a bírósághoz fordulni, ha a kormány a törvényhatóság hatáskörét sérti, azzal szemben hatósági jogot törvényellenesen gyakorol, hanem általában ha törvényt vagy törvényes szabályt sért. S minthogy jelenleg 63 megyei és 24 városi törvényhatóságunk van, a javaslat ennyi közjogi koronaügyészt állít.

Kormány és törvényhatóság úgy vannak a javaslat által egymással szembeállítva, mint akár a bíróság és közigazgatás a hatásköri összeütközés esetén. Ily összeütközés természetes következménye mindenik hatóság működésének felfüggesztése, a jelen esetben a kormány működésének megakasztása, megbénítása.

Szerencse, hogy a javaslat is átlátja a helyzetet, de nem mer vele egyenesen szembe szállni, s itt kezdődik a javaslatban az önmagával való ellenmondás, az ellenkező végletek egyesítése

önmagában. Látja (indokolás 21. l.), hogy a «kormányakarat a törvényhatóság túlerejével szemben szinte semmivé zsugorodik, ha a javaslat elv következetesen keresztülvitetik, látja annak szükségét, (indokolás 22. l.) hogy «a közigazgatás hatályos és gyors legyen».

Elvileg azonban mégis arra az álláspontra helyezkedik, melyet, azt hittük, 1870-ben végleg eltemettünk, az akkori baloldaléra. A törvényhatóságokról szóló törvény tárgyalásakor ugyanis az akkori Deák-párt élet-halál harczot vívott a baloldallal, vajjon a kormányrendeletek törvényességének vitássá válta esetében a kormány, vagy csak a bíróság kötelezheti-e a megyét a végrehajtásra? A Deák-párt a kormány javára nyerte meg a csatát, mint nélkülözhetlen előfeltételét különösen a parlamenti kormányzásnak, mely a kormány működésének hatályosságát a törvényhatóságok felfogásától függővé nem teheti.

Ha azonban a javaslat elve a régi balodalé, annak rendelkezéseit mégis az államhatalom, vagy mint az indokolás nem szabatosan mondja, az állameszme érvényesülésének biztosítására irányuló gondolat sugalja.

Ebben van tehát a két ellenkező véglet közti ingadozás, melyet levelem elején a magyar politika egyik százados hibájának neveztem.

A kormánynyal egyenrangúként szembe állított közjogi testület megakaszthatja ugyan a javaslat szerint kormányrendelet végrehajtását, ha az ellen beiktatásától számított 15 nap alatt a panaszt a bírósághoz elhatározza.

Ki nem látja azonban s a javaslat indokolása sem zárkózik el ez elől egészen, hogy a 15 napi határidő igen rövid?

Föltéve azonban, hogy ez idő nem rövid, a kormány a rendeleteinek végrehajtását mindig biztosíthatja, tehát a 15 napon belüli fölelbeszés esetében is, ha az állami közérdekre vagy a helyrehozhatlan kárra hivatkozik, mely a végrehajtás elhalasztásából következne és a rögtöni foganatosítást elrendelő határozatát körülményesen indokolja.

A javaslatnak ez a 15. szakasza biztosítja tehát az ország hatalmát, fölényét az országrészé fölött, a mi egészen természetes, de nem egyeztethető össze a javaslatnak az elvével, mely a törvényhatóságot, mint az országos végrehajtó hatalomnak akár részesét, akár «közvetítőjét», mint közjogi testületet, mint az önkormányzatot biztosító jogszabályok védőjét (indokolás 9. l.) a kormánynyal egyenrangú félként szembe állítja.

Magánpolgárral szemben meg kell lenni a közhatalom jogának, hogy akaratát a polgár felebbezése, panasza ellen is végrehajthassa. De a törvényhatóságot ugyanígy kezelni, ha az az országos végrehajtó hatalom önjogú részese, az állami közigazgatásnak közvetítő jogalánya, az önkormányzatot biztosító jogszabályok védője, mindenekelőtt ellenmondás.

De ennél több is. Az emberek nem élnek merő logikából. Az alkotmány védőként, közjogi jogalanyként odaállított törvényhatóságokat ingerelni, önérzetüket sérteni fogja, ha joguk s annak gyakorlása között ily ellentét áll fönn. A javaslat egyik kezével elveszi, a mit a másikkal ad, nincs határozott iránya, mást mond, mint a mit mondani látszik, nem tisztázza azok viszonyát, a kikre vonatkozik s ilyesmi szükségkép zavarok forrása.

A javaslat legaggasztóbb rendelkezése azonban még is a közig. bíróságnak adott hatalom, hogy a kormánynak nemcsak egyes konkrét esetekre vonatkozó határozatait, hanem szabályrendeleteit is megsemmisítheti, hatályától megfoszthatja.

Az egyes rendelkezések ellen tehető kifogásokat, a javaslat nagyfentosságú következményeit például a közigazgatási bíróság és országgyűlés felfogása közti esetleges ellentétre nézve, nem részletezem, mégis el nem hallgathatom a kirívó rendelkezést, hogy a törvényhatóság közönségének jövőre ad hoc két képviseletét állítja föl.

Az egyik az eddigi, a törvényhatósági bizottság közgyűlése, a másik a törvényhatósági tagok fele közgyűlésen kívül.

A javaslat 10. szakasza megengedi ugyanis, hogy ha a törvényhatósági bizottság közgyűlése, bár erre alkalma nyílt, az illető rendeletnek, határozatnak vagy intézkedésnek panaszszal való megtámadása kérdésében nem határozott, akkor a bizottsági tagok felét közgyűlésen kívül megilleti a panaszjog.

A javaslat nem bízik a kormányban, nem a parlament erejében, melléje állítja alkotmánybiztosítóként a törvényhatóságokat, de nem bízik ezekben sem s törvényes gyűlésük mellé állítja gyűlésükön kívül tagjainak felét.

Ámde e gondolatmenetben el kellene jutni minden egyes törvényhatósági bizottsági tagnak panaszjogához, a mint a javaslat indokolása (15. l.) föl is veti, nem kellene-e a panaszjogot a törvényhatósági bizottság egyes tagjának vagy a törvényhatóság bármely lakosának megadni?

A lengyel liberum vetoig elmenni nem tartja tanácsosnak a javaslat, de elvét elfogadja, midőn a törvényhatósági bizottság törvényes képviselte mellett a bizottsági tagok felének panasz-jogot enged.

De végzem máris hosszúra nyúlt leveletem s abban foglalom össze annak fejtegetéseit, hogy a javaslat által 48-i alkotmányunknak lényeges átalakítása foglaltatik.

«A megyei szerkezetnek, Magyarhon és kapcsolt részei alkotmányossága védbástyáinak a közszabadsággal összhangzásban hozatala, egyszersmind a közigazgatásnak időközbeni megóvása tekintetéből rendeltetik», a 48-i XVI. törvényczikkben az idézett szavak szerint felállított e problema oly megoldást nyert, mely által az alkotmány jogi súlypontja a miniszteriumból és országgyűlésből a megyék alkotmányvédő ügyészi hivatása mellett a közigazgatási bíróságba helyeztetik.

A javaslat a megyéket par excellence magas politikai tényezőkké avatja s Önnek, tisztelt szerkesztő úr, nem lenne többé joga oly cikkeket írni, mint most negyven éve a miniszteriummal renitenskedő Heves-megye ellen, neki a szerény közigazgatási tevékenységet jelölve ki hivatásul, a híres czím alatt írt: Hevesiek dinnyét termeszeszettek.

Fogadja . . .

Budapest, 1907. november 14 én.

CONCHA Győző.

ÉRTESÍTŐ.

Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Harmadik kötet. Kelták és Germánok. 35 műmelléklettel és 48 szövegképpel. A vallás- és közoktatási m. kir. minister támogatásával. Budapest, Franklin-Társulat 1907. N. 8-r. XII és 680 lap. Ára 20 K.

Az *Egyetemes Irodalomtörténet* III. kötetét, mely a kelta és germán irodalmak történetét foglalja magában, öt szerző írta. Így szinte természetes bizonyos egyenlőtlenség és ingadozás nemcsak belső tartalom, módszer és stílus tekintetében, hanem már a külső elrendezésben is. De ilyesmi az efféle vállalatoknál el nem kerülhető: ily óriási területet egy ember meg nem munkálhat, és még jó, ha egy-egy szerző legalább a maga módja szerint megfelelőt képes nyújtani. Az egész kötet, úgy, a mint van, mindenesetre komoly és derék munka eredménye: itt az alapos, de világos eszű tudós szól hozzánk; ott a subjectív, de művelt ízlésű író; amott meg a lelkes vagy a sokat olvasott, de azért nem felületes műkedvelő. Sajnos, még nem olyan nagy nálunk a tudományval foglalkozók tábora, hogy ilyféle közös munkához egy qualitású társakat lehetne találni. Ép azért, a mit tisztes törekvés létesít, a mi viszonyaink között mindig hálával kell fogadnunk.

A bevezető részt Heinrich Gusztáv írta. Először is végez a kelták irodalmával, melynek bőséges kincseiből, mint magából a világbiró népből, csak kevés az, a mi túlélte a népvándorlás viharait. De teremtett a kelta képzelet két hatalmas alakot, Artust és Ossiant, melyek szinte páratlan módon megtermékenyítették a világirodalmat. Nélkülök a nyugati irodalmaknak a középkor derekán és a XVIII. században egész más színök volna. Különösen Ossiannal foglalkozik Heinrich, kinek e kérdés egyéb-

ként is kedvencz tanulmányai közé tartozik, behatóan és tanulságosan. A kelták után Heinrich áttér a germánokra, kiket ebben a bevezető részben elkísér a történeti idők küszöbéig. Röviden és szabatosan szól a kutatás mai állása szerint a germánok őshazájáról, szétágazásáról, vándorlásáról és főként Tacitus korabeli kulturájáról. Azonban ingoványos talaj ez és talán jó lett volna a laikus olvasóval némiképen éreztetni, hogy a tudomány a felvetett kérdések jó részére még mindig csak igen bizonytalan és változékony feleletet tud adni.

Ezen általános bevezetés után a skandinávok irodalma következik. Ennek első részét, a középkort, Petz Gedeon írta meg, a ki e téren — német mértékkel is mérve — elsőrendű szakember. Mindenütt látszik, hogy a kérdések egész genesisével tisztában van, minden részletet közvetlenül és teljesen ismer, úgy hogy a szöveg alá szinte oda kíváncsoznak a tudós jegyzetek. De azért nem merül el a tudós részletekben: szűk térre lévén utalva, csak a leglényegesebbre szorítkozhatik, a mit aztán alaposan, józanul, szinte féltékeny óvatossággal és hűvös objectivitással fejt ki. A reformatio előtt a skandinávok irodalmában a vezérlét a norvégeké és még inkább az izlandiaké; a svédek és dánok szerepe a középkorban egész alárendelt jelentőségű. Legnagyszerűbb terméke ennek a skandináv irodalomnak az *Edda* a maga mythikus és hősi dalaival, melyekben nagy költői erő és hatalmas képzelet nyilatkozik meg és a melyek minden más emléknél mélyebben és dúsabb fénynyel világítanak bele a germán őskor és benne a germán lélek szakadékaiba. A hogy Petz az olvasót történelmi és irodalmi szempontból e sajátosan szép alkotáshoz előkészíti és a hogy aztán szeme előtt elvezeti, a maga egyszerű, cziczomátlan és logikus módján, mintaszerű. Kár, hogy legalább egy irodalmat, például az izlandit, végig nem tárgyal: példáját adhatta volna a minden tekintetben tudományos és megbízható, de azért világos és vonzó irodalomtörténetírásnak.

Nem szólhatok ennyi dicsérrettel Erdélyi Károly munkájáról, a ki a skandinávok irodalmát a reformatiótól kezdve a legújabb időkig tárgyalja, és pedig először az izlandit, aztán a dán-norvéget és végül a svédet. Olvasása közt úgy éreztem, hogy Erdélyi nem mindenütt támaszkodik, különösen a régibb irodalomban, saját tanulmányaiból leszűrte eredményekre és hogy itt is, ott is — a mit különben maga is becsületes őszinteséggel elismer (pl. az 59. l.) — csak másodkézből merít. Ez magában véve még

nem is baj és semmiesetre sem ellenkezik e vállalat céljával. Következménye azonban az, hogy nem uralkodik eléggé tárgyán és hogy nem tudott igazi, belső rendet teremteni. Kimerítőbb irodalomtörténetek után indulva, sokszor nagyon is elaprózza az anyagot, úgy hogy például a norvégek irodalmát 1814 től napjainkig nem kevesebb mint négy korszakra osztja fel, melyek közül az elsőt egy oldalon tárgyalja le. A XIX. századi dán irodalomban nagyon helyesen csak két korszakot különböztet meg a szokásos négy helyett és még meg is jegyzi, hogy «idegenre» — jobban mondva a megadott szűk keretek között — «ez a felosztás nagyon részletes» (81. l.) Legfőbb baja azonban, hogy nincs színe, nem előadásának, mely jó,*^{*)} hanem — hogy úgy mondjam — a tárgyalt anyagnak. Nem tudja a jellemzetes vonásokat úgy kiemelni és csoportosítani, hogy határozott és tiszta képet kapjunk, hanem e helyett többnyire általánosságok között mozog, melyekben művek és szerzők a maguk egyediségében szinte elvesznek. A tartalmi analysis vajmi ritka és a helyett, hogy itt-ott egy kis mutatványt szórt volna közbe, néha tömegesen közli lyrai költemények semmitmondó magyar czímeit (pl. 136. l.). Petz, Voinovich, Heinrich ebben a tekintetben nem voltak oly fukarak, pedig sokkal ismertebb és magyar fordításokban is sokkal könnyebben hozzáférhető irodalmakat tárgyalnak. Mindezen kifogásokkal azonban nem akartam Erdélyi érdemeit kisebbiteni: a szigorúbb mértéket köszönje szomszédai kiválóságának. A tőle tárgyalt irodalmak — modern részökben — nem tartozván az egyetemi tanulmányok körébe, nálánál tájékozottabb munkatársat nálunk nem igen lehetett volna találni. Ereje kétségtelenül a legújabb irodalomban van és azokat az írókat, kik részben még jelenleg is a napi érdeklődés középpontjában állnak, jól és tanulságosan ismerteti. Így különösen a norvégek közül Bjørnson és Ibsen, a svédek közül pedig Runeberget, kinek finn származása látható melegséggel tölti el a szerzőt.

Az angol irodalom történetét ismét ketten tárgyalják, a

^{)} Csak nála bukkanunk egy-egy furcsaságra: pl. Ibsen «elki-vánkozott kortársai köréből, hogy idegen nemzetek között... élhessen műzsájának» (114. l.) «Hűvös északi szél fúj a költeményen át, de nem úgy, hogy a kéneső (!) attól megfagyna» (145. l.); Hitestársa és fiai rajongva csüggték rajta (tudniillik Runebergen). Gyakran kellett kedvelt madarainak eleséget szórniok. 1877 május 4 halt meg.» (155. l.)

középkort Petz, az újkort pedig a reformatiótól kezdve Voinovich Géza. A régi angol irodalmat Petz ugyanazon tudományos biztonsággal és ugyanazon józan tárgyszerűséggel ismerteti, mint a skandinávot. Nagyon tanulságosan mutatja az óangol epika kapcsolatát a nagy germán hősmondákkal és érdekesen fejtegeti az angol hősköltészet legterjedelmesebb emlékét, a *Beowulf*-ról szóló epost, úgy tartalmi, mint mondatörténeti szempontból. A régebbi angol irodalom legkimagaslóbb alakját, Chaucert, rop-pant egyszerű eszközökkel, de teljes élethűséggel, a maga markáns mivoltában állítja elénk, és világirodalmi jelentőségéhez méltóan mutatja be gazdag szemelvényekkel az angol balladaköltészetet. Mindig tudja, hogy mit akar mondani és hogy a helyes megértéshez mennyit kell mondania.

A maga nemében kiváló Voinovich munkája is. Igazi stílista, a ki mintha az essayista Péterfynek tanítványa volna és pedig jeles, bár még nem egészen kiforrott tanítványa. Itt-ott még kissé virágos és mintha néha-néha hajhászna az eredetiséget képekben és fordulatokban. Tagadhatatlanul képzett és szellemes, de inkább æsthetikus, mint történetíró. De hát az irodalomtörténetírók szerinté leg többnyire «ódsi ízlésűek» (275. l.), a mi ily általánosításban persze kissé furcsán hangzik, mikor valaki maga is beáll irodalomtörténetírónak. Igaz, hogy feladatát nem is úgy végzi, a hogy azt megszoktuk: a négy «könyv», melyben az újkori angol irodalmat ismerteti, tulajdonképen négy önálló, kerek essay. Így természetesen sok mindenfélét hiába keresünk benne, a mit pedig irodalomtörténetben meg kellene találnunk. A maga subjectiv — az igaz, hogy finomul kimívelt — ízlése szerint értékeli embereket és műveket és majd ezt, majd azt kicsit önkényesen emeli ki a tömegből vagy taszítja vissza a chaosba. Úgy vezet bennünket végig az angol irodalmon, mint síma, egyenes országúton: égbe nyúló, hatalmas fának árnyékában szívesen megpihen, az útszélen termő virágokban is el-elgyönyörködik, de mintha cserjének, bozótnek, göröngynek nyoma sem volna. Voinovich inkább ismeri az írókat, különösen a nagyokat, mint a rájuk vonatkozó irodalmat, a mi minden-esetre jobb, mintha megfordítva állana a dolog. De ez sem tökéletes állapot. Finom eszközökkel megméri a tehetségek hosszát és szélességét, de hogy hol van hatásuknak forrása és az egyetemesbe torkolása, ritkán fejt ki tüzetesebben. Ossianról és Perey gyűjteményéről jobban írnak Heinrich és Petz; Milton-

nál és Scott Valternál alig tudunk meg valamit arról a nagy hatásról, melyet mindketten az európai irodalmakra gyakoroltak. Dickensnek és Thackeraynak, a kiket egyébként, különösen utóbbit, pompásan jellemez, alig szól kifejezetten humoráról és Wilderől akkora discretióval beszél, hogy tragikus sorsa szinte érthetetlen. Ha nem innen, honnan tudja meg a kíváncsi olvasó, hogy ép érzésű embernek Wilde miért visszataszító. Voinovichot általában inkább érdekli az író, mint kora és azért munkája olvasása közben szinte úgy érezzük, mintha az angol irodalomtörténeinek nem volnának problémái és csak egy-egy egyéniségből merednének ránk megoldatlan rejtvények. A mit Shakespeare ír, a legszebb tartozik, a mit erről az óriásról magyar nyelven valaha papírra vetettek. Igaz, hogy itt is inkább szellemes, mint bonczoló, de a hogy ezt a colossust szabatos könnyedséggel ide-oda forgatja és innen is, onnan is egy-egy fényes aperçuvel megvilágítja, valóban nem közönséges látvány. Egy szóval Voinovich munkája nem szaktanulmányainak, hanem általános irodalmi műveltségének gyümölcse. Talán kevesebb történetet nyújt, mint kellene és többet tesz föl, mint a mennyit olvasóközönségünkől követelni szabadna, de az bizonyos, hogy műve kellemes, élvezetes olvasmány.

Megint gyengébb Nagy Zsigmond németalföldi irodalomtörténete, mely sok tekintetben hasonló foglalkozásban szenved, mint Erdélyi munkája. Tartalmi ismertetéseket ő is ritkán közöl, mutatványokat meg sohasem. Nem látjuk az irodalmi élet szerkesztését és az ilyen fordulatok, mint «itt emlékezünk meg», «egy füst alatt említjük», elég gyakoriak. A jellemrajzot sokszor általános szólamok pótolják és az egész irodalom sajátos vonásai oly elmosódott körvonalakban rajzolódnak szemünk elé, hogy életteljességről és szemléletességről szó sem lehet. Nála is hiányzik sok helyütt, különösen a régibb irodalomban, a közvetlenség és az anyag megemésztettsége, mely csak concentrált tudományos foglalkozás által érhető el. Hozzájárul még, hogy a szomszédos irodalmakban, melyekkel a németalföldi kölcsönhatásban fejlődött, nevezetesen a németben, nem elég tájékozott. Mindjárt az, a mit a németalföldi irodalmi nyelv fejlődéséről és az önálló németalföldi irodalom kialakulásáról mond, meglehetősen zavaros. Apróbb tévedések is, vagy legalább is pontatlanságok, nem ritkák, így például mikor az epikai versalakot mint három-négy szótagos hangsúlyos ütemű verssorok-at.

határozza meg (346. l.), nem tudjuk, hogy mi három-négy szótagos, az ütem-e vagy pedig a verssor. Valójában egyik sem az, és így itt is, ott is úgy érezzük, hogy a régibb németalföldi irodalmat, mint a skandinávot vagy az angolt, szintén hivatásos germanistának, Heinrichnek vagy Petznek kellett volna földolgoznia. A helylyel való takarékoság, melyre természetszerűen a vállalat minden munkatársa rá volt kényszerítve, Nagynál vázlatyszerűsége vezet, úgy hogy a németalföldieknek még legnagyobb költőjét, Vondelt is alig két oldalon tárgyalja le, elmondván életrajzát és felsorolván némely műve címét. Élénkebb és közvetlenebb csak a XIX. században lesz előadása, a hol különösen a Beetsről szóló részlet a személyes visszaemlékezésektől szép és meleg. Nagy stílusa különben jó és magyaros bár nem mindig elég szabatos és elég mérsékelt. Így például nem tudom, mi az a «középkori germán nyelvészet» (352. l.) és furcsának találom, hogy Vondel *Luciferjét* és *Geijsbrechtjét* pusztán «találó, merész és fenséges kifejezései (!)» miatt teszi Milton nagy művének versenytársává (362. l.) és hogy van der Palm «stílusának értelmességeért, szavainak kitünő megválogatásáért és zengzetes mondatszerkezetéért is» megérdemli a «választékos stilista» nevet (375. l.). Azokat a kirohanásokat sem tartom egészen ízléseknek és ilyen munkába valóknak, melyeket «a mai elsavanyodott világ» és «az ifjonez lant-pengetők egész csőcseléke» és «szonettnek nevezett hülyeségei» ellen intéz (395—396. l.). De ha Nagy Zsigmond műve nem is mondható mintaszerűnek, hiszem, hogy becsületes igyekezetének, ép úgy mint Erdélyiének, meglesz az a szép eredménye, hogy fokozzák nálunk és elmélyítik a skandináv és németalföldi irodalommal szemben eddig tanúsított lanyha és sekély, inkább csak journalista ízű érdeklődést. És ez irodalmunknak minden bizonynyal javára válnék, nekik pedig, az első tudományos ismertetőknak, az úttörőknek, dicsőségre.

Heinrich Gusztáv német irodalomtörténete a magyar irodalomtörténetírásnak kétségtelenül egyik legérettebb gyümölcse. Végig az egész óriási területen mindenütt roppant tudásának bőségéből merít és irodalmilag és tanítás közben át- és átgúrt anyagot önt könnyed és népszerű formába. Ellentétben Voinovichesal igazi történetíró: mindent és mindenkit a maga korából és a rákövetkező korra gyakorolt hatásából értet meg. Azonfelül sohasem téveszti szem elől a nagy világirodalmi kapcsolatokat,

melyek sehol sem oly sűrűek mint éppen a német irodalomban, és melyeket nálunk senki sem ismer jobban, mint éppen Heinrich. Nem mélyed el annyira az egyéniségekbe és az egyéni lélek rejtekeibe, hanem mint egy-egy áramlat képviselőit úgy állítja be az írókat, hogy érdekes és tanulságos kilátás nyílik jobbra és balra, előre és hátra, a nemzeti irodalom egész folyamára és a világirodalom nagy mezejére. A régibb irodalomban mintha egy kis conservativismus vett volna rajta erőt: de ilyet a tudományos irodalom oly lelkiismeretes ellenőrzője és fáradhatatlan ismertetője, mint Heinrich, bátran megengedhet magának. A ki annyi elméletet látott fel- és letűnni és ismét, ha némileg más alakban is, kísértetni, méltán lehet egy-egy újabb ötlettel szemben kissé kételkedő. Hisz ennyire megmunkált területen vajmi ritkán akad egy-egy újabb, döntő jelentőségű bizonyíték; csak a valószínűség-érvek szaporíthatók, melyeknek elbírálása azonban inkább saját subjectivitásunktól függ, mint belső erejüktől. Nagy dolog, olyan rengeteg területen, mint a német irodalomtörténet, a szinte napról-napra félelmetesen fel- szaporodó részletkutatást oly pontos figyelemmel és nem lankadó érdeklődéssel kísérni, mint Heinrich teszi, de talán még ennél is nagyobb, ezen az óriási anyagon oly föltétlenül uralkodni, hogy nyoma se maradjon a tépelődésnek és a formáért való küzködésnek. Tíz fejezetben oly egyenletesen és mégis oly élénken, szelíd görbülettel majd ide, majd oda kanyarodva, de soha fejlődési folyamatában meg nem szakadva, vonul el előttünk a német irodalom több mint ezeréves története a maga kicsi és nagy alakjaival, mintha semmi sem lehetne természetesebb a világon. Csak az utolsó, a legújabb kort tárgyaló fejezet árul el némi ingadozást: a műfajok szerint való osztályozás néha megbontja egy-egy kiválóbb író működésének egységét képét. De hát ebben a szörnyű zűrzavarban lehetetlen is biztos eligazodás, mikor senki sem tudja, hogy a megkezdett út még merre, micsoda cél felé fog vezetni. Rendet majd itt is csak a mindent megrostáló, kiméletlenül selejtező idő teremti. A kötet mindegyik munkatársa állandóan tekintettel van a fel-felbukkanó magyar vonatkozásokra; de ezek természetesen senkinek sem kínálkoznak oly gazdagon, mint Heinrichnek a német irodalom tárgyalása folyamán. Egyik-másik helyen épenséggel magyar levegő fűj, és az a szerető gond, melylyel Heinrich Lenau sajátos lényébe és velünk annyira rokon költészetébe el-

mélyed, e kötetnek kétségkívül egyik legvonzóbb részletét terem-
tette meg. Mindenesetre nagyon kellene sajnálnunk, ha Heinrich
evvel a munkájával végleg elejtette volna megkezdett nagy, két
kötetes művének folytatását. Ez pótolhatatlan veszteség volna a
magyar germanistikára és a magyar irodalomtörténetíráásra egy-
aránt. A magyar és német irodalmi kapcsolatokat nem ismeri
senki sem annyira — hisz legnagyobb részöket éppen ő állapí-
totta meg, — mint ő, és ha a német irodalom története kere-
tében, a hogy megkezdette, tudományosan összefoglalná, biztos
és termékeny alapját nyujtaná a további kutatásnak, mely enél-
kül csak tévetegen és ingadozva haladhat előre. E kis kitérés
után — mentse a dolog fontossága! — még egy pár mellékes
megjegyzés. A skandináv Niebelung-monda tartalmi ismertetése
(405-406. l.) Petz tüzetes tárgyalása után talán felesleges; a
germán főisten neve skandináv alakjában majd Ódin-, majd
Odhin-nak, Hreidmar fia meg majd Fáfnir-, majd, Fafnir-nak
van írva; az egyik képen Brion Friderika áll — ép úgy a szö-
vegben a másikon Friederika; Grimm Jakab születési dátu-
mába nyomdahiba csúszott (szül. 1785). Végül azt hiszem, hogy
a XIX. század német tudományosságának legünnepeltebb neveit
talán mégis meg kellett volna említeni: egy Ranke, egy Mommsen,
de még a szónok Bismark is kétségtelenül művész, a nyelv és
gondolat művésze, és mint ilyenek hozzátartoznak a nemzeti
irodalom teljességéhez. Még «ily rövid vázlatban» is Heinrich
bizonyára tudott volna többet és érdekesebbet adni, mint «ren-
geteg üres nevet» (650. l.). Az a kifogás, hogy e neveket «úgvis
ismeri a művelt magyar közönség», csak oly tarthatatlannak
tetszik, mint Voinovich mentegetőzése, ki az angol¹ szónoklat
tárgyalása elől avval a megokolással tér ki, hogy «e beszédeket
nálunk egyáltalán nem olvassák» (333. l.).

Az *Egyetemes Irodalomtörténet* e harmadik kötetét is,
mint az előbbieket, nagy számú, igen tanulságos és szép kivi-
telű kép díszíti. Így a munka nemcsak belső tartalom, hanem
külső kiállítás tekintetében is mint egyenrangú társ sorakozik a
külföld hasonló irányú művei mellé. Az egész kötetet pontos
betűsoros név- és tárgymutató zárja be, melyért mindenki hálás
lesz, a ki a könyvet kezébe vevén, gyors eligazodást keres.

Bleyer Jakab.

The Creevey Papers. A selection from the correspondence and diaries of the late Thomas Creevey M. P. (1768—1838). Edited by Sir Herbert Maxwell Bart. I. n. 2. volumes with portraits. London, 1903.

E két kötet megjelenése idején nagy föltűnést okozott. Mohón kapkodott utánuk az olvasó közönség, mert sok érdekes dolgot tartalmaztak a múlt század elején élt előkelő társaság mindennapi életéből. Az öreg Creevey Tamás híres *bon vivant* volt a maga idejében s meghívták mindenhová ebédhez, estélyekhez stb., mert jó csevegő volt, sok mulatságos adomája s ezért még a király asztalánál is szívesen látott vendég volt.

A két kötet átlapozgatásánál annak az Angliának képe tárul föl előttünk, melyet gróf Széchenyi István ismert. Így példának okáért 1815 november 4-ikén azt jegyezte föl a gróf naplójába: «Ma a Covent Garden színházban voltam, csakis hogy Moor (e) *Gamester*-ét lássam; de a helyett a Bing uszkárt láttam s a tragédiából semmit sem». Abban az időben is valami gúnyneve volt mindenkinek az angol társaságban. G. Byng a londoni *jeunesse dorée* egyik tagja volt, a *young man about town*. Az ő neve meghitt barátai körében csak *Poodle Byng* volt; még 1838-ban is csak így nevezi őt meg az öreg Creevey leveleiben és naplójában. 1834 január 20-án Széchenyi «vizontlátja Bynget» és ennek neve ezután sűrűen fordul elő a gróf naplójában. A «Poodle» nemsokára ezután megházasodott. Creevey szerint a mamájának a komornáját vette el nőül.

1834 február 28-dikán pedig a következő rövid följegyzés fordul elő a gróf naplójában: «Este Dino» Gloucester herczegnek bemutat. Madame de Dino a híres Talleyrand testvérének leánya volt. Az asszony nagy szerepet játszott akkor a politikai és társadalmi körökben Londonban, Gloucester herczeg pedig mint tudjuk, a király unokatestvére volt, Creevey könyvében azonban ritkán találkozunk neveikkel.

«Lady Glen Gall» Széchenyi naplójában persze nem más, mint Lady Glengall, kiről a mi krónikásunk sok érdekes dolgot jegyzett föl.

Creevey egyik leveléből tudjuk meg azt is, hogy a legelső vasúti szerencsétlenségnek egy honfitársunk is majdnem áldozatul esett; t. i. Széchenyi egy jó barátja, herczeg Eszterházy Pál.

A Liverpool és Manchester közötti vasút ünnepélyes megnyitásánál, 1830-ban történt. Jelen volt a wellingtoni herczeg is mint vendég s midőn a vonat megállt, valami kilencz vagy tíz utas kiszállt a herczeg vasúti kocsijából, hogy körülnézzenek, midőn hirtelen egy gőzgép érkezett meg az ellenkező irányban. Billy Holmes és Birch a vonat mellé lapult meg s nem történt semmi bajuk. Eszterházyt, mert könnyű ember volt, erőszakkal a kocsiba vonszolták. Szegény Huskisson azonban, ki betegeskedett s azért nem volt igen fürgé és azonkívül még elvesztette a fejét is a zűrzavarban, elgázolta és megölte a gőzkocsi.

Lord és Lady Holland (Madagascar gúnynevéen) és otthonuk, a híres Holland House, hol Széchenyi oly sokszor megfordult, Lieven herczegné stb. bőven szerepelnek az előttünk fekvő két kötetben.

Érdekes az ő feljegyzése is (1832 november 3.) a gróf naplójában: «Crockfordéknál D'Orsayval. Únja magát a nagy eleganciában. Házasodni készül.» E hirhedt egyénről írja Creevey egyik levelében, hogy jelen voltak (egy ebédnél) bizonyos megnevezett személyeken kívül «the usual list of dandies and swindlers (D'Orsay induded).» Egy másik helyen pedig így emlékezik meg róla: «D'Orsay, the ultra dandy of Paris and London, and as ultra a villain (himpellér) as either city can produce.» Ezután elbeszéli róla, hogy Lord Blessington leányát vette nőül, egy gyönyörű fiatal nőt, kit azután elkergetett magától és most nyilvánosan és teljesen az édes anyjával, Lady Blessingtonnal él. D'Orsay édes anyja azért vagyonának java részét nővérének, Madame de Guiche gyermekeire hagyta végrendeletében. Ez az a Guichené, kinél Széchenyi is tett látogatást. Épen midőn a gróf nála volt, «tűz támadt. Senki se mozdult, mindenki nyugodt maradt, kinyitották a szökő kutakat (így! de talán csak a víz-csapokat) az utczákon pompás vízugarak! Majd el volt oltva».

Crockfordéknál akárhányszor ebédelt a gróf. Egy ízben (1834 febr. 27) fölkiállt: «Crockford. — Mily nagyszerű palota. Igazán királyi!» Az öreg Creeveyt is bámulatba ejtette «Crockford új helyisége (concern), mely nagyszerű és izlés és szépség dolgában tökéletes». Szerinte «for a suite of rooms it is the greatest lion (nevezetesség) in England» és a kik ismerik a versailles-i palotát az állítják, hogy még annál is nagyszerűbb. A mi persze túlzás.

Új magyar könyvek.

Emlékek, magyar történelmi —. Kiadja a m. tud. Akadémia. Első osztály. Okmánytárak. Budapest, 1907. Akadémia. 32. kötet. Veres Endre dr. Carillo Alfonz jezsuita atya levelezései és iratai. (1591—1618.) A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja V. E. (8-r. LIII, 739 l.) 15 k. — 33. k. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. kötet. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198—1526. A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztették Thallóczy Lajos és Áldásy Antal. (8-r. CXXIV, 479 l.) 10 K.

Monostori Károly. Állatainknak betegségektől való védeése. (Falusi könyvtár 16. sz.) Budapest, 1907. Franklin-Társ. (8-r. 79 l.) 1 K.

Dr. Müller Vilmos. Klinikai receptekönyv. Id. Korányi Frigyes előszavával. Második bővített kiadás. Budapest, 1907. Lampel R. (16-r. XVI, 547 l.) 6 K.

Orosz Adrienne (Csicseri). Róma diadala. Keresztény-szocialis regény. Budapest, 1907. Szilágyi B. (8-r. 132 l.) 2 K.

Pásztor Mihály. Az eladósodott Budapest. Budapest, 1907. szerző. (8 r. 207 l.) 4 K.

Szelényi Ödön dr. A filozófia alapfogalmai. (Tudományos Zsebkönyvtár. 195. sz.) Budapest, 1907. Stampfel K. (8-r. 80 l.) 60 fillér.

Szilassy Zoltán és Grábner Emil. Szálas takarmánynövények termesztése. Budapest, 1907. Pátria. (8 r. 318 l.) 10 K.

Sörös Pongrácz. Jerosini Brodaries István. (1471—1539.) (Felolvasások a Szt. István-Társulat tud. és irod. osztály üléséből 62. sz.) Budapest, 1907. Szt. István t. (8. r. 148 l.) 2 K.

Spaits Sándor. Mandzsurián át kozákokkal. Élményeim az orosz-japán háborúból. Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. 355 l.) 8 K.

Dr. Tragor Ignác. Vác vára és képei. Kép- és helyrajzai tanulmány. Budapest, 1906. Rozsnyai K. (8-r. 189 l.) 10 K.

Wekerle László dr. Nagyzezerév Árpád fejedelem sírja felett. (907—1907.) Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. XIV. 276 l.) 5 K.

Wlassics Gyula dr. A büntető-novella tervezete. Budapest, 1907. Kilián Fr. utód. (8-r. 18 l.) 60 f.

